

બુદ્ધ-જાતક-ચિંતન : ૧

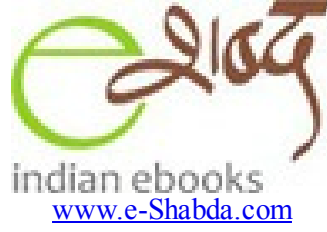
સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

બુદ્ધ-જાતક-ચિંતન: 1

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Budhdha Jatak Chintan-1
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2012
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-864-8
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

શ્રી તુષારચંદ્ર રમેશચંદ્ર મહેતાને

હાર્દિક ભાવના સાથે અર્પણ

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

રાજકોટના પ્રવીણ પ્રકાશનવાળા શ્રી ગોપાળભાઈ પટેલે મને જાતકના છ ગ્રંથો મોકલ્યા. ગ્રંથો વાંચતાં મને થયું કે આ જાતકોની કથાઓ આજે પણ પ્રસ્તુત છે. અઢી હજાર વર્ષ ઉપર બુદ્ધના જીવનકાળમાં કહેલી આ ઘટનાઓ છે. બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુઓના વિશાળ સમુદાયને લઈને વિચરણ કરતા. જેની પાસે નાનો-મોટો સમુદાય હોય તેને માનવીય પ્રશ્નો તો હોય જ. પ્રશ્નો હોય અને તેનું સમાધાન ન હોય તો પ્રશ્નો પહેલાં અશાંતિ કરે અને પછી વિનાશ કરે. તેથી નાના-મોટા સમૂહના વડાએ સમૂહને સાચવવા રોજ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા રહેવું જોઈએ. તો જ તે યોગ્ય મુખી કહેવાય.

બુદ્ધની પાસે મુખ્યતઃ ચાર પ્રશ્નો આવતા: 1. કામવિકારના, 2. જન્મજાત શત્રુ દેવદત્તના, 3. ભિક્ષુઓનાં લોભ-લાલચના અને 4. વૈરાગ્ય ઊતરી જવાના.

કામવિકારના પ્રશ્ને સમજતાં પહેલાં એક મહત્ત્વનો મુદ્દો સમજવો જરૂરી લાગે છે. બૌદ્ધ ધારા શરૂ થઈ તેના પહેલાં વૈદિક ધારા પ્રચલિત હતી. તેમાં પરલોક વિશે મુખ્યતઃ બે ધારાઓ હતી: 1. મીમાંસકોની (જે સાચા વૈદિક કહેવાતા) અને 2. સાંખ્યયોગીઓની.

મીમાંસકો ગૃહત્યાગ કે પત્નીત્યાગમાં માનતા નહીં. તે લગ્નને અનિવાર્ય માનતા. ગૃહસ્થ થવું જ જોઈએ અને જીવનભર હોમ-હવન-યજ્ઞાદિ કર્મકાંડો કરતા રહેવું જોઈએ. પત્ની વિના આ કર્મકાંડો થઈ શકે નહીં, તેથી પત્ની અનિવાર્ય હતી. આ લોકો સ્વર્ગ તો માનતા પણ મોક્ષ ન માનતા. સ્વર્ગ ભોગવીને પાછો ફરી જન્મ ધારણ થતો. કોઈ જીવાત્મા કાયમ માટે મુક્ત થઈને મોક્ષમાં જતો તે વાત પાછળથી આવી લાગે છે. વૈદિક ધારામાં જે બીજી ધારા હતી તે સાંખ્યયોગની હતી. તે યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડને ન માનતા, પણ જ્ઞાન અને ધ્યાનને માનતા. સંસારનાં સુખોને પણ દુઃખ જ માનતા તેથી ત્યાગમય જીવનને પ્રધાનતા આપતા. આ લોકોએ ગૃહત્યાગનો સ્વીકાર કર્યો હતો, તે પણ 75 વર્ષની ઉંમર પછી, પહેલાં નહીં. પણ આ પદ્ધતિ બહુ ચાલી નહીં, કારણ કે તે બહુ વ્યાવહારિક ન લાગી. વૈરાગ્યનો સમય યુવાવસ્થા છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં વૈરાગ્ય ન હોય, સમજણ હોય. વૈરાગ્ય એક ઊભરો છે, જે આવે તો ખરો પણ પછી શમી પણ જાય. ઊભરો કાયમી ન રહે. તેથી આ પરંપરામાં યોગી-જ્ઞાનીઓ થતા પણ તેમનાં ટોળાં ન થતાં, તે બહુ ઓછા રહેતા. બુદ્ધના ગૃહત્યાગ પછી ઘણા સમય સુધી તે આલાપ કાલાપના આશ્રમમાં રહ્યા હતા. આ આલાપ સાંખ્યયોગી હતા. આમ જુઓ તો બુદ્ધ અને મહાવીર બંને ઉપર સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. સાંખ્યયોગીઓ પણ યજ્ઞમાં પશુબલિનો વિરોધ કરતા હતા અને અહિંસાવાદી હતા. યમનિયમમાં અહિંસાને પ્રથમ સ્થાન અપાયું છે.

બુદ્ધે ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન સારનાથથી શરૂ કર્યું તેમાં વધુમાં વધુ ભિક્ષુઓ થવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. તેનું કારણ જીવનમાં કામ અને અર્થ પ્રત્યે નિષિદ્ધ ભાવ કહી શકાય.

વૈદિક ધારામાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર તત્ત્વોનો સ્વીકાર હતો. આ એક સંતુલિત જીવનપદ્ધતિ હતી. પણ પછી શ્રમણધારામાં ધર્મ અને મોક્ષને જ મહત્ત્વ અપાયું. કામ અને અર્થને લગભગ ત્યાજ્ય કક્ષામાં મૂકી દેવાયા, કારણ કે જીવનનું પરમ લક્ષ્ય માત્ર ને માત્ર નિર્વાણ જ છે. નિર્વાણ માત્ર મનુષ્યને જ મળી શકે છે. નિર્વાણનો વિરોધ અર્થ-કામ છે. જે લોકો અર્થ અને કામમાં રચ્યાપચ્યા રહે તેમને કદી નિર્વાણ-મોક્ષ મળી શકે નહીં. એટલે મોક્ષ મેળવવા માટે અર્થત્યાગ (ગૃહત્યાગ) અને કામત્યાગ (સ્ત્રીત્યાગ) જરૂરી થઈ જાય છે. આદિ પુરુષે આવું કર્યું હતું. ભરયુવાનીમાં રાજકુમાર સિદ્ધાર્થે પત્ની યશોધરા અને પુત્ર રાહુલનો ત્યાગ કર્યો હતો, પછી બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ બ્લૂપ્રિન્ટ બની હતી. વૈદિક ધારામાં ગૃહત્યાગ કે પત્નીત્યાગ ન હતો. આ ઋષિમાર્ગ કહેવાતો. ઋષિમાર્ગમાં પત્ની પરલોકમાં પણ સહાયક થઈ શકે છે. એકલો પુરુષ સ્વર્ગમાં નથી જતો, પત્નીસહિત જાય છે. ઋષિમાર્ગમાં અર્થ અને કામને પણ ધર્મના નિયંત્રણ સાથે સ્વીકૃતિ મળી હતી, જે શ્રમણમાર્ગમાં ન હતી, તેથી સાધુ-ભિક્ષુઓનો મોટો સમૂહ થઈ જતો. આ સમૂહમાં યુવાનો પણ રહેતા તેથી અવારનવાર કામવાસનાના પ્રસંગો ઘટતા રહેતા, જે જાતકોમાં ઘણા આવે છે.

બીજું, બુદ્ધ જાગૃત નેતા તરીકે કામવિકારના શિકાર થયેલા ભિક્ષુને પ્રશ્ન પૂછે છે, ભિક્ષુઓ સ્વીકાર કરે છે અને પછી ચર્ચા થાય છે. આવી નિખાલસતા ત્યારે હતી તે બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ કહેવાય. હવે નથી રહી. આવી કામચર્ચા આજે ગુરુ-શિષ્યોમાં થઈ શકતી નથી, કારણ કે

બધાની બાંધી મૂઠી લાખની કહેવાય. લગભગ પ્રત્યેક જાતકનો સંબંધ બુદ્ધના પૂર્વજન્મ સાથે થયેલો છે. બુદ્ધના અનેક પૂર્વજન્મો થયા હતા અને જે-જે જન્મોમાં તે જે-જે યોનિમાં જન્મ્યા હતા તેને બોધિસત્ત્વ કહેવાય છે. એક રીતે આ બધાં જાતકો બોધિસત્ત્વનાં જ છે. ઘટના સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે બોધિસત્ત્વ જોડાયેલા હોય છે.

જાતકોની કથાઓ મુખ્યતઃ જેતવન, વેળુવન, રાજગૃહ, શ્રાવસ્તી અને કોશલ રાજ્યમાં કહેવાઈ છે. બુદ્ધ આ સ્થળોમાં ભ્રમણ કરતા રહેતા અને તેમની સાથે વિશાળ ભિક્ષુસમૂહ પણ રહેતો. આ સમૂહમાં ભિક્ષુણીઓ પણ હોય તેવું જોવા મળ્યું નથી. પાછળથી ભિક્ષુણીઓ થઈ હશે તેવું લાગે છે.

આટલા મોટા સમૂહમાં બધા સંયમથી રહી શકે નહીં, એટલે માનવીય પ્રશ્નો ઊભા થાય જ, જેમ આજે પણ થાય છે તેમ. ત્યારે બધા નિખાલસતાથી વાતનો સ્વીકાર કરી શકતા અને તેનું સમાધાન થતું. એ ઉત્તમ વાત કહેવાય.

લગભગ બધાં સમાધાનો સ્ત્રીની માયા, લીલા કે વિશ્વાસઘાતની વાતથી કરાયાં છે. મારી દૃષ્ટિએ આ વાત ખોટી નથી, પણ સિક્કાની એક બાજુ જ છે. સિક્કાની બીજી બાજુ બતાવાઈ નથી. સ્ત્રીઓ વિશે કેટલીક વાર તો એવા શબ્દો કહેવાયા છે કે લખી ન શકાય. આ પરંપરા આગળ બધી ધારાઓમાં ચાલતી રહી છે. છેક ભર્તૃહરિ સુધી ભરપૂર સ્ત્રીનિંદા થઈ છે. તેનાં બે કારણો લાગે છે. એક તો લખનારને બહુ જ કડવા અનુભવો થયા હોય, જે સ્વાભાવિક છે. અને બે, આ ત્યાગીઓ આગળ ત્યાગી દ્વારા કહેવાયેલી કથાઓ છે, જેનો હેતુ ત્યાગ ટકાવવાનો છે. ગમે તેમ પણ ત્યાગ ટકવો જોઈએ, તેથી સ્ત્રીનિંદા કરીને અણગમો ઊભો કરવો જરૂરી છે. જો આવું ન કરાય તો વૈરાગ્યનો ઊભરો બેસી જાય અને ત્યાગ રાગમાં બદલાઈ જાય! આવું થતું રોકવા માટે આ જાતકોમાં નારીજીવનના સિક્કાની એક બાજુ વધુ ઉપસાવાઈ હોય તેવું લાગે છે. બાકી નારીજીવનની બીજી બાજુ અતિ ભવ્ય છે—કદાચ પુરુષો કરતાં પણ વધુ ભવ્ય. પુરુષોની સત્તા-કથા જોવા મળતી નથી, પણ સ્ત્રીઓની કેટલીયે સતીકથાઓ જોવા મળે છે. પતિ જ સર્વસ્વ છે તેવું માનીને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સતી થઈ જનારી હજારો સ્ત્રીઓનાં ઉદાહરણો આપણો ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસો છે જ.

એક વાત તરફ ખાસ ધ્યાન જાય છે કે ભિક્ષુકોનાં જાતકોમાં ભિક્ષુકો તો નિખાલસતાથી કામવિકાર અંગેની પોતાની સ્થિતિનો સ્વીકાર કરે છે, પણ કોઈ જગ્યાએ બુદ્ધ પોતે એવું નથી કહેતા કે “મારી પણ તારા જેવી જ સ્થિતિ છે અથવા હતી. આવું બધાના જીવનમાં શક્ય છે.” કદાચ તેમની તેવી સ્થિતિ ન પણ હોય. કદાચ તે કુદરતી નિયમવ્યવસ્થાથી પાર થઈ ગયા હોય અથવા એટલા ઊંચા પદ ઉપર બેઠા પછી વાસ્તવિકતા સ્વીકારી શકાતી ન હોય. અથવા તેવું પણ હોય કે જો ખરેખર આ જ વાસ્તવિકતા હોય તો પછી આ વિશાળ ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓનો મૂલાધાર જ ગાયબ થઈ જાય છે. જે હોય તે, પણ લગભગ બધા ગુરુઓ કામવિકારના ક્ષેત્રમાં નિખાલસ થઈ શકતા નથી, તે હકીકત છે.

જાતકોમાં બીજો કમ—બુદ્ધના જન્મજાત કાયમી શત્રુ દેવદત્તનો આવે છે. બુદ્ધના સમયકાળમાં માત્ર બિહારમાં જ 64 સંપ્રદાયો હતા, જે પરસ્પર નાનામોટા વિખવાદો કરતા રહેતા. તેમાં દેવદત્તનો સંપ્રદાય બુદ્ધને મળતો જ હતો. તે તેમનો કટ્ટર શત્રુ હતો. ઘણી વાર હત્યા અને કલંક લગાડવાનાં કાર્યો સુધી તેમની શત્રુતા ફેલાઈ જતી. જોકે આપણને દેવદત્ત-વિષયક જે જાતકો મળે છે તે બૌદ્ધ-કથિત છે. સંભવ છે કે તેમાં એકપક્ષીય વાત રખાઈ હોય. દેવદત્ત તરફથી કોઈ વાત રખાઈ નથી. લગભગ બધા સંપ્રદાયો પોતાના વિરોધીઓને એકતરફી આક્ષેપોથી ઘૃણિત ચીતરતા હોય છે. જેમકે રાવણ વિશે પ્રથમથી કહેવામાં આવે કે દુષ્ટ રાવણ, રાક્ષસ રાવણ વગેરે, તો વાચક અને શ્રોતા ઉપર પ્રથમથી જ તેવી છાપ પડી જાય છે અને ‘ભગવાન રામ’ કહીને વારંવાર રામને બોલાવો તો તેવી છાપ પડી જતી હોય છે. કોમેન્ટ્રી બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. સત્ય તો કોમેન્ટ્રી-મુક્ત હોય છે, પણ સાંપ્રદાયિકો કોમેન્ટ્રી-મુક્ત નથી હોતા. તોપણ દેવદત્તનાં જાતકોમાં બોધિસત્ત્વને કેમ હેરાન કરવા અને વધુમાં વધુ પીડા દેવી તેવી વાતો આવે છે, જે આજે પણ ચાલુ જ છે. આ જાતકો વાંચનારને અનુભવાશે કે દુનિયા જેવી આજે છે તેવી જ અઢી હજાર વર્ષ ઉપર પણ હતી. ખાસ કરીને માનવીય પ્રશ્નો માનવ ઇતિહાસથી ચાલ્યા આવે છે તે સ્વીકારવું જોઈએ.

‘પંચતંત્ર’ની માફક ઘણાં જાતકોમાં પશુ-પક્ષીઓનો પણ ઉપયોગ કરાયો છે. બોધિસત્ત્વ કેટલાય જન્મોમાં પશુ-પક્ષી થયા હતા તે વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

આ જાતકો બહુ હળવાશથી કહેવાયાં અને લખાયાં છે. સાંભળનાર કે વાંચનારને જરાય ભાર ન લાગે. કેટલાંક તો દાદીમાની વાતો જેવાં

છે, જે નાનાં બાળકોને રોજ રાત્રે સૂતાં પહેલાં સંભળાવી શકાય; તેથી તેની ઉપયોગિતા વધી જાય છે.

લગભગ બધાં જાતકોની એક જ ગંતવ્ય-દિશા છે. દીક્ષા લઈ લો, ગૃહત્યાગ કે પત્ની-પરિવારનો ત્યાગ કરીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી લો. આ બધાને કારણે એક મોટું મોજું ઊભું થાય છે. સંસારમાં સુખ નથી. બધું ક્ષણભંગુર છે, નાશવાન છે, માટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી લો.

આ જાતકોમાં ક્યાંય એવું નથી આવતું કે વીર બનો, બહાદુર બનો, રાષ્ટ્રરક્ષા કરો, રાષ્ટ્ર માટે શહીદ થઈ જાઓ. તેવી પ્રેરણા આપનારાં જાતકો જોવા મળતાં નથી. જે ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’માં પ્રેરણા મળે છે તે અહીં નથી, કારણ કે આ માત્ર ત્યાગમાર્ગ છે.

ક્યાંય એવાં જાતકો નથી દેખાતાં કે લોકો સાહસિક બને, વૈજ્ઞાનિક બને, પ્રયોગશાળાઓ બનાવે કે પોતાના રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર કરી વિશ્વવિજયી બને. આવાં બધાં ક્ષેત્રોને ત્યાગમાર્ગથી મુક્ત રખાયાં લાગે છે. જે ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’ વગેરે ગ્રંથોમાં અશ્વમેધયજ્ઞ દ્વારા રાજ્યની સીમા વધારવાની મહેચ્છા બતાવાઈ છે તેવી કોઈ મહેચ્છા આ જાતકોમાં નથી. તેવાં ભીષણ કર્મોથી કેમ મુક્ત થવું અને રહેવું તેની કથાઓ છે, કારણ કે આ ત્યાગમાર્ગ છે. ઋષિમાર્ગમાં જીવનના બધા આયામો વણી લેવાયા છે. જેમાં શસ્ત્રવિદ્યા, શસ્ત્રપરીક્ષા, સ્વયંવરો, યુદ્ધો અને સત્યની સ્થાપના માટે દૈત્યોનો સંહાર પણ સ્વીકારાયો છે તે અહીં નથી. જો આ દષ્ટિએ જોવામાં આવે તો ઋષિમાર્ગ અને શ્રમણમાર્ગનો ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકે. ઋષિમાર્ગ જીવનના બધા આયામો સ્વીકારે છે, જ્યારે શ્રમણમાર્ગ માત્ર ત્યાગ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા નિર્વાણને જ સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપે છે. તેથી બંનેની પ્રેરણા-ક્ષમતા પણ ભિન્નભિન્ન છે, જેનાં પરિણામ આપણે અનુભવીએ છીએ.

શસ્ત્રધારી રામ-કૃષ્ણ, ઋષિમુનિઓની કલ્પના સહજ થઈ શકે છે, પણ શસ્ત્રધારી બુદ્ધની કલ્પના પણ કરી શકાય નહીં. બુદ્ધ પોતે ક્ષત્રિય હતા તેમ છતાં તેમણે શસ્ત્રત્યાગ કર્યો અને કરાવ્યો, તેથી રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ શું લાભ થયો કે હાનિ થઈ તે વિચારવા જેવી વાત કહેવાય.

જેને બૌદ્ધધર્મ અને બુદ્ધના અંગત જીવનને જાણવાની ઉત્સુકતા હોય તેને આ જાતકો વાંચવાથી કદાચ થોડોક લાભ થશે તેવી મારી માન્યતા છે. બુદ્ધ મહાન છે તેમાં મને જરાય શંકા નથી, તોપણ હિન્દુ અવતારો અને ઋષિઓ પણ મહાન જ છે. આમ તો બધા ધર્મપ્રવર્તકો મહાન જ હોય છે, તોપણ રાષ્ટ્ર, સમાજ અને પ્રજાજીવનના મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉકેલવામાં કોણ કેટલા સહાયક થઈ શકે છે તે વિચારવું જોઈએ. “એકમાત્ર અમે સાચા છીએ” અથવા “બધા સાચા છે”—આ બંને વાતો પ્રશ્નો ઉપર ધૂળ નાખવા બરાબર છે. સત્ય તો શોધવું પડતું હોય છે—જેમ બુદ્ધે શોધ્યું હતું. માની લીધેલી માન્યતા હોય, પ્રત્યેક માન્યતા સત્ય હોય જ તેવું ન કહેવાય.

આશા છે આ જાતક-ચિંતન વિચારકોને ઉપયોગી થશે.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી, પ્રો. પ્રફુલ્લ મહેતા વગેરેનો આભાર. ગૂર્જર પ્રકાશનનો આભાર.

આ જાતકકથાઓની પ્રસ્તુતિમાં કંઈ ત્રુટિ રહી ગઈ હોય તો તે ક્ષતિ બદલ ક્ષમાયાચના. હું ઈશ્વરવાદી છું તેથી ઈશ્વરનો આભાર તો જરૂરી છે જ.

સચ્ચિદાનન્દ

તા. 6-3-12

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ
દંતાલી—પેટલાદ
જિ. આણંદ—ગુજરાત 388450
ફોન: 02697-252480
વેબસાઈટ: www.sachchidanandji.org

1. અપણક-જાતક

ભગવાન બુદ્ધના પોતાના જેટલા પૂર્વજન્મો થયા હતા તે બધા જન્મોની કથાઓને જાતક કહેવાય છે. બુદ્ધ થતાં પહેલાં જે-તે જન્મોમાં જે-જે રૂપ ધારણ કરેલાં, તેને બોધિસત્ત્વ કહેવાય છે. બોધિસત્ત્વ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, ચાંડાલ, પશુ-પક્ષી વગેરે બધા જન્મો ધારણ કરે છે, તેથી બોધિસત્ત્વોની સંખ્યા સેંકડોની છે. પ્રત્યેક જાતકની કથા પોતાની અર્થાત્ બોધિસત્ત્વની જ કથા હોય છે. તે-તે જન્મોમાં બોધિસત્ત્વની સાથેનાં પાત્રો પણ લગભગ બુદ્ધના બધા સહયોગીઓ અથવા વિરોધી દેવદત્ત વગેરે હોય છે. આ આખી મંડળી પૂર્વના સેંકડો જન્મોમાં સાથે જ ફરતી-ફરતી બુદ્ધકાળમાં શત્રુ-મિત્ર-રૂપથી ભેગી થયેલી છે. બુદ્ધનો કાયમી શત્રુ બ્રહ્મદત્ત છે. તે હંમેશાં વિરોધી રહ્યો છે અને સંતાપતો રહ્યો છે. તેને સ્થાયી શત્રુ કહી શકાય. આવું જ મહાવીર માટે ગોશાલ છે. બૌદ્ધધર્મ ત્યાગપ્રધાન હોવાથી લગભગ પ્રત્યેક જાતકની સમાપ્તિ પરિવ્રજ્યા અર્થાત્ સંન્યાસમાં પરિણત થાય છે. આ મુદ્દો ખાસ યાદ રાખવા જેવો છે. લગભગ બધાં જાતકોની ઘટના વારાણસી, ઉરુબેલા વગેરે સ્થાનોમાં કાશીરાજ બ્રહ્મદત્તના સમયમાં ઘટેલી બતાવાઈ છે.

તે સમયે બોધિસત્ત્વ વેપારીને ત્યાં જન્મ ધારણ કરીને મોટા થયા પછી વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. કહેવત છે કે “વ્યાપારે વસતિ લક્ષ્મી.” અર્થાત્ લક્ષ્મીનો વાસ વ્યાપારમાં રહેતો હોય છે. પ્રજાના બધા વર્ગોમાં સૌથી વધુ ધનાઢ્ય વર્ગ વેપારીઓનો હોય છે. વ્યાપારનું પેટ અસીમ છે. મહેનત-મજૂરી કરીને પેટ ભરાય પણ કરોડાધિપતિ ન થવાય. ભણીગણીને શિક્ષક, પ્રોફેસર, ડૉક્ટર કે વકીલ થવાય, પણ અબજોપતિ ન થવાય. બધા ધંધાઓની સીમા હોય છે, પણ વ્યાપારની કોઈ સીમા નથી હોતી. વ્યાપારની આવડત જન્મજાત હોય છે. તેની કોઈ કોલેજ નથી હોતી. કેટલીક વાર ઓછું ભણેલો કે ન ભણેલો માણસ પણ શ્રેષ્ઠ વેપારી થઈ શકતો હોય છે. જે રાષ્ટ્રમાં ઘણા વેપારીઓ અને ઘણા ઉદ્યોગપતિઓ હોય છે કે કારીગરો પેદા થતા હોય છે તે મહેનતુ વર્ગથી લોકો ખાધેપીધે તો સુખી થતા હોય છે પણ રાષ્ટ્ર વૈભવી કે સમૃદ્ધ થતું નથી. જે રાષ્ટ્રમાં ઘણા સૈનિકો પેદા થતા હોય છે તે બળવાન રાષ્ટ્ર બનતું હોય છે અને તેની ધાક જામતી હોય છે. જે રાષ્ટ્રમાં ઘણા સાધુ-સંન્યાસી, ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓનાં ટોળેટોળાં જામતાં હોય છે તે અકર્મણ્ય બનવાથી અનુત્પાદક રાષ્ટ્ર બની જતું હોય છે, પણ જે રાષ્ટ્રમાં બધા ગુણોવાળી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી હોય છે તે સર્વાંગસુંદર—સક્ષમ મહાન રાષ્ટ્ર બનતું હોય છે, અર્થાત્ પ્રજાને વ્યાપાર, શિક્ષણ, યુદ્ધ, શ્રમ, કારીગરી, ત્યાગ-વૈરાગ્ય વગેરે બધા ગુણો પ્રાપ્ત હોય તે સર્વોત્તમ પ્રજા કહેવાય. તેને ઓલરાઉન્ડર પ્રજા કહેવાય. તેને બધું જ આવડે. આ નથી આવડતું તેવી વાત જ ન હોય—જેવી કે ઇઝરાયેલની યહૂદી પ્રજા. પ્રજામાં કર્મવિભાજન કરીને વર્ણવ્યવસ્થા સ્થાપવામાં આવે તો પ્રજા સર્વાંગ સક્ષમ ન થાય, એકાંગી થઈ જાય અને તેથી રાષ્ટ્ર દુર્બળ જ થાય.

હાં, તો બોધિસત્ત્વ વ્યાપાર કરતા હતા. વ્યાપારનાં બે રૂપ છે: દેશ પૂરતો જ વ્યાપાર અને દેશ તેમ જ વિદેશ સાથેનો વ્યાપાર. ખાસ કરીને વિદેશવ્યાપાર ઘણી સમૃદ્ધિ આપનારો હોય છે. પણ તેમાં વિશેષ સાહસ જોઈએ. અંગ્રેજો વ્યાપાર કરવા જ ‘ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ બનાવીને નીકળ્યા હતા, પણ તેમની પાસે માત્ર ત્રાજવાં જ ન હતાં, તલવાર અને તોપો પણ હતી. કલમ પણ હતી. આ વર્ણવાદી પ્રજા ન હતી, સર્વાંગ-સમર્થ પ્રજા હતી તેથી તેણે સફળ વેપારીઓ, સફળ રાજનેતાઓ, સફળ સેનાપતિઓ અને સફળ વૈજ્ઞાનિકો પેદા કરી લાંબો સમય વિશ્વ ઉપર રાજ્ય કર્યું અને ખૂબ સમૃદ્ધિ ભોગવી.

બોધિસત્ત્વને વિદેશમાં વ્યાપાર કરવા જવું હતું. ત્યારે વાહનોમાં બળદગાડાં અને પોકો હતી. તેમણે 500 ગાડાંમાં માલ ભર્યો. પણ વચ્ચે રણ આવતું હોવાથી અન્ન અને પાણીનો પણ મોટો જથ્થો સાથમાં લીધો. વિકટ માર્ગથી લોકો ડરતા હોય છે, તેથી સીમિત થઈ જતા હોય છે. જે વિકટ માર્ગથી ડર્યા વિના વિકટ માર્ગને પાર કરવાનું સાહસ કરતા હોય છે તે વિજય અને સમૃદ્ધિ મેળવતા હોય છે. બોધિસત્ત્વે બધી તૈયારી પૂરી કરી લીધી ત્યાં એ જ નગરમાં રહેનારા એક બીજા મૂર્ખ વેપારીને ખબર પડી ગઈ. મુક્ત વ્યાપાર સ્પર્ધા વિનાનો નથી હોતો. સ્પર્ધા એક પ્રકારનું યુદ્ધ જ હોય છે, જેને વ્યાપારયુદ્ધ કહેવાય છે, જે તલવારથી નહીં પણ સ્પર્ધાથી લડાતું હોય છે. સ્વયં ડહાપણ વિનાનો મૂર્ખ વેપારી દેખાદેખી કરતો હોય છે. તેને થયું કે “આ બોધિસત્ત્વ મબલક કમાણી કરવાનો છે તો હું પણ તે જ માલ ભરીને તે જ દેશમાં જઈને વ્યાપાર કરું તો હું પણ મબલક ધન કમાઈ શકું.” તેણે પણ 500 ગાડાં ભરીને માલ તૈયાર કર્યો અને અન્ન-પાણી ભરીને તે જ રણમાંથી સામે પાર દેશમાં વ્યાપાર અર્થે જવા તૈયાર થઈ ગયો! બોધિસત્ત્વને ખબર પડી ગઈ. તેણે સ્પર્ધા ટાળવા પ્રયત્ન

કર્ચો. ડહાપણની પ્રથમ નિશાની સ્પર્ધાથી મુક્ત થઈને સહયોગી જીવન જીવવું તે. આ શક્ય છે. તેમણે પેલા મૂર્ખ વેપારી સાથે સામે ચાલીને મંત્રણા કરી અને તેને સમજાવ્યો કે જો આપણે એક જ પ્રકારનો માલ લઈને એક જ દેશમાં એક જ સમયમાં જઈશું તો માલનો ભાવ નહીં આવે, સસ્તા ભાવે માલ આપી દેવો પડશે, તેના કરતાં આપણે આગળ-પાછળ જઈએ જેથી બંનેને સારી સફળતા મળે. પેલા મૂર્ખ વેપારીને વાત ગમી; પણ તેણે વિચાર્યું કે “જો બોધિસત્ત્વ પ્રથમ જશે તો બધો લાભ ખાટી જશે. પાછળ જનારને કાંઈ મળશે નહીં.” તેથી તેણે જ પ્રથમ જઈને વ્યાપાર કરવાનું નક્કી કર્યું. બોધિસત્ત્વે સ્વીકારી લીધું: “ભલે, જેવી તારી ઇચ્છા.” ડાહ્યા પુરુષો વિકલ્પ પસંદ કરવાનું સામા પક્ષને આપતા હોય છે, જે શેષ રહે તેને સ્વીકારી લેતા હોય છે, જેથી રકઝક ન થાય.

મૂર્ખ વેપારી તો 500 ગાડાં ભરીને ચાલ્યો. તેના 1000 બળદો, 500 ચાલકો, 500 સેવકો અને પોતે એમ બે હજાર માણસોનો કાફલો નીકળી પડ્યો. ચાલવું, રોકાવું, જમવું, રાતવાસો કરવો વગેરે રોજની વિધિઓ કરતાં-કરતાં તેઓ મધ્યરણમાં પહોંચી ગયા. આ રણમાં લુચ્ચા ડાકુઓ રહેતા હતા. રણમાર્ગ નિષ્કંટક ન હોય. પહેલાંના સમયમાં ચોરી-લૂંટ અને ડાકુગીરી બહુ થતી હતી. આ લુચ્ચા ડાકુઓ હતા અને લુચ્ચાઈથી વટેમાર્ગુઓને લૂંટી લેતા હતા. તેમાં પણ આ તો 500 ગાડાં ભરેલો માલ હાથમાં આવી ગયો! પછી તો કહેવું જ શું? તે 5-10 હતા તે બધા નજીક આવીને સમજાવવા લાગ્યા કે “તમે આ અન્નપાણીનો ભાર શા માટે ભર્યો છે? થોડે જ દૂર ધોધમાર વરસાદ પડી રહ્યો છે અને ત્યાં વિશાળ સરોવર છે અને અન્નપાણીની જરાય અછત નથી, ખૂબ સસ્તું અને સારું મળે છે, માટે આ બધો ભાર કાઢી નાખો.” મૂર્ખ વેપારીને વાત સાચી લાગી. તેણે બધાં અન્ન-પાણી કાઢી નાખ્યાં અને નિશ્ચંતિ થઈને વિદાય થયા. આખો દિવસ ચાલ્યા પણ ક્યાંય પાણી ન મળ્યું. હવે શું કરવું? ભૂખ્યા અને તરસ્યા રાત્રે પડ્યા રહ્યા. બળદો પણ ભૂખ્યા રહ્યા. ફરી બીજા દિવસે ચાલવા લાગ્યા. ધોમધોમ તાપમાં ભૂખે-તરસે ચલાય નહીં, તોપણ જેમતેમ ચાલીને રાત રહ્યા. હવે ત્રીજા દિવસે તો રણની ભયંકર ગરમીમાં બધા તરફડી-તરફડીને મરવા લાગ્યા. અંતે બધા પગ ઘસીઘસીને મરી ગયા. લુચ્ચા ડાકુઓએ નિર્ભય થઈને બધો માલ લૂંટી લીધો. વાત પૂરી થઈ.

એક મહિના પછી બોધિસત્ત્વ પણ એ જ માર્ગેથી 500 ગાડાં માલ ભરીને નીકળ્યા. પહેલાંના ચીલેચીલે આગળ વધતા ગયા. પહેલાંના ચીલા પડવાથી તેમનું કામ સરળ થઈ ગયું. તેમને પણ પેલા લુચ્ચા ડાકુઓ મળ્યા અને પહેલી રીતે સમજાવ્યા કે “આગળ પુષ્કળ વરસાદ થઈ રહ્યો છે, જળથી સરોવર ભરેલું છે, આ બધું જળ ઢોળી દો.” વગેરે. પણ બોધિસત્ત્વ ડાહ્યા હતા. તેમણે હા-હા કરી પણ પાણી ઢોળ્યું નહીં. તે વિચારવા લાગ્યા: કદાચ આગળ જળ ન હોય તો? આ લોકોનો ભરોસો કરાય નહીં. આગળ જતાં તેમણે પેલા મૂર્ખ વેપારીનાં નરકકાલો અને પશુકંકાલો જોયાં. તે સમજી ગયા કે પેલા મૂર્ખ વેપારીનો કાફલો અહીં તરસે મરી ગયો હશે અને આ લુચ્ચા ડાકુઓ બધું લૂંટી ગયા હશે. તેમણે જલદી-જલદી રણ પાર કરી લીધું અને સામે કાંઠે આવેલા મોટા નગરમાં જઈને ખૂબ સારો વ્યાપાર કર્યો અને પુષ્કળ ધન કમાયા.

બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુસમૂહને કહે છે કે: “હે ભિક્ષુઓ! માત્ર દેખાદેખી ક્રિયા કરવાથી જ સફળતા મળતી નથી. સાહસની સાથે ડહાપણ પણ જોઈએ. ડહાપણ વિનાનું સાહસ આત્મનાશ કરાવનારું થઈ શકતું હોય છે. તે વખતે ડાહ્યો વેપારી તે અપણા હું જ હતો અને પેલો મૂર્ખ દેવદત્ત હતો. બહુ જૂના સમયથી તેનું મારી સાથે વેર ચાલ્યું આવે છે. આ રીતે જાતક પૂરું થયું.

2. સેરિવાણિજ-જાતક

વેપારીઓ બે પ્રકારના હોય છે: 1. પ્રામાણિક અને 2. લુચ્ચા. જેટલી લુચ્ચાઈ વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં થતી હશે તેટલી બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં નહીં થતી હોય. પ્રામાણિક વેપારીઓની પેઢીઓ ચાલતી હોય છે જેથી વર્ષો સુધી તેમની શાખ રહેતી હોય છે. શાખ જ વેપારીની ખરી મૂડી છે. શાખ વિનાનો વેપારી કરોડાધિપતિ હોય તોપણ તેને કંગાળ જ સમજવો. આવું એક જાતક ભગવાન બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું.

“ભિક્ષુઓ! ત્યારે હું સેરિવ-નામક દેશમાં ફેરી કરીને વ્યાપાર કરનારો હતો. ગામેગામ, ગલીએ-ગલીએ ફરીને ચીજવસ્તુઓ વેચતો. પણ હું પૂરી પ્રામાણિકતાથી ધંધો કરતો. મારા જેવો એક બીજો ફેરિયો પણ હતો. તે હંમેશાં લુચ્ચાઈથી ધંધો કરતો. અમે બંને એકસાથે એક ગામમાં પહોંચી ગયા. અમે ગલીઓ વહેંચી લીધી. મારા ભાગમાં આવી તે ગલીઓમાં હું વ્યાપાર કરતો ફરતો રહ્યો અને પેલા લુચ્ચા ફેરિયાના ભાગમાં જે ગલીઓ આવી તેમાં તે વ્યાપાર કરતો ફરતો રહ્યો, જેથી સંઘર્ષ ન થાય.

હવે એક ગામમાં એક બહુ ધનાઢ્ય નગરશેઠ રહેતા હતા. કાળે કરીને તેમની પડતી આવી અને બધી સંપત્તિ ચાલી ગઈ. તે ગરીબ થઈ ગયા. જીવન માત્ર પુરુષાર્થથી જ નથી ચાલતું. ઘણી વાર બધા પુરુષાર્થો નિષ્ફળ થઈ જતા હોય છે અને ન ધારેલું થઈ જતું હોય છે. જીવન સર્પસીડીની રમત છે. જો સીડી હાથમાં આવી જાય તો સડસડાટ છેક ઉપર ચઢી જવાય, પણ જો સર્પનું મોઢું હાથમાં આવે તો સડસડાટ છેક નીચે ઊતરી જવાય! ક્યારે કોને સીડી આવશે અને ક્યારે કોને સર્પ આવશે તે કહી શકાય નહીં. જેમાં તમારો જરાય પુરુષાર્થ ન ચાલે અને સારાં-માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડે તેને ભાગ્ય કહેવાય.

મહાધનાઢ્ય શેઠ સર્પના મોઢામાં આવી જતાં છેક નીચે પહોંચી ગયા. સમૃદ્ધિના વિનાશથી તેમને ભારે આઘાત લાગ્યો. આઘાતને પચાવે તેને અધ્યાત્મ કહેવાય. બધા સાચા આધ્યાત્મિક નથી હોતા. ખરાની તો કસોટીએ ખબર પડે. થોડાં જ વર્ષોમાં શેઠનો બધો પરિવાર મરી ગયો. માત્ર એક ડોશી અને તેની નાની દીકરી જ બચી ગયાં. બંને દરિદ્રોના મહોલ્લામાં એક ઝૂંપડા જેવા ઘરમાં રહેતાં હતાં અને જેમતેમ કંગાળ દશામાં દિવસો કાઢતાં હતાં.

તેવામાં એક દિવસ પેલો લુચ્ચો ફેરિયો જાતજાતની વસ્તુઓ લઈને બૂમો પાડતો શેરીમાં ફરવા લાગ્યો. તેની ચારે તરફ સ્ત્રીઓનું ટોળું ભેગું થઈ ગયું. ફેરિયાઓનો માલ મોટા ભાગે ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓ ખરીદતી હોય છે. આ ટોળામાં પેલી શેઠની દીકરી પણ હતી. તેને ખોટાં મોતીની એક માળા ગમી ગઈ. સ્ત્રીઓ વસ્ત્રાભૂષણપ્રેમી હોય છે. તેમની અપેક્ષાઓ વસ્ત્રો અને આભૂષણોની હોય છે. જો ઘરવાળાં તેની આવી અપેક્ષાઓ પૂરી ન કરી શકે તો તે તીવ્ર ઈચ્છા પૂરી કરવા ભ્રષ્ટ કક્ષાએ પણ ઊતરી પડતી હોય છે. એટલે ડાહ્યા પુરુષે બહુ વરણાગી સ્ત્રીને પરણવું નહીં. સીધી-સાદી સ્ત્રી સારી. તે શીલવાન રહી શકશે. અતિ વરણાગી સ્ત્રી નિર્ધન અને ધનવાન બંને પતિઓ માટે અશાંતિ ઊભી કરનારી થઈ શકે છે.

પેલી દીકરીએ રોકકળ કરીને મોતીની માળા લેવા માટે હઠ પકડી, પણ વૃદ્ધ માતાએ કહ્યું કે “બેટા, આપણી પાસે કશું જ નથી. હું તને કેવી રીતે માળા લઈ આપું?” પછી તેની નજર એક જૂની મેલી થાળી ઉપર પડી, જે પહેલેથી ભંગાર હાલતમાં પડી રહી હતી. માતાએ કહ્યું કે “જા, આ થાળી લઈને ફેરિયા પાસે અને તેના બદલામાં માળા આપે તો લઈ આવ.” દીકરી ફેરિયા પાસે ગઈ. ફેરિયાએ પેલી થાળીને બરાબર જોઈ, ચાકુથી લીટી કરી, તો તેને જણાયું કે આ તો સોનાની થાળી છે! પણ તે લુચ્ચો હતો, તેણે તિરસ્કારથી થાળી પાછી આપીને કહ્યું કે “આનું કશું ન આવે, તારે જોઈતો હોય તો અડધો ટકો આપું.” દીકરી નિરાશ થઈને પાછી આવી. પેલો ફેરિયો ચાલ્યો ગયો.

થોડી વારમાં પેલો પ્રામાણિક બીજો ફેરિયો આવ્યો. દીકરી તેની પાસે પણ માળા ખરીદવા ગઈ અને પેલી થાળી આપી. ફેરિયાએ લીટી કરીને જોયું તો તેને ખ્યાલ આવી ગયો કે આ તો સોનાની થાળી છે. તેણે માતાને કહ્યું કે “આ થાળી તો સોનાની છે અને લાખ રૂપિયાની કિંમતની છે, પણ મારી પાસે તેટલી રકમ નથી.” માતાએ કહ્યું કે “આ તો તમારા સ્પર્શથી સોનાની થઈ ગઈ. હમણાં જ ફેરિયાએ તેને અડધા ટકાની કહી હતી. માટે તમે લઈ જાઓ અને માળા આપો.” ફેરિયાએ પોતાનો બધો સામાન આપી દીધો અને 500 રૂપિયા પણ આપ્યા અને ભાડા માટે આઠ રૂપિયા માગી લીધા પછી થાળી લઈને વિદાય થયો.

થોડી વારમાં પેલો લુચ્ચો ફેરિયો પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “લાવ, એક ટકો આપીશ, થાળી લાવ.” માતાએ કહ્યું કે “મૂઆ! મારી લાખ રૂપિયાની થાળીને તું છેતરીને લઈ જવા માગે છે કે? ઊભો રહે! જો હમણાં જ પેલા બીજા ફેરિયાને મેં પાંચસો રૂપિયામાં આપી દીધી.”

માતાની વાત સાંભળતાં જ લુચ્ચો ફેરિયો નદી તરફ દોડ્યો. “અરેરે! મેં થાળી ગુમાવી દીધી.” બરાબર એ જ સમયે નદીમાં પેલે પાર જવા માટે નાવ છૂટી હતી. પેલાએ બહુ બૂમો પાડી: “નાવ પાછી વાળો! પાછી વાળો!” પણ નાવ પાછી ન વળી. લુચ્ચો ફેરિયો જતી નાવને જોતો જ રહ્યો. તેને ભયંકર આઘાત લાગ્યો. આઘાતમાં ને આઘાતમાં તેનું હૃદય વિદીર્ણ થઈ ગયું અને તે મરી ગયો!

ભગવાન બુદ્ધ કહે છે કે “ભિક્ષુઓ! પેલો પ્રામાણિક ફેરિયો તે હું જ બોધિસત્ત્વ હતો અને લુચ્ચો ફેરિયો દેવદત્ત હતો.

3-2-12

*

૩. ચુલ્લ-સેદ્ધિ-જાતક

સમૃદ્ધિ અને વૈભવ નોકર-ચાકરો વિનાનો નથી હોતો, પણ બધા નોકર-ચાકરો પૂરેપૂરા વિશ્વાસુ અને વફાદાર નથી હોતા. વફાદારીની પ્રાપ્તિથી વધુ દુર્લભ કશું જ નથી. જેને વફાદારી મળી તેને જ જીવન મળ્યું. બેવફાઈથી મોટું કોઈ નરક નથી. અતિવિશ્વાસુ અને અતિનજીકના માણસો જ્યારે બેવફાઈ કરતાં હોય છે ત્યારે સજ્જનને ભયંકર આઘાત અને પીડા થતાં હોય છે.

વફાદારીનાં બે મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રો છે: ૧. કામ અથવા સેક્સની વફાદારી અને ૨. ધનની વફાદારી. આ બંને પ્રકારની વફાદારીવાળા નોકર-ચાકર મળવા અત્યંત દુર્લભ હોય છે. અને આ બંને પ્રકારની બેવફાઈવાળા નોકર-ચાકરોથી જે હાનિ થાય છે તેની કોઈ તુલના જ ન કરી શકાય. તેમાં પણ જેની કામ-વફાદારી ન હોય તે તો હજાર શત્રુઓ કરતાં પણ ભૂંડો કહેવાય. કોઈ પણ વ્યક્તિએ નોકર કે નોકરાણી રાખતાં પહેલાં તેની આંખ અને હાથની ચોખ્ખાઈ જોવી. જેની આંખ ચોખ્ખી હશે તે ચારિત્રવાન હશે. જેનો હાથ ચોખ્ખો હશે તે પ્રામાણિક હશે. પણ માણસની ખબર તો નીવડ્યે જ પડે. નીવડ્યા પહેલાં જે માણસને પારખી કાઢે તે માણસપારખુ કહેવાય. માણસપારખુ રત્નપારખુ કરતાં પણ ઘણો મોટો કહેવાય.

સમૃદ્ધ અને વૈભવશાળી ઘરોનો સ્ત્રીવર્ગ મોટા ભાગે વધુ પડતો સ્વતંત્ર રહેતો હોય છે. કન્યા ઉંમરલાયક થતાં જ પતિ શોધતી રહે છે. જો તેને યોગ્ય સમયે યોગ્ય વ્યક્તિ ન મળે તો પછી જે નજીકમાં હોય તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે. આ આકર્ષણ બે પ્રકારનું હોય છે: ૧. કામાકર્ષણ અને ૨. લાગણીનું આકર્ષણ. ઉંમરલાયક થતાં જ સ્ત્રીનાં અંગમાં કામ ખળભળાટ મચાવે છે—એવો ખળભળાટ કે જે ભાન ભુલાવી દે. આ અવસ્થાને મુગ્ધ અવસ્થા કહેવાય છે—ભાનભૂલેલી અવસ્થા. પછી તે જાતકજાત કશું જોયા વિના જે નજીક હોય અને સહજ પ્રાપ્ત હોય તેના પ્રત્યે ઢળી જાય છે. તેને પરિણામની પરવા નથી હોતી. આને કામાંધ અથવા વાસનાંધ દશા કહેવાય.

બીજું, લાગણીનું આકર્ષણ પ્રેમ પેદા કરે છે, જેમાં શારીરિક ભૂખ ઓછી પણ માનસિક—લાગણીની ભૂખ વધારે હોય છે. આવો પ્રેમ જો શુદ્ધ હોય તો તે પવિત્ર પણ હોય છે. પણ આ દુર્લભ જ કહેવાય.

શ્રીમંત ઘરની સ્ત્રીઓ લાગણીભૂખ કરતાં કામભૂખી વધારે હોય છે. એટલે તેમની કોઈ પ્રેમગાથા નથી હોતી. હા, કામગાથા તો ઘરેઘરે હોય છે, પણ તે દબાયેલી જ રહે છે, પ્રગટ નથી થતી હોતી.

શ્રીમંતોના ઘરમાં કામાકર્ષણની શરૂઆત સ્ત્રીવર્ગથી થતી હોય છે, પુરુષ-નોકર-વર્ગથી નહીં. તે બિચારાને તો નોકરી કરવાની હોય, તેની હિંમત જ ન ચાલે. અને કદાચ હિંમત કરે તો મેથીપાક ખાઈને નોકરી ખોઈ બેસે, તેથી તે હિંમત જ ન કરે. પણ ભય વિનાની સ્ત્રીઓ શરૂઆત કરતી હોય છે. સ્ત્રીના આમંત્રણને કોઈ પુરુષ નકારી ન શકે. અને તેમાં પણ ઉચ્ચ સ્ત્રીઓ, હલકા નોકર-પુરુષોને આમંત્રણ આપે તો-તો તે પોતાને મહાભાગ્યશાળી માની ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે. મિત્રો આગળ ગૌરવની વાતો કરે. શ્રીમંત ઘરની સ્ત્રી જ્યારે કોઈ નોકરને શિકાર બનાવે ત્યારે તે નોકરને બેતરફી મુસીબત ઊભી થાય. જો આધીન થઈ જાય તો અને ખબર પડી જાય તો ઘરના દબંગ માણસો તેને મારી નાખે, કાં મારીઝૂડીને કાઢી મૂકે. જો આધીન ન થાય તો શિકારી સ્ત્રી જ તેના ઉપર કલંકનો આરોપ મૂકી મારઝૂડ કરાવે. તે ગમે તેટલો સાચો હોય તોપણ તેને કોઈ સાંભળે નહીં. એટલે તેને તો બંને તરફથી મુશ્કેલી નડે. પણ આવું ઓછું જ બને. સ્વીકારી લેનારા જ વધારે હોય.

ભગવાન બુદ્ધ જ્યારે રાજગૃહમાં આમ્રવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે ચુલ્લકપંથક સ્થવિરને ઉદ્દેશીને આ જાતક કહ્યું હતું. જાતક આવું છે—

રાજગૃહ(આજે રાજગિરિ)માં એક ધનશેઠ રહેતા હતા. તેમને એક દીકરી હતી. શેઠને ધન-વૈભવ-સમૃદ્ધિ ઘણાં હતાં એટલે નોકરચાકર દાસ-દાસીઓ પણ ઘણાં હતાં. દીકરી યુવાવસ્થાએ પહોંચતાં જ એક નોકર પર આસક્ત થઈ ગઈ. બંને ગમેતેમ કરીને મોકો મેળવીને કામસંબંધ બાંધવા મંડ્યાં. અને તેમાં છોકરીને ગર્ભ ધારણ થઈ ગયો. ત્યારે કુંવારી, ત્યક્તા કે વિધવા સ્ત્રીને ખરી મુસીબત ગર્ભ ધારણ થયા પછી થતી; કારણ કે આજના જેવી ત્યારે ગર્ભપાતની સગવડો ન હતી. અને ઈશ્વરે પણ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે સ્ત્રીને જ પરિણામ ભોગવવું પડે. પેલી છોકરી રોજ ઇચ્છા કરે કે પોતાનો ગર્ભ પડી જાય, પણ તેમ કાંઈ ઇચ્છા કરવાથી ગર્ભપાત ન થઈ જાય. ગર્ભ વધવા

લાગ્યો. હવે તેને ચિંતા થઈ. એક દિવસ તેણે પેલા નોકરને કહ્યું કે “ચાલો, આપણે ભાગી જઈએ. મારાં માતા-પિતાને ખબર પડી જશે તો આપણા ટુકડેટુકડા કરી નાખશે!” જે યૌનસંબંધ સમાજમાન્ય, પરિવારમાન્ય કે ધર્મમાન્ય નથી હોતો તે ભય વિનાનો નથી હોતો. અંતે બંને જણાં જેટલો સામાન લેવાય તેટલો લઈને ભાગી નીકળ્યાં. ઉચ્ચ સંસ્કૃતિમાં આવાં ભાગેડુ વરકન્યા બહુ થતાં હોય છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ તેમનો સ્વીકાર નથી કરતી, એટલે ભાગ્યા વિના છૂટકો જ નહીં. બંને ભાગ્યાં, પણ રસ્તામાં જ છોકરીને પ્રસૂતિ થઈ ગઈ! અબુધ સ્ત્રી આવેગમાં ને આવેગમાં કામાચાર તો કરી બેસતી હોય છે, પણ તે પછી તેને ઘણી જવાબદારીઓ ઉઠાવવી પડતી હોય છે. જો પુરુષ જાતવાન હોય અને પૂરેપૂરો સાથ આપે તો-તો તેને હળવાશ થાય, પણ જો પુરુષ હલકો હોય કે ભ્રમરવૃત્તિનો હોય અને ભાગી જાય તો સ્ત્રીની આપત્તિનો અને બદનામીનો પાર ન રહે. પછી તેને પારાવાર પસ્તાવો થાય. પણ હવે શું થાય? કેટલીક વાર ન સુધારી શકાય તેવી માત્ર એક જ ભૂલ પૂરી જિંદગી બરબાદ કરી નાખતી હોય છે. એટલે સ્ત્રીએ હંમેશાં રક્ષિત જીવન જીવવું જોઈએ. સ્વતંત્રતા સ્વચ્છંદતામાં બદલાઈ જાય તેટલી હદે સ્વતંત્ર ન રહેવું જોઈએ. પેલા નોકરે બધું ઠીકઠાક કર્યું, પછી બંને આગળ ચાલ્યાં. દૂરના એક ગામમાં રહીને નોકરી-ધંધો કરી ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યાં. પેલા બાળકનું નામ મહાપન્થક રાખ્યું, કારણ કે તે પન્થમાં જન્મ્યું હતું. રહેતાં-રહેતાં પેલી સ્ત્રીને ફરીથી ગર્ભ રહ્યો અને ફરી બાળક થયું. તેનું નામ ચુલ્લપન્થક રાખ્યું.

હવે બાળકો મોટાં થયાં. તે તેની માને વારંવાર પૂછે કે બધાં છોકરાંને કાકા-કાકી, મામા-મામી વગેરે હોય છે, અમારે કેમ નથી? વારંવાર પૂછવાથી પેલી સ્ત્રીએ એક વાર કહ્યું કે “આપણો પૂરો પરિવાર રાજગૃહમાં ધનશેઠને ત્યાં છે. બાળકોએ હઠ પકડી કે “અમારે અમારે મોસાળ જવું છે.” સ્ત્રીને પણ પોતાને પિયર જવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી. સ્ત્રીની ઇચ્છાઓ લાગણીને આધીન હોય છે અને લાગણીઓ બદલાતી રહે છે, તેથી ઇચ્છાઓ પણ બદલાતી રહે છે. એટલે લોકો કહેતા હોય છે કે સ્ત્રીનો ભરોસો ન કરાય. ક્યારે બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. જોકે બધી સ્ત્રીઓ આવી નથી હોતી; તોપણ માન્યતામાં કાંઈક તથ્ય તો હશે જ. સ્ત્રીએ પોતાના પતિને વાત કરી: “બાળકોની ઇચ્છા મોસાળ જોવાની છે તો ચાલો ને તેમને બતાવી આવીએ.” સ્ત્રી પોતાની ઇચ્છા બાળકોના માથે રાખીને બોલતી હોય છે. પતિએ કહ્યું: “તારાં માતાપિતા મારું ચામડું ઊતરડી નાખશે! તેમનો ક્રોધ ધગધગી રહ્યો છે. તેં કુળ બોળ્યું છે અને મેં શેઠનો વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. નોકર થઈને શેઠ-કન્યાને જ ભગાડી છે. આ બધું શેઠ સહન કરી શકે નહીં, માટે જવું નથી.” ઘણી વાર સમજાવ્યા પછી પણ સ્ત્રી ન સમજી. તેણે હઠ લીધી. હઠીલી સ્ત્રી પોતાનું ધાર્યું જ કરીને જંપતી હોય છે, ભલે વિનાશ થઈ જાય. હઠની સાથે ડહાપણ નથી રહેતું. અંતે ચારે જણાં રાજગૃહ પહોંચ્યાં અને નગર બહારની ધર્મશાળામાં ઊતર્યાં. ડરતાં-ડરતાં સ્ત્રીએ “બે બાળકો સાથે પતિને લઈને પાછી આવી છું અને હવે અમને ક્ષમા કરીને અમારો સ્વીકાર કરો” તેવો સંદેશો મોકલ્યો, પણ શેઠ વિચલિત ન થયા: “તારું મોઢું જોવું તે પણ પાપ છે! તેં મારું નાક કાપી નાખ્યું છે! ચાલી જા અહીંથી! મારી નજર સામે આવતી નહીં!” પણ માતા શેઠાણીને દયા આવી. તેણે શેઠને કાલાવાલા કરી વચ્ચેનો રસ્તો કાઢ્યો. એક સેવક સાથે ધન મોકલીને કહેવડાવ્યું કે “આ ધન લઈને બંને જતાં રહો, પણ બંને બાળકો અમને સોંપી દો, અમે તેમનો ઉછેર કરીશું.”

સેવકે ધન આપીને બધી વાત કરી. બંનેએ ધન લઈને વિદાય લીધી અને મહાપંથક તથા ચુલ્લપંથક એમ બંને બાળકો માતાને સોંપી દીધાં. મોટો બાળક મહાપંથક બુદ્ધના સત્સંગમાં જતો હતો ત્યાં તેણે દીક્ષા લીધી અને ભિક્ષુ થઈ ગયો. થોડા સમય પછી નાના બાળક ચુલ્લપંથકને પણ શેઠ પાસેથી માગીને તેને પણ ભિક્ષુ બનાવી દીધો! પણ થોડા જ સમયમાં ભિક્ષુજીવનથી તે કંટાળી ગયો. તેને વૈરાગ્ય તો હતો નહીં તોપણ તેને ભિક્ષુ બનાવી દીધેલો, તેથી એક દિવસ તેણે ભિક્ષુપણું છોડીને ગૃહસ્થ થઈ જવાનો વિચાર કર્યો. ભિક્ષુજીવન અકુદરતી કહેવાય. કુદરતી જીવન બે પાટા ઉપર ચાલે છે: 1. આવેગો અને 2. લાગણીઓ. આ બંનેને દબાવીને-કચડીને સાધુ જીવન જિવાય તો આવેગો કદી સમાપ્ત થતા નથી. જીવતા માણસને થોડાઘણા આવેગો તો હોય જ છે. તેને કચડી નાખવાની સાધના સતત કરતા રહેવા છતાં પણ જ્યારે તેમાં સફળતા ન મળે ત્યારે નિરાશા થાય, કારણ કે માર્ગ જ કુદરતવિરોધી છે. સાધના કુદરતની સાથેસાથે સહયોગથી થવી જોઈએ. કુદરતને દુશ્મન બનાવીને કોઈ સફળ ન થઈ શકે. તેમાં પણ નાની ઉંમર, ઓછી સમજણથી કોઈને બાળદીક્ષા કે યુવાદીક્ષા આપવામાં આવે અને પછી તે યુવાન થાય તો તેના આવેગો તેને શાંતિથી જીવવા ન દે. પણ મોટા ભાગના લોકો ધર્મ અને સમાજના ચોકઠાને તોડી શકવાની હિંમત વિનાના હોવાથી મડદા જેવા થઈને પડ્યા રહે. ચુલ્લપંથક જેવા વિદ્રોહ કરનારા કોક જ નીકળે! કુદરતી જીવનનો બીજો પાટો લાગણીઓ છે. લાગણીથી માણસ જ નહીં, પ્રાણીઓ પણ લાગણીથી જીવે છે. સાધુજીવનમાં લાગણીઓને

સ્થાન નથી. તેને તો વીતરાગ થવાનું છે. વીતરાગ એટલે કોઈના ઉપર લાગણી ન હોવી તે, અર્થાત્ લાગણીહીનતા. આ કુદરતવિરોધી છે. લાગણીની શુદ્ધિ થવી જોઈએ. શુદ્ધ લાગણીઓ એ જ દૈવી જીવન કહેવાય, પણ લાગણીને જ તદ્દન મારી નાખવી તે શક્ય નથી. કદાચ કોઈ શક્ય બનાવે તો તે જીવન ન કહેવાય. આવેગો અને લાગણીઓ કુદરતી છે. આ બંનેને પરિષ્કૃત કરીને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવાં તે દૈવી જીવન કહેવાય. આ બંનેને સમાપ્ત કરીને દૈવી જીવન પ્રાપ્ત ન થાય, મડદાજીવન જ પ્રાપ્ત થાય. જોકે આ બંનેની સદંતર સમાપ્તિ શક્ય જ નથી, તેથી ચુલ્લપંથક સાધુજીવનની નિષ્ફળતાથી નિરાશ થઈને ગૃહસ્થ થઈને ઉત્તમ જીવન જીવવાની અપેક્ષાએ બુદ્ધના સંઘારામમાંથી ઘરે જવા નીકળ્યો. પણ બુદ્ધની નજર તેના ઉપર પડી ગઈ. ચુલ્લપંથકે બુદ્ધને પગે પડીને વંદન કર્યા અને પોતાનો નિર્ણય સંભળાવ્યો કે “અહીં મને ગમતું નથી. મારી સાધના સફળ થતી નથી. મારો ભાઈ પણ મને હડધૂત કરે છે તેથી હવે હું સાધુપણું છોડીને પાછો ઘરે જાઉં છું. હું ગૃહસ્થી થઈશ, કામ-ધંધો કરીશ, દાન-પુણ્ય કરીશ અને જીવન વિતાવીશ.”

બુદ્ધે ચુલ્લપંથકને બહુ લંબાણથી વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપ્યો: સંસાર નાશવાન છે. ભોગો ક્ષણિક છે. ક્યાંય સુખ નથી. નિર્વાણ જ ખરું સુખ છે વગેરે વગેરે. બુદ્ધમાં સમજાવવાની ગજબની શક્તિ હતી. તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી હતું. તેમનો સંઘ હતો અને તે સંઘ તૂટે નહીં પણ વધે તેવી પ્રવૃત્તિ હતી. જો આવી રીતે ભિક્ષુઓ સંઘ છોડીને જતા રહે તો સંઘ સમાપ્ત થઈ જાય તેથી ભિક્ષુસંઘને સાચવવો જરૂરી હતો. બુદ્ધના બહુ સમજાવવાથી અંતે ચુલ્લપંથક માની ગયો. તે પાછો વળ્યો અને સંઘમાં જોતરાઈને સાધના કરવા લાગ્યો.

ભગવાન બુદ્ધે ભિક્ષુઓને ચુલ્લપંથકની ગયા જન્મની વાત કહી સંભળાવી. તે આવી હતી—ગયા જન્મે તે કાશી રાજ્યના વારાણસી નગરમાં નગરશેઠ હતો. એક દિવસ રાજદરબાર જતી વખતે તેણે રસ્તામાં પડેલો ઉંદર જોયો. લોકો તેની ગંધથી દૂર ભાગતા હતા પણ શેઠે તે ઉપાડી લીધો. “આ કામની વસ્તુ છે.” એમ વિચારીને એક બિલાડીવાળાને ત્યાં એક પાઈમાં વેચ્યો. બિલાડીવાળાએ ભૂખી બિલાડીને ખવડાવ્યો. આમ એક પાઈની મૂડીમાંથી આગળ વધતાં-વધતાં તે લક્ષાધિપતિ બની ગયો! તે લાંબી કથા સંભળાવી, વેપારી શૂન્યમાંથી પણ કેવીકેવી યુક્તિઓથી વ્યાપાર કરીને આગળ વધતા હોય છે તે બધી વાત વિસ્તારથી કહી બતાવી અને નિરાશ થયા વિના હિંમતથી કામ કરવાથી માત્ર મરેલા ઉંદરથી વ્યાપાર શરૂ કરીને લક્ષાધિપતિના પદ સુધી પહોંચી શકાય છે તે બતાવ્યું, એટલે કે જીવનમાં કદી નિરાશ ન થવું. હિંમત રાખીને જે કાંઈ હોય તેમાંથી આગળ વધતા રહેવું.

4. તંડુલનાલિ-જાતક

સંઘમાં રહેનારા ભિક્ષુઓની પણ ઘણી કથાઓ હોય છે. જ્યારે કોઈ મોટો સંપ્રદાય ઊભો કરે ત્યારે ઘણા શિષ્યો તો જોઈએ જ. ઘણા શિષ્યો ભેગા કર્યા પછી તેમની આંતરિક સમસ્યાઓ ઊભી થાય. આંતરિક સમસ્યાઓમાં બે મહત્ત્વની સમસ્યાઓ હોય છે: આવાસ અને આહાર. પ્રત્યેક ભિક્ષુને સારો આવાસ ગમે, કારણ કે સગવડો સૌને ગમે છે. ત્યાગીઓ પણ સગવડો તો ઇચ્છતા જ હોય છે. અગવડો કોઈને પણ ગમતી નથી, એટલે સારા આવાસ માટે ઘણી વાર કલહ થતો હોય છે. એક હોલમાં સૌને સાથે રહેવાનું હોય તોપણ તેમાં સારી જગ્યા માટે પ્રયત્નો થતા રહે છે!

બીજો પ્રશ્ન ભોજનનો હોય છે. સૌને સારું ભોજન ગમતું હોય છે. ત્યાગીઓ પણ સારા ભોજનની અપેક્ષા રાખતા હોય છે. આ બંને પ્રશ્નોને સારી રીતે ઉકેલી શકાય તો જ વિશાળ સંઘને સાચવી શકાય. ત્યારે ભિક્ષુઓને ભોજનનાં આમંત્રણ મળતાં. આમંત્રણ આપનાર ગૃહસ્થ સારાં ભોજન જમાડતા તેથી આવું આમંત્રિત ભોજન જમવા માટે ભિક્ષુઓમાં પડાપડી રહેતી. આ વ્યવસ્થા એક વૃદ્ધ ભિક્ષુ કરતા હતા. તે આવા નિમંત્રિત ભોજન માટે વારાફરતી નિશ્ચિત ભિક્ષુઓને મોકલતા. જેને મોકલવાના હોય તેમને એક શલાકા આપવામાં આવતી. સંઘારામમાં ભિક્ષુઓ તો ઘણા હોય પણ નિમંત્રણ ઓછાં હોય, તેથી થોડા જ લોકો નિમંત્રણ-પ્રાપ્ત ભોજન કરવા જઈ શકતા. જે જતા તે રાજી થતા અને જે ન જઈ શકતા તે નારાજ થતા. સંઘારામમાં એક લાલ ઉદાયી નામના ભિક્ષુ રહેતા હતા. તેમને નિમંત્રિત ભોજનની બહુ મજા આવતી, પણ તે તો કોક જ વાર મળતું, રોજ તો સ્વાદ વિનાનું જેવુંતેવું ભોજન જમવું પડતું. આથી તેમણે શલાકાવિતરક સાથે ઝઘડો કર્યો. “તમને શલાકા વિતરિત કરતાં આવડતું નથી” એમ કહીને ઊંડાપોહ મચાવ્યો. ઝઘડાથી કંટાળીને પેલા ભિક્ષુએ કહ્યું કે “લ્યો ત્યારે તમે શલાકા-વિતરણ કરો.” એમ કહીને બધી શલાકાઓ આપી દીધી. સજ્જનો ખટપટિયા વહીવટથી જલદી કંટાળી જતા હોય છે અને પદલોલુપ ખટપટિયા માણસો પદ પડાવવા ખટપટો કરીને વાતાવરણ દૂષિત કરતા રહેતા હોય છે. હવે વહીવટ ખટપટિયા ભિક્ષુ લાલ ઉદાયીના હાથમાં આવી ગયો, પણ તેને વહીવટ આવડ્યો નહીં. અયોગ્ય માણસ ખટપટ કરીને પદ મેળવે પણ તે પદને દીપાવી ન શકે. તેની અયોગ્યતા અને અક્ષમતા જ તેના માટે ભૂમરંગ થઈ જતી હોય છે. તેના પક્ષપાતી વહીવટથી બધા ભિક્ષુઓમાં ભારે અસંતોષ થયો. સંઘારામમાં ભારે કોલાહલ થયો. અંતે ભિક્ષુ લાલ ઉદાયીને સંઘારામમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. આ વાત બુદ્ધ પાસે પહોંચી. બુદ્ધે કહ્યું કે “આ લાલ ઉદાયી પૂર્વજન્મમાં પણ આવો જ હતો.” આમ, કહીને તેના પૂર્વજન્મની વાત કહી તે આ પ્રમાણે હતી:

પૂર્વકાળમાં કાશીરાજ્યમાં બ્રહ્મદત્ત નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યારે બોધિસત્ત્વ તે રાજાના મૂલ્યનિર્ધારણ કરનારા અધિકારી હતા. રાજાને જે-જે વસ્તુઓ ખરીદવી પડતી તે બધીનું મૂલ્ય બોધિસત્ત્વ નિર્ધારિત કરતા. તે વાજબી અને પૂરી પ્રામાણિકતાથી, બંને પક્ષને ન્યાય મળે તે રીતે, મૂલ્ય નિર્ધારિત કરતો. પણ રાજા લોભિયો હોવાથી તેને આ વાત ગમતી નહીં. તે ઇચ્છતો હતો કે મૂલ્ય એવું નિર્ધારિત થાય કે આપણને મફતના ભાવે મળી જાય. અંતે તેણે એક બીજી વ્યક્તિને આ પદ ઉપર નિયુક્ત કરી દીધો. નવો માણસ તદ્દન અપ્રામાણિક અને લુચ્ચો હતો. તે રાજાને ગમે તે રીતે મૂલ્યનિર્ધારણ કરવા લાગ્યો. રાજા ખુશ થયો.

એક વાર એક ઘોડાનો સોદાગર 500 ઘોડા લઈને વેચવા આવ્યો. રાજાએ તેનું મૂલ્ય નિર્ધારિત કરવા પેલા ભાઈને કહ્યું. તેણે કહ્યું કે “આ 500 ઘોડાઓનું મૂલ્ય બતાવો.” તેણે કહ્યું કે “એક તંડુલનાલિકા.” રાજા તો ખુશ થયો પણ ઘોડાવાળો માર્યો ગયો. બિચારો બહુ દુઃખી થયો. હવે શું કરવું? તે બોધિસત્ત્વ પાસે ગયો. પહેલાં બોધિસત્ત્વ આ જ પદ ઉપર હતા. તેમણે કહ્યું કે “તું ચિંતા ન કર. હું તને ઉપાય બતાવું છું. તું પેલા મૂલ્યનિર્ધારકને રુશવત આપીને પોતાના પક્ષનો કરી લે. પછી તેને રાજા સમક્ષ પૂછવાનું કે, સાહેબ, આ તંડુલનાલિકાનું મૂલ્ય તો બતાવો. બસ, આટલું કરજે.”

સોદાગર પાછો ગયો અને રાજાને પ્રાર્થના કરી કે આપના અધિકારીને બોલાવો, મારે એક પ્રશ્ન પૂછવો છે. રાજાએ સભા ભરી અને પેલાને બોલાવ્યો. સોદાગરે પ્રશ્ન પૂછ્યો: “સાહેબ, એક તંડુલનાલિકાનું મૂલ્ય કેટલું એટલું તો બતાવો.” પેલો રુશવતથી વેચાઈ ગયો હતો. તેણે કહ્યું કે “અંદર-બહાર.” લોકો તેનો અર્થ ન સમજી શક્યા તેથી તેણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે “જ્યાંથી કાશી રાજ્ય શરૂ થાય છે ત્યાંથી જ્યાં પૂરું થાય છે ત્યાં સુધીના પ્રદેશને અંદર-બહાર કહેવાય છે.” અર્થાત્ આખું કાશી રાજ્ય! રાજાની આંખ ઊઘડી ગઈ. લુચ્ચા અને રુશવતખોર

અધિકારીને નોકરીએ રાખો તો રાષ્ટ્રને કેટલું નુકસાન પહોંચાડે છે તેનું ભાન થયું. રાજાએ તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. અને ફરીથી પાછા બોધિસત્ત્વને તે પદ ઉપર નોકરીએ રાખ્યા. મૂલ્યનિર્ધારણ એવું હોવું જોઈએ કે ન પોતે છેતરાવું, ન કોઈને છેતરવો. બુદ્ધ કહે છે કે “એ લુચ્ચો અધિકારી જ આ જન્મે લાલ ઉદાયી થયો છે, તેથી તેના સંસ્કાર જતા નથી.”

3-2-12

*

5. દેવધમ્મ-જાતક

સાધુજીવનમાં ઘણા નિયમો પાળવાના હોય છે. નિયમો વિના નિયંત્રણ નહીં અને નિયંત્રણ વિના શક્તિનહીં અને શક્તિવિના સિદ્ધિ નહીં. આ ઘણા નિયમોમાં એક નિયમ ‘અપરિગ્રહ’નો પણ છે. અપરિગ્રહ એટલે માત્ર જરૂર પૂરતી જ વસ્તુઓ રાખવી, વધારાની વહેંચી દેવી. અનાવશ્યક વસ્તુઓના સંગ્રહથી અશાંતિ વધતી હોય છે. ભિક્ષુઓને પહેરવા માટે ત્રણ ચીવર રાખવાનો નિયમ હોય છે. એક કટીવસ્ત્ર, બીજું ઉપરનું વસ્ત્ર અને ત્રીજું ઓઢવાનું વસ્ત્ર, અર્થાત્ ચાદર—આ ત્રણ જ વસ્ત્રો રખાય. વધુ હોય તો બીજા ભિક્ષુઓને વહેંચી દેવાય. પણ આવું બધા કરી શકતા નથી. ‘ગીતા’માં લોકસંગ્રહનો સ્વીકાર કર્યો છે, અર્થાત્ લોકકલ્યાણ માટે તમે અન્ન-વસ્ત્ર, ઔષધ, ધનાદિનો સંગ્રહ કરી શકો છો જેથી તમે સેવાપ્રવૃત્તિઓ કરી શકો. પણ શ્રમણધર્મમાં ત્યાગની જ પ્રધાનતા હોવાથી ઓછામાં ઓછી વસ્તુઓ રાખવાના નિયમો છે. માત્ર ત્રણ જ વસ્ત્રો. કેટલાક તો વસ્ત્ર પણ નથી રાખતા. આવા અત્યંત ત્યાગી, ત્યાગી તો થાય છે, પણ પરાવલંબી પણ થઈ જાય છે. તેમની અતિઆવશ્યક વસ્તુઓ માટે પણ તે પરમુખાપેક્ષી રહેતા હોય છે. આને ત્યાગની લાચારી કહેવાય. ત્યાગની તો ખુમારી હોય, લાચારી ન હોય. લાચારી હોય તો ત્યાગ દુઃખદાયી થઈ જાય.

કથા-જાતક આવું છે: એક માણસને ભિક્ષુ થવાની ઇચ્છા થઈ પણ તે વણિકવૃત્તિનો હતો. તેને થયું કે “અત્યારે મારી પાસે જે છે તે ભવિષ્યમાં પણ કામ આવે તેવી વ્યવસ્થા કરીને ભિક્ષુ થાઉં.” આથી તેણે ઘણાંબધાં ચીવરો, બીજો ઘણો સામાન તથા ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ વગેરેની વ્યવસ્થા કરીને પછી દીક્ષા લીધી. ઘણા પેન્શનરો પેન્શનની વ્યવસ્થા ચાલુ રાખતા હોય છે, તો કેટલાક બેન્કખાતામાં ધનરાશિ પણ ચાલુ રાખતા હોય છે. આમ કરવાથી તે પાછળથી અર્થલાચાર થતા નથી. એક રીતે આ ઠીક જ કહેવાય. પણ શ્રમણ-ધર્મમાં તો સર્વસ્વત્યાગનો જ મહિમા છે. આ ભિક્ષુ પોતાનો ઘણોબધો સામાન લઈને રહેતો. એક દિવસ તેણે પોતાનાં બધાં ચીવરો કાઢીને તડકે સૂકવ્યાં જેથી તેમાં કીડા ન પડે. આ વસ્ત્રો સુકાતાં હતાં તે જ સમયે એક ભિક્ષુઓનું ટોળું નીકળ્યું. તેમને ચીવરોની જરૂર હતી. એવું પણ બન્યું હોય છે કે એકની પાસે કશું ન હોય અને બીજાની પાસે ઢગલો હોય! બધા ભિક્ષુઓ પેલા સંગ્રહી ભિક્ષુ પાસે ગયા અને ચીવરોની માગણી કરી, પણ તેણે કોઈને કશું આપ્યું નહીં. ભિક્ષુઓ બુદ્ધ પાસે ગયા અને બધી વાત કરી, બુદ્ધે પેલા ભિક્ષુને બોલાવીને “આટલો બધો સંગ્રહ કેમ કર્યો છે?” તેવું પૂછ્યું. પેલો સંગ્રહી ભિક્ષુ નારાજ થઈ ગયો. તેણે જે પહેર્યાં હતાં તે વસ્ત્રો પણ કાઢી નાખ્યાં, માત્ર કૌપિન જ રહેવા દીધું. તેની આવી વર્તણૂકથી બુદ્ધ નારાજ થયા અને કહ્યું કે આ ભિક્ષુ તો ગયા જન્મમાં પણ આવો જ હતો. તેમ કહીને તેના ગયા જન્મની કથા સંભળાવી.

ત્યારે કાશીદેશમાં બ્રહ્મદત્તનું રાજ્ય હતું. તેની પટરાણીના પેટે બોધિસત્ત્વનો જન્મ થયો. પુત્રનું નામ મહિસાસકુમાર રાખવામાં આવ્યું. બે વર્ષ પછી બીજો પુત્ર થયો. જેનું નામ ચંદ્રકુમાર રાખવામાં આવ્યું. હજી તો બંને બાળકો જ હતા ત્યાં માતાનું મૃત્યુ થઈ ગયું. રાજાએ નવી રાણી કરી. તેને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ સૂર્યકુમાર રાખ્યું. એક વાર નવી રાણીને વરદાન માગવા કહ્યું તો રાણીએ “સમય આવશે ત્યારે માગીશ” તેવું કહીને વાતને ટાળી દીધી. સમય આવ્યો. મોટા પુત્રને યુવરાજપદ ઉપર સ્થાપિત કરવાનું થયું ત્યારે જ રાણીએ વરદાન માગ્યું, “મારા પુત્ર સૂર્યકુમારને જ યુવરાજ બનાવો.” ‘રામાયણ’ જેવી વિકટ સ્થિતિ થઈ ગઈ. હવે શું કરવું? રાજાએ જૂની રાણીના બંને પુત્રોને બોલાવીને કહ્યું કે “તમે વનમાં જાઓ અને મારું મૃત્યુ થાય ત્યારે આવીને રાજ સંભાળી લેજો. આ તમારી નવી માતા દુષ્ટ છે, કપટ કરીને તમને મરાવી નાખશે. સ્ત્રીઓ દુષ્ટ હોય છે, વિશ્વાસ ન કરાય, માટે ચૂપચાપ ચાલ્યા જાઓ.” બંને ભાઈઓ વનમાં જવા નીકળ્યા. પણ ઓરમાન ભાઈ સૂર્યકુમાર સામો મળી ગયો. તેણે બધી વાત જાણી ને તે પણ વનમાં સાથે જવા તૈયાર થઈ ગયો. આમ ત્રણે ભાઈઓ વનમાં ચાલ્યા ગયા. ટૂંકી અને સ્વકેન્દ્રિત બુદ્ધિવાળી નવી રાણીએ ત્રણે પુત્રો ખોઈ દીધા!

ચાલતાં-ચાલતાં ત્રણે ભાઈઓ હિમાલયમાં એક તળાવ પાસે પહોંચ્યા. ખૂબ તરસ્યા થયા હોવાથી નાના ભાઈ સૂર્યકુમારને તળાવમાંથી જળ લાવવા કહ્યું. તળાવમાં એક રાક્ષસ રહેતો હતો તે જે કોઈ પાણી પીવા આવે તેને ધર્મસંબંધી પ્રશ્નો પૂછતો. જો યોગ્ય સમાધાન ન થાય તો આવનારને પકડી લેતો. સૂર્યને પણ પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ જવાબ આવડ્યો નહીં, તેથી તેને પકડી ગયો. થોડી વારમાં ચંદ્રકુમાર જળ લેવા આવ્યો. તેને પણ પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ કશું આવડ્યું નહીં, તેથી તેને પણ પકડી લીધો. પછી મોટો ભાઈ બોધિસત્ત્વ પોતે આવ્યા. તેમણે જોયું

કે બંને ભાઈઓના જળમાં જવાનાં પગલાં તો છે પણ પાછા વળવાનાં નથી, તેથી જળથી થોડે દૂર જ ઊભા રહ્યા. જળરાક્ષસ પ્રગટ થયો અને પાણી પીવા અંદર આવવા આમંત્રણ આપ્યું, પણ બોધિસત્ત્વ ચેતી ગયા, દૂર જ ઊભા રહ્યા. પછી ધર્મપ્રશ્નો પુછાયા: “દેવધર્મ કોને કહેવાય?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “જેનામાં લજ્જા, ભય અને સત્કર્મ રહેતાં હોય તેને દેવધર્મ કહેવાય.” નિર્લજ્જતામાં ધાર્મિકતા ન હોય. તેમાં પણ સ્ત્રીની નિર્લજ્જતા તો ધર્મનાશનું પ્રથમ પગથિયું જ કહેવાય. આવી રીતે લોકભય, સમાજભય, રાષ્ટ્રભય અને ધર્મભય પણ ધર્મનું કારણ બને છે. જે બધી રીતે નિર્ભય થઈ જાય છે તે ઉચ્છૃંખલ થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. જીવનમાં લજ્જાની સાથે ભય પણ જરૂરી છે. આવા માણસો જ્યારે સત્કર્મો કરે છે ત્યારે ધર્મ સફળ થાય છે.

બોધિસત્ત્વના જવાબથી જળરાક્ષસ પ્રસન્ન થયો. તેણે બંને ભાઈઓને છોડી દીધા. આ રીતે જળરાક્ષસનું સમાધાન કરીને ત્રણે ભાઈઓ વિદાય થયા. થોડા સમયમાં તેમને અંતઃસ્ફુરણ થઈ કે પિતાશ્રીનું અવસાન થયું છે તેથી ત્રણે પાછા વારાણસી આવ્યા. મોટાભાઈ બોધિસત્ત્વ રાજા થયા, નાના ભાઈ ઉપરાજા થયા અને સૂર્યકુમાર સેનાપતિ થયા.

બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહે છે. કે “પેલો જે જળરાક્ષસ હતો તે જ આ જન્મે આ સંગ્રહખોર ભિક્ષુ થયો છે. તેને લજ્જા, ભય અને સત્કર્મ નથી. આ તેના પૂર્વના સંસ્કાર છે. હું બોધિસત્ત્વ રાજકુમાર હતો, ચંદ્રકુમાર આનંદ હતો અને સૂર્યકુમાર સારિપુત્ર હતો. પૂર્વના પ્રબળ સંસ્કારથી સ્વભાવ બનતો હોય છે તેથી આ ભિક્ષુ બહુસંગ્રહી બન્યા છે.”

6. કદ્દહારી-જાતક

ભારતમાં વર્ણપૂજા, વંશપૂજા, વ્યક્તિપૂજા અને ગુણપૂજા—એમ ચાર પ્રકારથી વ્યક્તિની મહત્તા મપાય છે. તેમાં ગુણપૂજા તો છેક છેવટમાં થતી હોય છે.

મોટા ભાગે વર્ણ અને વંશની સર્વોચ્ચ મહત્તા રહેતી આવી છે, તેથી ગુણોની મહત્તા ઓછી કે પછી નહીંવત્ થઈ જતી હોય છે. એક નાગમુંડા નામની દાસી સાથે મહાનાભ શાક્ય રાજાનો સંબંધ થઈ ગયો. તેને એક કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. તેનું નામ વાસભ ખતિયા રાખવામાં આવ્યું. વાસભ ખતિયાનાં લગ્ન કોસલનરેશ સાથે થયાં અને તેને વિદુડભ નામનો પુત્ર થયો. પણ પછી રાજાને ખબર પડી કે વાસભ ખતિયા તો દાસીની પુત્રી છે, તેથી તેને તથા તેના પુત્ર વિદુડભને અધિકારથી વંચિત કરી દીધાં. આ વાતની ખબર બુદ્ધને પડી. તેમને થયું કે આ અન્યાય થઈ રહ્યો છે. અન્યાયને ચૂપચાપ સહન કરી લે તેને કાયરતા કહેવાય, પણ જે બીજાને થતા અન્યાયનો પણ વિરોધ કરે તેને વીરતા કહેવાય. બુદ્ધ વગર આમંત્રણે સામે ચાલીને રાજાને ત્યાં ગયા. રાજાએ તેમને આદરમાનપૂર્વક આસન ઉપર બેસાડ્યા. પછી બુદ્ધે કહ્યું કે “તારી રાણી વાસભ ખતિયા કોની દીકરી?” તો જવાબ આપ્યો કે “મહાનાભની.” “તે કોને પરણાવી?” જવાબ મળ્યો “મને.” “જો તેનો બાપ ક્ષત્રિય છે, તેનો પતિ ક્ષત્રિય છે, તો પછી તેના બાળક અને તેનો ત્યાગ કેમ કર્યો? પૂર્વકાળમાં તો રાજાઓએ લાકડાં વીણતી સ્ત્રી સાથે એક વાર સહવાસ કરીને થયેલા પુત્રને રાજકુમાર બનાવી ગાદીએ બેસાડ્યો હતો.” આવું કહીને પૂર્વકાળમાં ઘટેલી એક ઘટનાની કથા સંભળાવી. કથા આ પ્રમાણે છે:

વારાણસીનો બ્રહ્મદત્ત રાજા પોતાના બગીચામાં ફરી-ફરીને પુષ્પોનો આનંદ લઈ રહ્યો હતો. તેવામાં બગીચાના એક ખૂણામાં એક લાકડાં વીણનારી સ્ત્રી ગીત ગાતીગાતી લાકડાં વીણી રહી હતી. સ્ત્રી પોતાની તરફ ધ્યાન ખેંચવા અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરે છે, તેમાંનો એક પ્રયત્ન ગીતનો ગણગણાટ કરવો તે છે. રાજાનું ધ્યાન તેની તરફ ગયું. ચપળ અને ચંચળ લાકડાં વીણનારીથી તે આકર્ષાયો. ભ્રમરવૃત્તિના પુરુષો ગમે ત્યારે ગમે તેની પ્રત્યે આકર્ષાઈ જતા હોય છે. આવી જ રીતે પુષ્પવૃત્તિની સ્ત્રીઓ ગમે ત્યારે ગમે તેને પોતાના પ્રત્યે આકર્ષતી રહે છે. ભ્રમરો ઊડે છે અને ફરે છે, પણ પુષ્પ એક જ જગ્યાએ અનાવૃત રહીને સૌ દર્શકોને આકર્ષતું રહે છે. રાજા અને લાકડાં વીણનારી બંને વચ્ચે તરત જ શરીરસંબંધ થઈ ગયો. પ્રેમને પાકતાં સમય લાગે છે, પણ કામવાસના સમયની ધીરજ નથી રાખતી, તે તો તત્કાળ પરિણામ મેળવી લે છે, જો અનુકૂળતા હોય તો. લાકડાં વીણનારીને થયું કે પોતાને ગર્ભ રહી ગયો છે. તેણે રાજાને વાત કરી: “હું રજસ્વલા હતી તેથી હવે મને ગર્ભ રહી ગયો છે.” રાજાએ પોતાની વીંટી આપીને કહ્યું કે “જો કન્યા થાય તો આ વીંટી વેચીને તેનો નિર્વાહ કરજે, પણ જો પુત્ર થાય તો આ વીંટી લઈને મારી પાસે આવજે, હું તેને રાજકુમાર બનાવીશ.”

સમય વીતી ગયો. પુત્ર પેદા થયો. પુત્ર મોટો થવા લાગ્યો. લાકડાં વીણનારી કુંવારી હતી તેથી તેના પિતાનું નામ કોઈને આપી શકતી ન હતી. સાથે રમનારાં બાળકો પેલા બાળકને નબાપો કહીને ચીઢવતાં હતાં. એક દિવસ બાળકે હઠ પકડી કે “મારો બાપ કોણ છે તે મને કહે.” લાકડાં વીણનારીએ કહ્યું, “કાશીનરેશ તારો બાપ છે.” બંને કાશી પહોંચ્યાં અને રાજાને પેલી વીંટી બતાવી, પણ રાજાએ વાતને સ્વીકારી નહીં. આબરૂદાર માણસો આવેગમાં આવીને ગુપ્ત સહવાસ તો કરી બેસતા હોય છે, પણ પછી તે સ્વીકારી શકતા નથી. મોભાનો પ્રશ્ન તેમને સત્ય સ્વીકારવા દેતો નથી, તેથી આવા લોકો મોઢું બંધ કરાવવા બધા પ્રયત્નો કરતા હોય છે. ધનથી માંડીને હત્યા સુધીના તે પ્રયત્નો પણ હોઈ શકે છે.

રાજદરબારમાં ભારે કોલાહલ થયો. લાકડાં વીણનારીએ નારાજ થઈને પોતાના પુત્રને બે પગ પકડીને જોરથી આકાશમાં ઉછાળ્યો. પુત્ર આકાશમાં જ સ્થિર થઈ ગયો. ત્યાં બેઠાંબેઠાં તેણે રાજાને ઉપદેશ આપ્યો કે “હું તમારો પુત્ર છું. મારો સ્વીકાર કરો.” વગેરે. રાજા પ્રભાવિત થયો અને તેનો સ્વીકાર કર્યો. પુત્ર રાજાના ખોળામાં બેઠો. લાકડાં વીણનારી પટરાણી બની અને પુત્ર રાજા બન્યો. તેનું નામ કાષ્ટવાહન પડ્યું. તેણે રાજપાટ ભોગવ્યું.

બુદ્ધે કોસલનરેશ મહાનાભને કહ્યું કે “જો લાકડાં વીણનારીનો પુત્ર રાજા થઈ શકે તો વાસભ ખતિયાનો પુત્ર રાજા કેમ ન થઈ શકે?” આ રીતે બુદ્ધે વાસભ ખતિયાનો પક્ષ લઈને તેને ફરીથી મહારાણીપદે સ્થાપિત કરાવી અને તેના પુત્ર વિદુડભને રાજા બનાવડાવ્યો. આમ,

રાજાનો વિરોધ કરીને, તેને સાચો ઉપદેશ આપીને સત્ય અને ન્યાયની સ્થાપના કરી. ભીરુ લોકો ભય અને સ્વાર્થથી આવો સત્ય ઉપદેશ આપી શકતા નથી. તે તો રાજાની હાએ-હા કરી રાજાનું મનોરંજન કરતા રહે છે.

બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહે છે કે “હે ભિક્ષુઓ! તે વખતે લાકડાં વીણનારી તે મહામાયા હતી અને રાજા તે શુદ્ધોદન હતા અને કાષ્ટવાહન પુત્ર તો બોધિસત્ત્વના રૂપે હું જ હતો.”

વાત પૂરી થઈ.

4-2-12

*

7. મખાદેવ-જાતક

આપણે ત્યાં જીવનનિવૃત્તિ બાબત ચાર મત છે: 1. વૈદિક મત છે—75 વર્ષ પછી જીવનથી નિવૃત્ત થઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. 2. બીજો શ્રમણ-મત છે કે 75 વર્ષની રાહ ન જોવાય. જ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ગૃહત્યાગ કરીને જીવનનિવૃત્તિ અથવા સંન્યાસ ગ્રહણ કરી ગૃહત્યાગ કરવો. 3. ત્રીજો મત છે કે ગૃહત્યાગ કરવો જ નહીં. કર્મો કરતાં-કરતાં સો વર્ષનું પૂરું આયુષ્ય કર્મમય જીવવું. 4. આધુનિક પશ્ચિમ જીવનપદ્ધતિનો મત છે કે જ્યારે અંગો શિથિલ થવા લાગે, અર્થાત્ 58 કે 60 વર્ષે સેવાનિવૃત્ત થવું. તેને પેન્શન મળે અને પતિ-પત્નીએ શાંતિથી બાકીનું જીવન ઘરમાં જ જીવવું. ગૃહત્યાગ કે પત્નીત્યાગ કરવાનો પ્રશ્ન જ નથી. ઋષિમાર્ગમાં અને પશ્ચિમમાં ગૃહત્યાગ કે પત્નીત્યાગનો પ્રશ્ન જ નથી.

“ચાવજજીવેત્ અગ્નિહોત્રં જુહુયા ના”

“જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી અગ્નિહોમ કરતો રહે.”

“કર્તવ્ય-કર્મોનો કદી ત્યાગ ન થાય.” ગીતા: 6-1

“કર્મ કરતાં-કરતાં સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખે.”

—ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ

પણ શ્રમણધર્મો ત્યાગપ્રધાન હોવાથી ગૃહત્યાગ, જેમાં પત્નીત્યાગ પણ આવી જાય છે તેનો મહિમા બતાવે છે.

જાતક આ પ્રમાણે છે:

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરણ કરી રહ્યા હતા. ભિક્ષુઓ સાથેનો વાર્તાલાપ ચાલતો રહેતો હતો. તેમાં એક દિવસ પોતાના ગૃહત્યાગની (મહાભિનિષ્ક્રમણ) વાત ચાલી. મધ્યરાત્રીએ પત્ની યશોધરા અને પુત્ર રાહુલને સૂતાં મૂકીને ચૂપચાપ પોતે કેવી રીતે ગૃહત્યાગ કર્યો તે બધી વાતો કરી પછી કહ્યું કે “આ મારો પ્રથમ ગૃહત્યાગ ન હતો. તે પહેલાં પણ કેટલીયે વાર ગૃહત્યાગ કરેલો.” તેમાંની એક કથા કહી સંભળાવી:

“ત્યારે હું મિથિલાનગરીનો મખાદેવ નામનો રાજા હતો. રાજ્ય કરતાં- કરતાં મને 84 હજાર વર્ષ વીતી ગયાં. પછી હજામત કરાવતાં વાળંદે મને કહ્યું કે ‘માથામાં એક સફેદ વાળ દેખાય છે.’ મારા કહેવાથી તે વાળ તેણે તોડીને મારા હાથમાં આપ્યો. મેં તરત જ વિચાર્યું કે હવે મારે ગૃહત્યાગ કરીને સંન્યાસ લઈ લેવો જોઈએ, કારણ કે સફેદ વાળ એ યમરાજનું પ્રથમ ‘સમન્સ’ કહેવાય—એમ સમજીને મેં તરત જ ગૃહત્યાગ, રાજત્યાગ, પત્નીત્યાગ, પરિવારત્યાગ—એમ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને દૂરના આમ્રવનમાં જઈને સાધના કરવા માંડી. હજી મારે 84 હજાર વર્ષનું જીવન બાકી હતું. તે બધું સાધના કરવામાં વિતાવી દેહત્યાગ કર્યો. તે પછી હું મિથિલાનગરીમાં નિમિ નામનો રાજા થઈને પાછો આવ્યો. ફરી રાજ્ય ભોગવીને પાછો ગૃહત્યાગ કરી એ જ આમ્રવનમાં તપસ્યા કરી. આ રીતે મેં માત્ર આ જન્મમાં જ નહીં પણ પહેલાં પણ અનેક વાર મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યા છે.

ત્યારે નાઈ તે આ કાયક વાળંદ—આનંદ હતો, પુત્ર તો અત્યારનો રાહુલ હતો અને મખાદેવ રાજા તો હું પોતે જ બોધિસત્ત્વ-રૂપે હતો.”

4-2-12

*

8. નિમોધમૃગ-જાતક

સ્ત્રીઓના ચાર પ્રકાર છે: 1. વાસનાપ્રધાન 2. લાગણીપ્રધાન, 3. ઉભયપ્રધાન અને 4. ઉભયહીન. આવા ચાર પ્રકાર પુરુષોના પણ હોય છે, પણ સ્ત્રીની કથા હોવાથી સ્ત્રીની જ વાત કરીશું. કેટલીક સ્ત્રીઓ અતિશય વાસનાવાળી હોય છે. કેટલાંક શાસ્ત્રો તેને શંખણી નારી કહે છે. તેને કદી પણ વિષયતૃપ્તિ થતી જ નથી. તે અતૃપ્તિ દૂર કરવા વારંવાર પાત્રો બદલતી રહે છે. નીતિકારે તેના માટે કહ્યું છે કે તેનામાં પુરુષ કરતાં આઠગણી કામવાસના હોય છે.

‘કામચાષ્ટગણ: સ્મૃત:।’

આવી સ્ત્રી ગમે ત્યાં હોય, સતીધર્મનું પાલન કરી શકતી નથી.

બીજી સ્ત્રી લાગણીપ્રધાન હોય છે. તેનામાં કામવાસના કુદરતી વ્યવસ્થા પ્રમાણે હોય છે, પણ લાગણીની પ્રધાનતાના કારણે તે દુરાચારી નથી થઈ જતી. તે પતિને વળગી રહે છે અને લાગણીની તૃપ્તિથી કામતૃપ્તિ અનુભવે છે.

ત્રીજી સ્ત્રી ઉભયપ્રધાન હોય છે, અર્થાત્ તેનામાં કામવાસના અને લાગણી બંને હોય છે. આવી સ્ત્રી સામાન્ય સ્ત્રી થઈને જીવન જીવતી રહે છે.

ચોથી સ્ત્રી ઉભયહીન અર્થાત્ વાસનાહીન અને લાગણીહીન હોય છે. જોકે આવું ભાગ્યે જ બનતું હોય છે, પણ અલ્પતમ અને અલ્પ લાગણીવાળી સ્ત્રી હોઈ શકે છે. આવી સ્ત્રી લગ્નને લાયક ન કહેવાય. જેમ નપુંસક પુરુષ લગ્નને લાયક ન કહેવાય તેમ આવી વંતરી સ્ત્રી પણ લગ્નને લાયક ન કહેવાય. લોકો તેને ઠંડી સ્ત્રી પણ કહે છે. તેનામાં ઉત્તેજના હોતી નથી. તે પતિને સંતોષી ન શકે, તેથી તેનાં લગ્ન ન થાય તે જ ઉત્તમ કહેવાય. આવી સ્ત્રી સાધ્વી, ભક્ત્તાણી કે તાપસી થાય તે જ યોગ્ય ગણાય. આવી જ એક સ્ત્રીની કથા કહેવાની છે.

રાજગૃહમાં નગરશેઠની એક કન્યા હતી. તે યુવાન થઈ. માતા-પિતા તેને પરણાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં, પણ તેણે કહ્યું કે “મારે લગ્ન કરવાં નથી. હું તો સાધ્વી થવા માગું છું.” સાધ્વી થવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં તેનાં માતા-પિતાએ, તે એકની એક કન્યા હોવાથી દબાણ કરીને તેને પોતાના જ જેવા બીજા નગરશેઠના દીકરા સાથે પરણાવી દીધી. પરણીને કન્યા સાસરે ગઈ, પણ વૈરાગ્યના કારણે તેનું મન સંસારના સુખ-ભોગોમાં લાગવા માંડ્યું નહીં. રસ વિનાનું જીવન ભારરૂપ—ત્રાસરૂપ બની જાય. જેને સંસારમાં રસ જ ન હોય તે સંસારી થઈને પણ સુખી ન થાય. જેને વૈરાગ્યમાં રસ ન હોય તે વૈરાગી થઈને પણ સુખી ન થાય. જીવનની સફળતા માટે રસ જરૂરી છે. શેઠ-કન્યા પરણી તો ખરી, પણ તેને સંસારમાં રસ જ ન આવે. તેનો ભલો પતિ તેને ઘણી પ્રેરણા આપે, પણ તેને રસ જાગે જ નહીં. નીરસ પત્ની કે નીરસ પતિ બોજરૂપ બની જાય. તેનો સંસાર હળવો ફૂલ જેવો ન હોય. પણ પથ્થરની શિલા જેવો ભારે હોય.

એક વાર નગરમાં બહુ મોટો ઉત્સવ આવ્યો. બધા લોકો સજીવજીને ઉત્સવ માણવા નીકળી પડ્યાં. સ્ત્રીઓ ઉત્સવઘેલી હોય. તેની ઘેલછાની પરાકાષ્ઠા તેનો શણગાર હોય. સ્ત્રીના સોળ શણગાર હોય, પુરુષના સોળ શણગાર ન હોય. બધી સ્ત્રીઓને ખૂબ શણગાર સજીવ ધૂમધામથી નીકળતી જોઈને પતિએ કહ્યું કે “જો, આખું નગર હિલોળે ચઢ્યું છે, તું પણ શણગાર સજીવે ચાલ. આપણે પણ ઉત્સવ ઊજવવા જઈએ.” શેઠ-કન્યાએ કહ્યું કે “પતિદેવ, આ શરીર મળ-મૂત્રનો ઢગલો છે. તેના તે વળી શણગાર કરવાના હોય?” એમ કહીને તેણે શરીરનાં દૂષણો બતાવવા માંડ્યાં: આખું શરીર ગંદકીથી ભરેલું છે. તેમાં દુર્ગંધ મારતો મળ ભર્યો છે, મૂત્ર ભર્યું છે. થૂંક, કફ, લીંટ, પરસેવો, મેલ, હાડકાં, માંસ, રુધિર, ચામડું, નખ, વાળ, પિયા વગેરે ઘૃણિત વસ્તુઓનો માળો ભેગો કરીને શરીર બન્યું છે. આ ગંધાતો થેલો ઉપાડીને આપણે સૌ ફરીએ છીએ. તેના તે વળી શણગાર કેવા? મારે શણગાર નથી સજવા અને મારે ઉત્સવ પણ નથી ઊજવવો. મારે તો સાધ્વી થવું છે. તમે મને આ સંસારરૂપી નરકમાંથી રજા આપો અને શ્રમણ—સાધ્વી થઈ જવા દો.”

વૈરાગ્ય ચાર પ્રકારના હોય છે: 1. ઘૃણા-વૈરાગ્ય 2. આઘાત-વૈરાગ્ય, 3. સ્મશાન-વૈરાગ્ય, અને 4. જ્ઞાન-વૈરાગ્ય.

સુખો કે સુખસાધનો પ્રત્યે ઘૃણા થવાથી જે વૈરાગ્ય થાય તે ઘૃણા-વૈરાગ્ય કહેવાય, જેમકે દેહની ગંદકીથી દેહ પ્રત્યે ઘૃણા થાય તે. આઘાત લાગવાથી પણ વૈરાગ્ય થાય. સૌથી મોટો આઘાત લાગણીનો હોય છે. મોટા ભાગે આવો આઘાત પુરુષને વહાલી સ્ત્રીથી લાગતો હોય છે. જેમકે ભર્તૃહરિને પિંગલાથી લાગ્યો. આવા અસહ્ય આઘાતથી સુખનું મુખ્ય કેન્દ્ર સ્ત્રી પ્રત્યે ઘોર નફરત થઈ જાય.

સ્મશાન-વૈરાગ્ય દુઃખ અને ભયથી થતો હોય છે. ઘણાં દુઃખો ભોગવવાથી સંસાર પ્રત્યે તિરસ્કાર—નિરાશા થઈ જાય. ક્યાંય સુખનો છાંટો પણ નથી, સંસાર દુઃખમય છે, તેવો સતત ઉપદેશ અને સતત અનુભવ થવાથી વૈરાગ્ય થાય, પણ આ બહુ ટકે નહીં, કારણ કે સુખની શોધ તો ચાલતી જ રહે છે અને સુખ મળે તો વૈરાગ્ય ઓછો થઈ જાય.

જ્ઞાન-વૈરાગ્ય—આ ડહાપણભર્યો વૈરાગ્ય હોય છે, જે ડહાપણ એટલે કે સાચી સમજણથી પેદા થતો હોય છે. સત્સંગ અને પ્રભુભજન તેનાં પોષક તત્ત્વો છે. આ વૈરાગ્યમાં કોઈના પ્રત્યે ઘૃણા—નફરત નથી હોતી, પણ વિવેક હોય છે. શરીર માત્ર ગંદકીનું પોટલું જ નથી, તે અમૃતનો ખજાનો પણ છે. ઈશ્વરે જે વસ્તુ જ્યાં રચી છે તે બરાબર જ છે. મળ-મૂત્ર થાય જ નહીં, દૂધપાક વગેરે ઉત્તમ આહાર એવો ને એવો સુગંધ મારતો બહાર નીકળે તો કેવું થાય? પીધેલું પાણી પણ એવું ને એવું ચોખ્ખું નીકળે તો કેવું થાય? મળમૂત્રાદિ જો સુગંધથી મધમધતાં હોત તો લોકો તેનો ઢગલો દીવાનખાનામાં જ કરી રાખત! શરીરરચનામાં જ્યાં જેવી વ્યવસ્થા છે તે યોગ્ય જ છે. તેની ઘૃણા ન હોય. હા, તેની સ્વચ્છતા હોય. તેની સ્વચ્છતા રાખ્યા વિના, સ્નાનાદિ કર્યા વિના કોઈ જીવન જીવે તો લોકો તેનાથી દૂર ભાગે. અસ્વચ્છતા કોઈને ગમતી નથી. જો શરીર નરક હોય તો સ્વચ્છતાથી તેને સ્વર્ગ બનાવી શકાય છે. ગંધાતા શરીરને વધુ ને વધુ ગંધાતું રાખવાથી તો આપણે નરકને ઘોર નરક જ બનાવીએ છીએ.

આવી રીતે ક્ષણિકતા, અનિત્યતા, ક્ષણભંગુરતા પણ જરૂરી છે. જન્મ-મરણ પણ જરૂરી છે. જન્મ જ ન હોય તો? મરણ જ ન હોય તો? જીવનની કલ્પના જ ન થઈ શકે. જે છે, જેવું છે તે પોતાની જગ્યાએ યોગ્ય જ છે. તેનો સદુપયોગ કરવો તે ધર્મ છે, દુરુપયોગ કરવો તે અધર્મ છે. ઘૃણા કરીને તેનો નાશ ન કરાય. આ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય કહેવાય, જે ચિરસ્થાયી હોઈ શકે છે. પતિએ દીક્ષા લેવાની રજા આપવાથી પેલી સ્ત્રી રાજી થઈ. શેઠ-પુત્ર તેને લઈને નજીકમાં જ દેવદત્તનો આશ્રમ હતો ત્યાં પહોંચી ગયો અને તેને દીક્ષા આપવાની વિનંતી કરી. દેવદત્તે તેને દીક્ષા આપી ભિક્ષુણી બનાવી અને ભિક્ષુણીસંઘમાં દાખલ કરી દીધી. તેનો પતિ હાશકારો કરીને પાછો પોતાને ઘેર આવી ગયો. ન ગમતી પત્ની પોતાની મેળે છૂટી થાય તો હાશકારો થાય.

હવે ઘણા દિવસ પછી તેનાં શારીરિક ચિહ્નો અને વ્યવહારથી પ્રૌઢ ભિક્ષુણીઓને લાગ્યું કે આ સ્ત્રી ગર્ભવતી છે. ખળભળાટ મચી ગયો. તેણે દેવદત્તને વાત કરી કે “પેલી નવી ભિક્ષુણી ગર્ભવતી છે. આપણો આશ્રમ બદનામ થઈ જશે. અહીં તેને રખાય નહીં.” શ્રદ્ધા-પ્રતિષ્ઠા બહુ જલદી બદનામ થતી હોય છે. પ્રેમ જલદી વહેમનો શિકાર બનતો હોય છે અને શ્રદ્ધા જલદી બદનામીનો શિકાર બનતી હોય છે, તેથી શ્રદ્ધાજીવીઓ બહુ બીકણ હોય છે. તેમને લોકભય લાગ્યા કરતો હોય છે. કઠોર અને કડક નિયમોથી તે પોતાની ચારે તરફ કવચ તો બનાવી લેતા હોય છે તોપણ આ કવચ ક્યારે લોકાપવાદથી ભેદાઈ જાય તે કહેવાય નહીં.

દેવદત્તે વડી ભિક્ષુણીને કહ્યું કે “તેનાં ચીવર ઉતારી તેને પાછી મોકલી દો. આપણાથી રખાય નહીં.” વડી ભિક્ષુણી તેમ કરવા ગઈ, પણ પેલી નવી ભિક્ષુણીએ કહ્યું કે “મને ઘરે પાછી ના મોકલો. ત્યાં હું શું મોઢું બતાવીશ? મને કોઈ રાખશે નહીં. તમે મને જેતવનમાં બુદ્ધની પાસે લઈ જાઓ. હું ત્યાં રહીશ.” લોકો તેને જેતવનમાં બુદ્ધની પાસે લઈ ગયા. બુદ્ધે તેની સાથે પ્રશ્નચર્યા કરી. પેલી ભિક્ષુણીએ કહ્યું કે “ગૃહત્યાગના પહેલા દિવસે મારા પતિએ મારી સાથે મારી ઈચ્છા ન હોવા છતાં સહવાસ કર્યો હતો તેના કારણે ગર્ભ રહી ગયો છે. હું સ્ત્રી છું, ઈચ્છા ન હોય તોપણ પતિને વશ થવું પડે.”

બુદ્ધને તેની વાત સાચી લાગી તોપણ બધાં ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓને ભેગાં કરી એક સભા બોલાવી અને પૂરેપૂરી પરીક્ષા કરવામાં આવી. વાત સાચી લાગી. બધો સમય માપી લીધો. વિશાખા નામની વડી ભિક્ષુણીએ આ બાઈ નિર્દોષ છે તેવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો. આશ્રમોમાં આવી ઘટનાઓ ઘટતી રહેતી હોય છે. જ્યાં ઘણો ત્યાગી સમૂહ રહેતો હોય ત્યાં તમે કદી પણ પ્રોબ્લેમ વિના રહી ન શકો. સમૂહ અને પ્રોબ્લેમ સાથેસાથે ચાલતા હોય છે.

બુદ્ધે તેને નિર્દોષ જાહેર કરી દીધી અને ભિક્ષુણીસંઘમાં રહેવાની છૂટ આપી. સમય જતાં તેને પુત્રની પ્રસૂતિ થઈ. તેનું નામ પન્નોત્તર રાખવામાં આવ્યું.

એક વાર રાજા પ્રસેનજિત ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે તેને બાળકના રડવાનો અવાજ સંભળાયો. તે વિચારમાં પડી ગયો: અહીં બાળકના રડવાનો અવાજ કેવો? તે આશ્રમમાં ગયો અને બાળકને જોયું. બધી વિગત પૂછી અને જાણી. જો તે માત્ર જોઈને જ ચાલ્યો ગયો હતો, તો અશ્રદ્ધાનો શિકાર બનીને “હવે કદી આશ્રમમાં પગ નહીં મૂકું” તેવી માનસિકતા લઈને ગયો હતો, પણ તે આશ્રમમાં આવ્યો અને પૂરી

તપાસ કરી તો જે વાત હતી તે જાણવા મળી. તેનું સમાધાન થઈ ગયું. સમાધાન થાય તો સંબંધો સુરક્ષિત રહે. સમાધાન વિનાના સંબંધો તૂટી જતા હોય છે, કાં પછી ખાટા થઈ જતા હોય છે.

રાજાએ કહ્યું કે “આ બાળકને અહીં રાખવું શોભે નહીં. હું તેને લઈ જઈ દાસીઓને આપી તેનો ઉછેર કરાવીશ.” પછી તેનું નામ કાશ્યપ રાખવામાં આવ્યું. આગળ જતાં આ જ બાળક ભદ્રના કાશ્યપ નામથી બુદ્ધના મહાન શિષ્યોમાંનો એક થયો.

તેની સાત વર્ષની ઉંમરે તેને ભિક્ષુની દીક્ષા આપવામાં આવી. શ્રમણો બાળદીક્ષાના હિમાયતી હોય છે. આ રીતે કાશ્યપ મહાન શિષ્ય બન્યા.

બુદ્ધ કહે છે કે “આવો આશ્રય મેં પહેલાં પણ આપ્યો હતો. ત્યાગી ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓએ પણ આવી વિપત્તિમાં પડેલી સાચી સ્ત્રીને આશરો આપવો જોઈએ તથા તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.”

4-2-12

*

9. વાતમિગ-જાતક

તીવ્ર વૈરાગ્યથી દીક્ષા લીધી હોય તોપણ સંગદોષથી કામવાસના જાગે છે અને વૈરાગ્ય વાસનામાં રૂપાંતરિત થઈ શકે છે. વૈરાગ્ય વગેરે આવેગો સ્થાયી નથી હોતા. ઊભરાની માફક તે ઉભરાય છે અને નીચે જો લાકડાં બળતાં ન હોય તો અગ્નિ ન હોવાથી પાછા બેસી જાય છે. બેસી જવું સ્થાયી છે. તેના માટે કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. બેસી જવું એટલે કુદરતી વ્યવસ્થા. ભૂખ-તરસ, કામવાસના વગેરે સ્થાયી છે. તેના માટે પ્રયત્ન કરવા નથી પડતા, પણ તેને રોકવા પ્રયત્ન કરવા પડે છે. આવી જ રીતે વૈરાગ્ય પણ સ્થાયીભાવ નથી. ગમે તેટલો પ્રબળ વૈરાગ્ય થયો હોય તોપણ વૈરાગ્યનાં કારણો ન રહે તો વૈરાગ્યનો ઊભરો બેસી જાય છે, પણ જ્યારે તેનો ઊભરો તીવ્રતાથી ચઢ્યો હોય કે ચઢાવ્યો હોય ત્યારે માણસ ભાન ભૂલીને ઊભરા પ્રમાણે વર્તતો થઈ જાય!

બૌદ્ધધર્મમાં એક મહાન ભિક્ષુ સ્થવિર થઈ ગયા. તેમને તિષ્ઠ નામથી ઓળખાવાય છે. તેમની કથા બુદ્ધે આ પ્રમાણે કહી:
બુદ્ધ વેળુવનમાં ઉપદેશ આપતા હતા. સૌની સાથે એક યુવાન પણ કથા સાંભળવા આવતો હતો. યુવાનોએ શૌર્યકથા, કર્તવ્યકથા, પરમાર્થકથા સાંભળવી જોઈએ ‘(રામાયણ’-‘મહાભારત’ જેવી), જેથી તેમનું તેવું ઘડતર થાય. યુવાનોએ વૈરાગ્યકથા ઓછી સાંભળવી અથવા ન સાંભળવી જોઈએ. આવી કથાઓ અસરહીન વૃદ્ધો માટે ઠીક કહેવાય. જે દેશના યુવાનો કર્તવ્યની અને શૌર્યકથાઓ પડતી મૂકીને વૈરાગ્યકથાઓ સાંભળતા થઈ જશે, તે દેશ સાધુઓથી છવાઈ જશે.

કથા સાંભળવાથી યુવાનને વૈરાગ્ય ચઢ્યો. વૈરાગ્ય ચઢતો-ઊતરતો હોય છે. તીવ્ર વૈરાગ્યના જોરમાં તેણે માતા-પિતા પાસે દીક્ષા લેવાનો આગ્રહ રાખ્યો, પણ તેમણે આજ્ઞા ન આપી. માતા-પિતાનો આ એકનો એક દીકરો હતો અને તેના માટે ઘણા અરમાન હતા. આજ્ઞા ન મળવાથી યુવાને ભૂખ-હડતાલ કરી, જેથી પીગળીને અનિચ્છાએ માતાપિતાએ દીક્ષા લેવાની છૂટ આપી. ઉપવાસ કરીને હઠપૂર્વક પોતાની વાત કોઈને મનાવવી તે પણ એક પ્રકારનો અત્યાચાર જ કહેવાય. યુવાન વેળુવનમાં બુદ્ધ પાસે ગયો. બુદ્ધ જાણતા હતા કે આનાં માતા-પિતાએ રાજખુશીથી રજા નથી આપી, પણ આ યુવાને આઠ દિવસ સુધી અન્નત્યાગ કર્યો હોવાથી નાછૂટકે રજા આપી છે. યુવાનને દીક્ષા આપી દીધી. તેનું નામ તિષ્ઠ રાખવામાં આવ્યું. તિષ્ઠે ઘણી સાધના કરી ને ઘણી પ્રગતિ કરવા માંડી. પણ બીજી તરફ તેનાં માતા-પિતા પુત્રવિયોગથી સદંતર રોકકળ કરતાં રહ્યાં. પુત્રને વૈરાગ્ય ચઢ્યો હતો તેવો જ માતા-પિતાને પુત્ર પ્રત્યે અનુરાગ હતો. “આ અમારા જીવનનું સર્વસ્વ છે”—તેવું માનીને તેના આધારે પાછલી જિંદગી જીવતાં હતાં. પુત્રે દીક્ષા લેવાથી માતા-પિતા ભાંગી પડ્યાં. માતા તો જ્યારે જુઓ ત્યારે રોતી હતી—વિલાપ કરતી હતી. તે તેનાં કપડાં જુએ, તેના દાગીના જુએ અને યાદ કરે: “મારો દીકરો આ દાગીના પહેરતો, આ કપડાં પહેરતો.” વગેરે વગેરે. જનારની ચીજવસ્તુઓ પણ વિરહીજનો માટે વિલાપનું કારણ બનતી હોય છે.

એક વાર માતા બધા દાગીના વગેરેનો ઢગલો કરીને પુત્રને યાદ કરીકરીને ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રોતી હતી ત્યારે ત્યાંથી ગામની વેશ્યા નીકળી. વેશ્યાને પણ હૃદય તો હોય જ છે. તેને દયા આવી: “આ સ્ત્રી દાગીના મૂકીને કેમ રડતી હશે?” તેણે આશ્વાસન આપીને કારણ પૂછ્યું. માતા-પિતાએ બધી કથા કહી સંભળાવી: “અમારો એકનો એક પુત્ર ભિક્ષુ થઈ ગયો છે. હવે અમે કોના આધારે જીવન જીવીએ?” ત્યારે લગભગ બધાં મોટાં નગરોમાં વેશ્યાઓ રહેતી. તે લોકમાન્ય અને રાજમાન્ય હોવાથી નિર્ભયતાથી રહેતી. ઘણી કથાઓમાં તેમનાં પાત્ર આવે છે. વેશ્યાએ કહ્યું: “તમે ચિંતા ન કરો. હું તમારા પુત્રને પાછો લઈ આવીશ.”

કોઈનો એકનો એક પુત્ર જો બાવા-જમાતમાં ફસાઈ ગયો હોય કે ફસાવી દેવાયો હોય તો તેને કળ-બળથી પાછો લાવી માતા-પિતા કે પત્નીને સોંપવો તે મૃત્યુમાંથી પાછા લાવવા બરાબર કહેવાય, બહુ પુણ્ય થાય.

વેશ્યાએ તો યોજના શરૂ કરી. તિષ્ઠ રોજ ભિક્ષા લેવા ગામમાં આવે. જે ગલીમાં તે ભિક્ષા લેવા આવે તે ગલીમાં વેશ્યા રહેવા મંડી અને તિષ્ઠને દરરોજ સારી ભિક્ષા આપવા લાગી. ગૃહત્યાગીઓ પણ સારી ભિક્ષાના પ્રેમી હોય છે. જો પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન ન હોય તો સારુંસારું ખાવાનું સૌને ગમે છે. હા, જો પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય કે પ્રતિષ્ઠા સ્થિર થઈ ગઈ હોય તો લોકો ભક્તોના દેખતાં સારા ભોજનનો સ્વીકાર નથી કરતા અથવા નથી કરી શકતા. તેમાં પણ જ્યાં ઘણા ભિક્ષુઓ હોય અને ઓછાં ઘર હોય તો જ્યાંથી સારી અને ઘણી ભિક્ષા મળતી હોય ત્યાં જવાનું બહુ મન થાય—તે એટલી હદે કે જો કોઈ બીજો ભિક્ષુ પોતાના નિર્ધારિત ઘરે ભિક્ષા લેવા જાય તો ઝઘડો પણ થઈ જાય!

પછી તો તિષ્ઠ ઘરમાં બેસીને ભિક્ષા વહોરતો થયો. ભગતાણી ભગવાનને રીઝવી શકે તો બિચારા માણસની તો વાત જ શી કરવી? વેશ્યા જાતે ભાવપ્રેમથી, હરખપૂર્વક, આગ્રહ કરી-કરીને ભિક્ષા આપે. નર-નારીનું આકર્ષણ કુદરતસહજ છે—કરવું નથી પડતું, આપોઆપ થઈ જાય છે. હા, તેને રોકવું હોય તો મહાસાધના કરવી પડે. તિષ્ઠ આકર્ષાવા લાગ્યો. એક દિવસે તિષ્ઠે જોયું કે ભિક્ષા પીરસનારી નોકરાણી છે, વેશ્યા નથી. કારણ પૂછ્યું તો જાણવા મળ્યું કે બાઈસાહેબ બીમાર છે. બીમારી પણ પ્રેમીઓને નજીક લાવવાનું નિમિત્ત બની શકે છે. લાગણી હોય તે બીમારને જોવા જાય. તીવ્ર લાગણી હોય તો માથા ઉપર, શરીર ઉપર હાથ ફેરવે. ડોક્ટરની દવા કરતાં પણ પ્રિય સ્પર્શ વધુ પ્રભાવકારી થઈ જાય. માણસ લાગણી ઝંખે છે. લાગણીથી વંચિત લોકોને તેની વધુ ભૂખ હોય છે. બંને એકદમ વધુ નજીક આવી ગયાં. વેશ્યાએ તિષ્ઠનું ચીવર ઉતારી લીધું અને રથમાં બેસાડીને તેને તેનાં માતા-પિતાને ત્યાં લઈ ગઈ અને સોંપી દીધો. “લો, આ તમારો પુત્ર.” આ ઘટનાના બે દૃષ્ટિકોણ છે. એક દૃષ્ટિકોણમાં તિષ્ઠનું પતન થયું કહેવાય. બીજા દૃષ્ટિકોણમાં તિષ્ઠનાં માતા-પિતાને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય. બંને દૃષ્ટિકોણ સાચા છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય કે જો આ સિવાય બીજા કોઈ ઉપાયથી તિષ્ઠ પાછો ફરવાનો ન જ હોય તો પછી નાછૂટકે આ નિંદનીય ઉપાય આચરવો પડે તે પણ વિચારવા જેવું કહેવાય. સારી વાત તો એ જ કહેવાય કે પરલોક સુધારવાના નિમિત્તે આવા યુવાનોને કે તેમનાં વલવલતાં માતા-પિતાથી દૂર ન કરાય. બુદ્ધે કહ્યું કે “ભિક્ષુઓ, પૂર્વજન્મમાં આ તિષ્ઠ મૃગ હતો અને રસના લોભમાં તેણે પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા હતા. એટલે ભિક્ષુઓએ રસમોહી ન થવું, મર્યાદામાં રહેવું. કોઈ ગમે તેવાં અને ગમે તેટલા પ્રલોભનો આપે તોપણ પાળ ન ઓળંગવી.”

9-2-12

*

સાધુ એકાકી રહે અથવા સમૂહમાં રહે તોપણ કેટલાક પ્રશ્નો તેને સતાવતા હોય છે. એકાકી સાધુ કલહ અને ખટપટોથી મુક્ત રહી શકે છે, પણ તેનું એકાકીપણું એ સાધના વિનાનું થઈ જાય તો તેનું નવરું મન તેના કામવિકારને વધારી નાખે છે. સમૂહમાં અને તેમાં પણ ભારે મોટા સમૂહમાં રહેનારા લોકોને અડી-અડીને સૂવું અને રહેવું પડતું હોય છે, તેથી કોઈ નસકોરાં બોલાવે, કોઈ દાંત કચકચાવે, કોઈ ઉધરસ ખાય, કોઈ બકવાદ કરે, તો કોઈને કામવાસના જાગે, તેથી પાસે સૂતેલા ભિક્ષુ ઉપર તેનો પ્રભાવ પડે. આવા બધા ઘણા પ્રશ્નો બંને તરફ થતા હોય છે. જે સાધનામય જીવન જીવતો હોય તે એકાકી હોય તોપણ ઓછાં વિઘ્નોથી જીવન જીવી શકે છે. સમૂહમાં રહેનારા ભિક્ષુઓને પણ આહાર અને આવાસની સગવડ તો ગમતી જ હોય છે. ઘણી વાર તે માટે ઝઘડા પણ થતા હોય છે અને સ્થાન-ત્યાગ પણ થતો હોય છે. પણ જે તીવ્ર શિક્ષણપ્રેમી હોય છે તે ગમે તેટલી અગવડો ભોગવીને પણ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લેતા હોય છે.

બુદ્ધ શ્રાવસ્તીનગરીમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે પોતાના પુત્ર રાહુલની શિક્ષણધગશ વિશે એક કથા કહી. એક વાર બુદ્ધ આલવી-નગરમાં અગ્ગાલવ ચૈત્યમાં વિહાર કરતા હતા. દિવસે સત્સંગ ચાલતો અને રાત્રે પણ સત્સંગ ચાલતો. જ્યાં સામૂહિક જીવન જિવાતું હોય ત્યાં એકાદ વાર નિમિત્ત બનાવીને પણ કથા-પ્રવચન થવું જોઈએ, તેથી વાતાવરણ બને છે. વાતાવરણ બનાવ્યા વિના સામૂહિક જીવન વ્યવસ્થિત રહી શકે નહીં. રાત્રે ઉપદેશ પૂરો થયા પછી ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓ પોતપોતાના નિવાસસ્થાનમાં ચાલ્યાં જતાં. એક વાર બુદ્ધપુત્ર રાહુલને પણ જવાનું કહેવામાં આવ્યું, પણ તેના માટે કોઈ નિવાસસ્થાન ન હતું. રાહુલ બુદ્ધનો પુત્ર હોવા છતાં તેના માટે કોઈ વિશેષ આવાસની વ્યવસ્થા ન હતી. જ્યારે ક્યાંય કોઈ નિવાસસ્થાન ન મળ્યું ત્યારે તે બુદ્ધની સંડાસ-કુટિમાં જઈને સૂઈ ગયો! સામૂહિક ધાર્મિક જીવનમાં મુખ્ય વ્યક્તિ પોતાના સમાન વ્યવહારની છાપ બેસાડે તો જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા રહેતી હોય છે. જો તે પોતાને માટે કે પોતાના પરિવારના પ્રિયજનો માટે વિશેષ વ્યવસ્થા કરે તો નાનાં માણસો પણ તેવું કરે તેથી અવ્યવસ્થા થવા લાગે. રાહુલ આખી રાત સંડાસ-કુટિમાં સૂઈ રહ્યો. સવારે બુદ્ધ આવ્યા. તેમણે ખોંખારો ખાધો. સામેથી રાહુલે પણ ખોંખારો ખાધો. સંડાસ કે સ્નાનાદિગૃહ જેવી જગ્યાએ કદી પણ ચૂપચાપ બિલ્લીપગે જવાય નહીં. પોતાના આવવાની સૂચના આપવા ખોંખારવું જોઈએ. તેવી જ રીતે અંદર રહેલા માણસે પણ ખોંખારવું જોઈએ જેથી એકબીજાની માનમર્યાદા રહે. બુદ્ધે રાહુલને જોયો.

“અરે, તું આખી રાત અહીં સંડાસ-કુટિમાં રહ્યો?”

“હા, મહારાજ, મને તેનું જરાય દુઃખ નથી. હું વિદ્યાર્થી છું. વિદ્યાર્થીએ માન-અપમાન-દુઃખો સહન કરીને વિદ્યા ભણવી જોઈએ.”

રાહુલની આવી ઉદાર વૃત્તિથી સૌકોઈ પ્રસન્ન થયા. રાહુલે જો ધાર્યું હોત તો પોતે બુદ્ધનો પુત્ર હોવાને કારણે બધાને ધમકાવી શક્યો હોત, પણ તેણે પોતાની કશી વગ વાપરી નહીં. આ તેની મહાનતા કહેવાય અને બુદ્ધે પણ પોતાના પુત્રને તકલીફ પડી છતાં કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું તે બદલ કોઈને ધમકાવ્યા નહીં. આ રીતે સંઘ બનતો હોય છે અને ટકતો હોય છે.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, રાહુલ ગયા જન્મે મૃગ હતો તોપણ આવો જ વિદ્યાકામી હતો અને તેણે ઘણાં દુઃખો સહન કરીને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.” આમ કહીને બુદ્ધે પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી.

11. મહિલામુખ-જાતક

સાધુઓમાં વ્યક્તિસંઘર્ષ અને વર્ગસંઘર્ષ હોય છે, જે મારામારી અને હત્યા સુધી પણ પહોંચતો હોય છે. બુદ્ધના સમયમાં તેમનો પ્રતિસ્પર્ધી દેવદત્ત નામનો મહાન ગુરુ હતો. તેનો પણ મોટો સમૂહ હતો અને મોટામોટા આશ્રમો હતા. સાધુ-સાધ્વીઓનાં મોટાં ટોળાં હતાં. બુદ્ધ અને દેવદત્તની પ્રતિસ્પર્ધાના કારણે તેમની ઘણી કથાઓ રચાઈ હતી. જાતકો વેરઝેરનાં પણ હોય છે.

ત્યારે અજાતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પોતાના પિતા બિમ્બિસારની હત્યા કરીને રાજગાદી પડાવી લીધી હતી. પિતાની હત્યા કરીને ગાદીએ બેઠેલા રાજાની ભારે ધાક અને ભય બેસી જતાં હોય છે. બીજી તરફ આવા રાજાઓ પોતાને લાગેલા કલંકને ધોવા માટે મોટા ધર્માચાર્યોનો આશરો લઈને મોટાં દાન-પુણ્ય વગેરે કરતા હોય છે જેથી પોતાની સારી છાપ ઊભી થાય. સાધુઓમાં પણ કેટલાક લોકો રાજસન્માન- ભૂખ્યા હોય છે. તે રાજા-મહારાજા અને શ્રીમંતોની ખુશામત કરીને તેમના દ્વારા પોતાનું કામ કરાવવાની તક શોધતા હોય છે. દેવદત્તે અજાતશત્રુને પોતાના પક્ષે કરી લીધો. સત્તાધારીઓ અને શ્રીમંતો માનભૂખ્યા હોય છે. માન મેળવવા તેઓ ઘણી વાર મોટું દાન-પુણ્ય પણ કરતા હોય છે. રાજાએ દેવદત્તના આશ્રમને ઘણું દાન આપ્યું તથા ઘણા ભિક્ષુઓની ભિક્ષાની પણ વ્યવસ્થા કરી દીધી. બુદ્ધ અને દેવદત્તના પ્રતિસ્પર્ધક ભિક્ષુસમૂહો પરસ્પરમાં વૈરઝેર રાખતા હતા. દેવદત્તે પોતાના ભિક્ષુઓ માટે સર્વોચ્ચ ભોજનની વ્યવસ્થા કરી જેથી બુદ્ધના ભિક્ષુઓ પોતાને ત્યાં ખેંચાઈ આવે. લગભગ બધા માણસોને સુખ-સગવડ ગમતાં જ હોય છે. સિદ્ધાંતપ્રિય લોકો ઓછા હોય છે, સગવડપ્રિય જ વધારે હોય છે. દેવદત્તના આશ્રમમાં વધારે સગવડ હોવાથી લોકો ત્યાં દીક્ષા લેવા મંડ્યા અને બુદ્ધના ભિક્ષુઓ પણ દેવદત્તને ત્યાં ચાલ્યા જવા લાગ્યા! આ પક્ષપલટાનો રોગ બહુ જૂના કાળથી ચાલ્યો આવે છે.

બુદ્ધની પાસે દીક્ષા લેનાર રાજગૃહીના એક માણસે જાણ્યું કે દેવદત્તના આશ્રમમાં વધુ સારી સગવડ છે અને ત્યાં પૂર્વાશ્રમનો એક મિત્ર પણ રહે છે. પછી બંને મિત્રો મળ્યા. પેલાએ કહ્યું કે “અમારે ત્યાં 18 પ્રકારની મિષ્ટાન્ન રસોઈ થાય છે. તું અહીં જમવા આવતો રહે.” અંતે બંનેએ મળીને નક્કી કર્યું કે બુદ્ધ ભિક્ષુ ચૂપચાપ આવીને જમી જાય, કોઈને ખબર ન પડે. પછી બુદ્ધસંઘમાં ભળી જાય. આવું ઘણો સમય ચાલ્યું, પણ પછી ખબર પડી ગઈ. પોતાના આશ્રમમાં રહેનારો સાધુ બીજાને ત્યાં જમવા જાય તેને કદાચ ચાલે પણ તે શત્રુના આશ્રમમાં જમવા જાય તે કેમ ચાલે? શત્રુ સાથે મેળ-મેળાપ રાખનાર ગમે ત્યારે દગો દઈ શકે છે, તેનો વિશ્વાસ ન કરાય. બુદ્ધે પેલા ભિક્ષુને બોલાવીને પૂછ્યું કે “તું દેવદત્તને ત્યાં જમવા જાય છે?” “હા, મહારાજ! પણ દેવદત્ત મને નથી જમાડતો, તેના માણસો જ જમાડે છે.” પેલાએ સ્પષ્ટતા કરી.

તેનું સ્પષ્ટીકરણ બુદ્ધના ગળે ન ઊતર્યું. જે માણસ માત્ર સ્વાદિષ્ટ ભોજન માટે શત્રુપક્ષમાં ભળી જાય તેનો ભરોસો ન કરાય. તે ગમે ત્યારે વિશ્વાસઘાત કરી શકે છે. બધા લોકો સાધના માટે સાધુ થતા નથી, કેટલાક ભોજન માટે પણ થતા હોય છે. ભોજનભટ્ટોનાં ટોળાં ભેગાં કરીને શું મેળવવાનું હતું? હા, લોકો ટોળાથી પ્રભાવિત થાય. લોકોને પ્રભાવિત કરવા માટે પણ મોરનાં પીંછાં જેવા લોકો સાથે રાખવા જોઈએ, પણ જે કોઈને પ્રભાવિત કરવા માગતા જ નથી તેને ટોળાં ભેગાં કરવાની જરૂર નથી.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું કે “પહેલાં મહિલામુખ હાથી હતો તે પણ આવો જ હતો.” એમ કહીને મહિલામુખ હાથીની કથા કહી.

જ્યાં ઘણા માણસોનો સમૂહ એકસાથે રહેતો હોય ત્યાં અનેક માનવીય પ્રશ્નો ઊભા થતા જ હોય છે, જેમાંનો એક પ્રશ્ન છે: શાન્તિપ્રિય લોકોને ઉદ્દંડ—કટુભાષી લોકોનો ત્રાસ. સમૂહમાં કેટલાક ખરેખર શાન્તિપ્રિય હોય છે. તે ઓછું બોલનારા, કલહથી દૂર રહેનારા, શાન્તિપ્રિય લોકો હોય છે. બીજા કેટલાક આખો દિવસ બોલ-બોલ કરનારા, કટુભાષી, ઝઘડાખોર અને ખટપટિયા લોકો હોય છે. આવા લોકો પેલા શાન્તિપ્રિય લોકોને પજવતા રહેતા હોય છે, કારણ કે તેમના તરફથી જોરદાર પ્રતિકાર થતો નથી હોતો, તેથી તેમને પજવવામાં સરળતા રહેતી હોય છે. પજવવાની પણ એક પ્રકારની તામસિક મજા આવતી હોય છે.

બુદ્ધે બધા ભિક્ષુઓને કડક આદેશ આપ્યો હતો કે કદી પણ કોઈએ કડવી વાણી બોલવી નહીં, મીઠી વાણી જ બોલવી. આ બાબતમાં તેમણે એક નન્દિનું જાતક પણ સંભળાવ્યું. તે આ પ્રમાણે હતું:

“ભિક્ષુઓ, ત્યારે ગાંધારદેશના તક્ષિલા (તક્ષશિલા) નગરમાં હું બોધિસત્ત્વના રૂપમાં બળદ થઈને જન્મ્યો હતો. મને એક બ્રાહ્મણને ત્યાં દાનમાં અપાયો. બ્રાહ્મણે મને ખૂબ ખવડાવીને હૃષ્ટપુષ્ટ કરી દીધો. હું એટલો બધો બળવાન થઈ ગયો કે મારી સાથે ધૂંસરામાં જોડી શકાય તેવો એક પણ બળદ પૂરા જમ્બુદ્વીપમાં ન હતો. તેથી મેં બ્રાહ્મણને કહ્યું, ‘તું જા, ગોધનવાળા શેઠની સાથે સો ગાડાં ખેંચી કાઢવાની શરત કરી આવ, તો હું એકલો બધાં ગાડાં ખેંચી કાઢીને તને શરત જિતાડી આપીશ.’ યોગાનુયોગ ત્યારે માલવહન કરનારાં સો ગાડાં ગામની રેતીમાં ફસાઈ ગયાં હતાં. હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ગાડાં બહાર નીકળતાં ન હતાં. બ્રાહ્મણે જઈને શેઠ સાથે શરત કરી કે ‘જો તમે મને એક હજાર રૂપિયા આપો તો મારો એક જ બળદ આ ગાડાં કાઢી આપે. જો ન કાઢે તો મારે તમને હજાર આપવા.’ શરત લાગી ગઈ. બ્રાહ્મણ બળદ લઈ આવ્યો અને તેને ધૂંસરે જોડી દેવાયો. તે જોવા લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થઈ ગયાં. પછી બ્રાહ્મણે બળદને ગુસ્સો કરીને કહ્યું કે ‘હે કૂટ, આગળ વધ!’ પણ બળદ એક ડગલું પણ આગળ ન વધ્યો. બહુ પ્રયત્ને પણ તે આગળ ન વધ્યો તેથી બ્રાહ્મણનું મોઢું ઊતરી ગયું. તે હજાર રૂપિયા હારી ગયો. બળદને લઈને ઘરે આવ્યો અને હજાર ગુમાવ્યાનો શોક કરવા લાગ્યો, તેથી બોધિસત્ત્વ નન્દિએ તેને પૂછ્યું કે ‘તું શા માટે શોક કરે છે?’ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે ‘તેં શરત મને હરાવી દીધો અને મારા હજાર રૂપિયા ચાલ્યા ગયા.’ નન્દિએ કહ્યું કે ‘તેં મને કૂટ કેમ કહ્યો? શું હું કૂટ (નીચ) છું?’ તારા કટુશબ્દથી મને દુઃખ થયું તેથી મેં ગાડાં ખેંચ્યા નહીં. જા, હવે બે હજારની શરત લગાવ, પણ મને માન આપીને બોલાવજે, તો હું તારાં બધાં ગાડાં ખેંચી કાઢીશ.’

બ્રાહ્મણ ફરી પાછો પેલા શેઠ પાસે ગયો. આ વખતે બે હજારની શરત લગાવી. બળદને ધૂંસરે બાંધ્યો અને બ્રાહ્મણે ડચકારો કરીને કહ્યું કે ‘ખમ્મા મારા ધણી! જોજે લાજ જાય ના!’ બળદ તરત જ જોર કરીને એક જ આંચકે બધાં ગાડાં રેતી બહાર કાઢીને આગળ લઈ ગયો. લોકોએ તાલી વગાડી. જયજયકાર થઈ ગયો!”

બુદ્ધે કહ્યું કે હે ભિક્ષુઓ, નોકર-ચાકર, પશુઓ વગેરે સાથે પણ પ્રેમ અને માનપૂર્વકની વાણી બોલો તો તમારું કામ થાય અને તમે પ્રિય થઈ જાઓ. કડવી વાણી ન બોલો. જુઓ, બળદ-નન્દિ પણ કડવી વાણીથી નારાજ થઈ જતો હોય છે.

13. મુનિક-જાતક

ભિક્ષુ-દીક્ષા લીધા પછી વાત પૂરી થઈ જતી નથી. ખરેખર તો ખરી વાત હવે જ શરૂ થાય છે. ખરી વાત કામવાસના જીતવાની છે. કામવાસના ભગવાં કે સફેદ વસ્ત્રને ઓળખતી નથી. તે આંધળી થઈને આંધીની માફક સાધક ઉપર ત્રાટકતી હોય છે. આ પ્રશ્ન ભિક્ષુઓને જીવનભર સતાવનારો બની જતો હોય છે, કારણ કે તે નિગ્રહી જીવન જીવતા હોય છે.

જ્યાં ઘણા શિષ્યો એકસાથે રહેતા હોય ત્યાં ગુરુ પારદર્શી હોવો જોઈએ. તે શિષ્યોના અંદરના વ્યવહારને પણ સમજતો હોવો જોઈએ. ચહેરા અને હાવભાવથી વ્યક્તિના અંતરને વાંચી શકાતું હોય છે. તે જ્ઞાન ગુરુમાં હોવું જોઈએ. જો તે જ્ઞાન ગુરુમાં હોય તો તે અંતર્યામી થઈ જાય.

બુદ્ધની જમાતમાં સેંકડો શિષ્યો હતા. બધાની આંતરિક સ્થિતિ એકસરખી ન હોય. બુદ્ધ તે જોયા કરતા. તેમાંનો એક શિષ્ય કામોત્તેજના અનુભવતો હતો. કામોત્તેજના ચહેરા ઉપર ફરી વળતી હોય છે. તેના હાવભાવ અને વ્યવહાર બદલાઈ જતા હોય છે. કામોત્તેજક થયેલાં પશુપક્ષીઓ પોતાના ભાવો છુપાવતાં નથી પણ માણસ છુપાવે છે, તેથી તો તે કરોડનો રહીને જીવી શકે છે. જો માણસના બધા આંતરિક હાવભાવ પ્રગટ થઈ જાય તો માણસ કોડીનો થઈ જાય. ઉત્તમમાં ઉત્તમ વ્યક્તિને પણ કોઈ કાળમાં હલકામાં હલકા હાવભાવ થઈ આવતા હોય છે. સારું છે કે પરમાત્મા સિવાય બીજું કોઈ અંતર્યામી નથી. નહીં તો વ્યક્તિને ચારે તરફ ઘૂણા જ ઘૂણા થઈ જાત.

બુદ્ધે એક ભિક્ષુને બોલાવીને પૂછ્યું: “શું તને કામવાસના બહુ સતાવે છે?” ત્યારે લોકો નિખાલસતાથી જે સત્ય હોય તે પ્રગટ કરી દેતા.

ભિક્ષુએ કહ્યું: “હા, મને એક પ્રૌઢ કુમારીનું ભારે આકર્ષણ થઈ ગયું છે, તેથી હું વિચલિત રહ્યા કરું છું.”

એવું બનેલું કે એક સ્ત્રી લગ્ન વિનાની રહી ગઈ હતી. લગ્નની ઉંમરે તેણે લગ્ન કર્યા નહીં. પછી તેની ઉંમર વધતી ગઈ. હવે મોટી ઉંમરે તેને લગ્નેચ્છા થવા લાગી, પણ હવે તેને કોઈ પરણવા તૈયાર થાય નહીં. કૂણાં અને તાજાં શાકભાજીનો ભાવ સવારે આવે. પછી આખા દિવસના તાપમાં કરમાઈ ગયેલાં તે શાકભાજીનો ભાવ સાંજે ન આવે. આવું જ લગ્નની ઉંમરનું પણ છે. હવે, આ પ્રૌઢ કુમારી લગ્ન માટે આતુર થઈ ગઈ. પુરુષ વિનાની એકાકી સ્ત્રીઓ કામ વિના પણ વધુપડતી બહાર રખડતી ફરતી હોય છે. જેને પતિ અને બાળકો વગેરે હોય છે તેને બહાર નીકળવાનો સમય જ નથી મળતો, પણ આ નવરી સ્ત્રીઓનો પગ ઘરમાં ટકતો જ નથી. આવી સ્ત્રીઓને બહાર ફરવાની બે જગ્યાઓ હોય છે: બજાર અને મંદિર. જે વધુ ચંચળવૃત્તિની હોય છે તે બજારમાં આ દુકાન અને પેલી દુકાન ફરતી રહે છે. જે ધાર્મિક વૃત્તિની હોય છે, તે ધર્મસ્થાનોમાં સાધુસંતો પાસે વધુ જતી હોય છે. તેમને કોઈ ગમતો સાધુ મળી જાય તો તેની નજીક વધુ ને વધુ જવા—રહેવા પ્રયત્ન કરતી હોય છે. આવા લાંબા પરિચયથી બંને વચ્ચે આકર્ષણ પેદા થતું હોય છે. શરૂઆત પેલી સ્ત્રી જ કરતી હોય છે. આવી જ એક પતિ વિનાની એક પ્રૌઢ કુમારી સંઘારામમાં આવે અને તેનો પરિચય પેલા ભિક્ષુ સાથે વધતો ગયો—કહો કે તે પોતે વધારતી ગઈ. તેનાથી ભિક્ષુ વિચલિત થઈ ગયો. બુદ્ધના ધ્યાનમાં આવી ગયું, તેથી તેને બોલાવીને પૂછ્યું: “ભિક્ષુ, તું ખરેખર વિચલિત થઈ ગયો છે?” ગુરુ પિતા સમાન કહેવાય. તે શિષ્યોનું રક્ષણ કરે. જરૂર પડે તો મર્યાદા છોડીને પણ તેને સાચી વાત પૂછી શકે. ભિક્ષુએ કબૂલ કર્યું, “હા, હું વિચલિત થયો છું. પેલી પ્રૌઢ કુમારી આપણે ત્યાં આવે છે તેણે મને વિચલિત કરી દીધો છે.”

બુદ્ધે કહ્યું: “ગયા જન્મમાં પણ આ પ્રૌઢ કુમારીએ તને બહુ હાનિ પહોંચાડી હતી અને આ જન્મે પણ તે તને ઘણી હાનિ પહોંચાડશે” તેમ કહીને પૂર્વની કથા કહી.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ એક ગામમાં પશુયોનિમાં જન્મ્યા હતા. તેમનું નામ મહાગિહિન હતું. તેને ચુલ્લલોહિત નામનો નાનો ભાઈ હતો. બંને ભાઈઓ એકસાથે એક જ ઘરમાં રહેતા હતા. ઘરઘણી તેમને સૂકું ઘાસ વગેરે ખવડાવતો. ઘરઘણીને એક કન્યા હતી. તેનાં લગ્ન થવાનાં હતાં તેની તૈયારી માટે તેણે એક ભૂંડ પણ પાળ્યું હતું. તે ભૂંડને ખૂબ દાણ-ખાણ ખવડાવીને હૃષ્ટપુષ્ટ કરતો હતો તેથી પેલા બંને બળદોને ઈર્ષ્યા થતી હતી. નાનો ચુલ્લ મોટાને કહેતો કે “આપણે આખો દિવસ ભાર ખેંચીએ છીએ તોપણ ઘરઘણી આપણને સૂકું ઘાસ ખવડાવે છે, જ્યારે આ ભૂંડને ખૂબ દાણ-ખોળ ખવડાવે છે. મોટો ભાઈ તેને સમજાવતો કે આ તો ભૂંડનું મરણાન્ત ભોજન છે. તેને ખૂબ ખવડાવીને, તાજું-માજું કરીને, લગ્નના દિવસે તેનો વધ કરીને, જાનૈયાઓને તેનું માંસ ખવડાવવાનું છે, તેથી દાણ-ખોળ ખવડાવે છે.

આપણે તો આ ઘાસ જ સારું.”

પછી લગ્નની તિથિ આવી, જાન આવી. પેલા ભૂંડને ઘરની પાછળ જઈને મારી નાખવામાં આવ્યું. તેનું માંસ સૌને ખવડાવ્યું.

બુદ્ધ કહે છે કે “ભિક્ષુ, આ પ્રૌઢ કુમારી જ ત્યારે કન્યા હતી, તું આનંદ હતો અને હું બોધિસત્ત્વ હતો. માટે આ પ્રૌઢ કુમારીનું ચિંતન છોડી દે.” બુદ્ધે તેનું સ્થળાંતર કરી દીધું. બંનેને પરણાવી દેવાનો એક બીજો વિકલ્પ પણ હતો, પણ તેમ કરવાથી સંઘ ઘટી જાય.

10-2-12

સંસાર ત્યાગીનો દીક્ષા લેનારાના બે પ્રકાર હોય છે: એક તો લગ્ન કર્યા વિનાના સીધા જ ત્યાગી થઈ જાય, બીજા લગ્ન કરી પછી ત્યાગી થાય. લગ્ન પછી ત્યાગી થનારાઓમાં બે પ્રકાર છે: 1. એક તો કર્કશા પત્નીનો ત્યાગ કરીને અને 2. બીજો વહાલી પત્નીનો ત્યાગ કરીને. જે લોકો લગ્ન વિનાના જ ત્યાગી થાય છે તેમને ખાસ પૂર્વસ્મૃતિ નથી હોતી, તેથી તે ઠીકઠીક ગોઠવાઈ જાય છે. જે લોકો કર્કશા અને ચારિત્રહીન પત્નીનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા લે છે તે તો ધન્યતા અનુભવે છે. જીવનમાં જાણે બળતી સગડી માથા ઉપરથી ફેંકી દીધી હોય તેવી શાંતિ થાય છે. પણ થોડા સમય પછી કુદરતી આવેગો નવી શોધ કરાવતા થઈ જાય છે. જો કોઈ સામે ચાલીને પાત્ર મળે તો સ્વીકારું કે ના સ્વીકારું તેવી ગડમથલ થયા કરે. પણ જે લોકો ઉત્તમ, આજ્ઞાકારી, વહાલભરી, ચારિત્રવાન પત્નીનો ત્યાગ કરીને, કોઈના ઉપદેશના પ્રભાવમાં આવીને ત્યાગી થઈ જતા હોય છે. સમય જતાં પત્નીને ભૂલવાના લાખ પ્રયત્નો કર્યા પછી પણ તેમને પૂર્વપત્નીનાં સંસ્મરણો યાદ આવતાં રહે છે. વહાલનું સ્મરણ જડબેસલાક હોય છે. તેને જેમજેમ ભૂંસવાનો પ્રયત્ન થાય તેમતેમ તે વધુ ને વધુ તાજું થતું જાય. તેમાં પણ પત્નીને ત્યાગીને જ્યારે ખાવાપીવાની તકલીફ પડે ત્યારે તો જૂનાં સંસ્મરણો બહુ જ યાદ આવે. અગવડો જૂની સગવડોને યાદ કરાવતી રહે છે. સગવડો પછીની અગવડો બહુ દુઃખદાયી થઈ જતી હોય છે. દીક્ષા લીધા પછી સમૂહમાં રહેવું, સિનિયરો જુનિયરોને અપમાનિત કરતા રહે, સેવાના નામે બહુ કામ કરાવે, ખાવા-પીવામાં ભેદભાવ કરે, તોછડો વ્યવહાર થાય, સાજામાંદે કોઈ ભાવ ન પૂછે—આવી સ્થિતિમાં દીક્ષા પહેલાંના ભૂતકાળનાં પત્નીનાં સંસ્મરણો બહુ યાદ આવે. અને વૈરાગ્યના ઊભરામાં ઉતાવળમાં ભૂલ થઈ ગઈ છે તેવું ભાન કરાવે.

આવી જ સ્થિતિ એક ભિક્ષુની થઈ ગઈ હતી. તે હંમેશાં પોતાની પૂર્વ-ભાર્યાને યાદ કરી-કરીને દુઃખી થયા કરતો. બુદ્ધ પોતાની પારદશિર્તાથી તેને પારખી ગયા, તેથી તેને બોલાવીને પૂછ્યું: “ભિક્ષુ, કેમ તું નિરાશ અને ઉદાસ દેખાય છે? શું કારણ છે?”

ભિક્ષુએ કહ્યું: “મહારાજ, મને મારી પૂર્વ-ભાર્યા બહુ યાદ આવે છે. તે મને બહુ વહાલ કરતી. તે મારી બહુ સેવા કરતી. રોજ મને ગરમ-ગરમ મનગમતી રસોઈ જમાડતી, મારો પડયો બોલ ઉપાડતી. હું તેના વિના રહી શકતો નથી.”

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુ, આ તારી ભાર્યા પૂર્વજન્મમાં પણ તને દુઃખ દેનારી હતી.” એવું કહીને પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી.

વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે બોધિસત્ત્વ રાજાના પુરોહિત હતા. એક વાર માછીમારે નદીમાં જાળ ફેંકી. નદીમાં નર-માદા માછલી કામકીડા કરી રહ્યાં હતાં. જાળને જોઈને માછલી તો ભાગી ગઈ, પણ કામાંધ માછલો જાળમાં પકડાઈ ગયો. માછીમારે જાળ બહાર કાઢીને માછલાને રેત ઉપર નાખી વિચારવા લાગ્યો કે માછલો બહુ મોટો છે. હવે તેને અગ્નિના અંગારા ઉપર સારી રીતે શેકીને પછી જ્યાજ્ઞત ઉડાવું. તેમ કરીને તે અગ્નિ જલાવવા લાગ્યો. આ બાજુ પેલો માછલો વિચારવા લાગ્યો કે “અધૂરો કામ છોડીને ભાગી ગયેલી માછલી મારા માટે વિચારશે કે હું કોઈ બીજી માછલી પાછળ કામપૂર્તિ કરવા જતો રહ્યો હોઈશ. કેવો અનર્થ થશે?” પ્રેમમાં ગદારીની શંકા બહુ દુઃખદાયી થઈ જતી હોય છે. નર કે માદા બધું સહન કરી શકે પણ ગદારી સહન ન કરી શકે.

એવામાં બોધિસત્ત્વ પુરોહિત ગંગાસ્નાન કરવા આવ્યા. તેમની દષ્ટિ પેલા તરફડતા માછલા ઉપર પડી. તે તેની મનોવ્યથા જાણી ગયા. નજીક આવીને ખારવાને કહ્યું: “તું મને પ્રસાદી આપવાનું કહ્યા કરે છે, પણ હજી સુધી કોઈ પ્રસાદી આપી નથી.” ખારવો કહે: “મહારાજ, જે જોઈએ તે માગી લો ને, કોણ ના પાડે છે?” બોધિસત્ત્વે પેલા તરફડતા માછલાની માગણી કરી. ખારવાએ તે આપી દીધો. ત્યારે ત્યાંના પુરોહિતો મત્સ્યભોજી હતા. બોધિસત્ત્વે તરત જ તે માછલાને પાણીમાં તરતો મૂકી દીધો. તેના પ્રાણ બચી ગયા. તેણે તરત જ પેલી માછલીને શોધી કાઢી અને અધૂરું કામ પૂરું કર્યું.

બુદ્ધ કહે છે: “હે ભિક્ષુ, ત્યારની માછલી તે અત્યારની તારી ભાર્યા હતી અને પેલો પકડાયેલો માછલો તે તું હતો અને હું પુરોહિત હતો. હવે ફરી-ફરીને ભાર્યાને યાદ કરી-કરીને ફરી પાછું તારે જાળમાં પકડાવું છે? માટે ભાર્યાને ભૂલી જા અને ભિક્ષુજીવનને સાર્થક કર.”

ભિક્ષુઓની મોટી જમાત જ્યાં જતી ત્યાં ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થતા. તેમાં આહાર, વિહાર અને આવાસના પ્રશ્નો મુખ્ય રહેતા. ભિક્ષુઓ જ્યારે ચારિકા (પ્રવાસ) કરતા ત્યારે યુવાવર્ગ આગળ રહેતો, વૃદ્ધો, અશક્તો, રોગીઓ વગેરે પાછળ રહી જતા. ગન્તવ્યસ્થાનમાં પહેલાં પહોંચનારા જલદી-જલદી પોતાના માટે સારી-સારી જગ્યાઓ રોકી લેતા, જેથી પાછળ આવનારાંઓ માટે સારી જગ્યા રહેતી નહીં, તેથી તે દુઃખી થતા.

એક વાર આવી જ ચારિકા કરતાં-કરતાં સંઘના વૃદ્ધ સ્થવિર સારિપુત્ર સૌથી પાછળ પહોંચ્યા. તેમના માટે જગ્યા રહી નહીં, તેથી તેમણે બુદ્ધનિવાસની સામે જ એક વૃક્ષની નીચે આસન જમાવ્યું. આખી રાત તે ઊંઘી શક્યા નહીં. કાં તો બેસી રહ્યા, કાં પછી આંટા મારતા રહ્યા. પરોઢિયે બુદ્ધ ઊઠીને બહાર નીકળ્યા. તેમણે ઉઘરસ ખાધી તો સારિપુત્રે પણ ઉઘરસ ખાધી. બુદ્ધ નજીક ગયા તો સારિપુત્રનું આસન વૃક્ષ નીચે જોઈને દુઃખી થયા અને પૂછ્યું: “તમને કોઈએ જગ્યા ન આપી?” “ના, મહારાજ!” સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓની સભા બોલાવી અને પૂછ્યું: “આપણામાં મોટાઈનો કમ શું છે?”

પછી કોઈએ કહ્યું: “જે બ્રાહ્મણ હોય તે સૌથી મોટો કહેવાય. પછી ક્ષત્રિય-વૈશ્ય વગેરે આવે.” તો કોઈએ કહ્યું: “જે ઉંમરમાં વૃદ્ધ હોય તે મોટો કહેવાય.” તો કોઈએ કહ્યું: “જેની દીક્ષા વધુ જૂની હોય તે મોટો કહેવાય.” આમ સૌએ મોટાઈ માટે જુદીજુદી વાત કહી, પણ બુદ્ધે કહ્યું: “ના, મોટાઈ માટેનાં આવાં બધાં કારણો સાચાં નથી. ખરો મોટો તે છે જે નમ્ર-વિનયી-વિવેકી-ગુણવાન અને ચારિત્ર્યવાન હોય.” આ રીતે સૌનું સમાધાન કર્યું.

“અત્યારે સારિપુત્ર મારા પછી તરત જ બીજા ક્રમે સ્થવિર છે, તેથી તેમનું બહુમાન મારા જેટલું જ થવું જોઈએ.” આમ કહીને સૌને સમજાવ્યા: આહાર-આવાસ વગેરે બાબતોમાં જે વડીલો હોય તેમને અગ્રક્રમ આપવો જોઈએ. જે લોકો નાના હોય તેમણે ધીરજ રાખીને આવા વડીલો માટે અગ્રતા આપવી જોઈએ. આમ કહીને તેમણે પ્રાચીનકાળમાં ઘટેલી તેતર, વાનર અને હાથીની કથા કહી સંભળાવી.

પિતા-પુત્ર કરતાં પણ ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ વધુ મહત્ત્વનો હોય છે. પિતા-પુત્ર તો વ્યાવહારિક કે પછી કૌટુંબિક સંબંધથી બંધાયેલા રહે છે. કેટલીક વાર એકબીજાને અનુકૂળતા ન હોય તોપણ સંબંધ-વ્યવહાર તો રાખવો જ પડતો હોય છે, પણ ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ વ્યાવહારિક કે કૌટુંબિક નથી હોતો. આ સંબંધ તો શ્રદ્ધાબદ્ધ હોય છે. સંસારમાં બે તત્ત્વો સૌથી વધુ પવિત્ર હોય છે: 1. શ્રદ્ધા અને 2. પ્રેમ. આ બંનેના માધ્યમથી બંધાયેલા સંબંધો સર્વોચ્ચ પવિત્ર હોય છે. આવા સંબંધો દ્વારા થયેલું બંધન કલ્યાણકારી બની જતું હોય છે. જે વ્યક્તિ શ્રદ્ધા કે પ્રેમના બંધનમાં બંધાઈ નથી તે કદાચ મુક્તિ તો મેળવી શકે પણ બંધનનો આનંદ ન લઈ શકે. મુક્તિ કરતાં પણ શ્રદ્ધાબંધન કે પ્રેમબંધન ઘણું મહાન છે. એટલે ભક્તિમાર્ગના ભક્તો વૈકુંઠમાં પણ ભગવાનને આધીન (બંધનમાં) રહીને મુક્તિ ભોગવે છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેમબંધન વિનાની મુક્તિ કદાચ સ્વચ્છંદી થઈ જઈ શકે છે. બંધન માત્ર દુઃખદાયી નથી હોતાં. શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી બંધાયેલા જીવો પરમસુખી હોય છે. એટલે શ્રદ્ધા અને પ્રેમના બંધનથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ.

બુદ્ધના ચાર મહાન શિષ્યો હતા: 1. આનંદ, 2. મૌદ્ગલ્યાયન, 3. કાશ્યપ અને 4. સારિપુત્ર. આ ચારમાં સારિપુત્રને એક શિષ્ય હતો. સારિપુત્ર આ શિષ્યને લઈને દક્ષિણદેશમાં ભ્રમણ કરવા ગયા. આ શિષ્ય બહુ જ વિવેકી, વિનયી, મૃદુભાષી, પડ્યો બોલ ઉઠાવનારો અને સેવાપરાયણ હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં ગુરુનું અવલંબન શિષ્ય હોય છે. જો શિષ્ય પૂર્ણ સમર્પિત હોય તો જ ગુરુ પ્રસન્ન રહે. દક્ષિણદેશમાં ગયા પછી શિષ્યનું વલણ બદલાઈ ગયું. તે અભિમાની અને સામું બોલનારો થઈ ગયો. તેના બદલાયેલા વલણથી ગુરુ દુઃખી થયા. ભ્રમણ કરીને ગુરુશિષ્ય બંને પાછા બુદ્ધ પાસે જેતવન આવ્યા. સારિપુત્રે બુદ્ધને કહ્યું: “મારા શિષ્યનું વલણ બદલાઈ ગયું છે. હવે તે મારી સેવા નથી કરતો, સામાં ઘુરકિયાં કરે છે.” જીવનમાં વ્યક્તિનું વલણ મહત્ત્વની વસ્તુ હોય છે. જે લોકો ધીર-ગંભીર હોય છે તેમનાં વલણ સ્થાયી હોય છે, પણ જે ચંચળ અને આવેશી હોય છે તેમનાં વલણ બદલાતાં રહે છે. વારંવાર વલણ બદલનાર સાથે સ્થાયી સંબંધ રહી શકે નહીં. કેટલાક લોકો કેટલીક વાર ઘણા નજીક આવી જાય, તો ઘણી વાર ઘણા દૂર થઈ જાય, કેટલીક વાર શત્રુ થઈ જાય, તો કેટલીક વાર પાછા નજીક આવી જાય. તેમનાં વલણો બદલાતાં રહેતાં હોય છે. તે વિશ્વાસઘાતી ન હોય.

બુદ્ધે કહ્યું: “સારિપુત્ર, તારો આ શિષ્ય ગયા જન્મે પણ આવો જ હતો.” એમ કહીને તેમણે એક જાતક સંભળાવ્યું. પ્રાચીનકાળમાં વારાણસીમાં બોધિસત્ત્વે જન્મ લીધો હતો. ત્યાં તેના મિત્રે વૃદ્ધાવસ્થામાં યુવાન સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં. વૃદ્ધ અને યુવાન ઉંમરનાં લગ્ન વય-કજોડું કહેવાય. પણ જો તે લગ્ન પરસ્પરના સાચા પ્રેમથી થયાં હોય તો પાર પડી જાય, પણ આ લગ્ન તો કન્યાવિક્રયથી થયેલાં હતાં, અર્થાત્ ધનવાન પતિએ ધન આપીને યુવાન કન્યા ખરીદેલી. આ બંને દ્વારા એક પુત્ર થયો. યુવાન પત્નીનો વૃદ્ધ પતિ કદી નિશ્ચંતિ ન હોય. પ્રથમ તો પત્નીની કામ-અતૃપ્તિથી તે ગ્લાનિ અનુભવતો હોય અને તે ક્યારે કોઈ બીજા પુરુષ તરફ વળી જશે તેની ચિંતા તેને સતાવતી હોય. તેમાં પણ જો તેને સંતાન થાય તો પોતાના મૃત્યુ પછી તે બીજાં લગ્ન કરીને સંતાનનો હક્ક ડુબાડી દેશે તેવી ચિંતા થયા કરે.

વૃદ્ધ પતિ પાસે ઘણું ધન હતું, પણ તેને યુવાન પત્ની પ્રત્યે વિશ્વાસ ન હતો, તેથી તે વિચાર્યા કરતો, “મારું ધન મારા પુત્રના હાથમાં ન જાય તો આ સ્ત્રી ગમે ત્યાં વેડફી નાખશે. તેને એક રસ્તો સૂઝવો. તેને નન્દ નામનો વિશ્વાસુ નોકર હતો. ઘણી વાર એવું બનતું હોય છે કે પત્ની કરતાં વ્યક્તિને નોકર ઉપર વધુ વિશ્વાસ હોય. તેણે નન્દને સાથે લઈ જઈને દૂરની એક જગ્યામાં પોતાનું ધન દાટવા કહ્યું. પછી કહ્યું: “જો, હવે હું લાંબું જીવવાનો નથી. મારા મૃત્યુ પછી આ ધન મારા પુત્રને સોંપી દેજે.” પછી થોડા જ દિવસમાં તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. સમય વીતતાંની સાથે બાળક યુવાન થયો. વફાદાર નોકર નન્દે તેને એકાંતમાં કહ્યું: “ભાઈ, તમે હવે યુવાન થયા છો. મારે મારી જવાબદારી પૂરી કરવાની છે. તમારા પિતાએ એક જગ્યાએ ધન દાટ્યું છે. મારે તે તમને બતાવી દેવું છે, જેથી તમે તેના માલિક થઈ શકો.” ખાનદાની ધનથી મપાતી નથી. ઘણા ધનવાનો ખાનદાની વિનાના હોય છે અને ઘણા નિર્ધનો પૂરેપૂરા ખાનદાન હોય છે. નન્દ નોકર છે, નિર્ધન છે, પણ પૂરેપૂરો ખાનદાન છે.

નન્દ પેલા યુવાનને લઈને જંગલમાં ગયો, પણ જ્યાં ધન દાટ્યું હતું ત્યાં ઊભા રહેતાં જ તેનું વલણ બદલાઈ ગયું. તે અભિમાનથી

અપમાનજનક વાતો બોલવા લાગ્યો અને ધન બતાવ્યું નહીં. પાછા આવ્યા. ફરી પાછા ગયા. ફરી પાછો એ જ અપમાનજનક વ્યવહાર કરવા લાગ્યો. યુવાન ધીરગંભીર હતો. તે બુદ્ધ પાસે ગયો અને બધી વાત કરી. બુદ્ધે કહ્યું: “જ્યાં ઊભા રહેવાથી તેનું વલણ બદલાઈ જાય છે તે જગ્યાએ ખોદજે, ધન મળી જશે.” ખરેખર તેવું જ થયું. આ ઉપરથી બોધ મળ્યો કે ધનની ગરમી હોય છે. તે જેની પાસે જાય તેને ગરમ કરી નાખતું હોય છે, તેનો સ્વભાવ અને વલણ બદલાઈ જતાં હોય છે. બુદ્ધે કહ્યું કે “પેલો નન્દ સારિપુત્રનો શિષ્ય હતો. તે પૂર્વજન્મમાં પણ આવો વ્યવહાર કરતો હતો.”

10-2-12

*

17. બદિરંગાર-જાતક

પ્રત્યેક ધર્મનું એક અંગ દાન હોય છે. દાનની પ્રેરણા વિનાનો કોઈ ધર્મ ભાગ્યે જ હોઈ શકે. પણ આ દાનનો પ્રવાહ કઈ તરફ વળે છે તે મહત્ત્વનું છે. વૈદિક ધર્મે જ્યારે બ્રાહ્મણધર્મનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું ત્યારે દાનનો પૂરો પ્રવાહ બ્રાહ્મણો તરફ વાળી દેવાયો. પછી શ્રમણધર્મનો દાનપ્રવાહ ભિક્ષુઓ, સ્તૂપો, સંઘારામો, દેરાસરો અને સાધુ-સાધ્વીઓ તરફ વાળવામાં આવ્યો. બહુ પાછળથી સાધર્મ્ય-ભક્તિ દ્વારા પોતાના ધર્મબંધુઓ તરફ વાળવામાં આવ્યો. પછી વૈષ્ણવ પ્રભાવના સમયમાં બધું દાન ભગવાન તરફ વાળવામાં આવ્યું. ભગવાનના અનેક પ્રકારના ભોગો, શણગારો, મનોરથો વગેરે તરફ દાનનો પ્રવાહ વળ્યો. પછી ગુરુવાદના કાળમાં બધું દાન ગુરુ તરફ વાળવામાં આવ્યું. આમ ભિન્નભિન્ન કાળમાં જ્યારેજ્યારે જે ધર્મનો પ્રભાવ વધ્યો ત્યારેત્યારે દાનનો પ્રવાહ પોતાની તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન થયો. આ બધાને કારણે માનવતા તરફ દાનનો પ્રવાહ કાં તો વધ્યો નહીં અથવા બહુ થોડો વધ્યો.

ધર્મનું બીજું અંગ શ્રદ્ધા-ઉપાસના હોય છે. જે-તે ધર્મોએ શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર નિશ્ચિત કર્યું હોય ત્યાં જ શ્રદ્ધા કરાય, તેથી ભિન્ન જગ્યાએ ન કરાય. જો કોઈ કરે તો પાપ લાગે. બહુ પ્રાચીનકાળમાં બહુદેવવાદ હતો તેથી લોકો અનેક દેવ-દેવીઓમાં શ્રદ્ધા કરતા, જે હજી સુધી ચાલુ જ છે. આ કારણે પ્રજા કટ્ટરતા અને સંકુચિતતાથી બચી ગઈ. એકેશ્વરવાદ વ્યાવહારિક રીતે કદી સ્થપાયો નહીં. તેમ છતાં સંપ્રદાયવાળાઓએ પોતાના જ માન્ય દેવની ઉપાસના કરવાની કડક નીતિ અપનાવી. બીજા દેવનું નામ પણ ન બોલાય તેવી સંકીર્ણતા પણ આચરવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો, તોપણ તે કડક રીતે લાગુ કરી શકાયું નથી. સંતોની ઉદારતાથી અને સામાજિક તાણા-વાણા ઓતપ્રોત હોવાથી ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ થોડી વિશાળતા આવતી રહી છે, જેથી સાંપ્રદાયિકતાની સાથે સંકીર્ણતા અને વિશાળતા બંને એકસાથે ચાલતી રહી છે. કોઈ વ્યક્તિ સંકીર્ણ હોય તો કોઈ વ્યક્તિ ઉદાર—વિશાળ હોય. એક જ સંપ્રદાયમાં આવી બંને ધારાઓ ચાલતી રહી છે, પણ સંપ્રદાયનો સમૂહ તો નિર્ધારિત ઘરેડમાં જ ચાલતો રહેતો હોય છે, કારણ કે ઉપદેશ અને શિક્ષણ જ એવા પ્રકારનાં હોય છે.

બુદ્ધના સમયમાં એક અતિ ધનાઢ્ય વ્યક્તિ અનાથપિંડક હતી. તેણે 54 કરોડ રૂપિયા માત્ર બૌદ્ધ સંઘારામો બનાવવા ખર્ચ્યા હતા. તે પ્રતિ-દિન ત્રણ વાર બુદ્ધનાં દર્શન કરવા જતો, તે કદી ખાલી હાથે જતો નહીં. રોજરોજ નવીનવી વસ્તુઓ ભેટ આપવા લઈ જતો. ધનાઢ્યતાની સાથે ઉદારતા ભળે તો ધનાઢ્યતા ધન્ય થઈ જાય. જો ધનાઢ્યતાની ઉદારતા માત્ર સંપ્રદાયલક્ષી થઈ જાય તો તે સંકુચિત થઈ જાય, પણ જો ધનાઢ્યતાની સાથે સંપ્રદાયમુક્ત ઉદારતા ભળે તો-તો ધન્યાતિધન્ય થઈ જવાય.

અનાથપિંડકે 18 કરોડ રૂપિયા તો નાના વેપારીઓને ઉદાર આપ્યા હતા અને બીજા 18 કરોડ રૂપિયા નદીના કિનારે દાટ્યા હતા. આમ તેની વિશાળ ધનરાશિ ચારે તરફ વીખરાયેલી હતી. ત્યારે બેન્કો ન હતી. બેન્કો પશ્ચિમનું પ્રદાન કહેવાય. તે સમયે લોકો વધારાનું ધન જમીનમાં દાટી દેતા. પણ જમીનમાં ક્યાં દાટવું તે અંગે જો યોગ્ય ધ્યાન ન રહે તો ધન ખોવાનો દિવસ આવે. અનાથપિંડકે ધનના ઘડા નદીકિનારે દાટ્યા હતા. એક વાર પ્રચંડ રેલ આવી ને જમીન ખોદાઈ ગઈ અને બધા ઘડા સમુદ્રમાં તણાઈ ગયા. જ્યારે પડતી આવે ત્યારે ચારે તરફથી એકસાથે પડતી આવે. આ શેઠને સાત માળની હવેલી હતી. તે સાત ઉંબરાવાળી વિશાળ હતી. તેની જાહોજલાલીનો પાર ન હતો. તેને ત્યાં રોજ 500 ભિક્ષુઓ ભોજન કરતા. તેમને વસ્ત્રાદિ બધી વસ્તુઓ શેઠ તરફથી પૂરી પાડવામાં આવતી. શેઠની દાન-ઉદારતા પોતાના બૌદ્ધધર્મ તરફ વળી હતી અને શ્રદ્ધા એકમાત્ર બુદ્ધ તરફ વળી હતી.

આ શેઠની હવેલીના ચોથા માળે એક દેવી રહેતી હતી. તેને શેઠની આવી ઉદારતા ગમતી નહીં. ઉદાર ઘરમાં એકાદ લોભિયો માણસ હોય છે અને લોભિયા ઘરમાં એકાદ ઉદાર માણસ પણ હોય છે. આને ઘર-કજોડું કહેવાય. પૂરું ઘર એક પ્રવાહમાં વહેતું હોય અને આ એક જ માણસ ભિન્ન પ્રવાહમાં તણાતો હોય! આ દેવીને શેઠની આવી વધુપડતી ઉદારતા ગમતી નહીં. તેણે ઘરનાં માણસોમાં ફૂટ પડાવવા પ્રયત્ન કર્યો, શેઠની પત્ની, પુત્રો વગેરેને સમજાવ્યાં કે “આ શેઠ તો બધું ધન ભિક્ષુઓ પાછળ લૂંટાવી રહ્યા છે. તમારે માટે કશું રહેશે નહીં” વગેરે, પણ તેનો પ્રભાવ કોઈના ઉપર પડ્યો નહીં. શેઠની દાનશીલતા અને ઉદારતા ચાલતી રહી. પણ સમય જતાં શેઠ દરિદ્ર થઈ ગયા. હવે તેમની પાસે કાંઈ રહ્યું નહીં. શ્રીમંતાઈ પછીની દરિદ્રતા બહુ દુઃખદાયી થઈ જતી હોય છે. તેમની હવેલી તો વેચાઈ ગઈ. વાસણકૂસણ, પલંગ-પાટલા પણ વેચાઈ ગયાં!

એક વાર પેલી ચોથા માળવાળી દેવીએ આવીને શેઠને કહ્યું કે “તમે મારી સલાહ માની નહીં અને આંખ મીંચીને ભિક્ષુઓને દાન આપતા રહ્યા. હવે આ ઘોર દરિદ્રતા ભોગવવાના દિવસો આવ્યા છે. હજી પણ સાવધાન થઈ જાઓ અને આવું ખોટું દાન બંધ કરો, કરકસર કરો, તો ફરીથી સમૃદ્ધ થઈ શકો છો.” શેઠને દેવીની વાત ગમી નહીં. તેમણે દેવીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. ઘરમાંથી બહિષ્કૃત થયેલી દેવી જગ્યા-જગ્યાએ ઠોકરો ખાતી ભટકતી ફરી પણ કોઈએ તેને આશ્રય આપ્યો નહીં, તેથી તે બહુ દુઃખી થઈ ગઈ. અંતે તેને એક સારો માણસ મળ્યો. તેણે સલાહ આપી: શેઠના 18 કરોડ રૂપિયા દેવાદારો પાસે બાકી નીકળે છે, તે વસૂલ કરી આપ જેથી ખરા સમયે કામ આવે. પડતીના સમયે દેવાદારો દેવું નથી ચૂકવતા તે પડતા ઉપર પાટુ મારતા હોય છે. પેલી દેવીએ ફરી-ફરીને 18 કરોડ રૂપિયા વસૂલ કરી આપ્યા, નદીકિનારે દાટેલું ધન જે સમુદ્રમાં તણાઈ ગયું હતું તે પાછું મેળવી આપ્યું અને બીજા 18 કરોડ પણ મેળવી આપ્યા. આ પ્રમાણે શેઠને 54 કરોડનો ખજાનો ભરી આપ્યો. શેઠ ફરીથી ધનાઢ્ય થઈ ગયા.

13-2-12

*

લગભગ બધા ધર્મોની સાથે શ્રદ્ધાતત્ત્વ તો જોડાયેલું હોય જ છે. શ્રદ્ધા વિના ધર્મ કે ઉપાસનાની કલ્પના કરવી કઠિન છે. પણ શ્રદ્ધાની સાથે અંધશ્રદ્ધા અથવા વહેમ પણ જોડાઈ જતો હોય છે. વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા દુર્લભ છે. સૌ-સૌની પોતપોતાની ગણતરી હોય છે, એટલે વહેમ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેનો ભેદ સમજીને વહેમમુક્ત થવું જરૂરી છે. વહેમમુક્ત થતાં શ્રદ્ધામુક્ત ન થઈ જવાય તેની પણ કાળજી રાખવી જરૂરી છે. બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સમાનાન્તર દિગંબર- સંપ્રદાય પણ ચાલતો હતો. આ પંથના સાધુઓ વસ્ત્ર વિના દિગંબર થઈને ફરતા હતા. તેમનું માનવું હતું કે દિગંબર થયા વિના મોક્ષ મળે જ નહીં. તેથી ગૃહત્યાગ—પત્નીત્યાગની સાથેસાથે વસ્ત્રત્યાગ પણ અનિવાર્ય તત્ત્વ બની ગયું હતું. આ દિગંબરોને ‘આજીવક’ પણ કહેવામાં આવતા હતા. આવા જ એક દિગંબર આજીવકની કથા બુદ્ધે આ પ્રમાણે કહી:

ત્યારે વારાણસીમાં આજીવક-પંથના એક ગૃહસ્થે પોતાના પુત્રનાં લગ્ન ગોઠવ્યાં. પણ લગ્ન સારા મુહૂર્ત—ચોઘડિયામાં થાય તેટલા માટે પોતાના દિગંબર ગુરુ પાસે જઈને પ્રાર્થના કરી કે “મને સારું ચોઘડિયું કાઢી આપો જેથી મારો પુત્ર સુખી થાય.” આજીવક સાધુ નારાજ થઈ ગયો, કારણ કે પેલા ગૃહસ્થે લગ્ન તો પહેલાં જ નક્કી કરી લીધાં હતાં, હવે નક્ષત્ર પૂછવાનો શો અર્થ હતો? એક બીજી વાત પણ હતી કે આજીવકને પૂછ્યા વિના જ લગ્ન નક્કી થયાં હતાં. ગુરુ તરીકે તેને અભિનિવેશ હતો કે શિષ્ય બધાં કામો પોતાને પૂછીને જ કરે. આવું લગ્ન જેવું મહત્ત્વનું કાર્ય પૂછ્યા વિના જ કર્યું હોવાથી તે નારાજ થઈ ગયો હતો. વડીલશાહી ઘણી અપેક્ષાઓવાળી હોય છે. જો અપેક્ષાઓ પૂરી ન થાય તો વડીલ નારાજ થઈ જાય. અપેક્ષા વિનાના વડીલ અને પૂછી-પૂછીને પગલાં ભરનારો યુવાન અત્યંત દુર્લભ તત્ત્વ કહેવાય.

આજીવકે નારાજ થઈને કહ્યું: “આજે નક્ષત્ર સારું નથી. આજે કોઈ મંગળકાર્ય કરતો નહીં, નહીં તો મહાવિનાશ થઈ જશે.”

પેલા ગૃહસ્થે વાત પકડી લીધી અને આજે નક્ષત્ર સારું નથી તેમ માનીને પુત્રની જાન લઈને કન્યાને ત્યાં ન ગયા. કન્યાવાળા ખૂબ રાહ જોતા રહ્યા; પછી થાકીને તેમણે પોતાની કન્યા બીજા વર સાથે પરણાવી દીધી.

બીજા દિવસે સારું નક્ષત્ર છે તેમ સમજીને પેલા ભાઈ પોતાના પુત્રની જાન લઈને કન્યાને ત્યાં પહોંચ્યા, પણ વાત બગડી ચૂકી હતી. કન્યાવાળાએ તેમને ધોયેલા મૂળા જેવા પાછા કાઢી મૂક્યા.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, આ દિગંબર આજીવકે તો ગયા જન્મમાં પણ આવી જ રીતે કામ બગાડી નાખ્યું હતું. આ દિગંબર આજીવક વારંવાર લોકોને જ્યોતિષના રવાડે ચઢાવીને કામ બગાડતો રહ્યો છે. ખરી વાત તો એ છે કે સારાં કાર્યોમાં કોઈ નક્ષત્ર-ચોઘડિયું જોવું નહીં. બધો કાળ મંગળમય જ છે.”

જો વિનય-વિવેકથી કાર્ય કરવામાં આવે તો આકાશના તારા કાંઈ કરી શકતા નથી, માટે વહેમમાંથી મુક્ત થઈને શ્રદ્ધાપૂર્વક કાર્ય કરતા રહેવું જોઈએ.

19. દુર્મ્મેધ-જાતક

પ્રાચીનકાળમાં ઘણા ધર્મો પશુહિંસા કરીને બલિદાન કે કુરબાની આપતા રહેતા. હજી આજે પણ આ પ્રથા સદંતર બંધ થઈ નથી. બુદ્ધ અને બૌદ્ધધર્મ અહિંસાવાદી હોવા છતાં માંસાહારી પણ છે. બૌદ્ધધર્મમાં અહિંસા અને માંસાહાર બંને એકસાથે સારી રીતે ચાલે છે, પણ બૌદ્ધો ધાર્મિક કર્મકાંડો કરીને પશુ-બલિદાન નથી આપતા. જોકે ચીન, હાંગકાંગ વગેરે દેશોના પ્રવાસમાં બુદ્ધમંદિરમાં સૂવરના નાના બચ્ચાને મારીને, તેના મડદાની ચામડી કાઢી નાખીને, સરસ રીતે શણગારીને એક પારદર્શક બોક્સમાં રાખીને અત્યંત શ્રદ્ધાથી નૈવેદ્ય ધરાવતા લોકોને જોયા હતા. તોપણ યજ્ઞયાગાદિ કે હોમહવનમાં જે રીતે પશુબલિ અપાતું તેવું તેમને ત્યાં અપાતું નથી. બૌદ્ધમઠ કે ગોમ્પામાં આવી કોઈ વિધિ થતી જોવા નથી મળતી. હા, તે લોકો માંસાહારી હોય છે.

ત્યારે બુદ્ધ વારાણસીના રાજકુમાર હતા. તેમનું નામ બ્રહ્મદત્ત હતું. તેમણે આવી બલિહિંસા જોઈ અને મનમાં થયું: “આવી હિંસા બંધ કરાવવી જોઈએ. હું જ્યારે રાજા થઈશ ત્યારે રાજઆજ્ઞાથી આવી બલિપ્રથા બંધ કરાવીશ.” તેવા વિચાર કરતા તે નગર-બહાર એક વિશાળ વૃક્ષ તરફ ફરવા નીકળ્યા. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થયા હતા અને જાત-જાતનાં નાનાંમોટાં પશુઓનો બલિ ચઢાવતા હતા. સૌને પોતપોતાની મનઃકામના પૂરી કરવી હતી. આ જોઈને તેમનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું. કુપ્રથા કે કદાચાર જોઈને જેનું હૃદય કકળી ઊઠે તે જ સુધારક થઈ શકે. જે બધાં અનિષ્ટોને આંબી લે અને ચલાવી લે તે સુધારક ન થઈ શકે.

કાળાન્તરે આ રાજકુમાર પિતાના મૃત્યુ પછી રાજા થયા. હવે તેમને જૂની ઇચ્છા પૂરી કરવાનું મન થયું. સત્તાસ્થાન કાર્યસિદ્ધિનું નિમિત્ત બની શકે છે. સત્તા મેળવીને વ્યક્તિ સમર્થ બને છે. સામર્થ્યનો સદુપયોગ કરતાં આવડે તો સત્તા ધન્ય થઈ જાય.

રાજાએ નગરની પ્રજાને એકત્રિત કરીને સભા કરી, લોકોને જણાવ્યું: “હું રાજા થયો છું તે પેલા વડદેવતાની કૃપાથી થયો છું. મારે તે દેવતાની માન્યતા—બલિવિધિ કરવાની છે.” રાજાની વાત સાંભળીને સૌ રાજી થયા. પણ પછી રાજાએ વાત આગળ વધારી: “મેં દેવતાની માન્યતા માની હતી કે જે લોકો તમને બલિ ચઢાવે છે તે પવિત્ર લોકોની બલિ હું ચઢાવીશ. એટલે ગામમાં જેટલા બલિ ચઢાવનારા હોય તે બધાને વીણીવીણીને ભેગા કરીને લઈ આવો જેથી હું મારી માન્યતા પૂરી કરી શકું અને દેવતાને બલિ ચઢાવી શકું.”

રાજાની આવી આજ્ઞા સાંભળીને ચોતરફ ભય છવાઈ ગયો. લોકો પશુબલિ કરવાનું બંધ કરવા લાગ્યા. આ રીતે એક સમર્થ—સત્તાધારી રાજા પોતાની સત્તાનો સદુપયોગ કરીને કેટલું મોટું કામ કરી શકે છે તે વાત બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહી.

ઉચ્ચ કુળવાન ઘરોમાં એક બહુ મોટો દોષ ઉદ્ભવી શકે છે. તે દોષ છે—સ્રીવર્ગનું દૂષિત થઈ જવું. ઉચ્ચ કુલીનતા સ્રીઓથી બનતી હોય છે અને સ્રીઓથી બગડતી હોય છે. જે કુળમાં સ્રીઓ પોતાના શિયળને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપતી હોય, તે ગમે તેવાં બલિદાન આપીને પણ પોતાના શિયળને સાચવતી હોય છે. પણ જે કુળમાં સ્રીઓ શીલવતી નથી હોતી તે કુળ ધનાઢ્ય કે રાજપરિવારનું હોય તોપણ તેનું મહત્ત્વ નથી રહેતું. એટલે જ જ્યારે કોઈ વર માટે કન્યા જોવા જાય છે ત્યારે માત્ર કન્યા જ નથી જોતાં પણ તેનું કુળ પણ જુએ છે.

વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજાને ત્યાં રાજકુમારનો જન્મ થયો. તેનું નામ મહાસીલવ રખાયું. તે અતિ ધાર્મિક અને સંતવૃત્તિનો રાજા હતો. તેના રાજ્યમાં ચારે તરફ અન્નક્ષેત્રો, સદાવ્રતો, ઔષધાલયો વગેરે ધર્મસ્થાનોની વ્યવસ્થા હતી, પણ બહુ ભલા અને સંતવૃત્તિના રાજાની ધાક ન હતી. ધાક વિના રાજ્ય કરી શકાય નહીં. રાજામાં એકલી સજ્જનતા નહીં પણ સજ્જનતાની સાથેસાથે વીરતા પણ જોઈએ. વીરતાપૂર્વકની ધાકથી અમલદારો તથા પ્રજા નિયંત્રણમાં રહે. જો ધાક ન હોય તો લોકો માથે છાણાં થાપે.

હવે એવું બન્યું કે આ ભલા રાજાની રાણી થોડી ચંચળ પ્રકૃતિની હતી. ચંચળ પ્રકૃતિવાળી સ્રી નવાનવા પુરુષો શોધતી ફરે. તે પતિવ્રતા ન રહી શકે. ચંચળ સ્રીને ચંચળ પુરુષ મળી જ જાય. રાજાના અમાત્યોમાંથી એક અમાત્ય લલચાઈ ગયો. તેણે રાણીને દૂષિત કરી દીધી. જે શુદ્ધ હોય તે જ દૂષિત થાય. ગંગા દૂષિત થાય, ગટર દૂષિત ન થાય. ગટરને સાચવીને જીવવાની જરૂર ન હોય. ગંગાને જ સાચવવાનું હોય. પ્રત્યેક ગામમાં ગંગાઓ અને ગટરો બંને હોય છે. પણ જો ગટરો વધી જાય તો ગામ ગંદું થઈ જાય. રાજા અને ધર્મનું કામ ગંગા વધારવાનું હોય છે, ગટરો વધારવાનું નહીં.

રાજાની રાણી પોતાના જ મંત્રીથી દૂષિત થઈ ગઈ. લાંબા ગાળે રાજાને ખબર પડી ગઈ. તેણે પૂરી ખાતરી કરી પછી જણાવ્યું કે વાત સાચી છે. રાજા ભલો માણસ હતો. ભલો માણસ સારો શાસક ન થઈ શકે. તેણે મંત્રીને બોલાવીને કહ્યું: “તારાં બાળ-બચ્ચાં, ધનસંપત્તિ જે હોય તે લઈને મારું રાજ્ય છોડીને ચાલ્યો જા.” આને દેશનિકાલની સજા કહેવાતી. મંત્રી દેશનિકાલ થઈને નજીકના કોસલરાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંના રાજાનો મંત્રી બની ગયો. જે રાજા ઘોર અપરાધીને દંડ નથી દેતો અને ક્ષમા કરી દે છે તે અયોગ્ય ક્ષમાદાન દ્વારા જ નષ્ટ થઈ જાય છે. રાજશાસન દંડથી ચાલતું હોય છે. દંડ વિનાના દુર્બળ હાથ શાસન ચલાવી શકે નહીં. પેલો દુષ્ટ મંત્રી રાજાનો આભાર માનવાની જગ્યાએ રાજા સાથે દ્વેષભાવ રાખીને કોસલરાજાને યુદ્ધ કરવા ચઢાવતો રહ્યો: “મહારાજ, કાશીરાજ્ય દુર્બળ છે. એક જ વારના આક્રમણથી જીતી શકાય, માટે કાશી ઉપર આક્રમણ કરો.” કોસલનરેશને વાત ગમી ગઈ. તેણે સેના લઈને આક્રમણ કરી દીધું. કાશીરાજાના મંત્રીઓ તથા સેનાપતિઓએ રાજાને ચેતવ્યો કે “શત્રુ ચઢી આવે છે. અમને આદેશ કરો, જેથી અમે તેને સીમા પાર ખદેડી દઈએ.”

પણ રાજાએ આદેશ ન કર્યો. તેણે કહ્યું: “યુદ્ધ કરવાથી મોટી હિંસા થશે. આપણે હિંસા નથી કરવી. ભલે કોસલનરેશ આવે અને મારું રાજ્ય જોઈતું હોય તો લઈ લે.” આમ કહીને તેણે પોતાના સેનાપતિઓને પ્રતિકાર કરતા રોક્યા. કોસલનરેશ આગળ વધતો ગયો. ફરી-ફરીને મંત્રીઓએ પ્રતિકાર કરવાની આજ્ઞા આપવા વિનંતી કરી, પણ રાજાએ એવી આજ્ઞા ન આપી. અંતે કોસલનરેશ વારાણસીમાં દાખલ થઈ ગયો. ત્યાં તેણે મહાસીલવને મંત્રીઓ અને સેનાપતિઓ સાથે ચૂપચાપ બેઠેલો જોયો. બધાને પકડી લેવાયા. બધાના હાથ પાછળ કરીને મુશ્કેટાટ બાંધી દીધા પછી કોસલનરેશે આજ્ઞા કરી: “આ બધાને સ્મશાનમાં જઈને ગળા સુધી દાટી દો જેથી રાત્રે શિયાળવાં આવી તેમને નોચી ખાય.” રાજસેવકો એ જ પ્રમાણે બધાને સ્મશાનમાં લઈ ગયા તથા ઊંડા ખાડા ખોદીને ગળા સુધી બધાને દાટી દીધા. માત્ર ગળું જ બહાર રહ્યું, હાથ પણ દબાઈ ગયા. પછી બધાને ભૂખ્યા-તરસ્યા મૂકીને ચાલ્યા ગયા. રાત પડી અને શિયાળવાં ખાવા આવ્યાં, પણ બધાએ એકસાથે ભયંકર અવાજ કર્યો તો બધાં ભાગી ગયાં. ફરી પાછાં આવ્યાં. એક શિયાળ રાજાને કરડવા નજીક આવ્યું તો રાજાએ જોર કરીને તેનું ગળું પોતાના મોઢામાં પકડી લીધું. શિયાળે ઘણું જોર કર્યું પણ રાજાએ ન છોડ્યું. અંતે હચમચાટ થવાથી રેતી ઢીલી થઈ અને રાજા બહાર નીકળ્યો. તેને યક્ષ મળ્યો. યક્ષની કૃપાથી રાજા કોસલરાજાના મહેલમાં રાત્રે પહોંચી ગયો, તેના પેટ ઉપર તલવારની અણી અડાડી તેને જગાડ્યો. કોસલરાજા ગભરાયો. અંતે તે નમી પડ્યો. ક્ષમા માગી. મહાસીલવે તેને જવા દીધો. મહાસીલવને

પોતાનું રાજ્ય પાછું મળી ગયું.

બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહે છે: “ત્યારે મહાસીલવ રાજા બોધિસત્ત્વના રૂપમાં હું જ હતો. પોતાની પત્નીને ભ્રષ્ટ કરનાર મંત્રીને ક્ષમા કરવી, મંત્રીનું વિરોધી શત્રુ રાજાના ત્યાં શરણે જવું, પછી ગદારી કરવી, યુદ્ધ માટે ઉશ્કેરણી કરવી, મહાસીલવનું યુદ્ધ ન કરવું, શત્રુના તાબે થઈ જવું, સ્મશાનમાં દટાવું અને પછી છુટકારો મેળવવો, પછી યક્ષની કૃપાથી રાજમહેલમાં રાત્રે જવું, કોસલરાજને ઝુકાવવો, ક્ષમા આપવી, કોસલરાજ પાછો ચાલ્યો ગયો, મહાસીલવે કાશીનું રાજ્ય સંભાળી લીધું. પેલો ગદાર મંત્રી અને વ્યભિચારિણી પત્નીનું શું થયું તે જણાવું નહીં. કદાચ તેમને ફરીથી ક્ષમા આપી હશે!

14-2-12

*

જો તમે કુદરતસહજ જીવન જીવો તો તમારે કોઈ કઠોર વ્રત-નિયમોનું પાલન કરવાની જરૂર ન રહે. પશુ-પક્ષીઓ કોઈ વ્રત-નિયમ રાખતાં નથી. તે કુદરતસહજ નિયમનું પાલન કરતાં રહે છે. આહાર, નિદ્રા, મૈથુન વગેરે બધી ક્રિયા-પ્રક્રિયા કુદરત-નિર્ધારિત ક્રમ પ્રમાણે કરતાં રહે છે. પણ માણસને ઘણાં વ્રત-નિયમો પાળવાં પડતાં હોય છે, કારણ કે તે કુદરતસહજ અને માનવીય નિર્ધારિત એમ બંને પ્રકારનું જીવન જીવતો હોય છે. માનવોમાં જે કુદરતવિરોધી જીવન જીવવા માગતા હોય છે તેમને સતત કુદરત સાથે સંઘર્ષ કરવો પડતો હોય છે, તેથી તેમને વધુ પ્રમાણમાં વ્રત-નિયમો રાખવાં પડતાં હોય છે. ભિક્ષુજીવન કુદરતવિરોધી હોવાથી તેણે ઘણાં વ્રત-નિયમો પાળવાં પડતાં હોય છે. જો ન પાળે તો જીવનવ્યવસ્થા તૂટી જાય અને જો પાળવા જાય તો ઘણું કષ્ટ થાય. કષ્ટથી બચવા લોકો વ્રત-નિયમોને શિથિલ કરી દેતા હોય છે, જેથી તેમની નિંદા થવા લાગે છે. પોતાની નિંદા થાય તે માટે પણ ઘણી વાર વ્રત-નિયમોનું પાલન થતું હોય છે. અહીંથી બનાવટી જીવન શરૂ થાય છે. પશુ-પક્ષીઓ કદી બનાવટી જીવન જીવતાં નથી, કારણ કે તે કુદરતસહજ જીવન જીવતાં હોય છે.

બુદ્ધ શ્રાવસ્તીનગરમાં વિચરી રહ્યા હતા ત્યારે આ કથા ભિક્ષુઓને કહી.

એક યુવક રોજ બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળવા આવતો. બધા ઉપદેશોનો એક જ સાર—‘પ્રવ્રજ્યા’ અર્થાત્ દીક્ષા લઈ લો, ભિક્ષુ થઈ જાઓ. સતત વૈરાગ્યની વાર્તા કહેવા તથા સાંભળવાથી લોકોનું વલણ પ્રવ્રજ્યા તરફ વળતું હોય છે. એક યુવાનને વૈરાગ્ય ચઢ્યો. તેણે ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી. લગ્નદીક્ષા અને સાધુદીક્ષામાં એક સમાનતા છે. બંનેમાં પાછળથી નીવડ્યે ખબર પડે. હોંશે-હોંશે ઉમળકાભેર લગ્ન તો કરે, પણ પછી જ્યારે લોઢાના ચણા ચાવવાના થાય ત્યારે ખરી ખબર પડે. પછી તો ઘણાને પસ્તાવો પણ થાય. આવું જ સાધુદીક્ષાનું પણ છે. વૈરાગ્યનો ઊભરો ચઢ્યો હોય કે પછી કોઈએ ચઢાવ્યો હોય ત્યારે દીક્ષા તો લઈ લે, પણ પછી વાસ્તવિકતાની ખરી ખબર પડે ત્યારે સાચું ભાન થાય. લગ્નદીક્ષા અને સાધુદીક્ષાનાં બે દૃશ્યો હોય છે: એક જે બહારથી ભવ્ય દેખાય છે તે અને બીજું જે અંદરનું વાસ્તવિક હોય છે તે. અંદરનું વાસ્તવિક દૃશ્ય કલ્પનાતીત હોય તો ટકવું કઠિન થઈ જાય.

પેલા યુવાને ભિક્ષુદીક્ષા તો લીધી, પણ પછી તેને પાળવાના નિયમો એટલા બધા કઠિન અને કઠોર બતાવવામાં આવ્યા કે તે હિંમત હારી ગયો. એક ખાસ વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે બોસપણું બધે જ હોય છે. દીક્ષા આપનાર સિનિયર સાધુઓ દીક્ષા લેનાર નવા જુનિયર સાધુઓ ઉપર બધી રીતે બોસપણું કરતા હોય છે. એક નવા પ્રકારની ગુલામીનો અનુભવ પોતાને થવા લાગ્યો. તેણે વિચાર કર્યો, “મેં ઉતાવળ કરીને ભૂલ કરી દીધી. આના કરતાં તો હું ઘરમાં રહીને ગૃહસ્થજીવન જીવું તે જ બરાબર છે. આવા કઠોર અને કઠિન નિયમો મારાથી પાળી શકાશે નહીં. વળી આવા નિયમો પાળવાનો કોઈ અર્થ પણ નથી, કારણ કે તેથી કાંઈ મળતું પણ નથી.” આવું વિચારીને તેણે સાધુદીક્ષા છોડી ને તે ચીવર, ભિક્ષાપાત્ર વગેરે પાછાં આપવા બુદ્ધ પાસે ગયો.

બુદ્ધે તે ભિક્ષુને પાસે બેસાડીને ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું, હિંમત બંધાવી અને કહ્યું કે “તું દશ નિયમો પાળી શકતો ન હોય તો માત્ર ત્રણ જ નિયમો પાળજે.” આમ કહીને તેમણે તેને ત્રણ નિયમોનો ઉપદેશ આપ્યો. ભિક્ષુને થયું કે આ ત્રણ નિયમો તો પાળી શકાશે. એમ વિચારીને તેણે ભિક્ષુદીક્ષા ત્યાગવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

આ રીતે બુદ્ધે એક ભિક્ષુને બચાવી લીધો.

બધાં જ બુદ્ધ-જાતકો બુદ્ધે ભિક્ષુઓની સમક્ષ વૈરાગ્ય ચઢાવવા માટે કહ્યાં છે. વૈરાગ્યનાં બે કેન્દ્રો છે: 1. કાંચન અને 2. કામિની. આ બેમાં કાંચન કરતાં કામિનીનો વૈરાગ્ય વધુ જરૂરી હોય છે. ભિક્ષુ ધન રાખે કે ધન મેળવે તો બહુ અનર્થ ન થાય, પણ જો તે કોઈ સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈને સ્ત્રીને રાખતો થઈ જાય તો મહાઅનર્થ થઈ જાય તેવી ધારણા પાકી બની ગઈ હોય છે, તેથી માત્ર બુદ્ધ જ નહીં પણ બધા ત્યાગમાર્ગી ગુરુઓ શિષ્યોને સ્ત્રીઓથી બચાવવા સ્ત્રીદૂષણોની કથાઓ કહેતા રહે છે. આ દૂષણો સતત સાંભળવાથી શિષ્યોને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઘૃણા થાય. આને ઘૃણાવૈરાગ્ય કહે છે, જે લાંબો સમય ટકતો નથી હોતો. આ જાતકમાં બુદ્ધ એક એવી વૃદ્ધ સ્ત્રીની કથા કહે છે જેથી સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે ઘૃણા થઈ જાય. જોકે આવી કથાઓ એકાંશમાં જ સાચી હોય છે, સર્વાંશમાં સાચી હોતી નથી. બધી સ્ત્રીઓને એકસરખી માની શકાય નહીં. પણ તેનો હેતુ માત્ર વૈરાગ્ય ચઢાવીને સ્ત્રીઓથી ભગાડવાનો છે તે ધ્યાનમાં રહે.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ વારાણસીમાં બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યા હતા. તે ચાર વેદ અને છ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા થયા. પછી તેમની માતાએ તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “તારે ગૃહસ્થાશ્રમી થવું છે કે દીક્ષા લઈને ભિક્ષુ થવું છે?” બોધિસત્ત્વે કહ્યું કે “મારે તો ભિક્ષુ નથી થવું, ગૃહસ્થ થવું છે. મારી નાજુક નમણી પત્ની હશે, બાળકો હશે. હું ઘણી વિદ્યા ભણ્યો છું એટલે આજીવિકાની જરાય ચિંતા નથી. હું મારી પ્રેમાળ પત્ની સાથે ઘરમાં રહીને બધાં સુખો ભોગવતો-ભોગવતો લીલાલહેર કરીશ.”

માતાને થયું કે આ યુવાન કલ્પનામાં જીવે છે, તેને વાસ્તવિકતાનું ભાન નથી. પરણીને પત્ની સાથે બધા લીલાલહેર કરવા માગતા હોય છે, પણ મોટા ભાગના પછી બળબળતી હોળીમાં જીવન જીવતા હોય છે, કારણ કે સ્ત્રીઓ સ્વકેન્દ્રિત જીવન જીવતી હોય છે, અર્થાત્ તે માત્ર પોતાના સુખ માટે જ જીવન જીવતી હોય છે. આવું વિચારીને માતાએ બોધિસત્ત્વને કહ્યું: “તું બધી વિદ્યા ભણ્યો પણ તને ‘અસાતમંત્રવિદ્યા’ આવડે છે?” બોધિસત્ત્વે ના કહી, “અસાતમંત્ર તો મને આવડતો જ નથી.” બોધિસત્ત્વે કહ્યું: “તો પછી પાછો આચાર્ય પાસે જા અને અસાતમંત્ર શીખીને પાછો આવજે. તે પછી તું ગૃહસ્થ થજે અને પત્ની સાથે લીલાલહેર કરજે.”

બોધિસત્ત્વ ફરી પાછા કાશી ગયા અને જાણવા મળ્યું કે આચાર્ય તો પોતાની વૃદ્ધ માતાને લઈને વનમાં સેવા કરવા નીકળી ગયા છે. બોધિસત્ત્વ તો આચાર્યને શોધતા-શોધતા વનમાં પહોંચી ગયા. વનમાં પર્ણકુટિ બાંધીને આચાર્ય રહેતા હતા. બાજુની પર્ણકુટિમાં અતિ વૃદ્ધ થયેલી માતાને રાખીને તેમની બધી સેવા કરતા હતા. તેમને નવડાવવું, ધોવડાવવું, શરીર દબાવવું, ચોળવું વગેરે બધી જ સેવા આચાર્ય કરતા હતા.

બોધિસત્ત્વે જઈને પ્રણામ કર્યા અને પછી અસાતમંત્ર શિખવાડવા પ્રાર્થના કરી. આચાર્યે વિચાર કર્યો કે અસાતમંત્ર તો કોઈ છે નહીં. આની માતાએ આ કેવી વિદ્યા શીખવા મોકલી દીધો હશે? પછી વિચાર કરતાં ખ્યાલ આવ્યો કે બોધિસત્ત્વની માતાએ સ્ત્રીઓના દોષો બતાવવા માટે બોધિસત્ત્વને અહીં મોકલ્યો લાગે છે. આચાર્યે પોતાની વૃદ્ધ માતાની સેવા કરવા બોધિસત્ત્વને ગોઠવી દીધા. બોધિસત્ત્વ રોજ વૃદ્ધ માતાને સ્નાન કરાવે, ધોવડાવે, શરીર લૂછી આપે, પગ દબાવે, માલીસ કરી આપે. એમ કરતાં- કરતાં બંને વધુ ને વધુ નજીક આવતાં ગયાં, તે એટલી હદે કે વૃદ્ધ માતા સંભોગ કરાવવા તૈયાર થઈ ગઈ. તે બોધિસત્ત્વને ઉશ્કેરવા લાગી. બોધિસત્ત્વે કહ્યું: “મને તમારા દીકરાની બીક લાગે છે. જો તેને ખબર પડી જશે તો તે મને મારી નાખશે.” વૃદ્ધાએ કહ્યું: “તું ચિંતા ન કર. તું તેની હત્યા કરી નાખ જેથી વચ્ચેનો કાંટો નીકળી જાય.” બોધિસત્ત્વે કહ્યું: “મારી હિંમત ચાલતી નથી. હું તેવું કરી શકીશ નહીં.” વૃદ્ધાએ કહ્યું: “તું નમાલો છે. આટલું કામ નથી કરી શકતો? કાંઈ વાંધો નહીં. ચાલ, આ કામ હું જ કરી નાખીશ.” આવું કહીને તે વૃદ્ધાએ પોતાના કામાચારમાં આડે આવનાર પોતાના સગા દીકરાને મારી નાખવા તે સૂતો હતો ત્યારે જઈને કુહાડી મારી. પણ આચાર્ય બચી ગયો. આચાર્યે ઊભા થઈને બોધિસત્ત્વને કહ્યું: “આનું નામ જ અસાતમંત્ર કહેવાય. જ્યારે સ્ત્રી કામાતુર હોય છે ત્યારે તે પોતાના સગા દીકરાને પણ મારી નાખતાં વાર કરતી નથી. જો, મારી માતા અતિ વૃદ્ધ (120 વર્ષની) હોવા છતાં પણ આવું કરે છે તો જુવાન સ્ત્રીઓ શું નહીં કરતી હોય?” સ્ત્રી તો કઠોર નિયંત્રણમાં હોય તો જ વ્યવસ્થિત જીવન જીવી શકે. નિયંત્રણ વિનાની સ્વચ્છંદી સ્ત્રી શું ન કરે તે કહેવું કઠિન છે. પુરાણોમાં લખ્યું છે કે:

સ્થાનં નાસ્તિ, ક્ષણં નાસ્તિ
નાસ્તિ પ્રાર્થયિતા નરઃ।
તેન નારદ નારીણામ્
સતીત્વમુપજાયતે॥

અર્થાત્ તેને એકાંત સ્થાન મળતું નથી, તેને તેવી ક્ષણ મળતી નથી, તેને કોઈ માગણી કરનાર પુરુષ મળતો નથી, તેથી હે નારદ, સ્ત્રીઓનું સતીત્વ રહે છે. પણ જો તેને એકાંત મળી જાય, એવી ક્ષણ મળી જાય અને માગણી કરનારો પુરુષ મળી જાય તો સ્ત્રીનું સતીત્વ રહે નહીં. બોધિસત્ત્વ ઘરે પાછા આવ્યા. તેમની માતાએ કહ્યું: “અસાતમંત્ર ભણી આવ્યો?” તો કહે: “હા ભણી આવ્યો.” “હવે શી ઇચ્છા છે? ગૃહસ્થ થઈને લીલાલહેર કરવી છે કે ભિક્ષુ થવું છે?” બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો: “ના-ના, હવે ગૃહસ્થ નથી થવું, દીક્ષા લઈને ભિક્ષુ જ થવું છે.” એ પછી તેણે ભિક્ષુદીક્ષા લીધી અને ત્યાગી થઈ ગયો. આ જાતકમાં સ્ત્રીઓ માટે એવાંએવાં વિશેષણો વાપર્યા છે કે લખી શકાય તેમ નથી. ફરીથી યાદ રહે કે આ આખો માર્ગ સ્ત્રીત્યાગીઓનો હોવાથી સ્ત્રીના દોષો બતાવવા અસાતમંત્રનો વારંવાર પ્રયોગ થતો રહ્યો છે.

14-2-12

23. અંડભૂત-જાતક

ઈશ્વરે પૂરી સૃષ્ટિ નર-માદાના રૂપમાં સરજી છે, પણ નર અને નારી બંનેમાં કેટલોક પાયાનો ભેદ પણ રાખ્યો છે—માત્ર શારીરિક જ નહીં, બૌદ્ધિક અને માનસિક પણ ખરો. આ ભેદના કારણે નર રક્ષક બન્યો છે અને નારી રક્ષિત બની છે. જો બંને રક્ષિત અને રક્ષક હોય તો જ બંનેની જોડી થઈ શકે. એકલી સ્ત્રી રક્ષિત નથી હોતી. તે પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતી નથી. એકલી સીતા વન ભોગવી ન શકે, તેને ધનુર્ધારી રામ જોઈએ જ, કારણ કે વન રાક્ષસોથી ભરપૂર છે. આવું જ લગભગ બધા જીવનચક્રમાં છે. જે સ્ત્રીઓ રક્ષિત થઈને રહે છે તે જ સુખી થતી હોય છે. જે કોઈના રક્ષણને સ્વીકારતી નથી અને “હું પોતે જ પોતાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ છું” તેવો અભિનિવેશ કરે છે, તે ગમે ત્યારે લૂંટાઈ જતી હોય છે. કદાચ તે સ્વરક્ષિત રહી શકે, પણ રાક્ષસો ન રહેતા હોય તો. ઘણાં સ્થળો રાક્ષસો વિનાનાં પણ હોય છે.

પણ રક્ષિતપણું જો તેણે સ્વીકાર્યું હોય તો જ તે રક્ષિત રહેતી હોય છે. જો તેણે પોતે રક્ષિતપણું સ્વીકાર્યું ન હોય અને કોઈ જબરજસ્તી તેને નિયંત્રણમાં રાખવા માગે તો તે ભાગ્યે જ સફળ થઈ શકે છે. આ વાતને સમજાવવા બુદ્ધ એક જાતક ભિક્ષુને સંભળાવે છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. સાથે મોટો ભિક્ષુસમૂહ રહેતો હોવાથી અવારનવાર માનવીય પ્રશ્નો ઊભા થતા રહેતા. માનવસમૂહ હોય અને માનવીય પ્રશ્નો ન હોય તેવું બને નહીં. માનવીય પ્રશ્નોમાં સૌથી કપરો પ્રશ્ન કામ અને લાગણીનો હોય છે. સંઘમાં સૈંકડો ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓ વિચરતાં હોય અને કામ તથા લાગણીનો પ્રશ્ન હોય જ નહીં તેવું બને નહીં. આ જ્વલંત પ્રશ્ન છે. તેને દાબી દેવાથી ઉકેલાતો નથી, પણ ચોકઠું જ એવું હોય કે દાબી જ દેવો પડે, વળી બીજો રસ્તો પણ નહીં.

એક ભિક્ષુને એક સ્ત્રી પ્રત્યે લાગણી થઈ ગઈ. બુદ્ધને ખબર પડી ગઈ. લાગણી છાની રહેતી નથી. વ્યક્તિની લાગણી તેના રોમેરોમથી ઊભરાઈને ચાડી ખાય છે. બોડી લેંગ્વેજ સાંભળનારા વાતને સમજી જાય છે. બુદ્ધે ભિક્ષુને બોલાવીને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “શું તું કોઈ સ્ત્રી પ્રત્યે લાગણી ધરાવે છે?”

ભિક્ષુએ હા પાડીને સત્યનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાગીઓના સંઘમાં આવી વિજાતીય લાગણીને સ્થાન ન હોય. જો લાગણીને સ્થાન આપવામાં આવે તો તેમાંથી આવેગોને મોકળાશ મળી જાય, તેથી લાગણીને દબાવી કે કચડી નાખવાની હોય. તેથી લાગણીઓને દબાવવાનો ઉપદેશ આપવાનો હોય. જો લાગણીઓને છૂટ મળે તો આવેગોને મોકળાશ મળે અને સંઘ તૂટી જાય, તેથી લાગણીઓને દબાવવાનો જ ઉપદેશ હોય. બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુ, સાંભળ.”

ત્યારે બોધિસત્ત્વ વારાણસીના રાજકુમાર હતા. તે રાજપુરોહિત સાથે હંમેશાં જુગાર રમતા હતા. જુગારમાં રાજા જીતે અને પુરોહિત હારતો રહેતો. પછી તો રાજકુમાર રાજા બન્યો, પણ પુરોહિત સાથે જુગાર રમવાનું ચાલુ રાખ્યું. તે જુગાર રમતી વખતે એક શ્લોક બોલ્યા કરતો—જેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:

“બધી નદીઓ વાંકીચૂકી હોય છે

જંગલમાં લાકડાં હોય છે

અને બધી સ્ત્રીઓ મોકો મળે તો દુરાચાર

કરતી હોય છે.”

આવો શ્લોક બોલવાથી પુરોહિતને થયું કે મારે એવી સ્ત્રીને પરણવી કે જેણે કોઈ બીજા પુરુષનું મોઢું પણ જોયું ન હોય. જો તેવું કરી શકું તો જુગારમાં મારો વિજય થાય.

પુરોહિતે તેવી સ્ત્રી ખોળી કાઢી, જે બચપણથી જ પુરુષની છાયાથી પણ દૂર રહેતી હતી. તે અખંડ શીલવતી હતી. પુરોહિતે તેની સાથે લગ્ન કર્યા અને તેને પોતાની હવેલીના અત્યંત સુરક્ષિત ભાગમાં રાખી જેથી કોઈ પુરુષની નજર તેના ઉપર ન પડે.

હવે જુગારમાં પુરોહિતની જીત થવા લાગી.

રાજા બોધિસત્ત્વ સમજી ગયો કે આ પુરોહિતના ઘરમાં કોઈ સાચી સતી સ્ત્રી હોવી જોઈએ, જેના તપથી તે વારંવાર જીતી જાય છે. જો

આને હરાવવો હોય તો સતીના સતને લુપ્ત કરાવવું જોઈએ. ઘણાં ઘરોની સમૃદ્ધિ અને જાહોજલાલી પત્નીના તપથી થતી અને રહેતી હોય છે. જ્યાં સુધી આવી સ્ત્રી હોય છે ત્યાં સુધી જ તેની જાહોજલાલી રહે છે. તેની વિદાય થતાં જ ઘરમાં પડતી શરૂ થઈ જાય છે.

બોધિસત્ત્વ રાજાએ એક લુચ્ચા માણસને રોકીને જવાબદારી આપી કે ગમેતેમ કરીને પણ પુરોહિતની સ્ત્રીના સતીત્વને નષ્ટ કરી દે. પેલો લુચ્ચો માણસ તૈયાર થઈ ગયો. પણ પુરોહિતે તો પોતાની પત્નીને સાત માળની હવેલીના અંદરના ભાગમાં એવી રીતે રાખી હતી કે કોઈ ચકલું પણ જઈ ન શકે અને તે કદી બહાર નીકળી ન શકે. પરપુરુષનો સંસર્ગ જ ન થાય પછી સતીત્વને આંચ આવે જ કેવી રીતે?

પેલા ધૂર્તે પુરોહિતની હવેલીની સામે જ શૃંગારની દુકાન કરી. સ્ત્રીઓ શૃંગારપ્રિય હોય. આ તેમની બહુ મોટી કમજોરી કહેવાય. જે કોઈ તેમને શૃંગારની નવીનવી ઉત્તમ વસ્તુઓ લાવી આપે તેની તરફ તે આકર્ષાઈ જાય. તેમાં પણ જો તેનો પતિ અરસિક હોય, અર્થાત્ કોઈ દિવસ શૃંગારની વસ્તુઓ લાવતો જ ન હોય કે નાટક વગેરે બતાવતો ન હોય, બહાર રમવા-ફરવા લઈ જતો ન હોય તેવી સ્ત્રીને કોઈ નવાનવા શૃંગાર આપે તો-તો પછી કહેવું જ શું? અત્યંત સાદા પતિઓ જો અરસિક પણ હોય અને તેમની પત્ની શૃંગારપ્રિય હોય તો તેવા પતિઓ પત્નીઓને ખોઈ બેસતા હોય છે, કારણ કે તે પત્નીઓની આવશ્યકતા પૂરી કરી શકતા નથી હોતા. બજારમાં જઈને જોજો, મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ શૃંગારની દુકાને ટોળું વળીને ઊભી જોવા મળશે. દુકાનદાર તેમની કમજોરીનો લાભ ઉઠાવતો હોય છે. શૃંગારની વસ્તુ જોઈએ, પણ પૈસા ન હોય તો પૈસાના બદલે તે પોતાની જાત આપતાં પણ વાર નથી કરતી. શૃંગારની તુચ્છ નાની વસ્તુ માટે પણ જે પોતાની જાતનો સોદો કરી શકે તે સોદાથી સંતોષ ન પામે; પછી તો તે રોજ નવાનવા સોદા કરતી થઈ જાય. સ્ત્રીની આવી જ એક બીજી કમજોરી છે, જે તેની ખુશામત કરનારો કોઈ મળી જાય, તેના રૂપ, શણગાર વગેરેનાં વખાણ કરે—ભલે તે ખોટાંખોટાં કરે તોપણ સ્ત્રી આકર્ષાઈ જાય અને ઢળી પડે. જેનામાં આવી બે કમજોરીઓ ન હોય તે જ પોતાની જાતને સાચવી શકે.

પેલા લુચ્ચા પુરુષે પુરોહિતની હવેલીમાં રહેતી અને જતી-આવતી એક માલણની સાથે મેળ કરી લીધો. માલણ દ્વારા તેણે સંપર્ક સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લગભગ પ્રત્યેક કઠોર નિયંત્રણવાળા આવા મોટા ઘરમાં કેટલાંક નિયંત્રણમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ બહારના સંપર્ક માટે હંમેશાં ઉત્કંઠિત પણ રહેતી હોય છે. કઠોર નિયંત્રણ હંમેશાં છીંડાં શોધતું હોય છે.

પેલી માલણને રોજ પોતાને માટે નવીનવી શૃંગારની સુંદર વસ્તુઓ લાવતી જોઈને પેલી પુરોહિતપત્નીને નવાઈ લાગી. શૃંગાર હંમેશાં પ્રદર્શનભૂખ્યો હોય છે. કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ શૃંગાર કરે પછી તેને જોનારો પણ કોઈક જોઈએ. જો જોનારો જ ન હોય તો શૃંગારનો કશો અર્થ રહેતો નથી. માનો કે જોનારો હોય, પણ વખાણ કરનારો પણ જોઈએ. જો કોઈ વખાણ કરનારો જ ન હોય તો જ્યાં વખાણ કરનારા હોય ત્યાં જવાનું પસંદ કરે. વખાણ સાંભળ્યા કે મર્યા સમજો. આ સ્ત્રીની કમજોર કડી કહેવાય.

માલણે હવેલી બહાર એક બહુ જ રૂપાળા જુવાનની વાત કહી, જેથી પુરોહિતપત્ની આકર્ષાય. માલણ સફળ રહી. અંતે તેને ગમે તે રીતે હવેલીમાં લઈ આવવાની ગોઠવણ થઈ. પેલો લુચ્ચો માણસ હવેલીમાં છળકપટથી આવ્યો અને પુરોહિત-પત્નીનું સતીત્વ નષ્ટ કરી દીધું. પુરોહિતપત્ની આ નવા પુરુષમાં આંધળી થઈ ગઈ. નિયંત્રણનો બંધ તૂટી ગયો. આ નિયંત્રણ સ્વયંભૂ ન હતું, જબરજસ્તીનું હતું. પતિની તુલનામાં નવા પુરુષનું કામસુખ વધુ સારું લાગ્યું. હવે તો તે પેલા ઉપર ઓળઘોળ થઈ ગઈ. એકભોગી વ્યક્તિ જ સંયમ રાખી શકતી હોય છે, બહુભોગી સંયમ રાખી શકતી નથી. તે કામસુખની તુલના કરતી રહે છે. આનાથી આ સારું, આનાથી આ સારું—તેવી તુલના તેને બેફામ બનાવી દેતી હોય છે.

એક દિવસ પેલા લુચ્ચા માણસે પેલી સ્ત્રીને કહ્યું કે “મારે તારા પતિને તમાચો મારવો છે. તું પ્રયત્ન કર.” પેલી સ્ત્રી તૈયાર થઈ ગઈ. તેણે પતિ આગળ નખરાં કરીને કહ્યું કે “આજ તો મને તમારી આગળ નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા થઈ છે. પુરોહિત તો રાજીરાજી થઈ ગયો. તેણે કહ્યું: “વસ્ત્ર ઉતારીને નૃત્ય કર,” તો પેલી સ્ત્રી તૈયાર થઈ ગઈ! પણ તેણે કહ્યું: “મને શરમ આવે છે, માટે તમારી આંખે પાટા બાંધી દો. એમ કરીને તેણે પોતાના પતિની આંખે પાટા બાંધી દીધા. પછી નાચવા મંડી. તેણે ઇશારત કરી એટલે પાછળ સંતાઈ રહેલો પેલો લુચ્ચો માણસ આવ્યો અને પુરોહિતને જોરથી તમાચો માર્યો. પુરોહિતે હાથ પકડી લીધો. પણ પેલો હાથ છોડાવીને પાછો સંતાઈ ગયો. પુરોહિતે પાટો ખોલ્યો અને પત્નીનો હાથ પકડી જોયો તો સુંવાળો લાગ્યો, પેલો હાથ તો બરછટ હતો. તે વિચારમાં પડી ગયો, પણ કશું દેખાયું નહિ.

તે પછી તો બોધિસત્ત્વ રાજા સામે જુગાર રમતાંરમતાં પુરોહિત હારવા લાગ્યો. રાજાએ કહ્યું કે “હવે તારી પત્ની પતિવ્રતા રહી નથી, તેથી

તું હારી જાય છે.” પુરોહિતને વાત સાચી લાગી, કારણ કે પેલો હાથ બરછટ હતો. તેણે પત્ની ઉપર આરોપ લગાવ્યો અને કહ્યું કે “જો તું સાચી હોય તો અગ્નિમાં કૂદી પડ. તને કાંઈ થશે નહીં.” પત્ની તૈયાર થઈ ગઈ. અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. બધાં ભેગાં થઈ ગયાં. સતીની પરીક્ષા લેવાની હતી. પત્નીએ પેલા લુચ્ચા માણસને કાનમાં કહી દીધું: “હું જેવી અગ્નિમાં કૂદવા જાઉં તેવો તરત જ તું મારો હાથ પકડી મને ખેંચી લેજે.”

સૌની વચ્ચે પત્નીએ જાહેરાત કરી: “જો કોઈ પુરુષે મારો હાથ ન પકડ્યો હોય તો આ અગ્નિદેવ મને બાળે નહીં.” એવું કહીને તેણે અગ્નિમાં કૂદકો મારવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યાં તો પેલો લુચ્ચો માણસ ધસી આવ્યો અને હાથ પકડી તેને પાછી ખેંચી લીધી. હવે પેલી પત્ની બોલી: “હવે આ અગ્નિ મારી રક્ષા નહીં કરે, કારણ કે આ માણસે મારો હાથ પકડી લીધો છે.”

પુરોહિત બધું સ્ત્રીચરિત્ર સમજી ગયો. તેણે પત્નીનો ત્યાગ કરી દીધો. પત્ની ક્યાંયની ન રહી તે રખડતી થઈ ગઈ. ક્ષણિક સુખ માટે તેણે પતિનું અને પોતાનું જીવન બરબાદ કરી નાખ્યું. બુદ્ધ કહે છે: “હે ભિક્ષુ, સ્ત્રી ઉપર વિશ્વાસ ન કરાય. તું પાછો વળ અને વૈરાગ્ય કર.” ભિક્ષુ બચી ગયો.

15-2-12

*

બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. તેમની દૃષ્ટિ એક ભિક્ષુ ઉપર પડી. તે કામવિહ્વળ હતો. તેને બોલાવીને પૂછ્યું: “તું કામાસક્ત થઈ ગયો લાગે છે!” ભિક્ષુએ હા કહી અને કહ્યું: “અમુક સ્ત્રી પ્રત્યે મારું મન ખેંચાઈ ગયું છે.” બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુ, સ્ત્રીઓ દુષ્ટ હોય છે, વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતી. તેમનાથી દૂર રહીને જીવનસાધના કરવી જોઈએ.” આમ કહીને તેમણે એક કથા સંભળાવી, જેને ‘તક્ક-જાતક’ કહેવાય છે. કથા આ પ્રમાણે છે:

વારાણસીમાં એક શેઠની દીકરી મહાકોધી અને દુષ્ટ હતી. તે હંમેશાં નોકર-ચાકરોને ગાળો દેતી અને મારઝૂડ કરતી રહેતી, તેથી બધા નોકરો તેના પ્રત્યે દ્વેષ કરતા થઈ ગયા હતા. નોકર-ચાકરો પણ પ્રેમભૂખ્યા હોય છે. એમને તમે પ્રેમ કરો, ઉદારતા બતાવો, તેમનું માન સાચવો તો તે તમને વફાદાર થઈને રહે, પણ જો તેમના પ્રત્યે ઘૃણા, કોધ, અપમાનજનક વ્યવહાર કરો તો વિરોધી થઈ જાય. નોકરોનું સુખ પુત્રસુખ કરતાં પણ વધારે હોય છે. અને નોકરોનું દુઃખ દુશ્મનો કરતાં પણ વધારે થઈ શકે છે, જો તે ગદાર થઈ જાય તો. એક દિવસ સંધ્યાસમયે પેલી ચંડકન્યા બધા નોકરોને લઈને ગંગાસ્નાન કરવા ગઈ. તેને સ્નાનમાં મજા પડી ગઈ. એવામાં જોરથી આંધી-તોફાન-વંટોળિયાં આવ્યાં, વાદળો ચઢી આવ્યાં. બધા લોકો ભાગવા મંડ્યા. નોકરોએ પણ વિચાર કર્યો કે “ભલે ને ડૂબતી. આપણે શું?” એમ વિચારીને નોકરો પણ ભાગી ગયા. પેલી ચંડકન્યા એકલી રહી ગઈ. નદીમાં પૂર આવ્યું અને તે તણાવા લાગી. તણાતી-તણાતી તે ઘણે દૂર બોધિસત્ત્વનો આશ્રમ હતો ત્યાં પહોંચી ગઈ. સ્ત્રીનો અવાજ સાંભળીને બોધિસત્ત્વે નદીમાં ઝંપલાવી તેને બચાવી લીધી. તેનું શરીર ઠંડું થઈ ગયું હતું, તેથી બોધિસત્ત્વે અગ્નિ જલાવી તેને ગરમાવો પહોંચાડ્યો. તે સ્વસ્થ થઈ. તેને ખાવા-પીવાનું આપ્યું અને વિદાય થવા કહ્યું. પણ તે બોધિસત્ત્વની કાયા ઉપર મોહી પડી. તેણે “બેચાર દિવસ રહીને પછી જઈશ” તેમ કહી ત્યાં જ રહેવા માંડ્યું. ચંડકન્યા કુટિયામાં રહે અને બોધિસત્ત્વ બહાર ખુલ્લામાં રહે. તેણે સ્ત્રીચરિત્રો શરૂ કર્યા અને બોધિસત્ત્વનું બ્રહ્મચર્ય નષ્ટ કરી દીધું. હવે બોધિસત્ત્વ તેના વશમાં આવી ગયા. તેમણે તપસ્યા છોડીને એક ગામની બહાર પતિ-પત્નીના રૂપમાં રહેવા માંડ્યું. બોધિસત્ત્વે તક—છાસ વેચવાનું કામ શરૂ કર્યું, તેથી તેમનું નામ તકપંડિત પડ્યું.

એક દિવસ પહાડ ઉપરથી ડાકુઓ ઊતરી પડ્યા. તેમણે આખું ગામ લૂંટી લીધું. પાછા જતી વખતે તેમની નજર ચંડકન્યા ઉપર પડી. તે લોકો તેને પણ ઉપાડી ગયા. ચંડકન્યાને જોઈને ચોરોનો સરદાર ખુશ થઈ ગયો. તે તેની સાથે ભોગ-વિલાસ ભોગવવા લાગ્યો. ચંડકન્યાને પણ આ નવું સુખ વધુ ગમ્યું! તેણે વિચાર કર્યો કે “મારો પતિ તકપંડિત મને શોધતો-શોધતો અહીં આવશે તો મને લઈ જશે. ફરી પાછી હું દુઃખી થઈશ. તેના કરતાં હું અહીં જ રહું અને સરદારનું સુખ ભોગવું તે જ સારું છે.” અપહરણ કરેલી અને જોરજબરજસ્તી કરેલી સ્ત્રી પણ જો ભવ્ય કામસુખ મળે તો શત્રુને પણ તાબે થઈ જાય અને તેને સ્વીકારી લે! સ્ત્રીનો અસ્વીકાર ક્યારે સ્વીકારમાં બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં, તેથી ચંડકન્યાએ પોતાના પતિ તકપંડિતને એક પત્ર મોકલીને કહ્યું કે “હું અહીં બહુ દુઃખી છું અને તમારા વિના જીવી શકતી નથી, તો તરત જ આવીને મને લઈ જાઓ.” તકપંડિત તો પત્નીવિયોગે ઝૂરતો જ હતો. તે તો ઘણા ઉત્સાહથી પત્નીને લેવા પહાડ ઉપર પહોંચી ગયો. બીજી બાજુ તેનું કાસળ કાઢી નાખવા ચંડકન્યાએ ચોર સરદારને ઉશ્કેરી નાખ્યો હતો: “આ મને લેવા આવ્યો છે. તું આનું કાસળ કાઢી નાખ, જેથી આપણે પછી શાંતિથી રહીએ.” સરદારે તકપંડિતને બહુ માર માર્યો. રહી-રહીને, ફરી-ફરીથી મારે. પછી તકપંડિતે ચંડકન્યાની પૂરી અને સાચી હકીકત કહી સંભળાવી અને કહ્યું કે “હું તો તપસ્વી હતો. મેં આને નદીમાં ડૂબતી બચાવી હતી. તેણે મને તપભંગ કરી નાખ્યો. મને છાસ વેચતો કરી દીધો. હવે તે મને મરાવીને તારી સાથે ભોગ ભોગવવા માગે છે. તું સાવધાન થઈ જજે. “સરદાર વાત સમજી ગયો. તેણે તલવારથી ચંડકન્યાના બે ટુકડા કરી દીધા. તકપંડિત પાછો પોતાની કુટિયા ઉપર જઈને ભજન-સાધના કરવા લાગ્યો. જીવનમાં કેટલીક વાર આવી અનિશ્ચિત ઘટનાઓ પણ ઘટી જતી હોય છે. પેલા સરદારે પણ દીક્ષા લઈ લીધી. ચંડકન્યાને શું મળ્યું? તેની કરપીણ હત્યા થઈ ગઈ. જો તે એક જ વ્યક્તિને વફાદારીથી વળગી રહી હોત તો કદાચ સુખી થાત. પણ તેણે બોધિસત્ત્વ જેવા મહાન તપસ્વીને ભ્રષ્ટ કર્યો અને પછી વિશ્વાસઘાત કર્યો. એટલે તો આદ્યશંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:

વિશ્વાસપાત્રં ન કિમસ્તિ નારી!

વિશ્વાસપાત્ર કોણ નથી હોતું? જવાબ છે નારી.

વિજ્ઞાન મહાવિજ્ઞાન તમોઽસ્તિ કો વા

નારયો પિશાચ્યા ન ચ વંચિતો યઃ॥

સૌથી મોટા જ્ઞાનીમાં પણ મહાજ્ઞાની કોણ છે?

જવાબ આપે છે: નારીરૂપી પિશાચિણીથી જે ઠગાયો ન હોય તે.

કેટલા બધા કડવા અનુભવો થયા હશે ત્યારે આવો અભિપ્રાય આપ્યો હશે?

બુદ્ધના કથનથી પેલા ભિક્ષુની ચિત્તવૃત્તિનો વિકાર દૂર થઈ ગયો અને શાંતિથી ભિક્ષુજીવન જીવવા લાગ્યો.

15-2-12

*

25. મૃદુ-લખ્મણ-જાતક

વૈરાગ્ય કુદરતી નથી તેથી તેનો સ્થાયીભાવ નથી હોતો. પશુ-પક્ષીઓને કદી વૈરાગ્ય ચઢતો નથી. તે કુદરતસહજ ગુણદોષોથી ભર્યું જીવન જીવતાં હોય છે. વૈરાગ્ય ચઢાવવામાં આવે છે કે પછી આઘાતથી વૈરાગ્ય થતો હોય છે. જે ધર્મોમાં સાધુદીક્ષા હોતી જ નથી તે ધર્મનાં સ્ત્રી-પુરુષોને સંસાર ત્યાગવાનો વૈરાગ્ય થતો નથી. બચપણથી બાળક જે વાંચે, જે સાંભળે, જે જુએ તે પ્રમાણે તેને ભાવ થતા હોય છે. જે ધર્મમાં ઘણાં સાધુ-સાધ્વીઓ હોય છે અને જે રાત-દિવસ વૈરાગ્યની જ વાતો કહેતાં રહે છે તે સાંભળનારાં કુમળાં માણસોમાં જલદી વૈરાગ્ય થઈ આવતો હોય છે. જીવનની નિષ્ફળતાથી પણ વૈરાગ્ય થતો હોય છે, જે સ્થાયી નથી હોતો. સ્થાયી તો કુદરતી આવેગો અને લાગણીઓ હોય છે, જેને પ્રયત્નપૂર્વક થોડો સમય તો દબાવી શકાય છે, પણ કાયમ દબાવી શકાતી નથી. ત્યાગીઓમાં—વૈરાગીઓના ટોળામાં અવારનવાર આવેગો અને લાગણીઓનો પ્રભાવ ખુલ્લો થઈ જતો હોય છે, કારણ કે તેને કાયમ દબાવી શકાતાં નથી.

બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુસમૂહને લઈને જેતવનમાં વિચરણ કરી રહ્યા હતા ત્યાં એક ભિક્ષુને વિચલિત થઈને દીક્ષા ત્યાગી, ચીવર-પાત્ર વગેરે પાછાં આપી દેવા આવતો જોયો. તેણે કહ્યું: “મારે ભિક્ષુ રહેવું નથી. લ્યો તમારાં ચીવર અને પાત્ર.”

બુદ્ધે કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું: “હું રોજ ભિક્ષા માગવા જાઉં છું તેમાં એક સ્ત્રીએ મને ખેંચી લીધો છે. હું તેના જ વિચારો કર્યા કરું છું. મારાથી ધ્યાન-ભજન થતાં નથી તેથી દીક્ષા ત્યાગીને હવે તેની સાથે લગ્ન કરીને શાંતિથી લગ્નજીવન જીવીશ.”

ભિક્ષા કે ગોચરી માગવા જનારા ભિક્ષુઓ ગમે તેવા શૃંગાર વિનાના હોય, માથું મુંડાવેલું હોય તોપણ અમુક સ્ત્રીઓ તેમના પ્રત્યે આકર્ષાઈ જતી હોય છે. તે હાવભાવ દ્વારા તથા મનગમતી ભિક્ષા આપવા દ્વારા પોતાનો સંદેશો મોકલતી હોય છે, જેને અવગણવું બહુ કઠિન થઈ જતું હોય છે. ખાસ કરીને જે સ્ત્રીઓ પુરુષ વિનાની હોય છે અથવા પુરુષ હોવા છતાં સંતુષ્ટ નથી હોતી તે આવી તકો શોધતી રહે છે. સંસારી કરતાં બ્રહ્મચારીને વિચલિત કરવું બહુ સરળ હોય છે. તે બિચારો માંડ હઠ કરીને ટક્યો હોય છે તેમાં તેને દોડવાનો ઢાળ મળી જાય તો તરત જ દોડવા લાગે છે.

બુદ્ધ ભિક્ષુની મનોદશા પારખી ગયા. તેમણે કહ્યું: “ભિક્ષુ, ગયા જન્મે પણ આ જ સ્ત્રીએ તારી આવી દશા કરી હતી.” એમ કહીને જૂની ગાથા કહેવા માંડી.

ત્યારે વારાણસીમાં એક ધનવાન બ્રાહ્મણના ઘરમાં બોધિસત્ત્વ જન્મ્યા હતા. બધાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી લીધા પછી તેમણે સંસાર ત્યાગીને ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી. કેટલાંક વર્ષો સુધી હિમાલયમાં રહીને પછી વારાણસી આવી ગયા અને ભિક્ષાટન કરતાં-કરતાં રાજાના મહેલમાં પહોંચી ગયા. રાજાએ તેમને માન-સન્માન આપીને સારી રીતે ભિક્ષા આપી, પછી નગર-બહાર પોતાના બગીચામાં રહેવાની પ્રાર્થના કરી.

બોધિસત્ત્વ સોળ વર્ષ સુધી રાજાના બગીચામાં રહ્યા. આ સમય દરમિયાન રોજ રાજાના ઘરે ભિક્ષા માગવા જવાથી રાણીની નજીક આવી ગયા. સ્થૂલ સમીપતા આંતરિક સમીપતા ઉત્પન્ન કરે છે અને આંતરિક સમીપતા કોઈ દિવસે શારીરિક સમીપતામાં બદલાઈ શકે છે. એવામાં રાજ્યના એક ભાગમાં જનવિદ્રોહ થયો. તેને દબાવવા રાજા સેના લઈને ગયો. જતી વખતે તેણે મહારાણી મૃદુલક્ષણાને સૂચના આપી કે “ભિક્ષુની સેવાચાકરી બરાબર કરતી રહેજે.”

એક વાર ભિક્ષુ ભિક્ષા વહોરવા મહેલમાં છેક અંદર ગયા. ભિક્ષુને આંગણામાં જ ઊભા રહીને ભિક્ષા માગવાની હોય, પણ ગાઢ પરિચય થઈ જવાથી તે આગળ સુધી જઈ શકતા હતા. તે વખતે રાણી પલંગ ઉપર સૂતી હતી, ભિક્ષુના આવવાથી તે સફાળી બેઠી થઈ ગઈ. તેનાં રેશમી વસ્ત્રો ખસી જવાથી તેનું વક્ષઃસ્થળ ખુલ્લું થઈ ગયું. કેટલીક વાર સ્ત્રીઓ જાણીકરીને પણ વસ્ત્રો ખસેડીને પછી ઝડપથી ઓઢી લેતી હોય છે. આ પણ આકર્ષણ કરવાના ચાળા જ કહેવાય. મહારાણીનું વક્ષઃસ્થળ જોઈ જવાથી ભિક્ષુનું મન વિચલિત થઈ ગયું. પશુ-પક્ષીઓ-જન્તુ-માત્ર વસ્ત્ર વિનાનાં રહે છે, પણ તેથી તેમને જોઈને નર-માદા વિચલિત થતાં નથી, કારણ કે આ સહજ અને સતત નગ્નતા છે. તેમને નગ્ન જોઈને મનુષ્યો પણ વિચલિત થતાં નથી. આ બધું સહજ થઈ ગયું હોય છે. પણ માણસ વસ્ત્ર પહેરે છે—તેમાં પણ જે લોકો નખ-શિખ ઢંકાયેલા રહે છે, તેમનું અંગ જરા જેટલું દેખાઈ જાય તો વિચલિત થઈ જવાય. સહજ નગ્નતા કરતાં ઢંકેલી અર્ધનગ્નતા

અને તેમાં પણ વિચલિત કરવા માટે કરાયેલી અર્ધનગ્નતા વધુ વિચલિત કરતી હોય છે. ઉઘાડા ચહેરા બહુ વિચલિત નથી કરતા પણ ઘૂંઘટ કે બુરખા દ્વારા ઢંકાયેલા ચહેરા જો એક ઝલક આપીને ઢાંકી દેવાય તો તે વધુ વિચલિત કરતા થઈ શકે છે.

ભિક્ષુના અંગેઅંગે કામવિકાર પ્રગટી ગયો. વાત આગળ ન વધી. બળાત્કારો આવી રીતે જ થતા હોય છે. કોઈને જાણતાં-અજાણતાં વિચલિત કરવા માટે હાવભાવ કરવા, શણગાર કરવા, વસ્ત્રો ખસેડવાં—એ બધું બળાત્કારને આમંત્રણ આપવા બરાબર છે.

ભિક્ષુ બગીચામાં આવી ગયા અને ખાધાપીધા વિના માનસિક પશ્ચાત્તાપ કરતા-કરતા જમીન ઉપર સૂઈ ગયા. સાત દિવસ વીતી ગયા. રાજા પાછો આવ્યો, રાણીને ભિક્ષુના સમાચાર પૂછ્યા. રાણીએ કહ્યું કે “સાત દિવસથી દેખાતા નથી.” રાજા દોડતો બગીચામાં ગયો અને જુએ છે તો ભિક્ષુ ખાધાપીધા વિના, નાહ્યા-ધોયા વિના જમીન ઉપર સૂતા છે. રાજાએ આવું થવાનું કારણ પૂછ્યું તો કહ્યું: “તમારી મૃદુલક્ષણા રાણીમાં મારું મન આસક્ત થઈ ગયું છે, તેથી હું આવી દશાને પ્રાપ્ત થયો છું.”

રાજા જ્ઞાની હતો. તેણે કહ્યું: “ચિંતા ન કરો. હું તમને રાણી સોંપી દઉં છું. હવે શાંતિ કરો.”

પોતાની પત્નીને સોંપી દેનારા પતિઓ પણ હોય છે—પછી તે કોઈ સ્વાર્થ સાધવા માટે કે પછી ઉચ્ચ શ્રદ્ધાને કારણે, પણ આવું પણ બનતું હોય છે.

રાજાએ રાણીને સોંપી દીધી. ભિક્ષુ અને રાણી બંને પતિ-પત્નીના રૂપમાં નગરથી બહાર નીકળી પડ્યાં. રાત પડી. રાતવાસો ક્યાં કરવો તેની ચિંતા થઈ. એવામાં નજીકમાં જ એક ખંડેર જેવું બારી-બારણાં વિનાનું મકાન જોયું. તેમાં રાતવાસો કરીશું અને ભોગ ભોગવીશું તેવી આશાએ બંને ખંડેરમાં ગયાં, તો ત્યાં તો મળના ઢગલા પડ્યા હતા. પગ મૂકવાની જગ્યા ન હતી. રાણીએ કહ્યું કે “તમે આ બધું સાફ કરો.” ભિક્ષુએ રાણીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધું સાફ કર્યું. દુર્ગંધનો પાર નહીં, પણ કામાતુર ભિક્ષુએ જે કહ્યું તે બધું કર્યું. પછી સાથે બેઠાં ત્યારે રાણીએ ભિક્ષુની દાઢી પકડીને જોરથી તમાચો મારી દીધો. “તને ભાન નથી—તું શું હતો ને શું થઈ ગયો? જરા શરમ કર શરમ!” આમ કહીને તેણે ભિક્ષુને ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો. રાણીના ફટકારવાથી ભિક્ષુ ભાનમાં આવી ગયો. ભિક્ષુ રાણીના પગમાં પડ્યો. તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. તે પાછો હિમાલય જતો રહ્યો અને ધ્યાનભજન કરવા લાગ્યો.

બુદ્ધે પેલા ભિક્ષુને કહ્યું: “જે ઉત્પલવર્ણા સ્ત્રીએ તારું ચિત્ત વિચલિત કર્યું છે તે જ તે જન્મે મૃદુલક્ષણા રાણી હતી અને બોધિસત્ત્વ તો હું જ હતો અને રાજા તો આનંદ હતો.” વિચલિત થયેલા ભિક્ષુનું સમાધાન થઈ ગયું અને તે શાંતિથી ધ્યાનભજન કરવા લાગ્યો.

26. ઉચ્છંગ-જાતક

બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે એક ગ્રામીણ સ્ત્રીની કથા આ પ્રમાણે કહીઃ

ત્રણ ખેડૂતો જંગલમાં ખેતી કરતા હતા. ચોર લોકો ચોરી કરીને એ જ રસ્તેથી ભાગી નીકળ્યા હતા. તેમની પાછળ પોલીસ પડી હતી. તેમણે આ ત્રણ ખેડૂતોને જ ચોર સમજીને પકડી લીધા. માણસ પોતાનું જ કરેલું કર્મ નથી ભોગવતો, ઘણી વાર બીજાનું કરેલું કર્મ પણ ભોગવતો હોય છે. ચોરોએ ચોરી કરી અને ભોગવે છે આ નિર્દોષ ખેડૂતો. પોલીસે ત્રણે ખેડૂતોને કોસલનરેશની પાસે જેલમાં બંધ કરી દીધા. તેવામાં એક સ્ત્રી રોત્તી-કકળતી ત્યાં ફરી-ફરીને બોલવા લાગીઃ “મને વસ્ર આપો! વસ્ર આપો!” રાજાએ તેનો પોકાર સાંભળ્યો. મંત્રીઓને કહ્યુંઃ “તેને સાડી વગેરે વસ્ર આપો.” મંત્રી જ્યારે વસ્ર આપવા ગયો ત્યારે તે સ્ત્રીએ કહ્યુંઃ “મારે આવું વસ્ર નથી જોઈતું, મારે તો પતિરૂપી વસ્ર જોઈએ છે.” રાજાએ તેને બોલાવીને પૂછ્યુંઃ “પતિરૂપી વસ્રનો શો અર્થ છે?” તેણે જવાબ આપ્યોઃ “સ્ત્રીનું વસ્ર તેનો પતિ છે. પતિ વિનાની સ્ત્રી ગમે તેટલી ધનવાન હોય તોપણ તે નગ્ન જ કહેવાય.” તેણે એક શ્લોક પણ કહ્યોઃ

નગ્ના નદી અનોદિકા, નગ્ગં રટ્ટં અરાજિકમ્।

ઈત્થીવિ વિધવા નગ્ગા, યત્સાપિ દસ ભ્રાતરઃ॥

અર્થાત્ જળ વિનાની નદી નાગી છે.

રાજા વિનાનું રાષ્ટ્ર નાગું છે.

પતિ વિનાની સ્ત્રી નાગી છે—ભલે ને તેને દસ ભાઈઓ કેમ ન હોય!

માટે મને પતિરૂપી વસ્ર આપો.

રાજાએ પૂછ્યુંઃ “આ ત્રણ ખેડૂતો તારે શા સગા થાય છે?” તેણે જવાબ આપ્યો કે આમાં એક મારો પતિ છે, બીજો ભાઈ છે અને ત્રીજો પુત્ર છે.” રાજાએ પ્રસન્ન થઈને ત્રણેને છોડી મૂક્યા. આ રીતે ખેડૂત સ્ત્રીએ પોતાના પતિ સહિત પુત્ર અને ભાઈને છોડાવી લીધા.

ભિક્ષુદીક્ષા લેવાનાં અનેક કારણો હોય છે, જેમાં એક કારણ સુખમય જીવન જીવવાનું પણ હોય છે. ગૃહસ્થજીવન પારાવાર અગવડોથી ભરેલું હોય છે. પુષ્કળ મહેનત-મજૂરી કરીને પણ કેટલીક વાર પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું નથી. તેમાં પણ લગ્ન ન થતાં હોય, થતાં હોય તો પત્ની અનુકૂળ ન હોય, બાળબચ્ચાં પ્રતિકૂળ હોય, ઘરમાં પૂરો રોટલો તો ન મળે, સાથેસાથે માન પણ ન મળે, માણસ પોતાના જ ઘરમાં પોતાનાં માણસો દ્વારા હડધૂત થતો હોય તો તેને વિચાર આવે કે “આવા જીવન કરતાં તો સાધુ થઈ જવું સારું. સુખેથી રોટલો તો મળે.” આવા વિચારો અને હેતુઓથી પણ કેટલાક લોકો સાધુદીક્ષા લઈ લેતા હોય છે.

બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરી રહ્યા છે તેવામાં તેમણે પોતાના શિષ્ય સારિપુત્ર સ્થવિરની ગાથા કહી. સારિપુત્ર ખેડૂતના પુત્ર હતા. તે આખો દિવસ ખેતરમાં હળ ચલાવતા, પરસેવે રેબઝેબ થઈ જતા, તોપણ તેમને પેટ ભરીને જમવાનું મળતું નહીં. દરિદ્રતા માત્ર મહેનત કરવાથી દૂર નથી થતી. જો થતી હોત તો દુનિયાના મજૂરો દુઃખી ન હોત. જીવનમાં મજૂરી જરૂરી છે, પણ એકમાત્ર મજૂરી કરવાથી જ જીવનના બધા પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. મજૂરીની સાથે વિચારપૂર્વકનું આયોજન પણ જરૂરી હોય છે. એક દિવસ સારિપુત્ર શ્રમથી થાકીને ઘરે આવતા હતા ત્યાં રસ્તામાં તેમણે ભિક્ષુઓને ભિક્ષા જમતા જોયા. તેમણે જોયું કે તેમના ભોજનમાં ઘણા ઉત્તમ પદાર્થો હતા. ઘી-દૂધ-દહીં વગેરે ભરપૂર હતાં. જે દરિદ્ર લોકો ભૂખથી પીડાતા હોય છે તે બીજાંને જમતાં જુએ ત્યારે તાકીતાકીને જોયા કરતા હોય છે. “મને આવું ભોજન મળે તો મજા આવી જાય!”—એવા વિચારો તેમને આવતા રહે છે. તેથી ડાહ્યા માણસો એકાંતમાં ભોજન કરતા હોય છે. ‘ભોજન, ભજન અને ભોગ એકાંતમાં જ સારાં’—એવી કહેવત સાર્થક જ કહેવાય. સારિપુત્રના મનમાં વિચાર આવ્યો કે “આવી ખેડૂતની જિંદગી જીવવા કરતાં તો સાધુ થઈ જવું સારું, જેથી માનપૂર્વકનું સારુંસારું જમવાનું તો મળે. ભારતમાં લગભગ પ્રત્યેક ધર્મમાં જમનારો એક પવિત્ર વર્ગ રહ્યો છે, જેને શ્રદ્ધાળુઓ ભક્તિભાવથી હોંશેહોંશે ઉત્તમ પદાર્થો જમાડતા હોય છે—પછી તે બ્રાહ્મણ હોય, સાધુ હોય કે પછી ભિક્ષુ હોય. આ પવિત્ર વર્ગ છે અને તેમને જમાડવાથી ઘણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેવી માન્યતા દૃઢ થયેલી હોય છે.

આવો વિચાર કરીને સારિપુત્ર તો ભિક્ષુ થઈ ગયા. હવે જમવાની ખરી મજા આવવા લાગી. જે ઘરોમાંથી ઉત્તમ ભિક્ષા મળતી હતી ત્યાંથી ભિક્ષા લઈ આવે અને પેટ ભરીને જમે. પણ આ દીક્ષા લાંબો સમય ચાલી નહીં. ભિક્ષુને કડક નિયમો સાથેનું જીવન જીવવું પડે. આ નિયમો તેમને ગમે નહીં તેથી થોડા સમય પછી તેમણે દીક્ષાનો ત્યાગ કરી દીધો અને પાછા ગૃહસ્થ થઈ ગયા. પણ ગૃહસ્થીમાં પણ તે લાંબો સમય ટકી શક્યા નહીં. શ્રમ કરવો અને લુખ્ખુંસુક્કું ખાવું કેમે કરીને ગમે નહીં. તેઓ ફરીથી પાછા સાધુ થયા. આમ છ વાર તેમણે દીક્ષા લીધી અને છ વાર દીક્ષાનો ત્યાગ કર્યો. આવું પણ બનતું હોય છે. અંતે છઠ્ઠી વાર તે દીક્ષામાં સ્થિર થઈ ગયા અને પરમપદને પ્રાપ્ત કર્યું.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓને જ કહ્યું: “પૂર્વજન્મમાં પણ આ ભિક્ષુ કાષ્ઠિયો હતો અને શાકભાજી વેચતો હતો. તેણે પણ વારંવાર દીક્ષા લીધી હતી અને છોડી દીધી હતી. તેનો મોહ કોદાળીમાં હતો, તે કોદાળીને તેણે નદીની મધ્યધારામાં ફેંકી દીધી, પછી મોહ ઊતર્યો અને સાચી દીક્ષા સફળ થઈ હતી. આમ અનેક વાર પ્રયત્નો કરીને પણ આત્માનું કલ્યાણ થઈ શકે છે.”

સાંસારિક જીવનની ત્રણ ધન્યતાઓ કહી શકાય: 1. પુષ્કળ ધન કમાવું, 2. આજ્ઞાકારી વફાદાર પત્ની મળવી અને 3. મહાપુરુષોનો સત્સંગ મળવો. આપણે ધન વિશે જ વાત કરીશું.

પ્રથમ તો બધા માણસો ધન કમાઈ શકતા નથી. મોટા ભાગના લોકો ધનહીન, દરિદ્ર જીવન જીવતા હોય છે. પછી જે ધન કમાય છે તેમાંથી બહુ થોડા મબલક ધન કમાતા હોય છે. ત્રીજું, તેમાં પણ બહુ થોડા ન્યાયનીતિથી ધન કમાતા હોય છે. પણ ધન કમાયા પછી તેને વાપરનારા ઓછા હોય છે. વાપરનારાઓમાં પણ તેને સન્માર્ગે વાપરનારા તો બહુ જ ઓછા હોય છે. ઉડાવનારા કરતાં ન વાપરનારા સારા કહેવાય. ધનની ખરી ધન્યતા તેને સમયસર યોગ્ય સન્માર્ગે વાપરવાની હોય છે. તે જો ન હોય તો ધન કમાવાનો કશો અર્થ રહેતો નથી.

જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે બુદ્ધે પોતાના ભિક્ષુઓને એક કંજૂસ શેઠની કથા સંભળાવી. રાજગૃહનગરની પાસે સકખર નામના ગામમાં એક મહાકંજૂસ કોસિપ નામનો શેઠ રહેતો હતો. તેની પાસે 80 કરોડ સુવર્ણ- મુદ્રાઓ હતી. તે મહાધનવાન હતો, પણ તે કદી પણ એક પૈસો ન તો પોતાના કામમાં વાપરતો, ન દાનપુણ્યમાં વાપરતો. તે અતિશય કંજૂસ હતો. ઉદારતા અને કૃપણતા એ સ્વભાવના બે છેડા છે. ઈશ્વર જેના જીવનને ધન્યધન્ય કરવા માગે છે તેને ઉદાર સ્વભાવ આપે છે અને જેનું જીવન અપયશભર્યું થવાનું હોય છે તે કૃપણ સ્વભાવનો થાય છે.

એક વાર આ શેઠ રાજકર્મ કરવા રાજદરબારમાં ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા વળતી વખતે એક નાગરિકને માલપૂડા ખાતો જોઈને તેને પણ માલપૂડા ખાવાની ઈચ્છા થઈ. પણ તેણે વિચાર કર્યો કે “જો ઘરે જઈને પત્નીને માલપૂડા બનાવવાનું કહીશ તો પૂરા પરિવાર માટે માલપૂડા બનાવશે, તેથી ઘણો ખર્ચો થઈ જશે. તો-તો મારું દેવાળું જ નીકળી જાય. એટલે મારા એકના જ માટે માલપૂડા બનાવે તેવું કહીશ. ઘણા ધનવાનો રસોડામાં પણ ભેદભાવ કરતા હોય છે. શેઠને ખાવાનું જુદું, પરિવારને ખાવાનું જુદું, નોકરોને ખાવાનું જુદું, મહેમાનોને ખાવાનું જુદું. આવા ભેદો કેટલાક ધર્મસ્થાનવાળા પણ કરતા હોય છે, જે યોગ્ય ન કહેવાય. જેની પંગતમાં એકરસતા ન હોય તેની સંગતમાં પણ એકરસતા ન હોય. પંગત અને સંગત બંને એકસરખી હોય તે ધર્મસ્થાન સાચું ધર્મસ્થાન કહેવાય, બાકીના તો વેપારીઓ જ કહેવાય.

શેઠને પૂડા ખાવાની તો તીવ્ર તૃષ્ણા થઈ, પણ ખર્ચની દૃષ્ટિએ તે બનાવડાવી શક્યો નહીં, તેથી તે દૂબળો થઈ ગયો. “હાય પૂડા! હાય પૂડા!” એવું મનમાં રટતોરટતો જીવતો હતો. તેની પત્નીએ દૂબળા થવાનું કારણ પૂછ્યું તો કહ્યું: “મારે પૂડા ખાવા છે, તે મળતા નથી તેથી દૂબળો થયો છું.”

પત્નીએ કહ્યું: “અરે, આખા નગરને પૂડા ખવડાવું તેટલી સામગ્રી આપણી પાસે છે!” પત્નીની વાત સાંભળીને શેઠ વધારે ચિંતાતુર થઈ ગયો. “લૂંટાવી દે!, મારા ઘરને લૂંટાવી દે!” તેવું કહીને તે રિસાઈ ગયો. અંતે તેને મનાવતાં-મનાવતાં એવું નક્કી થયું: “ઘર-પરિવાર માટે નહીં, પત્ની માટે પણ નહીં, માત્ર મારા એકના જ માટે તું માલપૂડા બનાવ.”

ફરી વિચાર કર્યો કે જો ઘરના નીચેના ભાગમાં માલપૂડા બનાવશું તો ખાવા માટે છોકરાં વગેરે ભેગાં થઈ જશે. તેથી હવેલીના સાતમા માળે જઈને અંદરથી બંધ કરીને પત્નીને માલપૂડા બનાવવા કહ્યું. બંને જણાં છેક ઉપરના માળે ગયાં. પત્ની માલપૂડા બનાવવા લાગી. તેવામાં એક ભિક્ષુ સ્થવિર ભિક્ષા માગવા આવી પહોંચ્યા. હવે શું કરવું? “મૂઆ મરતાય નથી! સુખેથી ખાવા પણ દેતા નથી!” આવું બબડતાં-બબડતાં તેણે પત્નીને કહ્યું કે “એક સાવ નાનો પૂડો બનાવીને આ ભિક્ષુને આપી દે જેથી આ બલા જાય!”

પત્નીએ નાનો પૂડો કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ખીરું વધુ પડી જવાથી મોટો થઈ ગયો! ફરી-ફરીને પ્રયત્ન કર્યો પણ મોટો જ પૂડો થઈ જાય. અંતે એવું નક્કી કર્યું કે જે થયા છે તેમાંથી ગમે તે એક આપીને આ બલાને દૂર કરવી. પત્ની થાળી લઈને એક પૂડો આપવા ગઈ, પણ થાળીના બધા પૂડા ભિક્ષાપાત્રમાં પડી ગયા! “હાયહાય! સત્યાનાશ વળી ગયું! હવે શું કરવું?”

સ્થવિર ભિક્ષુએ બંનેને ધર્મોપદેશ અને આશીર્વાદ આપ્યા અને બુદ્ધની સંગતમાં આવવાનું કહ્યું. અંતે બંને પતિ-પત્ની બુદ્ધની સંગતમાં

ગયાં. ત્યાં ધર્મોપદેશ સાંભળીને શેઠની વૃત્તિ બદલાઈ. તે કંજૂસમાંથી ઉદાર થયો અને પોતાની 80 કરોડ મુદ્રાઓ ધર્મકાર્યમાં વાપરતો થયો. આ રીતે એક કંજૂસ શેઠના ધનને ધર્મના માર્ગે વાપરવાની પ્રેરણા મળી.

16-2-12

*

સાધુ થઈ જવા-માત્રથી વૃત્તિ અને સ્વભાવ બદલાઈ જતાં નથી. તે તો જે હોય તે જ રહે છે. સદ્ગુણો અને દુર્ગુણો જન્મજાત હોય છે, જે જીવનભર રહેતા હોય છે. હા, જે કુસંગથી આવેલી દુષ્ટિયાઓ હોય છે એ કુસંગ છૂટવાથી કે સત્સંગ મળવાથી છૂટતી હોય છે. ઘણા દુર્ગુણોમાંનો એક મોટો દુર્ગુણ સાધુજીવન માટે આત્મશ્લાઘાનો હોય છે. સાધુએ પૂર્વજીવન ભૂલી જવાનું હોય છે. કોઈ યાદ કરાવે તોપણ તેને યાદ કરવાનું નહીં. તેની જગ્યાએ કેટલાક સાધુઓ પોતાની જાતે જ પૂર્વજીવનની ભવ્યતાની વાતો કરતા રહેતા હોય છે. જેમકે મારા પિતા જાગીરદાર હતા, ધનવાન શેઠ હતા, કલેક્ટર હતા, અમારે ઘણો વૈભવ હતો, વગેરે વગેરે. આવા આત્મશ્લાઘાના દુર્ગુણોથી ભરપૂર એક ભિક્ષુ હતા. બુદ્ધે કહ્યું: “આ ભિક્ષુ ગયા જન્મમાં પણ આવો જ હતો.” એમ કહીને તેમણે તેની ગયા જન્મની કથા સંભળાવી. ત્યારે બોધિસત્ત્વ વેદાદિ વિદ્યામાં પારંગત થઈને માહિષ્મતીનગરીમાં આજીવિકા કરાવતા આવ્યા હતા, પણ તેમનું કદ ઠીંગણું હોવાથી તેમની પાસે વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ ન હતો. વ્યક્તિત્વની અસર સર્વપ્રથમ થતી હોય છે. જે કદાવર અને દેખાવડા હોય છે તેમનો સર્વત્ર પ્રભાવ પડતો હોય છે, પણ જે કદરૂપા અને ઠીંગણા હોય છે તે ગુણવાન હોય તોપણ પ્રભાવહીન થઈ જતા હોય છે. તેથી ઠીંગણા બોધિસત્ત્વે એક કદાવર દેખાવડો ભીમસેન શોધી કાઢ્યો અને તેને સમજાવ્યો કે “નોકરી તારે કરવાની, પણ કામ હું કરીશ. બંનેએ અડધોઅડધ પગાર વહેંચી લેવાનો.” રાજાને ત્યાં ભીમસેનના નામે નોકરી મળી, પણ યુદ્ધકૌશલ્ય વગેરે બોધિસત્ત્વ કરતા રહેતા, તેથી બંનેનું કામ ચાલતું રહેતું.

જંગલમાં વાઘ વધી ગયા. તે નરભક્ષી થઈ ગયા તેથી તેમને પકડવા કે મારવાનું કામ ભીમસેનને સોંપ્યું. ભીમસેન તો કાયર હતો. તેનાથી આ કામ થતું ન હતું તેથી બોધિસત્ત્વે એ કામ કરી બતાવ્યું, પણ યશ ભીમસેનને મળ્યો. આ રીતે બધાં કામો બોધિસત્ત્વ કરે, પણ યશ ભીમસેનને મળે! ભીમસેન સૌની આગળ પોતાની વીરતાનાં બણગાં ફૂંકતો રહે.

એક વાર યુદ્ધમાં જવાનું થયું. ભીમસેનને હાથી ઉપર બેસાડીને યુદ્ધભૂમિમાં મોકલ્યો. હાથીની પીઠ ઉપર પાછળ બોધિસત્ત્વ પણ બેઠા હતા. યુદ્ધભૂમિ જોતાં જ ભીમસેન થરથર કાંપવા લાગ્યો. તે રડીને પાછા ફરવા વિનંતી કરવા લાગ્યો, પણ બોધિસત્ત્વે તેને અંબાડી સાથે બાંધી દીધો અને હિંમત આપી. પછી બોધિસત્ત્વે સ્વયં યુદ્ધ કરતાં-કરતાં શત્રુદળનો નાશ કરી શત્રુરાજાને પકડી લીધો. આ બધું જોઈને ભીમસેનને ઝાડોપેશાબ થઈ ગયા. પૂરી અંબાડી મળ-મૂત્રથી ભરાઈ ગઈ. યુદ્ધ પૂરું થયું. રાજાએ ખરી હકીકત જાણી. બોધિસત્ત્વની કદર કરી. ભીમસેનને મજૂરીકામમાં જોતરી દીધો.

“ભિક્ષુઓ! આવા ભીમસેન જેવા કેટલાક ભિક્ષુઓ જ્યારે જુઓ ત્યારે પૂર્વાશ્રમનાં બણગાં ફૂંક્યા કરતા હોય છે. ખરેખર તો ભિક્ષુએ પૂર્વની તો શું, વર્તમાનની પણ મોટાઈભરી વાતો કરવી ન જોઈએ. જે સાધુ-ભિક્ષુઓ પોતાની જાતે જ પોતાને મોટાઈભર્યા વિશેષણો લગાવે છે, જેમકે 108, 1008, 1108 વગેરે તથા બીજાં માનવાચી વિશેષણો લગાવે છે તે દંભી-પાખંડી થઈ જતા હોય છે, તેથી તેવી આત્મમોટાઈથી મુક્ત થઈને લઘુતાથી જીવન જીવતા રહેવું. લઘુતામાં પ્રભુતા છે.”

30. સુરાપાન-જાતક

બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર, પ્રસાર અને વિસ્તાર થવામાં તેની આચારિક ઉદારતાને કારણ કહી શકાય. તેણે માંસ-મચ્છી વગેરે આહારને નિષિદ્ધ ન કર્યો, તેથી વિશ્વની માંસાહારી પ્રજાને બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારવામાં સરળતા રહી. તેણે પ્રતિદિન સ્નાનાદિ કાર્ય કરવાનું અનિવાર્ય ન કર્યું, તેથી ઠંડા દેશોમાં વસતા લોકોને સ્નાનમુક્તિ મળી ગઈ. કઠોર નિયમો અને નિયંત્રણોથી ધર્મને સહજ સ્વીકાર્ય બનાવી શકાતો નથી. અહીં જે જાતક લખવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, તેમાં સુરાપાનની પણ ચર્ચા કરવાની છે. સુરાપાન રાજા-મહારાજાઓ વગેરેને ત્યાં તો પ્રચલિત હતું જ. ઇસ્લામમાં તેનો ઘોર નિષેધ હોવા છતાં પણ બાદશાહો, સુલતાનો, નવાબો વગેરે ઉચ્ચ કક્ષાના માણસો તેનું સેવન કરતા તેવું જાણવા મળે છે. ઉર્દૂ શાયરીમાં મયખાના—સાકીની વાતો વારંવાર આવે છે. પણ લગભગ બધા ધર્મોમાં ધર્મચાર્યોના વર્ગમાં સુરાપાન થતું હોય અને તે પણ ખુલ્લેઆમ થતું હોય તેવું જાણવા મળતું નથી. હા, કોઈ છાના-છપના પીતા હોય તો તે વાત જુદી કહેવાય. ગુપ્ત રીતે તો લગભગ બધે બધું જ થતું રહે છે, પણ અહીં એક સ્થવિર ભિક્ષુની ચર્ચા કરવાની છે જે ખુલ્લેઆમ સુરાપાન કરતા હતા.

ત્યારે ભદ્રાવતીનગરીથી થોડે દૂર એક વનખંડમાં બુદ્ધ વિચરણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સ્થવિર ભિક્ષુ સાગતની ચર્ચા ચાલી. સાગત સ્થવિર બહુ પ્રભાવશાળી અને પીઠ ભિક્ષુ હતા. તેમણે એક હળાહળ વિષ ફેલાવતા નાગને વશમાં કરીને લોકોને રાહત આપી હતી, તેથી લોકો તેમના પ્રત્યે ભારે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતા હતા. સાગત સ્થવિર બુદ્ધની પાસે ભદ્રાવતી ગયા અને ત્યાંથી કૌશામ્બી ચાલ્યા ગયા. વિષધર નાગ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સમાચાર પૂરા જનપદમાં ફેલાઈ ગયા હતા, તેથી ચારે તરફ સાગત સ્થવિરનું બહુમાન થયા કરતું હતું. કૌશામ્બીના લોકો પણ બુદ્ધની પાસે જઈને પ્રણામ કરીને પછી સાગતને પ્રણામ કરવા ગયા અને પ્રાર્થના કરી કે “આપે બહુ મોટું કામ કર્યું છે. હવે આપને જે ગમે તે અમે આપવા આજ્ઞા માગીએ છીએ. આપ આજ્ઞા ફરમાવો.” લોકોની વાત સાંભળીને સાગત કાંઈ બોલ્યા નહીં, પણ ભિક્ષુઓમાંથી કોઈ બોલ્યું: “ભાઈઓ, ભિક્ષુઓને કબૂતરી શરાબ બહુ પ્રસન્ન હોય છે. જો તમારે સાગત સ્થવિરને રાજી કરવા હોય તો તેમને કબૂતરી શરાબ આપો.”

લોકોએ કબૂતરી શરાબ તૈયાર કરી, સાગત સ્થવિરને ખૂબ પિવડાવ્યો. સાગત ભાન ભૂલ્યા ને ડોલતાડોલતા સંઘારામ જવા નીકળ્યા, પણ રસ્તામાં જ ગબડી પડ્યા અને બકબક કરવા લાગ્યા.

બીજી તરફ બુદ્ધ પણ ભોજન પૂરું કરીને પાછા સંઘારામ તરફ જઈ રહ્યા હતા ત્યાં રસ્તામાં પડેલા સાગત સ્થવિરને જોયા. તેમણે ભિક્ષુઓને આજ્ઞા કરી કે “સાગતને ઉપાડીને સંઘારામમાં લઈ આવો.” ભિક્ષુઓ સાગતને લઈ આવ્યા અને બુદ્ધનાં ચરણો તરફ માથું રાખીને સુવડાવ્યા, પણ સાગતે બુદ્ધનાં ચરણો તરફથી માથું ફેરવીને ત્યાં પગ કરી દીધા તેથી સૌને ખરાબ લાગ્યું: આ માણસ નશામાં ભાન ભૂલ્યો હોવાથી બુદ્ધનું માન રાખતો નથી.

બુદ્ધે તેને ખૂબ સમજાવ્યો અને સુરાપાનની નિંદા કરી, પછી ભિક્ષુઓએ પણ કહ્યું કે “જુઓ, સુરાપાનથી કેવાં ભયંકર પરિણામ આવતાં હોય છે તે નજરે જુઓ. આવો મોટો સ્થવિર પણ તેના નશામાં ભાન ભૂલીને કેવો ગાંડો બન્યો છે!” તે દિવસથી ભિક્ષુવર્ગ માટે નિયમ બનાવ્યો કે સુરાપાન કરવું નહીં. બુદ્ધે બધાને એક પ્રાચીન કથા પણ સંભળાવી જેમાં વારાણસીના રાજાને ત્યાં 500 ભિક્ષુઓએ સુરાપાન કરીને ધમાલ મચાવી હતી.

આ રીતે સુરાપાનને વર્જિત ઘોષિત કરીને સુરાપાન નહીં કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. યાદ રહે, બુદ્ધે કોઈનાં ચીવર-પાત્ર પડાવીને દીક્ષામુક્ત ન કર્યા. આ તેમની મહાનતા જ કહેવાય ને!

31. કિમ્પક-જાતક

બુદ્ધ ત્યારે જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે તેમના વિશાળ ભિક્ષુસમૂહમાં રોજ કોઈ ને કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થયા કરતો હતો. વિશાળ સમૂહનો નેતા પ્રશ્નો વિનાનો ન હોય. જો કઠોર અનુશાસન હોય તો જ સમૂહને સંગઠિત રાખી શકાય. નેતા પ્રભાવહીન હોય તો સંગઠન વીખરાઈ જાય. નેતાને પ્રભાવશાળી થવા માટે કઠોર અને મીઠા ઉપાયો કરવા જ પડે. માત્ર કઠોર કે માત્ર મીઠા ઉપાયો સફળ ન રહે. ભિક્ષુઓના વિશાળ સમૂહનો મુખ્ય પ્રશ્ન કામાસક્તિનો રહેતો હોય છે. ઊભરામાં યુવાનો દીક્ષા તો લઈ લેતા હોય છે, પણ ઊભરો શાંત થઈ જતાં અને આકર્ષક દૃશ્યો અને અનુભવો થતાં તેમનામાં કામોત્તેજના જાગતી હોય છે. આમે કુદરત કુદરતનું કામ કરતી જ હોય છે. તમે કુદરતવિરોધી જીવન જીવવા ચાહો તો કુદરત તમને જંપીને જીવવા ન દે. ઋષિમાર્ગ કુદરતી છે, જ્યારે સાધુમાર્ગ અકુદરતી છે. એક દિવસ કેટલાક ભિક્ષુઓ એક ભિક્ષુને પકડીને બુદ્ધની પાસે લઈ આવ્યા અને કહ્યું કે, “આ ભિક્ષુનું ચિત્ત વિચલિત થઈ ગયું છે.” બુદ્ધે ભિક્ષુને પૂછ્યું: “ખરેખર તારું ચિત્ત વિચલિત થઈ ગયું છે?” “હા, મહારાજ, હું આજે ભિક્ષા લેવા નગરમાં ગયો હતો ત્યાં એક સ્ત્રી સોળ શણગાર સજીને ઊભી હતી. હું તેની પાસે ભિક્ષા લેવા ગયો. તેણે મને ખૂબ ભાવથી ભિક્ષા આપી, પણ જતાંજતાં આંખ મીંચી દીધી. ત્યારથી હું બેચેન થઈ ગયો છું.” ભિક્ષુએ કહ્યું. સ્ત્રીઓ કદી પોતાને માટે શણગાર સજતી નથી, તે બીજાને માટે જ શણગાર સજતી હોય છે. જ્યારે અકારણ તે વધુ પડતા શણગાર સજવા માંડે તો સમજવું કે તે કાં તો કોઈનો શિકાર કરવાની છે કે પછી કોઈનો શિકાર થવાની છે. જો આવા શણગાર માત્ર પતિને માટે જ હોય તો તે ઉત્તમ કહેવાય, પણ પરાયા પુરુષો માટે હોય અને પ્રદર્શન કરતી ફરતી હોય તો તે વિનાશકારી થઈ શકે છે. ખરેખર તો પતિ વિનાની શણગારયુક્ત થયેલી સ્ત્રી પાસે ભિક્ષા લેવા ન જવાય. તેનો ભાવ જાણી લેવો જોઈએ. પણ આકર્ષણ પ્રબળ વસ્તુ હોય છે. દીવો જેમ પતંગિયાને ખેંચે તેમ નાદાન પુરુષ ખેંચાઈ જતા હોય છે અને પછી બરબાદ થઈ જતા હોય છે. આમ કહીને બુદ્ધે કિમ્પક ફળની કથા સંભળાવી, જે અજાણ્યાં ફળ ખાવાથી 500 લોકો મરી ગયા હતા. અતૃપ્ત સ્ત્રીઓ ભિક્ષુઓને પણ આકર્ષતી રહે છે. અજાણ્યા વિષફળની માફક તેમનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

તા. 16-2-12

*

ત્યાગીનો વેશ ધારણ કરવા-માત્રથી માણસ સાચો ત્યાગી થઈ જતો નથી. કેટલીક વાર ત્યાગીજન પણ તેમને ન છાજે તેવી ચોરી વગેરે કરી દેતા હોય છે. જેતવનમાં વિચરતી વખતે બુદ્ધે એક કથા સંભળાવી. તે સમયમાં ઘણા સંપ્રદાયો—પંથો ચાલતા હતા. પોતાનાથી ભિન્ન સંપ્રદાય માટે ભિન્ન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે આજીવક એટલે દિગંબર, જેમાંથી કેટલાક પાછળથી શ્વેતાંબર થયા. આવી જ રીતે જટિલ તપસ્વી એટલે જટાજૂટ રહીને ઉપાસના કરનારો સંપ્રદાય વગેરે. એવું મનાય છે કે બુદ્ધના સમયમાં બિહારમાં જ 65 સંપ્રદાયો ચાલતા હતા.

બુદ્ધ કહે છે: આવો એક જટિલ તપસ્વી એક ગામની ભાગોળે પર્ણકુટિ બનાવીને રહેતો હતો. એક ગૃહસ્થ તેના ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા કરતો હોવાથી બંને વચ્ચે ઘણો વિશ્વાસ થઈ ગયો હતો. લાંબો સમય સંપર્ક રહેવાથી પરસ્પર વિશ્વાસ થતો હોય છે. વિશ્વાસ થયા પછી આંતરિક વ્યવહાર પ્રગટતો હોય છે. આંતરિક વ્યવહારથી સમીપતા ગાઢ થતી હોય છે. આ ગાઢ સમીપતા જો જીવનભર નિભાવી શકાય તો મૈત્રી ધન્ય થતી હોય છે. પણ આવી ગાઢતા પછી વિશ્વાસઘાત કરવામાં આવે તો મહાહાનિ થઈ જતી હોય છે. પ્રગાઢતા પછીનો વિચ્છેદ મહાદુઃખદાયી થઈ જતો હોય છે. ગૃહસ્થ અને તપસ્વી વચ્ચે પ્રગાઢતા બહુ વધી ગઈ. તે સમયે ધનની સુરક્ષા ન હતી. ચોર-ડાકુ-લૂંટારા વગેરે ગમે ત્યારે લૂંટી જતા હતા, તેથી ગૃહસ્થે વિચાર્યું: “મારી પાસે જે સુવર્ણમુદ્રાઓ છે તે તપસ્વીની કુટિયામાં દાટી આવું તો સુરક્ષિત થઈ જાય.” આવું વિચારીને પોતાની પાસેની સુવર્ણમુદ્રાઓનો ઘડો તપસ્વીને ત્યાં લઈ જઈને તેમના દેખતાં ભૂમિમાં દાટીને કહ્યું: “મહારાજ, આનું ધ્યાન રાખજો. જરૂર હશે ત્યારે લઈ જઈશ.” તપસ્વીએ કહ્યું: “અમે ત્યાગી છીએ, અમારે ધનને શું કરવાનું? દાટવું હોય તો દાટ, જરૂર પડે ત્યારે લઈ જજે.” આવી નિઃસ્પૃહતા બતાવી. ધન અને સ્ત્રી સંબંધી પ્રતિજ્ઞાઓ બદલાઈ જતાં વાર નથી લાગતી. આ બંને ભલભલા માણસોનાં મનને વિચલિત કરી દેતાં હોય છે. જે સ્ત્રીને બહેન કે માતા કહીને લાંબો સમય વ્યવહાર કર્યો હોય, તે સ્ત્રી સાથે ક્યારે કેવો વ્યવહાર થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. ધન અને સ્ત્રી સાથેના લાંબા વ્યવહાર પછી પણ જેની દાનત બદલાય નહીં તે નક્કી મહાપુરુષ હોય.

લાંબા સમયે તપસ્વીની દાનત બદલાઈ. તે વિચારવા લાગ્યો: “આટલી સુવર્ણમુદ્રાથી તો આખું જીવન સારી રીતે જીવી શકાય. આ રોજ-રોજની ભીખ માગવાની મટી જાય.” આવા વિચારો તેને આવવા લાગ્યા. આ દાનત બગડી કહેવાય. દાનત બગડે તો દિશા બગડે. દિશા એટલે જીવન જીવવાની દિશા. વ્યક્તિ પથભ્રષ્ટ થઈ જાય.

એક દિવસ તપસ્વીએ બધી સુવર્ણમુદ્રાઓ કાઢી લીધી અને દૂરના કોઈ એકાંત સ્થળમાં જઈને દાટી આવ્યો. પછી પેલા ગૃહસ્થને ત્યાં જઈને કહેવા લાગ્યો: “ભાઈ, અમે તો સાધુ કહેવાઈએ. સાધુ તો ચલતા ભલા. હવે મારે તીર્થયાત્રા કરવા ભ્રમણમાં જવું છે એટલે હું વિદાય થાઉં છું.” એમ કહીને તેણે વિદાય લીધી. પણ થોડે દૂર ગયા પછી તે પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “જતી વખતે તારી પર્ણકુટિનું આ તણખલું મારી જટામાં ભરાઈ ગયું હતું તે પાછું આપવા આવ્યો છું. લઈ લે, ભાઈ, અમારાથી કોઈનું તણખલું પણ ન લેવાય.” આમ કહીને તે તણખલું આપીને વિદાય થયો. પેલો ગૃહસ્થ તેના ત્યાગથી અહોભાવ અનુભવતો તેને જોતો રહ્યો.

બરાબર આ જ સમયે બોધિસત્ત્વ ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેણે તપસ્વીના તણખલાને જોયું. તે વાતને સમજી ગયા. જરૂર દાળમાં કાંઈક કાળું છે, એવું વિચારીને ગૃહસ્થને કહ્યું: “આ તપસ્વી પાસે તે કોઈ વસ્તુ રાખી છે?” ગૃહસ્થે કહ્યું: “હા, સુવર્ણમુદ્રાઓ દાટી છે.” “જા-જા, જલદી જઈને તપાસ કર, સુવર્ણમુદ્રાઓ છે કે નહીં?”

ગૃહસ્થ જલદી-જલદી પેલી કુટિયામાં ગયો અને ખોદીને જોયું તો મુદ્રાઓ ગાયબ હતી. તે મૂઠીઓ વાળીને તપસ્વીની પાછળ દોડ્યો અને તપસ્વીને પકડી પાડ્યો, ખૂબ મારપીટ કરી અને જ્યાં મુદ્રાઓ દાટી હતી ત્યાંથી પાછી મેળવી લીધી.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, દાનત બગડવાનાં બે કેન્દ્રો છે: ધન અને સ્ત્રી, તેથી આ બંનેના સંસર્ગથી સાવધાન રહેવું. ક્યારે કોની દાનત બગડે તે કહેવાય નહીં. પણ સંસર્ગમાં રહ્યા છતાં પણ દાનત ન બગડે તો તેને મહાપુરુષ માનવો. જે દુર્લભ હોય છે.”

ઉચ્ચ કુલીન લોકોને સૌથી વધુ ચિંતા પોતાની સ્ત્રીઓની રહેતી હોય છે. કોઈ અમારી સ્ત્રીઓને દૂષિત ન કરી દે અથવા અમારી સ્ત્રી કોઈનાથી દૂષિત ન થઈ જાય તેવી ચિંતા બહુ રહેતી હોય છે. સ્ત્રીઓ સાચવવાની વસ્તુ છે. સચવાયેલી સ્ત્રી જ સુખી થતી હોય છે અને સુખી કરતી હોય છે. જે સ્ત્રીઓ વધુપડતી સ્વતંત્ર થઈને પછી સ્વચ્છંદી થઈ જતી હોય છે તે પોતે દુઃખી થઈને બીજાને પણ દુઃખી કરતી હોય છે. સ્ત્રીઓને સાચવવાના ત્રણ ઉપાય છે: 1. યથાયોગ્ય નિયંત્રણ રાખવું, 2. તેમની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવી અને 3. તેમના વિચારોને શુદ્ધ કરવા ધર્મકથાઓ સંભળાવવી—ખાસ કરીને પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની કથા અને માહાત્મ્ય સંભળાવવાં.

કોઈનું પણ જરા પણ નિયંત્રણ ન હોય તો સ્ત્રી સચવાતી નથી. તેની કામાપેક્ષા તથા શણગાર વગેરેની અપેક્ષા પૂરી કરવામાં ન આવે તો સ્ત્રી સચવાતી નથી. અને જો તેને પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની ધર્મકથાઓ તથા નરકની ઘોર કથાઓ સંભળાવવામાં ન આવે તો તેની વૈચારિકતા શુદ્ધ રહેતી નથી. તેથી તેમને ધર્મકથાઓ જરૂર સંભળાવવી.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. તેમણે ભિક્ષુઓને આનંદ ભિક્ષુની એક કથા સંભળાવી.

કોશલનરેશના રાણીવાસમાં ઘણી રાણીઓ હતી. તે બધી કોઈ તિજોરીમાં મૂકી રાખેલી સુવર્ણમુદ્રાઓની માફક રાજમહેલમાં પુરાયેલી રહેતી હતી. બહારની દુનિયા સાથે તેમનો સંપર્ક લગભગ ન હતો. કોઈ સ્ત્રી રાણી થઈને આ મહેલમાં પુરાઈ જાય પછી તેનું મડદું જ બહાર નીકળતું. તે કદી બહાર નીકળીને હરીફરી શકતી નહીં. સોનાના પાંજરામાં પુરાયેલી મેના જેવી તેમની દશા રહેતી. આવી બંધક સ્ત્રીઓને બહારની ખુલ્લી હવા માણવાની બહુ ઇચ્છા થતી એટલે કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત બનાવીને તે બહાર નીકળી પડતી. ખાસ કરીને મેળા જેવા પ્રસંગો હોય કે ધર્મકથાઓ ચાલતી હોય ત્યાં ટોળેટોળાં ઊમટી પડતાં હોય છે. ઘણી રાણીઓનો પતિ રાજા સૌને તો સંતોષ આપી શકે નહીં, તેથી અસંતોષ પણ વધુ રહેતો હોય છે. રાજાની રાણી કે શેઠની શેઠાણી ધનઐશ્વર્યથી તો તૃપ્ત હોય, પણ કામસુખથી ભાગ્યે જ સંતુષ્ટ હોય, કારણ કે તેમાં સુખ વહેંચાઈ જતાં હોય. તેના ભાગમાં થોડું જ સુખ આવે, કદાચ ન પણ આવે. શેઠ ધન કમાવા દેશવિદેશનો પ્રવાસ કરતા હોય. શેઠાણી દાગીનાને બચકાં ભરીને સંતોષ ન પામી શકે. પછી જે નજીકમાં હોય તેના તરફ વળી જાય તો નવાઈ નહીં. જે લોકો એક જ પત્નીધારી હોય છે અને જે લોકો પશ્ચિમની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ્યાં જાય ત્યાં પત્નીને સાથે લઈ જાય છે, તેમની પત્નીઓ વધુ સુખી અને ભાગ્યશાળી હોય છે. ભારતમાં મજૂરી કરનારાં મજૂર-મજૂરણ હાથમાં કોદાળી-પાવડો લઈને સાથે ને સાથે ફરતાં હોય છે તે આ બાબતમાં વધુ સુખી હોય છે. ખુલ્લા આકાશમાં કડકડતી ટાઢમાં બંને એકબીજાને જે હૂંફ આપે છે તે છત્રીપલંગમાં અને A.C. રૂમમાં એકલી સૂતેલી હૂંફ વિનાની રાણી કે શેઠાણી બળતી-બળતી ઉજાગરા કરે છે. હૂંફના સુખ વિનાની સ્ત્રીઓને મઢેલી હોય તોપણ સુખી ન હોય.

બધી રાણીઓએ મળીને કોશલરાજને કહ્યું: “અમારો સમય પસાર થતો નથી તેથી અહીં મહેલમાં જ ધર્મકથા સંભળાવે તેવા એક ભિક્ષુની ગોઠવણ કરી આપો.” રાજાએ વાત માની લીધી.

એક વાર રાજાએ જાણ્યું કે બુદ્ધ બગીચામાં પધાર્યા છે અને એક વૃક્ષની નીચે ધ્યાનમાં બેઠા છે. રાજા તરત જ તેમનાં દર્શને ગયો. બુદ્ધની સામે એક અનાગામી છત્રપાણિ નામક ઉપાસક પણ બેઠો હતો, રાજાના આવવા છતાં પણ તે ઊભો ન થયો, ન પ્રણામ કર્યા. રાજાને નવાઈ લાગી: આ કોણ હશે? બુદ્ધ રાજાની મનોદશા સમજી ગયા. જેમને ચારે તરફથી બધા લોકો બધા સમયમાં માન-સન્માન આપતા હોય છે તેમને નાની વાતમાં પણ અપમાનની અસર થઈ જતી હોય છે. બુદ્ધે કહ્યું: “મહારાજ, આ છત્રપાણિ ખૂબ બહુશ્રુત વિદ્વાન છે. તે વીતરાગ છે તેથી તમારા પ્રત્યે તેનું ધ્યાન ન ગયું હોય તો તમે ઉપેક્ષા કરજો, ખોટું ન લગાડશો.” રાજા-મહારાજ કે શ્રીમંત પુરુષોએ ત્યાગી-વીતરાગી વ્યક્તિ પાસે માન-સન્માનની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ નહીં. રાજાને વાત સમજાઈ. તેનું સમાધાન થઈ ગયું. સજ્જનોને જલદી સમાધાન થતું હોય છે. ડંખીલા દુર્જનોને જલદી સમાધાન થતું નથી. બુદ્ધને વંદન કરીને રાજા વિદાય થયો.

એક દિવસ છત્રપાણિ ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરીને રાજમહેલ આગળથી વિદાય થતો હતો ત્યારે રાજાની નજર તેના ઉપર પડી. રાજાએ છત્રપાણિને ઉપર બોલાવ્યો અને પોતાની રાણીઓને ધર્મકથા સંભળાવવા વિનંતી કરી. પણ છત્રપાણિએ વિચાર કર્યો કે રાજરાણીઓથી

દૂર રહેવામાં જ કલ્યાણ છે. આમ સમજીને તેણે પોતાની અસમર્થતા બતાવી. ગમે તેવું નિમિત્ત બનાવીને તે વિદાય થઈ ગયો. ત્યાગી-નિઃસ્પૃહી વ્યક્તિએ ધનવાનો અને ધનવાનોની સ્ત્રીઓથી દૂર જ રહેવું સારું. હા, જે ધનલોભી—લાલચી હોય તે ભલે બા-બા કહીને ખુશામત કરતા ફેરે.

રાજા બુદ્ધ પાસે ગયો અને એક ભિક્ષુની માગણી કરી, જે રાજરાણીઓને ઉપદેશ આપવા મહેલમાં આવે. બુદ્ધની પાસે 80 સ્થવિરો હતા, તેમાંથી આનંદ સ્થવિરને રાજરાણીઓને કથા સંભળાવવા રાજમહેલમાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું. સ્થવિર આનંદ રોજ રાજમહેલમાં કથા સંભળાવવા જવા લાગ્યા. રાજદરબારમાં જવાથી કે શ્રીમંતો સાથે પરિચય વધવાથી સાધુ-ભિક્ષુઓનું માન-સન્માન વધી જતું હોય છે. ઘણા તો લોકોને કહેતા ફરતા પણ હોય છે: “ફલાણા રાજા કે ફલાણા શેઠ મારા શિષ્ય છે.” વગેરે.

હવે બન્યું એવું કે એક દિવસ મહેલમાંથી રાજાની ચૂડામણિ ખોવાઈ ગઈ. બહુ મૂલ્યવાન ચૂડામણિની શોધ થવા લાગી. નોકર-ચાકર, દાસ-દાસીઓ વગેરેની મારઝૂડ કરી, પણ ક્યાંયથી ચૂડામણિ મળી નહીં. આનંદને ખબર પડી ત્યારે તેને થયું કે ગજબ થયો! નિર્દોષ નોકર-ચાકરોની સખત મારઝૂડ થઈ રહી છે.

આનંદે રાજાને કહ્યું કે “તમે ચિંતા ન કરો. હું કહું તેવા પ્રયત્નો કરો તો ચૂડામણિ મળી જશે.” એમ કહીને આનંદે કહ્યું: “બધા નોકરચાકરો એકએક માટીનો ગોળો વાળીને લઈ આવે અને અહીં ઢગલો કરે.” સૌએ તે પ્રમાણે કર્યું. પછી એ બધા ગોળાઓને છૂટા પાડ્યા તો તેમાંથી ચૂડામણિ મળી આવ્યો. લઈ જનાર ચોરે ગોળામાં છુપાવીને મૂકી દીધો હતો. જો બધાની વચ્ચે ખુલ્લુંખુલ્લા આપે તો પકડાઈ જાય. પાપી પણ પકડાઈ જવા નથી માગતો હોતો. સૌને શાહુકારી ગમે છે.

આનંદની યુક્તિથી રાજા પ્રસન્ન થયો. આનંદે વિચાર કર્યો કે સારું થયું કે ચૂડામણિ મળી ગયો. જો ન મળ્યો હોત તો કદાચ મારા ઉપર પણ શંકા થાત. કાંઈ કહેવાય નહીં. હવે વિદાય થવામાં જ સાર છે. આનંદે વિદાય લીધી.

બુદ્ધના સમયમાં ઘણા સંપ્રદાયો હતા, જે પરસ્પર વિરોધ અને વિદ્વેષ રાખતા હતા. સંપ્રદાયો હોય અને વિરોધ ન હોય તો જ નવાઈ કહેવાય. આ સંપ્રદાયોમાં એક સંપ્રદાય હતો કોર-ક્ષત્રિયનો. આ લોકો દિગંબર રહેતા, દેહદમન કરતા, જાણીકરીને કષ્ટમય જીવન જીવતા. આ લોકો દેવદત્તની માફક બુદ્ધની નિંદા કરતા અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને પોતાના પંથમાં ખેંચી લાવવા પણ પ્રયત્ન કરતા. આમાંના એક ભિક્ષુની ગાથા બુદ્ધ સંભળાવે છે.

એક સુનક્ષત્ર નામનો ભિક્ષુ બુદ્ધની પાસે ભિક્ષુદીક્ષા ગ્રહણ કરીને, પાત્ર-ચીવર ધારણ કરીને કોર-ક્ષત્રિય-સંપ્રદાયમાં ચાલ્યો ગયો. પછી વૈશાલીનગરીમાં ફરતો-ફરતો બુદ્ધની નિંદા કરવા લાગ્યો. મોટા ભાગે એવો નિયમ હોય છે કે જે-જે વ્યક્તિ કે પંથને છોડીને બીજાની પાસે ચાલ્યો જાય તે પૂર્વવ્યક્તિ કે પૂર્વપંથનો નિંદક થઈ જાય. તે લોકોને કહેતો કે “બુદ્ધની પાસે આ લોકની જ વાતો છે, પરલોક સુધારવાની વાત જ નથી. પરલોક તો પુષ્કળ દેહદમન કરવાથી જ સુધરતો હોય છે.” વગેરે. તેની નિંદા સારિપુત્રે સાંભળી લીધી. પોતાનો માણસ પારકો થઈ જાય અને પછી નિંદક થઈ જાય તો આઘાત લાગે. સારિપુત્રે આવીને બુદ્ધને વાત કરી. બુદ્ધે કહ્યું: “સુનક્ષત્ર મૂર્ખ છે, કોધી છે. તે ભલે નિંદા કરે. એક રીતે તે પ્રશંસા જ કરે છે—કરવા દે. તે મારા ગુણોને જાણતો નથી અને દોષો જોયા કરે છે. ભલે તેવું કરે. તે કોર-ક્ષત્રિયના દિગંબર સંપ્રદાયમાં દિગંબર થઈ ગયો છે. તે લોકો ખોટું દેહદમન કરીને દુષ્કર ક્રિયાઓ કરતા રહે છે. આપણો મધ્યમમાર્ગ છે. તે લોકો મિથ્યા તપ કરતા રહે છે. તે જુગુપ્સાભર્યું જીવન જીવે છે.” આમ કહીને પોતાના બોધિસત્ત્વની પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી, જે જન્મે પોતે આજીવક-ધર્મમાં રહીને ઘોર તપ કરતા હતા અને અંતે તેનો ત્યાગ કરીને સમ્યગ્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હતી. વગેરે.

35. મહાસુદર્શન-જાતક

ઉત્પત્તિ, વિસ્તાર અને સમાપ્તિ—આ ત્રણ પ્રક્રિયાઓ જીવનમાં ચાલતી રહે છે. બુદ્ધે ગૃહત્યાગ કર્યો, પછી અનેક પ્રકારની સાધના કરી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, પછી વિરાટ સંપ્રદાય રચ્યો, હજારો ભિક્ષુઓનાં ટોળેટોળાં રચ્યાં. હવે અંતિમ દિવસો આવી ગયા. હવે બુદ્ધ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને તેમના દેખતાં- દેખતાં તેમના બે મહાન શિષ્યો પરિનિર્વાણ પામ્યા હતા. તેમના મહાન શિષ્ય સારિપુત્ર સ્થવિર કારતક માસની પૂર્ણિમાના દિવસે જેતવનના નાલકગામમાં નિર્વાણ પામ્યા. આવી જ રીતે મહામૌદ્ગલ્યાયન પણ કારતક મહિનાના કૃષ્ણપક્ષની અમાવાસ્યાના દિવસે નિર્વાણ પામ્યા. આ બંને સ્વજનોનું નિર્વાણ જોઈ ચૂકેલા બુદ્ધ સમજી ગયા કે હવે મારો વારો આવવાનો છે, તેથી તે કુસીનગર ચાલ્યા ગયા અને શાલવૃક્ષોની નીચે મૃત્યુશય્યા ઉપર પોઢી ગયા. તેમને ખાતરી હતી કે “હવે હું અહીંથી ઊઠવાનો નથી.” આનંદ સ્થવિર તેમની સાથે હતા. તેમણે બુદ્ધને પ્રાર્થના કરી કે “આવા જંગલમાં તમે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરો તે યોગ્ય ન કહેવાય. આપણે રાજગૃહ જઈએ, જ્યાં ભક્તોનો વિશાળ સમુદાય હોય, જે પરિનિર્વાણની ઊજવણી સારી રીતે કરી શકે.” વ્યક્તિની અનેક લાલસાઓમાંથી એક લાલસા હોય છે પોતાની ધૂમધામપૂર્વક સ્મશાનયાત્રા કઢાવવાની, પોતાની પાછળ ભવ્ય સમાધિઓ બંધાવવાની, પોતાનો જયજયકાર કરાવવાની. આવી લાલસા ગૃહસ્થીઓ કરતાં ત્યાગીઓને વધારે હોય છે. બુદ્ધે કહ્યું: “આનંદ, આ જંગલ નથી. મારા માટે આ રાજગૃહી કરતાં પણ ભવ્ય સ્થાન છે. પહેલાં અહીં મહાસુદર્શન નામના રાજાની રાજધાની હતી. તેને સુભદ્રાદેવી રાણી હતી. આ રાજા પણ સર્વ મોહ ત્યાગીને અહીં જ મૃત્યુશય્યા ઉપર સૂતોસૂતો નિર્વાણ પામ્યો હતો. આમ કહીને તેમણે આંખ મીંચી દીધી.

18-2-12

ગૃહસ્થજીવનની અનેક ચિંતાઓમાં સૌથી મોટી ચિંતા પુત્રીની હોય છે. આબરૂદાર માણસના ઘરમાં કન્યા જન્મે એટલે તેને અનેક પ્રકારની ચિંતાઓ થવા લાગે. કન્યા અને ચિંતા એક જ વાત કહેવાય. કન્યા ચિંતા વિનાની ન હોય. છોકરાને બહુ સાચવવાની જરૂર ન રહે, અથડાઈ-કુટાઈને પણ મોટો થાય, પણ કન્યાને તો સતત સાચવવી પડે. તેમાં પણ જ્યારે તે ઉંમરલાયક થાય છતાં તેનાં લગ્ન ન થયાં હોય તેવી કુમારવસ્થામાં તે ક્યારે કોના દ્વારા દૂષિત થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. તે પીરસેલી ભોજન- ભરેલી થાળી જેવી હોય છે. ક્યારે કયું કૂતરું તેમાં મોઢું ભરી જાય તે કહેવાય નહીં, તેથી તેવી થાળીને ચારે તરફથી સાચવવી જોઈએ. જે લોકો બહુ આબરૂદાર નથી હોતા, તેમનો સ્ત્રીવર્ગ અને કન્યાઓ ગમે ત્યાં રખડે-ભટકે તોપણ ચાલે, તેમને દૂષિત થવાનો ભય નથી હોતો. કદાચ દૂષિત થઈ જાય છે. ખરી મુસીબત કુળવાન—ખાનદાન લોકોને જ હોય છે. તેમને પોતાની કુલીનતા સાચવવી પડતી હોય છે. કુલીનતા સ્ત્રીઓથી સચવાતી હોય છે અને સ્ત્રીઓથી બગડતી હોય છે. દૂષિત સ્ત્રીઓ કુળનો નાશ કરી નાખતી હોય છે. કુળનો નાશ એટલે કે કુળને કલંકિત કરી દેતી હોય છે. કલંક વિનાશ કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયી હોય છે. આવી જ કથા બુદ્ધે પોતાના ભિક્ષુઓને જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે સંભળાવી. શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક કુલીન શેઠ રહેતા હતા. તેમને એક કન્યા હતી. તે રૂપાળી તો હતી જ સાથેસાથે લોકલજ્ઞા અને વડીલોના ભયને માનનારી હતી. લોકલજ્ઞા સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે. લોકલજ્ઞા વિનાની સ્ત્રી નિર્લજ્જ થઈને બેફામ થઈ શકે છે. આવી જ રીતે વડીલોનો ભય ન રાખનારી નિર્ભય સ્ત્રી પણ સ્વચ્છંદી થઈ શકે છે. લોકલાજ તથા વડીલોનો ભય જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જ સ્ત્રી સુરક્ષિત રહી શકે. આ કન્યામાં ખાનદાનીના બધા ગુણ હતા તોપણ એક ગુણ ચિંતા ઉપજાવે તેવો હતો. તે સૌની સાથે હસ્યા કરતી હતી. હસવું એ સ્વભાવનો ગુણ જ કહેવાય. પણ નારીજીવનમાં અકારણ સૌની સાથે હસ્યા કરવું એ દોષ પણ થઈ શકે છે. કેટલીક વાર ખોટા માણસો તેમાંથી ખોટો સંદેશો માનીને આગળ વધતા હોય છે. આગળ વધેલા ખોટા માણસોને રોકવા કે અટકાવવાનું કઠિન થઈ જતું હોય છે. કેટલીક વાર આવી રીતે એકપક્ષીય આકર્ષણ અથવા પ્રેમ થઈ જતો હોય છે, જે હાનિકારક પરિણામમાં બદલાતો હોય છે. એટલે હસવું પણ સાર્થક અને સાચા માણસની સામે જ હોવું જોઈએ.

હવે આ કન્યા લગ્નને લાયક થઈ. તેના પિતાને ચિંતા થઈ કે આ સૌની સામે હસ્યા કરે છે, જેથી ગામના કેટલાક આવારા છોકરાઓ તેની પાછળ ફર્યા કરે છે, તો આ કન્યાએ તેનું કૌમાર્ય સાચવ્યું છે કે નહીં? જો નહીં સાચવ્યું હોય તો સાસરાપક્ષમાં ખબર પડી જતાં મારી નિંદા થશે. લગ્ન પહેલાંના કામસંબંધો છુપાવી રાખવા કઠિન હોય છે. જો પ્રગટ થઈ જાય તો પરિણામ સારાં નથી આવતાં. તેમાં પણ કન્યાઓ માટે તો આવા સંબંધો ન જ હોય અને કદાચ હોય તો તે કદી પણ સપાટી ઉપર ન આવે તેવી રીતે દબાવી દેવા જોઈએ. અકારણ હસવાથી પિતાને પોતાની જ કન્યા ઉપર વહેમ પડ્યો. સકારણ કે અકારણ વહેમ લગ્નજીવનનો વિનાશ કરતો હોય છે. બને ત્યાં સુધી વહેમ પડે જ નહીં તેવા વ્યવહારથી જીવવું જોઈએ. આને જીવનની સાવધાની કહેવાય. તમારે પાપભ્રષ્ટ નથી થવું એટલું જ પર્યાપ્ત નથી, પણ તમે પાપભ્રષ્ટ થયા જ નથી તેવી ખાતરીવાળું સ્પષ્ટ જીવન જીવવું પણ જરૂરી છે. લોકોની પરવા ન કરીને લોકોને વહેમ ઊપજે તેવું અસાવધાનીભર્યું જીવન જીવવાથી લોકનિંદા થતી હોય છે, જે તમારી છાપ બગાડે છે. તેનાથી તમે નિર્દોષ હોવા છતાં પણ ઘણી વાર સહન કરવાનો વારો આવતો હોય છે.

શેઠે પોતાની હસમુખી કન્યાના કૌમાર્યની પરીક્ષા લેવાનો વિચાર કર્યો. તે કોઈ બહાને તેને જંગલમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેને કામોત્તેજના થાય તેવા પ્રયત્નો કર્યા અને એક યુવાનને તેની પાછળ મોકલ્યો. ઘણા પ્રયત્ને પણ કન્યાએ મચક ન આપી ત્યારે શેઠને થયું કે પોતાની કન્યા પૂરેપૂરી સચવાયેલી છે. સચવાયેલી કન્યા જ શિયળવતી હોય છે અને તે જ પતિવ્રતાધર્મનું પાલન કરી શકતી હોય છે. જોકે આવી પરીક્ષા કોઈની કરાય નહીં. પણ પરીક્ષાથી શેઠને સંતોષ થયો અને તેનાં લગ્ન પોતાના જ કુળ જેવા શ્રેષ્ઠી સાથે ધામધૂમથી કરી દીધાં. બુદ્ધે ભિક્ષુઓને ઉપદેશ આપ્યો, “હે ભિક્ષુઓ, જેણે વ્યાપક સામાજિક—ધાર્મિક જીવન જીવવું હોય તેણે લોકોને વહેમ પડે તેવું જીવન જીવવું નહીં. માત્ર લોકશુદ્ધ જીવન જ પર્યાપ્ત ન કહેવાય, પણ લોકવહેમમુક્ત જીવન પણ જરૂરી છે. જોકે હલકા લોકો તો કોઈના પણ ઉપર વહેમાતાં વાર કરતા નથી, તોપણ પૂરેપૂરી સાવધાની તો રાખવી જ જોઈએ.”

*

ભિક્ષુ થવાનું કારણ માત્ર વૈરાગ્ય જ નથી હોતું, બીજાં ઘણાં કારણો પણ હોય છે. પણ જે કારણથી વ્યક્તિ ભિક્ષુ થઈ હોય તે તેનો સ્વભાવ અને આદતો છોડી શકતી નથી. તેથી ભિક્ષુઓમાં પણ સ્વભાવ અને આદતોના ભેદથી ઘણા પ્રકારના ભિક્ષુઓ જોવા મળતા હોય છે. બુદ્ધ એક એવા ભિક્ષુની કથા ચલાવી જે ગિલોલ ચલાવવામાં બહુ હોશિયાર હતો. તે દેખાદેખી સાધુ થઈ ગયો. ઘણી વાર ઘણા લોકો પોતાની ઇચ્છા કે ડહાપણથી સમજી-વિચારીને કામ કરતા નથી હોતા, પણ આવેશમાં આવીને દેખાદેખી કરતા હોય છે. ગામના ઘણા યુવાનો ભિક્ષુ થતા હતા એટલે પોતે પણ ભિક્ષુ થઈ ગયો. આવા દેખાદેખી થયેલા ભિક્ષુઓ ભિક્ષુપણને પાર પાડી શકતા નથી હોતા. તેવા લોકો માટે જ કઠોર નિયમો ઘડવા પડતા હોય છે અને આ કઠોર નિયમો જ તેમને વિચલિત પણ કરી દેતા હોય છે.

આવો એક ગિલોલબાજ ભિક્ષુ પોતાની ગિલોલ સાથે ક્યાંક જઈ રહ્યો હતો. તેવામાં આકાશમાં ઊડતા બે હંસ જતા તેણે જોયા. તેમને જોતાં જ તેની જૂની આદત જાગી ઊઠી. આદતો સુષુપ્તાવસ્થામાં પડી રહેતી હોય છે અને મોકો મળતાં જ જાગી ઊઠતી હોય છે. જાગેલી આદતોને લાંબો સમય વારંવાર દબાવી શકાતી નથી. તે કોઈ ને કોઈ વાર કાર્યમાં પરિણત થઈ જ જતી હોય છે. ગિલોલબાજની આદત જાગી ઊઠી. ફટ દઈને તેણે ચીવરમાં સંતાડેલી ગિલોલ બહાર કાઢીને સાથેના ભિક્ષુને કહ્યું કે “જોજે હો, આ હંસોમાંથી એકની આંખ હું વીંધી નાખું છું.” એમ કહીને તેણે ગિલોલ મારી અને હંસ ચીસો પાડતો જમીન ઉપર પટકાયો.

બુદ્ધ કહે છે: ભિક્ષુઓ, આ ગિલોલબાજ પૂર્વજન્મમાં પણ આવું જ કામ કરતો હતો, એમ કહીને તેની પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી. વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે બોધિસત્ત્વ તેમના અમાત્ય હતા. તે રાજાનો પુરોહિત બહુ બોલકો હતો. તે જ્યારે જુઓ ત્યારે બોલબોલ કર્યા જ કરે. તે ચૂપ જ ન રહે, બીજાને બોલવા જ ન દે. તે કામની વાતો કરતાં વગર-કામની વાતોને વિસ્તારથી બોલ્યા કરે. અનાવશ્યક અતિ બોલવું તે મંત્રીનું દૂષણ કહેવાય. બહુ બોલકો માણસ કદી મુત્સદ્દી ન હોય. જે ધીરવીર અને ગંભીર હોય તે જ મુત્સદ્દી થઈ શકે. પણ પુરોહિત તો એટલો બધો વાચાળ કે લોકો તેની વાતોથી ત્રાસી જાય, પણ તે બોલતો બંધ ન થાય.

ત્યારે વારાણસીમાં એક કૂબડો માણસ રહેતો હતો. કૂબડા માણસો ઠીંગણા હોય, તે અદર્શનીય હોય, પણ તેમની બુદ્ધિ બહુ તેજ હોય. આ કૂબડો ગિલોલ ચલાવવામાં બહુ નિપુણ હતો. એક વાર મિત્રો સાથે તે વનમાં ગયો અને ત્યાં વિશાળ વૃક્ષની નીચે બેસીને વૃક્ષનાં પાંદડાંમાં એવી રીતે કાંકરીઓ ચલાવી કે જાતજાતની ડિઝાઈન થઈ ગઈ. હાથી-ઘોડા-હરણ વગેરેની ડિઝાઈન ગિલોલથી કાંકરીઓ મારીમારીને બનાવી દીધી.

રાજા ત્યાંથી નીકળ્યો. આ બધી ડિઝાઈનો જોઈને તેને નવાઈ લાગી. રાજાને જોઈને કૂબડાના બધા મિત્રો ભાગી ગયા, પણ કૂબડો ભાગી ન શક્યો તેથી ત્યાં જ બેસી રહ્યો. રાજાને જાણવા મળ્યું કે આ કૂબડાએ જ આ બધી ડિઝાઈનો કાંકરીઓ મારીમારીને બનાવી છે. બોધિસત્ત્વ અમાત્યે રાજાને સમજાવ્યો કે “આ કૂબડો આપણા કામનો છે. પુરોહિતનું મોટું બંધ કરવામાં આ સારો કામ આવશે.” અમાત્ય તેને કહેવાય જેને બધી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતાં આવડતું હોય. ખરાબમાં ખરાબ ગણાતી વસ્તુ પણ કામની હોય છે, જો કામ લેતાં આવડે તો. આવું જ માણસોનું પણ છે. ખરાબ માણસ પણ કામમાં લઈ શકાય છે. રાજાએ કહ્યું: “તો પછી આ કૂબડાને સાથે લઈ લો.” કૂબડાને રથમાં બેસાડી દીધો. પછી બહુ બોલકા પુરોહિતનું મોટું બંધ કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું. તેણે બકરીની લીંડીઓ તગારું ભરીને મંગાવી. પછી પડદા પાછળ સંતાઈ ગયો. પડદામાં એક કાણું પાડ્યું.

પેલી તરફ પુરોહિત બેઠો હતો અને રાજા તથા અમાત્ય વગેરે સાથે બોલબોલ કર્યા કરતો હતો. કૂબડાને ઇશ્વરત મળતાં જ તેણે ગિલોલ દ્વારા હળવાશથી બકરીની લીંડીઓ ચલાવવા માંડી. જેમ એકલવ્યે કૂતરાનું મોટું બંધ કરી દીધું હતું તેમ કૂબડાએ પણ પુરોહિતનું મોટું બકરીની લીંડીઓથી ભરી દીધું. તે બોલતો બંધ થઈ ગયો. પછી તેને ઉપદેશ આપીને હિત-મિત વાણી બોલવા સમજાવ્યો. તે દિવસથી પુરોહિતની બહુ બોલવાની કુટેવ છૂટી ગઈ.

રાજાએ પુરોહિતને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું અને કૂબડાને ઇનામ આપ્યું.

બુદ્ધ કહે છે: “હે ભિક્ષુઓ, ત્યારે જ કૂબડો હતો તે આ હંસનો શિકારી ભિક્ષુ જ હતો. રાજા તો આનંદ હતો. અને જે અમાત્ય હતો તે

તો હું જ હતો.”

આમ વધુપડતું બોલ-બોલ નહીં કરવાનો ઉપદેશ બુદ્ધે આપ્યો.

20-2-12

*

દામ્પત્યજીવનમાં સજોડાં અને કજોડાં થયા કરતાં હોય છે. શતપ્રતિશત સજોડું તો ભાગ્યે જ જોવા મળે, પણ કજોડાં ઘણાં જોવા મળે. અહીં બધા પ્રકારનાં કજોડાંઓનું ચિત્રણ કરવાનું નથી, પણ માત્ર શારીરિક કજોડાંનું જ થોડું ચિત્રણ કરવાનું છે. ઘણાં દમ્પતીઓ શરીરથી એકદમ ભિન્ન દેખાતાં હોય. જેમકે એક કાળું અને બીજું ગોરું, એક ઊંચું અને બીજું નીચું, એક જાડું અને બીજું પાતળું. આમ બંનેને સાથે ઊભાં રખાયાં હોય કે બેસાડ્યાં હોય તો તરત જ મેળ ન ખાય તેવો ભેદ દેખાઈ આવે. આવા જ એક શારીરિક કજોડાની વાત બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહી રહ્યા છે.

ત્યારે બુદ્ધ વૈશાલીના મહાવનમાં બેઠા હતા અને એક લિચ્છવી રાજા સંબંધી કથા કહેવા મંડ્યા. આ રાજાએ પૂરા ભિક્ષુસંઘ સહિત બુદ્ધને પોતાના ત્યાં જમવા બોલાવ્યા. આવા ભોજન-પ્રસંગે ઘરની સ્ત્રીઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. ભોજનવ્યવસ્થા મુખ્યતઃ સ્ત્રીઓ સંભાળતી હોય છે તેમ જ ધાર્મિક જમણવારોમાં સ્ત્રીઓની શ્રદ્ધા વિશેષ હોવાથી તે અતિથિઓ વચ્ચે આઘીપાછી થયા કરતી હોય છે. ઘરના પુરુષો અતિથિઓ સાથે બેઠાબેઠા વાતો કરતા રહેતા હોય છે. આવા મોટા સમારોહોમાં જો ઘરઘણી દોડાદોડી કરતો હોય તો સમજવું કે તેની પાસે વ્યવસ્થાશક્તિ નથી. જ્યાં ઘરઘણી બેઠોબેઠો માત્ર આંખના ઇશારાથી બધી વ્યવસ્થા કરતો હોય ત્યાં જ પૂરી વ્યવસ્થા હોય.

આઘીપાછી થનારી સ્ત્રીઓમાં એક સ્ત્રીએ સૌનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચ્યું. આમે સ્ત્રીઓ ગમે તે પ્રકારે પોતાની તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચતી જ હોય છે. ઘૂમટો તાણ્યો હોય તોય ભલે અને ન તાણ્યો હોય તોય ભલે, અતિથિઓનું ધ્યાન પોતાની તરફ જાય તેવા પ્રયત્નો તે કરતી જ હોય છે, તેથી ડાહ્યા પુરુષો હલકા અતિથિઓ આગળ સ્ત્રીઓને પ્રગટ કરતા નથી. પણ અહીં તો ભિક્ષુઓ હતા, કોઈ હલકા માણસો ન હતા. એક સ્ત્રી અતિશય જાડી હતી. તેની ચરબીનાં લોથડાં આખા શરીરમાં ઊપસી આવ્યાં હતાં. શરીર સૂજી ગયું હોય તેવું દેખાતું હતું. ભલે રૂપાળું મોઢું ન હોય પણ શરીર ગંઠાયેલું, પ્રમાણસર વ્યવસ્થિત હોય તો સારું લાગે. રૂપ અને યૌવનનો મેળ સોનામાં સુગંધ જેવો લાગે, પણ રૂપ વિનાનું યૌવન હોય તોપણ તે સોના જેવું લાગે. પણ જ્યાં રૂપ કે યૌવન બંનેમાંથી એકે ન હોય ત્યાં આકર્ષણની વાત જ ન હોય. આવા શરીરમાં જો સદ્ગુણો હોય તો તે પૂજ્ય થઈ જાય. રૂપ-યૌવન વિના પણ સદ્ગુણોનો ભંડાર પૂજાતો હોય છે, પણ રૂપયૌવન ન હોય અને દુર્ગુણોનો ભંડાર ભેગો થયો હોય તો-તો ગટર જેવી દુર્ગંધ મારતું એ શરીર ઘોર ઘૃણાને પાત્ર થઈ જાય.

ભિક્ષુઓને જિજ્ઞાસા થઈ કે આ અતિશય જાડી—ફૂલી ગયેલી સ્ત્રી કોની છે? કુરૂપતા મળી જ હોય તો તે ઢાંકવાથી શોભે, સુરૂપતા મળી હોય તો તે પણ ઢાંકવાથી રક્ષિત રહે. કુરૂપતાને ખુલ્લી મૂકે તો કદાચ હાંસી ઉડાવે અને સુરૂપતાને ખુલ્લી મૂકવામાં આવે તો લૂંટાઈ જાય. બંને ઢાંકવા જેવી કહેવાય.

ભિક્ષુઓની જિજ્ઞાસા જાણીને બુદ્ધે કહ્યું: “આ તો લિચ્છવી રાજાની મહારાણી છે.” લોકોને નવાઈ લાગી કે રાજાને કોઈ રૂપાળી રાણી નહીં મળી હોય તે આવી પીપ જેવી જાડી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યા હશે! જે સમાજમાં બાળલગ્નો કે તરુણલગ્નો થતાં હોય છે, તેમાં વર-કન્યા પાતળાં દેખાતાં હોય તોપણ આગળ જતાં એકાદ ઘણું જાડું થઈ જતું હોય છે તેથી પણ કજોડું થતું હોય છે. એટલા માટે તો આપણે ત્યાં કુળ જોવાનો રિવાજ છે. વર કે કન્યાનાં માતા-પિતા કે કોઈ એક બહુ જાડું હોય તો તે જિન વર-કન્યામાં પણ ઊતરી આવેલાં હોય છે, જેથી બહુ જાડાં માતા-પિતાની કન્યા કે વરને સમજીને જ પસંદ કરાય.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું: “આ જાડી રાણીને રાજાએ કેમ પસંદ કરી તેની પણ એક કથા છે.”

ભિક્ષુઓના આગ્રહથી બુદ્ધે તે કથા કહેવા માંડી:

વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે બોધિસત્ત્વ મંત્રી હતા. તેવા સમયે રાજા પોતાની અગાસી ઉપરથી દૂરદૂર સુધીનું દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો. રાજમહેલ એવો હોવો જોઈએ કે જ્યાંથી દૂરદૂરનું દેખાતું રહે. પરદેશમાં ‘વિઝન’(આકર્ષક દૃશ્યો)નાં પણ પૈસા લેવાય છે. મકાનની ચારે તરફ તરત જ લોકોની દીવાલો આવી જતી હોય અને કશું ન દેખાતું હોય તો તે નેત્રપીડક સ્થાન કહેવાય.

અગાસી ઉપરથી રાજાએ જોયું કે દૂર એક સ્ત્રી આવી રહી છે. તેને કુદરતી શૌચની હાજત લાગી. કશો જ વિચાર કર્યા વિના તે રસ્તામાં

જ કપડાં ફેલાવીને હાજતે બેસી ગઈ અને પછી પાણી વગેરે લીધા વિના જ ઊભી થઈને ચાલવા લાગી. રાજા આ દશ્ય જોતો જ રહી ગયો. ત્યારે અને આજે પણ ગામોમાં અને નગરોમાં પ્રજાના બે ભાગ જોવા મળતા. એક સંસ્કારી, સભ્ય, માન-મર્યાદા પાળનારી પ્રજા અને બીજી સંસ્કારહીન, અસભ્ય, સ્વચ્છંદી વર્તીવ કરનારી. આ બે પ્રકારની પ્રજાના મહોલ્લા જ જુદા રહેતા. બંનેનું વાતાવરણ સાવ ભિન્ન રહેતું, તેથી ઉચ્ચતા અને નીચતાનો વર્ગ બનતો. આવો વર્ગ પશ્ચિમમાં પણ છે જ. નિઝોલોકોના મહોલ્લા જ જુદા હોય. ત્યાંનું વાતાવરણ સાવ જુદું હોય. ત્યાં મકાનો સસ્તાં મળે તોપણ અમુક લોકો ન રહે.

એક કહેવત છે કે રાજા, વાજાં અને વાંદરાં જે મનમાં આવે તે કરે. તેમાં હાપણ હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય. મોટા ભાગે રાજાઓ તુંડમિજાજી, હાપણ વિનાના જ હોય છે. જોકે કોઈકોઈ બહુ ઉત્તમ હાપણવાળા પણ હોય છે. પણ તેમાં રાજાઓનો દોષ ન કહેવાય. ‘સુપર’ સત્તા સુરાપાન જેવી છે. સત્તાનો નશો ન ચઢે તેવું ભાગ્યે જ બને. આ ‘સુપર’ સત્તાનો નશો તેમને હાપણનો દુશ્મન બનાવી દેતો હોય છે. બાકી નશો ન ચઢે તો-તો ‘સુપર’ સત્તા ભગવાનની સત્તા બની જાય.

રાજાને થયું કે રસ્તા વચ્ચે કપડાં ફેલાવીને કુદરતી હાજતે જનારી આ સ્ત્રી નફ્ફટ તો કહેવાય, પણ સાથેસાથે વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ રસ્તો કાઢનારી કહેવાય, તેથી મારે આને પટરાણી બનાવવી જોઈએ. આવું વિચારીને તેણે તે સ્ત્રીને પટરાણી બનાવી. તેનો પુત્ર ચક્રવર્તી રાજા બન્યો. આ જ સ્ત્રી આ જન્મે આ લિચ્છવી રાજાની પત્ની બની છે એટલે આ કજોડું ગયા જન્મથી ચાલ્યું આવે છે.

21-2-12

39. કુંડક-પૂન-જાતક

બધા સાધુ-સંતો એકસરખા નથી હોતા. કેટલાક ધનમુખી હોય છે, જે ધનવાનોને જ મહત્ત્વ આપતા રહે છે. ધનવાનોને જોતાં જ ઊભા થઈને તેમનું માન-સન્માન કરવા અને ગુણગાન ગાવા લાગતા હોય છે. બીજા કેટલાક માનમુખી હોય છે, જે માન આપનારને જ મહત્ત્વ આપતા હોય છે. ત્રીજા કેટલાક સત્તામુખી હોય છે, જે સત્તાધારીઓને મહત્ત્વ આપતા રહે છે. આ બધામાં દરિદ્રમુખી તો ભાગ્યે જ કોઈ જોવા મળશે. દરિદ્ર વ્યક્તિ સૌને અપ્રિય હોય છે. સાધુ-સંતો પણ જો તેના પ્રત્યે અપ્રિયતા બતાવે તો દરિદ્રને જવાનું કોઈ સ્થાન જ ન રહે. ભગવાન અને સંત સહજ રીતે દરિદ્રપ્રેમી હોય છે, પણ જો તે સાચો ભક્ત હોય તો, દરિદ્ર હોય પણ દૂષણોથી ભરેલો હોય તો નહીં. કેટલીક વાર દરિદ્રતા ભક્તિભાવ અને સદ્ગુણોથી ભરપૂર હોય છે, પણ ધનવાનો આગળ તે ફિક્કી દેખાતી રહે છે. પણ જો સાચો ભગવાન કે સાચો સંત હોય તો ધનવાનોની તુલનામાં ગુણવાન ભક્તિભાવવાળા દરિદ્રને વધુ મહત્ત્વ આપે, પણ હા, જો તે નિઃસ્પૃહ હોય તો જ.

ત્યારે બુદ્ધ શ્રાવસ્તીનગરીમાં રહેતા હતા અને પોતાના વિશાળ સંઘની સાથે એક જ ધનવાનને ત્યાં ભિક્ષા લેતા. ઘણા ધનવાનો બુદ્ધ અને તેમના ભિક્ષુસંઘને જમાડવામાં ગૌરવ અનુભવતા. દાન ગૌરવ અપાવે છે અને ગૌરવજીવી લોકો ગૌરવ વધારવા માટે દાન કરતા રહે છે. પોતાના આંગણે બુદ્ધ પોતાના 500 ભિક્ષુઓની સાથે ભિક્ષા લેવા આવે. તેમને રોજ નવાંનવાં વ્યંજનો બનાવીને જમાડવામાં આવે. લોકો જુએ અને ધન્યતા અનુભવે.

જે ગલીમાં બુદ્ધ ભિક્ષા લેવા આવતા એ જ ગલીમાં એક ગરીબ મજદૂર પણ રહે. તેને રોજ ઇચ્છા થાય કે “શું બુદ્ધ મારી ભિક્ષા ગ્રહણ કરશે? મારી પાસે પકવાનો અને વ્યંજનો નથી. હું તો મહેનત કરનારો ગરીબ મજૂર છું.” એક દિવસ હિંમત કરીને તેણે લૂખી-સૂકી સામગ્રીની રસોઈ બનાવી અને બુદ્ધની સામે જઈને ઊભો થઈ ગયો: “ભગવાન, મારી ભિક્ષા ગ્રહણ કરો.” ધનવાનોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. આ વચ્ચે ક્યાંથી ઘૂસી આવ્યો? સૌએ તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બુદ્ધે સૌને અટકાવી દીધા, એટલું જ નહીં, તેની લૂખી ભિક્ષા ગ્રહણ કરીને ઘૃણા વિના આનંદપૂર્વક ખાવા લાગ્યા. મહાદરિદ્ર પ્રત્યેની બુદ્ધની ઉદારતા જોઈને સૌ છક થઈ ગયા અને સૌ દરિદ્રને અહોભાવથી જોવા લાગ્યા: “આવા ભાવથી તો કદી અમારી રસોઈ બુદ્ધ જમ્યા જ નથી. આ દરિદ્રનાં અહોભાગ્ય કહેવાય!” મોટા પુરુષો જેને સાથ આપે તે મોટા થઈ જાય. બધા ધનવાનોએ તે દરિદ્રને ધન આપવા માંડ્યું. જોતજોતાંમાં તે પણ ધનવાન થઈ ગયો. હવે તો તે પણ શેઠ બની ગયો હતો. કદાચ તે શેઠ ન બન્યો હોત અને દરિદ્ર જ રહી ગયો હોત તોપણ તે મહાન જ હોત. વ્યક્તિનું મૂલ્ય તેની સંપત્તિથી ન મપાય પણ તેની ઉચ્ચ ભાવનાથી અને તેનાં સત્કર્મોથી મપાય.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું, “ભિક્ષુઓ, ધનમુખી ન થશો, માનમુખી ન થશો, સત્તામુખી ન થશો, પણ દરિદ્રમુખી થજો. ભાવનાવાળા દરિદ્રને પ્રાથમિકતા આપજો.”

ભિક્ષુઓની પણ એક ન્યારી દુનિયા હોય છે. ભિક્ષુઓ નગરો, ગામો, મહોલ્લાઓ, ગલીઓ અને ઘરો વહેંચી લેતા હોય છે. ‘આ ભાગ મારો અને આ ભાગ તારો’ એવો વહેંચણી-ભાગ કરી લેતા હોય છે. કોઈને સારો ભાગ આવે તો કોઈને નબળો આવે—જેમ ખેડૂતો ખેતરો વહેંચતા હોય છે તેમ. શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક સારામાં સારા મહોલ્લામાં એક ભિક્ષુણી રોજ ભિક્ષા માગવા જાય. ત્યાંના લોકો બહુ શ્રદ્ધાળુ અને ઉદાર હોવાથી તેને પાત્ર ભરીને ખૂબ સારી ભિક્ષા આપે, તેથી તે બહુ રાજી થાય. ગમતી વસ્તુઓમાં સર્વાધિક ગમતી વસ્તુ ભોજન હોય છે. સારું ભોજન સૌને ગમે—ત્યાગીઓને પણ. તેમાં પણ જેમનું ભોજન હંમેશાં પર-ઘરે થતું હોય તેમને વિચારો આવ્યા કરે કે આજે શું મળશે? મનગમતું મળે તો રાજીરાજી થઈ જાય. ભિક્ષુણીને રોજ મનગમતું ભોજન મળ્યા કરતું તેથી તે ખૂબ રાજી રહેતી હતી. પણ ઇષ્ટપ્રાપ્તિની બે ચિંતા હોય છે: એક, તે મરી તો નહીં જાય? અને બીજું, તે ઓછું તો નહીં થઈ જાય? આ બે ચિંતાઓની જ્યાંથી સંભાવના રહે તેના પ્રત્યે તે સાશંક અને સાવધાન રહે. તેથી તે ભિક્ષુણીએ બાકીની ભિક્ષુણીઓ વચ્ચે અફવા ફેલાવી કે “જોજો હો, ફલાણી ગલીમાં કદી ભિક્ષા માગવા જતી નહીં. ત્યાં ભયંકર સાંઢ રહે છે, ભયંકર કૂતરા રહે છે. મારી જ નાખશે.” આવો ભય ફેલાવવાના કારણે બીજી કોઈ ભિક્ષુણીઓ તે ગલીમાં જતી નહીં અને પોતે લીલાલહેર કરતી. કાગડા કદી એકલા ખાઈ શકતા નથી. કાંઈક ખાવાનું જુએ એટલે કાં-કાં-કાં કરી મૂકે, પોતાના જાતિભાઈઓને બોલાવે, પછી બધા હળીમળીને ખાય. કૂતરાં કદી એકસાથે જમી શકતાં નથી. ખાવાનું મળે અને બીજું કૂતરું આવી જાય તો પરસ્પર ઘૂરકિયાં કરે, લડે-ઝઘડે, લોહીલુહાણ થઈ જાય. આ તેમની પ્રકૃતિ કહેવાય. માણસો પણ કેટલાક કાગડા જેવા અને કેટલાક કૂતરા જેવા હોય છે.

એક વાર એવું બન્યું કે પેલી ભિક્ષુણી તે જ ગલીમાં કોઈના ઘરે ભિક્ષા માગવા જતી હતી ત્યારે એક સંઘલા ઘેટાએ તેને જોરથી ટક્કર મારી જેથી તેની જાંઘનું હાડકું ભાંગી ગયું. જેમતેમ ઉપાડીને તેને સંઘારામમાં લઈ આવ્યા. છ મહિના સુધી તે ખાટલામાં રહી. બધી સાધ્વીઓ તેની મશ્કરી કરવા લાગી: “જોજો હો, બહુ મોટી આપણી હિતચંત્રિક બની હતી? જ્યાં જવાની આપણને ના પાડતી હતી ત્યાં પોતે જ રોજ મલાઈ ખાતી હતી. હવે ઘેટાએ ટક્કર મારી તો આ હાલ થઈ ગયા!”

બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહે છે કે “આવી કોઈ ગલી કે કોઈ ભક્તનું ઘર આપણા બાપનું નથી. તેના પર હક્ક કરવાનો ન હોય. જ્યાં સારું હોય ત્યાં સૌને લઈ જાઓ અને સૌને લાભ લેવા દો. માત્ર વ્યક્તિગત રીતે પોતાના સ્વાર્થની જ પેરવી ન કરતા રહો.”

ધનવાનોના નબીરા ભાગ્યે જ સંસ્કારી અને શીલવાન હોય છે. વગર તપસ્યાએ બાપની સંપત્તિ મેળવીને તે ટકી જતા હોય છે. છકેલો માણસ લાઈન બહારનું જીવન જીવવા લાગે છે. લાઈન બહારનું જીવન વ્યક્તિની નિંદા કરાવતું થઈ જાય છે, પણ તેની તેને પરવા હોતી નથી.

શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક અતિ ધનવાન શ્રેષ્ઠીના ઘરમાં એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. બચપણથી જ તે સંસ્કારી અને સદ્ગુણી હતો. તેને વારાણસી મોકલીને બધી વિદ્યામાં પારંગત કરાવી દીધો. તે જ્યારે શ્રાવસ્તી પાછો આવ્યો ત્યારે કાતિક-મહોત્સવ ચાલી રહ્યો હતો. આ મહોત્સવમાં લોકો કામકીડાને વધુ મહત્ત્વ આપતા હતા. શ્રીમંતોનાં નબીરા અને નબીરીઓ મન મૂકીને નાચતાં, ગાતાં, કૂદતાં અને પછી ઇચ્છા પ્રમાણે કામભોગ ભોગવતાં. બધા નબીરાઓ એકએક સ્ત્રી લઈને નીકળી પડ્યા. તેમણે પેલા શ્રેષ્ઠીપુત્રને પણ એક વેશ્યા સ્ત્રી લાવી આપી અને મોજમસ્તી કરવા પોતાની સાથે ચાલવા કહ્યું. પણ શ્રેષ્ઠીપુત્ર વૈરાગ્યવાન હતો. તેને આવી મોજમસ્તી ગમતી નહીં, પણ મિત્રોના દબાણથી તે ટોળામાં ભરાઈ ગયો. સંગની અસર પ્રબળ હોય છે. સંગના પ્રભાવથી કેટલીક વાર લોકો ન કરવાનું કરી બેસતા હોય છે. એટલે ગીતામાં ભક્તનાં લક્ષણોમાં “જિત- સંગદોષાઃ” કહ્યું છે. સંગના દોષો જે જીતનારો હોય તે જ ભક્ત થઈ શકે અને રહી શકે.

મિત્રોએ વેશ્યાને પૂરેપૂરી શણગારીને પેલા શ્રેષ્ઠીપુત્રની સાથે જોડી દીધી. કેટલાક લોકો પોતે તો પતિત હોય, પણ બીજા પુનિત હોય તેને પણ પતિત બનાવવામાં રસ લેતા રહે છે. આનું નામ જ નીચતા કહેવાય. નીચા પડે અને પાડે તે નીચ કહેવાય. શ્રેષ્ઠીપુત્ર અને વેશ્યા બંન્ને જ્યારે શણગારેલા પલંગમાં ભેગાં થયાં ત્યારે શ્રેષ્ઠીપુત્રે તેને બહેન કહીને બોલાવી. આવી રીતે બહેન કહેનાર તો આજ સુધી તેને કોઈ મળ્યો જ ન હતો. તેને નવાઈ લાગી. સામાન્ય રીતે તો ભૂખ્યા માણસો જેમ ભોજન ઉપર તૂટી પડે તેમ તૂટી પડનારા જ બધા મળ્યા હતા, જ્યારે આ સાવ શાંત હતો. તેણે વેશ્યાને સમજાવીને, તેની રકમ તેને આપીને શાંતિથી વિદાય કરી દીધી. પ્રહ્લાદ જેમ હોળીમાં પણ બચી ગયો હતો તેમ આ શ્રેષ્ઠીપુત્ર કામહોળીમાં બચી ગયો!

વેશ્યા વિદાય થઈ, પણ આગળ જતાં રસ્તામાં તેને કોઈ બીજો સોદાગર મળી ગયો તેથી તે તેની સાથે ચાલી ગઈ. વેશ્યાની મા પોતાની દીકરીની રાહ જોતી ઘરે બેઠી હતી. તે ન આવવાથી તે નિરાશ થઈ અને શ્રેષ્ઠીપુત્ર પાસે પોતાની દીકરીને લેવા આવી. શ્રેષ્ઠીપુત્રે કહ્યું કે “તે તો તરત જ ચાલી ગઈ હતી.” પણ તેની વાત કોઈએ માની નહીં. રાજફરિયાદ થઈ. શ્રેષ્ઠીપુત્રને પોલીસ ગિરફતાર કરીને બજાર વચ્ચેથી લઈ જવા લાગી. લોકો ભેગા થઈ ગયા. સૌ કોઈ ધિક્કારવા લાગ્યાં. કેટલીક વાર નિર્દોષ માણસ પણ દોષી થઈને દંડિત થતો હોય છે, તો કેટલીક વાર નિષ્કલંક વ્યક્તિને કલંકિત કરીને તેની ફજેતી કરવામાં આવતી હોય છે. શેઠને ખબર પડી. પોતાના પુત્રની આવી દશા જોઈને તેને આઘાત લાગ્યો. શ્રેષ્ઠીપુત્ર વિચારવા લાગ્યો: અરે! જીવન આવું જ છે! મારે આવું જીવન નથી જોઈતું. અહીં સત્યને ફાંસી દેવાય છે અને અસત્ય ફૂલે પૂજાય છે. જો આ ઉપાધિમાંથી હું છૂટીશ તો દીક્ષા લઈને ભિક્ષુ થઈ જઈશ, આત્માનું કલ્યાણ કરીશ.

એવામાં પેલી વેશ્યા પણ પોતાનું કામ પતાવીને ઘરે જવા આવતી હતી. તેણે શ્રેષ્ઠીપુત્રની આવી દશા જોઈ ને તે દોડતી શ્રેષ્ઠીપુત્ર પાસે પહોંચી અને પોલીસને કહેવા લાગી કે “આ તો મહાન વ્યક્તિ છે, નિર્દોષ છે. છોડી મૂકો.” પોલીસે શ્રેષ્ઠીપુત્રને છોડી મૂક્યો. તે સીધો જ બુદ્ધની પાસે પહોંચ્યો અને તરત જ ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી.

બુદ્ધ કહે છે: “હે ભિક્ષુઓ, આ સંસારમાં કેટલીક વાર નિર્દોષ દોષી થઈ જાય છે અને નિષ્કલંકને કલંક લગાડવામાં આવે છે. તેથી દીક્ષા જ સારી.”

42. બંધનમોક્ષ-જાતક

અથાહ સમુદ્રની કોઈ કદાચ થાહ મેળવી શકે તો શકે, અનંત આકાશના ખૂણા સુધી કોઈ પહોંચી જાય તો જાય, પણ કોઈ એવો વિરલો પુરુષ નથી જે સ્ત્રીના ચરિત્રને પહોંચી શકે. સ્ત્રીઓ ઓછામાં ઓછા બે પ્રકારની હોય છે: એક જે સીધી-સાદી-સરળ ધર્મસહજ જીવન જીવનારી. તેમને કશું ચરિત્ર કરવાની જરૂર હોતી નથી, કારણ કે તેમને કશું જ છુપાવવાનું નથી હોતું; પણ જેમને ડગલે ને પગલે બધું છુપાવવાનું જ હોય છે, જે પારદર્શી જીવન જીવી શકતી નથી તેમને ઘણાં ચરિત્રો કરવાં પડતાં હોય છે. આવી થોડી ટકાવારીમાં થયેલી સ્ત્રીઓ બધી સ્ત્રીઓને બદનામ કરી દેતી હોય છે. નીતિકારે કહ્યું છે કે:

“સ્ત્રિયાચ્ચરિત્રં પુરુષસ્ય ભાગ્યં દેવો ન જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ॥

અર્થાત્ સ્ત્રીના ચરિત્રને અને પુરુષના ભાગ્યને દેવો પણ જાણી શકતા નથી, તો મનુષ્યની તો વાત જ શી કરવી?

આઘ શંકરાચાર્યે પણ કહ્યું છે કે:

જ્ઞાતું ન શક્યં ચ કિમસ્તિ સર્વેઃ?

યોષિન્મનો યચ્ચરિતં તદીયમ્॥

અર્થાત્ સમર્થ પુરુષો પણ શું જાણી શકતા નથી? જવાબ આપે છે: સ્ત્રીના મનને તથા તેના ચરિત્રને.

આવી લગભગ જૂની છાપ પડી ગયેલી છે. મોટા ભાગે તે ત્યાગીઓની પાડેલી છે. તે સાચી પણ હશે, પણ તે એકપક્ષીય લાગે છે. બીજા પક્ષમાં સીધી-સાદી, પારદર્શી જીવન જીવનારી મહાન સ્ત્રીઓ પણ હોય જ છે. તે મહાન ઋષિ-મુનિ-સંતોની કક્ષાની પૂજ્ય અને મહાન હોય છે.

અહીં જેતવનમાં વિચરતી વખતે બુદ્ધે ભિક્ષુઓને એક કથા સંભળાવી હતી તેની ચર્ચા કરીએ છીએ .

વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના પુરોહિતના ઘરે બોધિસત્ત્વનો જન્મ થયો હતો. મોટો થઈને તે પણ રાજાનો પુરોહિત થઈને કામ કરતો હતો.

તે રાજાને એક પટરાણી હતી. પ્રસન્ન થઈને રાજાએ એક દિવસ તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું. પ્રસન્ન થયેલા પુરુષો પોતાની વહાલી સ્ત્રીઓને અવારનવાર આવી ઓફર કરતા રહે છે. આવી ઓફરને પૂરી કરવામાં તે પોતાનું ગૌરવ માનતા હોય છે. આ એક પ્રકારની પ્રેમશરણાગતિ જ કહેવાય. પ્રેમ હંમેશાં દ્વૈતમાં જ હોય છે. એકલાને પ્રેમ ન હોય, બીજું જોઈએ જ. પણ પ્રેમ જ્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે ત્યારે એક પાત્ર બીજા પાત્રમાં પૂરેપૂરું સમાઈ જાય. પોતાનું સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ ગુમાવીને જ સમાઈ જવાય. તે પછી દ્વૈતનું અદ્વૈત થઈ જાય. તેને દામ્પત્ય કહેવાય. પ્રેમશરણાગતિ વિના આ શક્ય નથી. જેના દામ્પત્યમાં પ્રેમ નથી હોતો તે દ્વૈત જ હોય છે, અદ્વૈત નથી હોતું.

રાજાએ વરદાન માગવા કહ્યું. રાણીએ માગ્યું: “તમારે મારા સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી સામે વિકારી દષ્ટિથી જોવું નહીં.” પ્રેમ વિક્ષેપને સહન કરી શકતો નથી, અર્થાત્ જે બે પાત્રોમાં પ્રેમ હોય તેમાં ત્રીજા કોઈના પ્રવેશને તે સહન કરી શકે નહીં. રાજાને સોળ હજાર નર્તકીઓ હતી, જે એક-એકથી ચઢે તેવી રૂપાળી હતી. તે જ્યારે નાચતી ત્યારે રાજા “વાહ- વાહ!” કહીને ધારી-ધારીને જોયા કરતો. રાણીથી આ સહન ન થતું. પોતાનો પતિ બીજી સ્ત્રીના રૂપને વારંવાર જોયા કરે તે સહન ન થાય. અરે, પોતાનો પતિ બીજી કોઈ સ્ત્રીની રસોઈનાં વખાણ કરે તો તે પણ સહન ન થાય. વખાણની દષ્ટિએ સ્ત્રીઓ ભારે અસહિષ્ણુ હોય છે. તેમને તેમનાં જ વખાણ ગમે—બહુ ગમે, પણ બીજાનાં તો જરાય ન ગમે. તેથી ડાહ્યા પુરુષો પોતાની પત્ની આગળ બીજી સ્ત્રીનાં વખાણ નથી કરતા. જો કરે તો મરે.

રાજાને થયું કે “મારી મહારાણી મારા પ્રત્યે કેટલો બધો પ્રેમ રાખે છે કે હું બીજી સ્ત્રી સામે જોઉં તો તે પણ સહન કરી શકતી નથી!” એક વાર એવું બન્યું કે રાજ્યના છેવાડા ભાગમાં જનવિદ્રોહ થયો. તેને દબાવવા રાજાને સ્વયં જવાનું થયું. પણ મહારાણી રજા ન આપે: “તમારા વિના હું એકલી રહી શકીશ નહીં, તેથી મને પણ સાથે લઈ જાઓ.” રાણીએ બહુ હઠ પકડી. રાજાએ તેને સમજાવી કે યુદ્ધક્ષેત્ર વિકટ હોય છે, ત્યાં સ્ત્રીઓનું કામ નહીં. અંતે રાણીએ એક શરતે રજા આપી કે પ્રત્યેક કોશયાત્રાએ એક સૈનિકને કુશળસમાચાર જણાવવા અને જાણવા મોકલવો. રાજાએ શરતનો સ્વીકાર કર્યો.

રાજા વિશાળ સેના લઈને વિદાય થયો. ભારે મનથી રાણીએ રોતાંરોતાં વિદાય આપી. સ્ત્રીનું પ્રેમરુદન પુરુષને જકડી દેતું હોય છે. પ્રેમની શક્તિજ્યારે આંસુઓમાંથી પ્રગટ થતી હોય છે ત્યારે ભલભલાના હૃદયને હચમચાવી નાખતી હોય છે.

રાજા એક કોશ (ત્રણ માઈલ) પહોંચ્યો કે તેણે એક ઘોડેસવારને રાણીનાં ખબરઅંતર જાણવા મોકલ્યો. રાણી તે યુવાન સૈનિકને જોતાં જ કામાતુર થઈ ગઈ. તેણે અંદર બોલાવીને તેની સાથે કામસુખ ભોગવી લીધું. ઊંચા ઘરની સ્ત્રીઓ નોકરોને રમકડાની માફક રમાડી લેતી હોય છે અને પછી નવું રમકડું હાથમાં આવે કે જરૂર ન રહે ત્યારે ઘા કરીને ફેંકી પણ દેતી હોય છે! નોકરો એટલે રમવાનાં રમકડાં!

આવી રીતે પ્રત્યેક યોજને રાજા એકએક સૈનિક ખબર કાઢવા મૂકતો રહેતો અને રાણી પ્રત્યેક સૈનિક સાથે રતિકીડા કરી લેતી રહી. કામાચાર પાળબદ્ધ હોય તો જ સંયમમાં રહે, પણ જો તેની પાળ તૂટી જાય તો પછી સંયમ રહે જ નહીં. રાણીને રોજ નવીનવી વાનગીઓ ખૂબ ગમવા લાગી. આ રીતે 32 કોશના 32 સૈનિકો આવ્યા. અને પછી વિદ્રોહ દબાવીને પાછા ફરતાં ફરી 32 સૈનિકો મોકલવામાં આવ્યા. એમ કુલ 64 સૈનિકો થયા.

રાજા જ્યારે વિજય મેળવીને નગરના પાદરે પહોંચ્યો ત્યારે વિજયોત્સવ મનાવવા નગર ઘેલું થયું. પુરોહિત (બોધિસત્ત્વ) આ સમાચાર રાણીને આપવા મહેલમાં ગયા. તેને જોતાં જ રાણી કામવિહ્વળ થઈ ગઈ. પુરોહિતને પણ રમકડું બનાવીને રમવાની તેને ઇચ્છા થઈ ગઈ. તેણે પુરોહિતને અંદરના શયનખંડમાં બોલાવ્યો, પણ પુરોહિત વાતને સમજી ગયો. તેણે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો: “મારાથી આવું કાર્ય નહીં થાય. જેનું હું લૂણ ખાઉં છું તેનો નિમકહરામી નહીં થાઉં.” પુરોહિતે મક્કમ જવાબ આપ્યો. મહારાણી માટે આ ઘોર અપમાન હતું. “મારી માગણીનો ઇન્કાર કરનારો હજી પાક્યો નથી!” આવો દર્પ તેની રગરગમાં હતો. તેણે કહ્યું કે—“પુરોહિત, ઇન્કાર કરીશ તો ગરદન કપાવી નાખીશ!” પુરોહિતે ફરીથી મક્કમતાથી કહ્યું કે “એક વાર નહીં, સો વાર ગરદન કપાવીશ, પણ માલિકનો વિશ્વાસઘાતી તો નહીં જ થાઉં.”

પુરોહિત મક્કમ રહ્યો. તે રાણીના દુશ્વરિત્રને જાણતો હતો અને 64 સૈનિકો સાથેના કામાચારને પણ જાણતો હતો. આ સૈનિકો દારૂ પીને અંદર- અંદર હાથતાળી લઈને પોતાના પરાક્રમની બડાઈ એકબીજા સાથે હાંકતા હતા. નાના માણસો મોટી સ્ત્રી સાથેના કામસંબંધોને ગૌરવપૂર્વક બકતા રહેતા હોય છે.

રાણીએ વિજયોત્સવમાં ભાગ લેવાની ના પાડી દીધી. તે બીમાર થઈને એક ખંડમાં પડી રહી. જ્યારે રાજા આવ્યો અને પોતાની અતિવહાલી પત્નીને મળવા ગયો ત્યારે તે પલંગમાં પડીપડી કણસતી હતી. રાજા અધીરો થઈ ગયો, “શું થયું, શું થયું?” તેવું પૂછવા લાગ્યો. રાણીએ રોતાંરોતાં કહ્યું કે “તમારા પુરોહિતે મારા આવા હાલ કરી નાખ્યા છે. મારી ના કહેવા છતાં તેણે મારી સાથે આવું કામ કર્યું છે. હવે હું કયા મોઢે તમારી પાસે આવું?”

રાજા તો વાત સાંભળીને લાલઘૂમ થઈ ગયો. તેણે તરત જ કશું જ પૂછ્યાગાછ્યા વિના પુરોહિતને પીઠ પાછળ હાથ બાંધીને નગર વચ્ચે મારતાં-મારતાં ફાંસીએ ચઢાવી દેવા હુકમ કર્યો. રાજસેવકોએ તેમ જ કર્યું. પાછળ હાથ બાંધીને રાજસેવકો તેને મારતાઝૂડતા લઈ જતા હતા. તેને જોવા આખું નગર ઊમટી પડ્યું. રાણીએ પણ ઝરૂખામાંથી પુરોહિતની દુર્દશા જોઈ. તે રાજી થઈ—“લે, લેતો જા,!”

પુરોહિતને ફાંસીના માંચડે લઈ ગયા. તેની કોઈ ઇચ્છા હોય તો પૂછવાનું કહ્યું: પુરોહિતે રાજાને અંતિમવેળા મળવાની ઇચ્છા બતાવી. તેને રાજા પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. રાજાએ અત્યંત ઘૃણાથી તેને વિશ્વાસઘાતી, નીચ જેવા હલકા શબ્દોથી ફટકાર્યો. પુરોહિત ચૂપચાપ સાંભળતો રહ્યો, પછી તેણે રાજાને કહ્યું: “મને ફાંસીએ ચઢાવતાં પહેલાં પેલા 64 સૈનિકોને સાચી વાત પૂછી જુઓ.” રાજાએ 64 સૈનિકોને બોલાવ્યા અને કઠોરતાથી પૂછ્યું. સૌએ જે હતું તે સાચેસાચું કહી દીધું. હવે રાજાની આંખ ઊઘડી. તેણે રાણીને બોલાવી અને 64 સૈનિકોની સામે બધું પૂછ્યું. તે ભાંગી પડી. હવે વાતને સ્વીકારવા સિવાય છૂટકો જ ન હતો.

રાજાએ 64 સૈનિકોને મૃત્યુદંડ ફટકાર્યો, પણ પુરોહિત બોધિસત્ત્વે રાજાને સમજાવ્યો: “આ તો બિચારા છે. તેમના દોષ નથી. તે તો રમકડાં માત્ર છે રમીને ફેંકી દેવાનાં. ખરો દોષ તો રાણીનો જ છે.” રાજાએ રાણીને મૃત્યુદંડ ફટકાર્યો. બોધિસત્ત્વે સમજાવ્યું કે “તેને હવે ક્ષમા કરીને માત્ર ત્યાગી દો. સ્ત્રીઓ અવધ્ય હોય છે.”

બુદ્ધ કહે છે: “રાજાને અને પુરોહિતને એવો વૈરાગ્ય ચઢ્યો કે બંનેએ ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી.”

ભિક્ષુજીવનમાં યુવાવસ્થા પાર કર્યા પછી વૃદ્ધાવસ્થા પણ આવતી હોય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સેવા કરનારની જરૂર પડતી હોય છે, તેથી શિષ્ય-પરિવાર બનતો હોય છે. શિષ્યો વારસો સંભાળે અને સેવા કરે. વારસામાં ત્રણ તત્ત્વો હોય છે: 1. સ્થાવર-જંગમ મિલકત—જેમકે મઠ, મંદિર, આશ્રમો વગેરે. 2. વિશાળ ભક્તસમૂહ, ખાસ કરીને જેને કોઈ સંપ્રદાય કે પંથ વગેરે હોય છે તેને ભક્તસમૂહને સંભાળનારો કોઈ માણસ જોઈએ. ભક્તસમુદાય પણ સંપત્તિ જ કહેવાય. જેને જેટલો ભક્તસમુદાય મોટો તે તેટલો જ મોટો સંપત્તિવાન કહેવાય. આ સમુદાય વધે પણ ઘટે નહીં તેની ચિંતા ગાદીપતિને રહે. તેથી ભક્તો વધારનારો વધુ યોગ્ય અને સફળ વારસદાર કહેવાય. જો આવી વારસદાર ન હોય તો બધું મીંડું થઈ જાય. આશ્રમ-પંથ-પરિવાર-મઠ-મંદિર સાચવવા માટે પણ વારસદાર તો જોઈએ જ. જો યોગ્ય હોય તો વૃદ્ધિ કરે અને અયોગ્ય હોય તો સમાપ્ત કરે. એક ત્રીજું કારણ પોતાની શારીરિક સેવા કરાવવાનું પણ હોય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર દુર્બળ તથા રોગોથી ગ્રસ્ત થઈ જતું હોય છે. આવા સમયે કોઈ સેવા કરનારો શિષ્ય હોય તો સારું. સેવા કરાવવી સૌને ગમતી હોય છે. પણ તેવો સુપાત્ર શિષ્ય મળવો દુર્લભ કહેવાય. મઠ-મંદિરના વારસદાર થવા માટે થયેલા શિષ્યો સેવા નથી કરતા. તે તો ટાંપીને બેઠા હોય છે કે ક્યારે ગુરુજીનું અવસાન થાય અને બધું અમારા હાથમાં આવી જાય! ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ શ્રદ્ધામુખી હોય છે. શ્રદ્ધા હોય તો જ આ સંબંધ ખીલે અને જામે. શ્રદ્ધા ન હોય તો વેઠ થઈ જાય. લોભી-લાલચી શિષ્ય ષડ્યંત્ર રચીને ગુરુહત્યા પણ કરી શકે છે. પણ માનો કે શિષ્યમાં લોભ-લાલચ નથી, શ્રદ્ધા પણ છે તોપણ તેનામાં વિવેકક્ષમતા નથી, અથવા ઓછી છે. આવા ઓછા ડહાપણવાળા અથવા અધકચરા શિષ્ય કેવી ગુરુસેવા કરે તેની કથા બુદ્ધે જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે ભિક્ષુઓને સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજ્ય કરતો હતો. બોધિસત્ત્વ ત્યારે બ્રાહ્મણકુળમાં પેદા થયા હતા અને મહાપંડિત થઈને 500 વિદ્યાર્થીઓને વારાણસીમાં ભણાવતા હતા. આ શિષ્યોમાં એક જડ બુદ્ધિનો મૂર્ખ શિષ્ય હતો. તેને કોઈ વિદ્યા આવડતી નહીં. તે મંદમતિ હોવાથી બધી વિદ્યાઓમાં તેનો પ્રવેશ થતો નહીં. તોપણ તે આચાર્ય બોધિસત્ત્વની સેવા બહુ કરતો રહેતો. સેવા અને સેવક સૌને વહાલાં લાગે, તેથી દોડી-દોડીને તે સેવા કરતો રહેતો હતો. આચાર્ય સમજતા કે “ચાલો, કાંઈ વાંધો નહીં, વિદ્યા નથી આવડતી પણ સેવા તો કરે છે.” તે તેને પ્રેમથી રાખતા અને પોષતા. એક દિવસ તેણે આચાર્યના પગ દબાવ્યા, પીઠ દબાવી અને પછી ચાલવા મંડ્યો, એટલે આચાર્યે કહ્યું: “મારા ખાટલાના પાયાને જરા ઠીક કરીને જજે.” પેલા શિષ્યને બીજું કાંઈ મળ્યું નહીં તેથી પોતાની જાંઘ ઉપર જ આખી રાત ખાટલાનો પાયો મૂકી રાખ્યો. જ્યારે આચાર્યે સવારે જાણ્યું કે આ શિષ્ય તો આખી રાત પાયાને પોતાની જાંઘ ઉપર મૂકીને અહીં જ બેસી રહ્યો છે ત્યારે તેમને બહુ દુઃખ થયું: અરે, આ વિદ્યાર્થી બહુ જ સેવાભાવી છે, પણ તેનામાં બુદ્ધિ ઓછી છે તેથી જડતાના કારણે વ્યવસ્થિત કાર્ય કરી શકતો નથી. બૌદ્ધિક ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. હવે કાંઈ થઈ શકે નહીં. આચાર્યે તેની બુદ્ધિનો વિકાસ કરવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ સફળતા ન મળી. આચાર્ય થાકી ગયા. જડતાનો પણ થાક લાગતો હોય છે. અંતે તેમણે નક્કી કર્યું કે હવે આને તેને ઘરે મોકલી દેવો જ ઠીક છે, કારણ કે કોઈ કામ સીધું કરતો નથી, બધાં કામ ઊંધાંઊંધાં જ કરે છે. જોકે તેની ભાવના સારી છે, પણ ક્ષમતા ન હોવાથી વિપરીત કાર્યો થઈ જાય છે.

ઘણા લોકો બહુ આત્મશ્લાઘી હોય છે. વાતવાતમાં તે પોતાના મુખે પોતાની બડાઈ કરતા રહે છે; પણ આત્મશ્લાઘા પરનિંદા વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. આવા લોકો પોતાનાં વખાણ કરતા જાય અને પ્રતિસ્પર્ધીની નિંદા પણ કરતા જાય. ખરેખર તો તેમને પ્રતિસ્પર્ધીને હલકો બતાવવામાં જ વધુ રસ હોય છે. બુદ્ધના ભિક્ષુસમૂહમાં પણ આવો જ એક ભિક્ષુ હતો. તે જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતાની આત્મશ્લાઘા કરતો રહેતો અને બાકીના ભિક્ષુઓને “તમે બધા કાંઈ જ નથી, હલકા છો” તેવું કહેતો હતો. બુદ્ધે કહ્યું: “આ ભિક્ષુ ગયા જન્મમાં પણ આવો જ હતો” એમ કહીને કથા સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને બોધિસત્ત્વ મહાધનવાન શેઠ હતા. જે દિવસે શેઠની શેઠાણીએ પુત્રજન્મની પ્રસૂતિ કરી તે જ દિવસે તેમની દાસીએ પણ પુત્રજન્મની પ્રસૂતિ કરી. કેટલીક વાર કેટલુંક યોગાનુયોગ થતું હોય છે. બંને બાળકોનો જન્મ એક જ સ્થળે અને એક જ કાળમાં થયો હોવા છતાં બંનેનાં પરિણામ જુદાંજુદાં થઈ શકે છે. તેથી જ્યોતિષની વાતો શંકા ઉપજાવે છે. દાસીપુત્રનું નામ રાખ્યું કટાહક.

બંને બાળકો યુવાન થયા. કેટલાંક સુખો તથા સગવડો જન્મજાત મળતાં હોય છે. કેટલાંક દુઃખો પણ જન્મજાત હોય છે. શેઠપુત્ર હોવાના કારણે તેનાં માન-મહત્ત્વ, સુખ-વૈભવ—બધું જન્મજાત પ્રાપ્ત થઈ ગયું. કશા પુરુષાર્થ વિના જ જે પ્રાપ્ત થાય તે પ્રારબ્ધ કહેવાય. બીજી તરફ દાસીપુત્રને દાસીપુત્ર હોવાથી ઘૃણા-તિરસ્કાર, હલકાપણું વગેરે પણ જન્મજાત પ્રાપ્ત થઈ ગયું. દાસીપુત્ર અને શેઠપુત્ર બંને સાથે જ ભણ્યા-ગણ્યા હોવા છતાં બંને વચ્ચેનો ભેદ જોઈને દાસીપુત્ર કટાહક વિચારવા લાગ્યો: “અહીં મારો વિકાસ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે દાસીપુત્રની છાપ આડે આવ્યા કરે છે.” જીવનમાં ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય વગેરે છાપો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. એક વાર જેની જે છાપ પડી જાય તે ભૂંસવી કઠિન થઈ જાય છે. તેમાં પણ ભારતમાં કોમ-છાપ બહુ પ્રબળ ભાગ ભજવતી હોય છે. આવું વિચારીને કટાહકે નિર્ણય કર્યો: “મારે હવે વારાણસી છોડીને અન્યત્ર ચાલ્યા જવું જ સારું.” જેણે વિકાસ કરવો હોય તેણે સ્થળાંતર કરતા રહેવું. એક ને એક જગ્યાએ બેસી રહેનારનો વિકાસ ભાગ્યે જ થતો હોય છે.

કટાહક નીકળી પડ્યો. તેણે શેઠના સંબંધોનો ઉપયોગ કર્યો. મોટા માણસોના સંબંધો ઘણા મોટા હોય. કેટલીક વાર તેમના નોકર-ચાકરો આ સંબંધોનો ઉપયોગ કે દુરુપયોગ પણ કરતા હોય છે, જેની ખબર ઘણા સમય પછી શેઠને પડતી હોય છે.

કટાહકે દૂરના એક શેઠના નામે ચિઢી લખી જેમાં શેઠની છાપ પણ લગાવી. ચિઢીમાં લખ્યું: “આવનાર માણસ મારો પુત્ર છે, તેને પૂરતી સગવડો આપજો અને તમારી કન્યાનું લગ્ન પણ તેની સાથે કરી દેજો.” વગેરે.

ચિઢી લઈને કટાહક બીજા શેઠ પાસે પહોંચી ગયો. પેલા શેઠ તો રાજીરાજી થઈ ગયા. મોટા શેઠનો દીકરો આવ્યો છે અને મારી કન્યા ઉંમરલાયક થઈ છે અને હવે સામે ચાલીને તેને યોગ્ય વર પ્રાપ્ત થયો છે—આવા વિચારે તે ખૂબ પ્રસન્ન થઈ ગયો. માણસ અંતર્યામી નથી કે ભવિષ્યદ્રષ્ટા નથી, તેથી લુચ્ચા માણસો કેટલીયે બનાવટના ખેલ ખેલી શકે છે. શેઠે તો પોતાની કન્યા પેલા કટાહક સાથે પરણાવી દીધી. બંને લીલાલહેર કરવા લાગ્યાં.

કટાહક ઘરજમાઈ તરીકે રહેવા લાગ્યો. પણ તે વાતવાતમાં લોકોને ઉતારી પાડે. પોતાના ઘરની મોટાઈ બતાવવા તે વાતવાતમાં બોલ્યા કરે: “અમારા ઘરમાં તો આવું હોય. આવું ચાલે જ નહીં.” વગેરે. તેના વર્તીવથી લોકો અને તેની પત્ની બહુ દુઃખી રહેતાં. વ્યક્તિની મહાનતા, ભદ્રતા અને કુલીનતા જન્મજાત હોય છે અને છીછરાપણું પણ જન્મજાત હોઈ શકે છે. નાના માણસો મોટી જગ્યાને પચાવી શકતા નથી, તેથી તેની ઊલટી થતી રહે છે. માણસ જ્યાં રહે ત્યાં લાંબા સમયે તેના સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ ઉપર તરી આવતા હોય છે. કટાહકના જન્મજાત દુર્ગુણો પણ ઉપર તરવા લાગ્યા. બીજી તરફ પેલા મોટા શેઠને થયું: “ઘણા સમયથી પેલો દાસીપુત્ર કટાહક દેખાતો નથી તે ક્યાં ગયો હશે?” તેણે તપાસ કરવા માંડી તો ખબર પડી કે દૂરના પેલા પરિચિત શેઠને ત્યાં તે પહોંચી ગયો છે અને ઘરજમાઈ થઈને લીલાલહેર કરે છે. શેઠને ભારે દુઃખ થયું. પોતાના પરિચયનો કેવો દુરુપયોગ કર્યો આ કટાહકે!

શેઠ તો પરિવાર સાથે ઊપડ્યા, પેલા કટાહકને ત્યાં. કટાહકને ખબર પડી ગઈ કે શેઠ આવી રહ્યા છે—નક્કી હવે ભાંડો ફૂટી જશે

મહાઅનર્થ થઈ જશે. જે લોકો બનાવટી જીવન જીવતા હોય છે અને બનાવટી પ્રતિષ્ઠાથી મહાન બનતા હોય છે, તેમની મહાનતાનો પરપોટો એક ને એક દિવસ ફૂટી જ જતો હોય છે. સાચું જીવન જ નિર્ભય હોય છે, પછી ભલે તે ગમે તેવું હોય. બનાવટી મહાનતાનો ભાર ઉપાડવા કરતાં સહજ લઘુતા ઘણી સારી. તે ભાર વિનાની અને ભય વિનાની હોય છે.

“પોતાના પિતાશ્રી આવી રહ્યા છે એટલે સામે ચાલીને તેમને લેવા જવું જોઈએ. આવી અમારી ભવ્ય સંસ્કૃતિ છે” તેમ કરીને કટાહક સામે લેવા ગયો અને શેઠને મળીને પગમાં પડી ગયો, ક્ષમા માગી અને જે હતું તે કહી દીધું: “હવે તમે લાજ રાખજો. તમારી દાસીનો પુત્ર હોવાથી અંતે તો તમારો જ પુત્ર કહેવાઉં, એટલે મને સ્વીકારી લેજો, સાચવી લેજો.” મહાપુરુષો કોઈની આબરૂ ઉપર હાથ નાખતા નથી. કદાચ કોઈની એબ ખુલ્લી થઈ જતી હોય તોપણ તેને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શેઠ મહાન હતા. તેમણે કટાહકને સાચવી લીધો.

એક વાર શેઠ કટાહકની પત્ની પાસે પોતાના માથાની જૂઓ વિણાવતા હતા. ત્યારે પાણીની ઘણી તકલીફ રહેતી હોવાથી લોકો પૂરા સ્વચ્છ રહી શકતા નહીં, તેથી જૂઓ પડી જતી. સ્ત્રીઓ પરસ્પર નવરી હોય ત્યારે જૂઓ વીણવાનું કામ કરતી રહેતી.

શેઠે કટાહકની પત્નીને પૂછ્યું: “તારો પતિ તારી સાથે સારો વ્યવહાર તો રાખે છે ને?” મોટા જ્ઞાનદાનવાળા પરિવારમાં પરસ્પર બે પ્રકારના વ્યવહાર ચાલતા હોય છે—એક તો લોકદેખાવ માટેનો ભદ્ર વ્યવહાર અને બીજો આંતરિક વ્યવહાર. કેટલીક વાર ઉપરનો ભદ્ર વ્યવહાર તો બરાબર હોય જેને લોકો જોતા હોય, પણ બીજો આંતરિક વ્યવહાર બરાબર ન હોય. તે દશ્ય ન હોય. તેથી વડીલોએ પુત્રવધૂઓ વગેરે શરમાળ પ્રકૃતિવાળાં માણસોને આંતરિક વ્યવહાર વિશે પણ પૂછતા રહેવું જોઈએ. આંતરિક વ્યવહારમાં પરસ્પરનો પ્રેમ મહત્ત્વનો હોય છે. જો પ્રેમ ન હોય તો આંતરિક વ્યવહાર લુખ્ખો થઈ જાય. તેથી ઘણું દુઃખ થાય. વ્યક્તિ ખાધેપીધે, પહેરવે-ઓઢવે, દરદાગીનાથી તો સુખી હોય, પણ આંતરિક વ્યવહાર લુખ્ખો હોવાથી મહાદુઃખી હોય. વડીલોએ તેની તપાસ પણ કરતા રહેવું જોઈએ.

વધૂએ કહ્યું: “આમ તો તમારા પુત્ર સારા છે, પણ તે વાતવાતમાં લોકોને ઉતારી પાડે છે. તમે આવા છો અને તમે તેવા છો... અમારે તો આવું હોય અને તેવું હોય... આવું તો ચાલે જ નહીં...” વગેરે.

શેઠે કહ્યું: “તું ચિંતા ન કર, જ્યારેજ્યારે તે આવું બોલે ત્યારેત્યારે તું આ શ્લોક ગણગણજે.” આમ કહીને જે શ્લોક કહ્યો તેનું છેવટનું વાક્ય આવું હતું:

“ભુંજ ભોગે કટાહક...”

પછી પ્રસંગ આવતાં પેલી વધૂ આ શ્લોક બોલી. જેમાં ‘કટાહક’ શબ્દ આવવાથી કટાહક ચમક્યો. તેને ખ્યાલ આવી ગયો કે આ સ્ત્રીને બધી ખબર પડી ગઈ છે. તે દિવસથી તે ચૂપ થઈ ગયો.

બુદ્ધે કહ્યું: “હે ભિક્ષુઓ, આ કટાહક જ અત્યારે બણગાંફૂંક ભિક્ષુ થયો છે, તેથી તે વગરપૂછ્યે આત્મશ્લાઘાની મોટીમોટી વાતો કર્યા કરે છે.

કદી પણ આત્મશ્લાઘા કરવી જોઈએ નહીં.”

સરકારી અધિકારીઓ પહેલાં પણ લાંચ-રુશવત લેતા તેવાં પ્રમાણ મળે છે. ચાણક્યે લખ્યું છે કે કોઈ ભૂખ્યા માણસની જીભ ઉપર મધનાં ટીપાં મૂકવામાં આવે અને તે જો ન ચાટી જાય તો સમજવું કે સરકારી અધિકારી લાંચ લેતા નથી. લોભ-લાલચ જેવા મહાદુર્ગુણમાંથી પેદા થતી આ કુપ્રવૃત્તિ છે. જોકે આવી કુપ્રવૃત્તિ બધા અધિકારીઓમાં નથી હોતી, ઘણા આ દોષોથી મુક્ત હોય છે. તોપણ તેનું પ્રમાણ વધી જાય ત્યારે બધા બદનામ થાય. આવી જ એક કથા બુદ્ધે જેતવનમાં વિચરણ કરતી વખતે ભિક્ષુઓને કહી.

કોસલનરેશને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ અધિકારી તલવારોની કસોટી કરવાનું કામ કરતો હતો. રાષ્ટ્ર માટે શસ્ત્રો અતિઅનિવાર્ય વસ્તુ કહેવાય. શસ્ત્રો બનાવટી કે ઊતરતી કક્ષાનાં હોય તો યુદ્ધ વખતે યોદ્ધાઓને ભારે હાનિ વેઠવી પડે. તેથી પૂરેપૂરાં નીવડેલાં અને કસાયેલાં શસ્ત્રો જ સેના પાસે હોવાં જોઈએ. તે વખતે રાજાઓ મોટા પ્રમાણમાં તલવારો ખરીદતા, કારણ કે યુદ્ધનું મુખ્ય શસ્ત્ર જ તલવાર હતું. શસ્ત્રસોદાગરો શસ્ત્રો લઈને રાજદરબારમાં આવતા અને રાજાઓ અધિકારીની પસંદગી પ્રમાણેનાં શસ્ત્રો ખરીદતા.

કોસલનરેશના ત્યાં આ કામ કરવા માટે એક કુશળ બ્રાહ્મણ અધિકારી હતો. તે તલવારોની કસોટી કરવા માટે તેમને સૂંઘતો અને પછી જે સોદાગર કમિશન આપતો તેની તલવારો પસંદ કરતો. આ રીતે તે લાંચિયો અધિકારી થઈ ગયો હતો. રાજાના ધ્યાનમાં આ વાત આવી ગઈ. તેણે પેલાની ખો ભુલાવવા એક ઉપાય કર્યો. તલવારને તીવ્ર મરચાં લગાવીને મ્યાન કરાવી દીધી. પછી રાજસભામાં જ્યારે તલવારને પસંદ કરવા બ્રાહ્મણે તલવાર બહાર કાઢીને સૂંઘી તો તરત જ તેને છોંક આવી. તેથી તેનું નાક અસ્રની ધાર સાથે ટકરાયું. નાક કપાઈને નીચે પડ્યું, બધા હસી પડ્યા. રાજા કાંઈ બોલ્યા નહીં. તેમણે યોગ્ય વૈદ્યરાજ પાસે મીણનું નાક બનાવીને લગાવી આપ્યું.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ આ બ્રાહ્મણે ગયા જન્મમાં પણ આવું જ કર્યું હતું.” એમ કહીને ગયા જન્મનું જાતક સંભળાવવા માંડ્યું. વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને કોઈ પુત્ર ન હતો, માત્ર પુત્રી જ હતી, તેથી પોતાની બહેનના પુત્ર ભાણેજને પોતાને ત્યાં રાખ્યો હતો. રાજાને વારસો સંભાળે તેવો વારસદાર તો જોઈએ જ. રાજકુમારી અને ભાણેજ બંને સરખી ઉંમરનાં હોવાથી સાથે રમતાં ખેલતાં. પરસ્પર પ્રેમ વધી ગયો. પ્રેમ પહેલાં અને પછી કામવાસના—આ એક પ્રક્રિયા હોય છે. કામવાસના પહેલી અને પછી પ્રેમ—આ બીજી પ્રક્રિયા છે. પ્રેમ ખરો પણ કામવાસના નહીં તેવી પણ દૈવી પ્રક્રિયા હોય છે અને કામવાસના ખરી પણ પ્રેમ નહીં તેવી આસુરી પ્રક્રિયા પણ હોય છે. કિશોરાવસ્થામાં પ્રથમ પ્રેમ અને પછી કામવાસના થતી હોય છે. પ્રૌઢાવસ્થામાં કામવાસના પહેલાં અને પછી પ્રેમ થાય તો થાય. તેથી કિશોરોનો પ્રેમ અમર હોય છે. પ્રૌઢોની વાસના ગણતરીની હોય છે, તેથી તે સ્વાર્થકક્ષાની હોય છે.

સતત સમીપમાં રહેવાથી પ્રેમ અને વાસના ભાઈબહેનમાં પણ ભેદ કરતાં નથી. કામ આંધળો હોય છે અને પ્રેમ ઘેલો હોય છે. બંનેને ભાન રહેતું નથી. રાજકુમારી અને ભાણેજ પરસ્પર પ્રેમઘેલાં થઈ ગયાં. ત્યારે મામા-ફઈના દીકરા-દીકરીનાં લગ્ન થતાં હશે તેથી રાજાએ મનમાં વિચાર્યું: “ભલે આ બંનેનાં લગ્ન કરી દેવાય.” પણ પછી પાછળથી રાજાએ વિચાર બદલ્યો. તેને થયું: “કુંવરીને એવા રાજ્યના કુમાર સાથે પરણાવું કે જેથી મારા રાજ્યને લાભ થાય. અને ભાણેજને પણ એવા રાજ્યની કુંવરી સાથે પરણાવું કે તે રાજ્ય પણ લાભદાયી થઈ શકે.” લોભી માણસો લગ્નમાં પણ સ્વાર્થની ગણતરી કરતા હોય છે. જે લોકો અર્થપ્રધાન હોય છે તે પ્રેમપ્રધાન નથી હોતા. તેમનાં બધાં ગણિતની ગતિ “મને શું મળશે”માંથી પસાર થતી હોય છે, તેથી તેમની પ્રેમગાથા નથી હોતી.

રાજાએ આવો નિર્ણય તો કર્યો પણ રાજકુમારી અને ભાણેજ ઘણાં આગળ વધી ગયાં હતાં. પ્રેમમાર્ગમાં પાછાં વળાતું નથી. હા, કામવાસનાના માર્ગમાં ગમે ત્યારે પાછાં વળી શકાય છે.

રાજાએ રાજકુમારી અને ભાણેજને જુદાં કરી દીધાં. એકબીજાને મળવા ઉપર સખત પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. બંને એકબીજાના વિયોગમાં તડપવા લાગ્યાં. જે તડપે તે જ પ્રેમી હોય. જે તડપે જ નહીં તે પ્રેમી ન હોય. હવે શું કરવું? વિચારોની તીવ્રતા પ્રયત્નોને શોધી કાઢતી હોય છે. ભાણેજે રાજમહેલમાં જનારી એક જ્યોતિષી બાઈને ધન આપીને પોતાના પક્ષમાં કરી લીધી. તેણે રાજાનો સંપર્ક કર્યો અને રાજકુમારીને બીમાર થઈ જવા સૂચના આપી. રાજા રાજકુમારીની બીમારીથી અને કાંઈક પાગલપણાથી ચિંતિત હતો. પેલી જ્યોતિષી બાઈએ તેને કહ્યું કે: “રાજકુમારીને પ્રેત વળગ્યું છે. તેને મુક્ત કરવા વિધિ કરવી પડશે.” રાજા તૈયાર થઈ ગયો. રાજકુમારીને

સ્મશાનઘાટ ઉપર લઈ જઈ, ત્યાં એક મડદું લાવીને તેના ઉપર પલંગ પાથરીને તેના ઉપર રાજકુમારીને સુવડાવી બધી વિધિ કરવાનું નક્કી થયું. તાંત્રિકોની પણ એક આગવી દુનિયા હોય છે. પહેલાં વહેમમાં નાખીને વશમાં આવેલા લોકો પાસે તે જે ધારે તે કરાવી શકે છે. બધું ગોઠવાઈ ગયું. ચારે તરફ સશસ્ત્ર પહેરા નીચે રાજકુમારીને સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવી. પલંગ નીચે મડદું ગોઠવી દેવાયું હતું પણ પછી યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી મડદાની જગ્યાએ ભાણેજને સુવડાવી દીધો. તાંત્રિક વિધિ ચાલુ થઈ. પૂર્વસૂચના પ્રમાણે ભાણેજે મરયાંની પોટલી સૂંઘી. તેને જોરથી છીંક આવી. મડદાએ છીંક ખાધી તેવું જાણીને બધા ચોકીદારો શસ્ત્રો મૂકીને ભાગ્યા. તાંત્રિક બાઈ પણ ભાગી. પછી રાજકુમારી અને ભાણેજ ખૂબ પ્રેમથી મળ્યાં. તાંત્રિક બાઈએ સૌને ડરાવ્યાં હતાં કે વિધિ ચાલતી હશે ત્યારે મડદું જોરથી છીંક ખાશે અને પછી બહાર નીકળીને જે કોઈ હાથમાં આવશે તેને વળગી પડશે. આવો ભય પેદા કર્યો હોવાથી બધાં ભાગી ગયાં હતાં. બીજી તરફ રાજકુમારી અને ભાણેજ પણ ગાંધર્વલગ્ન કરીને થોડા દિવસ ભાગી ગયાં, પછી પાછાં આવ્યાં. રાજાએ સ્વીકારી લીધાં. બુદ્ધે આ જાતક દ્વારા ભિક્ષુઓને સમજાવ્યું કે આ લાંચ લેનારો અધિકારી, ગયા જન્મે મરયાં સૂંઘીને રાજકુમારીનું હરણ કરનારો હતો. તેથી આવા સંસ્કાર પાડવા નહીં.

24-2-12

*

દામ્પત્યજીવનની નિષ્ફળતાનાં જે અનેક કારણો છે તેમાં સૌથી મોટું કારણ વ્યભિચાર છે. વ્યભિચારના ચાર પ્રકાર છે: 1. પત્નીનો વ્યભિચાર, 2. પતિનો વ્યભિચાર, 3. બંનેનો વ્યભિચાર અને 4. વિશ્વાસઘાતપૂર્વક શોષણભર્યો વ્યભિચાર. આપણે ચોથા પ્રકારની ચર્ચા કરવી છે, પણ તે પહેલાં ઉપરના ત્રણની થોડી ચર્ચા કરી લઈએ.

1. પત્નીનો વ્યભિચાર:

પત્નીની ચાલચલગત પહેલેથી જ સારી ન હોય, તે પતિગૃહે આવીને નવાનવા પુરુષોના સંપર્કમાં આવે અથવા તે અતિશય અતૃપ્ત રહેતી હોય અને પછી કુમાર્ગે વળી જાય, પછી લાંબો સમય બધું છુપાવી ન શકાય. અંતે બધું પ્રગટ થાય એટલે લગ્નજીવન છિન્નભિન્ન થઈ જાય અને આખું ઘર બરબાદ થઈ જાય.

2. પતિનો વ્યભિચાર:

આમાં પત્ની તો પતિવ્રતા હોય પણ પતિની લાઈન બગડેલી હોય. તે અન્યભોગી કે પછી બહુભોગી થઈ ગયો હોય. પછી પત્નીને તેની જાણ થઈ જાય. તે સમસમીને બધું સહન કરે. ઘરમાં ઝઘડા-ઝંઝટ થયા કરે તેથી ઘરમાં શાંતિ ન રહે. મહાઅનર્થ પણ થઈ શકે. અંતે બધું બરબાદ થઈ જાય.

3. બંનેનો વ્યભિચાર

આમાં બંને બગડેલી લાઈનનાં હોય. બંનેએ એકબીજાને છૂટ આપી હોય. “તુંયે આનંદ કર અને મને પણ આનંદ કરવા દે”—જેવી નીતિ અપનાવી હોય. આવું જીવન પવિત્ર ન હોય. સ્વચ્છંદી હોય અને અંતે વિનાશકારી થઈ જાય, કારણ કે દામ્પત્યમાં આત્મીયતા હોય જ નહીં.

4. શોષણભર્યો વ્યભિચાર

આમાં વ્યભિચારિણી પત્ની, ભલાભોળા અતિવિશ્વાસુ પતિને અંધારામાં રાખીને તેના જ પૈસાથી પોતે અને પોતાના ચારોને મોજમજ કરાવતી રહે અને પતિને ઉલ્લુ બનાવતી રહે. આવા મહાભોટ પતિઓ પણ હોય છે અને આવા પતિઓનું શોષણ કરનારી પત્નીઓ પણ હોય છે. આપણે આવી જ એક કથાની ચર્ચા કરવાની છે.

શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક ભલોભોળો અતિવિશ્વાસુ એવો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેની ભાર્યા મહાવ્યભિચારિણી હતી, પણ તેણે પતિનો એટલો બધો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરી લીધો હતો કે તેના પતિને કદી પણ પત્નીના ચારિત્ર ઉપર વહેમ જ ન આવે. વિશ્વાસથી જગત ચાલે છે. તેમાં પણ દામ્પત્ય તો વિશ્વાસથી જ ચાલે. વિશ્વાસ વિનાનું દામ્પત્ય હોય જ નહીં. પણ આંધળો વિશ્વાસ દુઃખદાયી થઈ શકે છે. વિશ્વાસની સાથે સજાગતા પણ જરૂર હોવી જોઈએ. બ્રાહ્મણ વિચારો અતિવિશ્વાસુ હોવાથી તથા પત્નીએ ભારે મોહ પમાડ્યો હોવાથી તે બધું પત્નીની દૃષ્ટિથી જ જોયા કરે. એ કહ્યાગરો પતિ હતો તેથી પત્નીનો પડ્યો બોલ ઉઠાવે. પત્ની નારાજ કે દુઃખી ન થઈ જાય તેની ચિંતા કરે. પત્નીને જે જોઈએ તે લાવી આપે, પત્ની પણ પતિ પાસે બેફામ ખર્ચા કરાવે અને પતિ પોતાનો કેવો ગુલામ થઈ ગયો છે તેનું ગૌરવ અનુભવે. તે પોતાના ચારોને ઘરે બોલાવે, તેમની ખૂબ સેવા પતિ પાસે કરાવે. “તે બધા આપણા સ્નેહીઓ છે, સજ્જન છે, ગમે ત્યારે કામમાં આવે તેવા છે”—તેવો ભાવ જગાડે. પછી બહાર ગયો હોય ત્યારે એકાદને બોલાવીને ખૂબ રંગરેલિયા મનાવે. તેના માટે ખૂબ સારીસારી વાનગીઓ બનાવીને ખવડાવે અને લીલાલહેર કરે. પતિ આવવાનો થાય ત્યારે સાવધાન થઈ જાય. પેલાને વિદાય કરી દે અને પોતે બીમાર થઈને ખાટલામાં પડી રહે. કાંઈ કામ ન કરે. પતિ બિચારો તેની બીમારીથી બહુ દુઃખી થાય. તે તેનું માથું દબાવે, પગ દબાવે, શરીર દબાવે. પેલી ઊંઘકારા કરતી-કરતી બીમારીનું બહાનું કરીને ખાટલામાં પડી રહે. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પતિ તેને શીરો વગેરે બનાવીને જમાડે અને પોતે જ ઘરનું બધું કામ કરી લે. દુષ્ટ ભાર્યા મનમાં ને મનમાં રાજી થાય અને હસ્યા કરે. “મને વાયુનું દર્દ થયું છે. મારાથી ચલાતું નથી, ઉઠાતું નથી, બેસાતું નથી” એવી ફરિયાદ કરતી રહે.

એક-બે વાર પાડોશીઓએ બ્રાહ્મણને સાવધાન કર્યો, પણ બ્રાહ્મણ ઊલટાનો પાડોશીઓ ઉપર બગડ્યો: “મારી પત્ની તો સતી સાવિત્રી છે,

તમે ખોટી બદનામ કરો છો.” એવું કહીને પાડોશીઓને ધમકાવે, તેથી પાડોશીઓએ કહેવાનું બંધ કરી દીધું. પેલી દુષ્ટ બ્રાહ્મણી પતિના પૈસે પતિની આંખમાં ધૂળ નાખીને કુકર્મો કરતી રહી. આ શોષણ-વ્યભિચાર કહેવાય. કોઈકોઈ વાર ચારોને રાજી કરવા ઘરમાં ચોરી કરીને પૈસા પણ આપતી. ભલો બ્રાહ્મણ બધું ચલાવતો રહ્યો.

એક વાર તે બ્રાહ્મણ બુદ્ધનાં દર્શન કરવા ગયો. અને પ્રાર્થના કરી કે “મારી પત્ની સતત બીમાર રહે છે. શરીરનું વજન વધી ગયું છે. ખાટલામાં જ પડી રહે છે. કાંઈ ઔષધ આપો તો સારી થાય.” બુદ્ધ સાચી વાતને પામી ગયા કે આ સ્ત્રી દુશ્ચરિત્ર છે, પતિને છેતરે છે અને પતિની મિલકત બરબાદ કરીને વ્યભિચાર કરે છે, પણ આ ભોળા-ભોટ માણસને વાત કેમ કરવી? તે પચાવી નહીં શકે. એટલે યુક્તિથી કામ કરવું જોઈએ. આ વખતે બ્રાહ્મણ જ્યારે બહાર ગયો ત્યારે માણસ મોકલીને બુદ્ધે ઓચિંતાનો બોલાવ્યો. તારી પત્ની ગંભીર રીતે બીમાર છે. જલદી આવ. પેલો દોડતો આવ્યો. ઘરનાં બારણાં બંધ હતાં. જેમતેમ કરીને ખોલાવ્યાં તો અંદરથી તેનો ચાર નીકળ્યો. પત્નીની કઢંગી હાલત હતી. હવે બ્રાહ્મણને ખરું ભાન થયું. પાડોશીઓ ભેગાં થઈ ગયાં. હોહા થઈ. “આવી ભ્રષ્ટ વિશ્વાસઘાતી પત્ની ન જોઈએ” એમ કહીને બ્રાહ્મણે તેને કાઢી મૂકી અને પોતે દીક્ષા લઈ લીધી. ‘સંસારમાં બધે આવું જ છે.’ બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું.

24-2-12

*

47. અસમ્પદાન-વર્ગ

જીવન ચતુર્મુખી હોય છે: 1. સુખ, 2. દુઃખ, 3. આપત્તિ અને 4. વિપત્તિ.

સુખ

પ્રાણીમાત્રને થોડુંઘણું સુખ તો મળતું જ હોય છે, પણ લોકો સુખની નોંધ નથી લેતા. સુખની કથા ન હોય, દુઃખની જ કથા હોય. સુખના દિવસો બહુ ઝડપથી વીતતા હોય છે. જોતજોતાંમાં વરસો નીકળી જતાં હોય છે.

દુઃખ

સુખ હોય ત્યાં દુઃખ પણ હોય જ. દુઃખ વિનાનું કોઈ પ્રાણી નથી હોતું. પણ દુઃખનો કાળ જલદી વીતતો નથી. તે સમીસાંજના મડદા જેવું હોય છે. આખી રાત તેની પાસે બેસીને રોકકળ કરતા રહો. જલદી સવાર ન થાય. પણ દુઃખ તો સહન થઈ શકે. બીમારીના કારણે શરીર દુઃખી રહેતું હોય, ગરીબીના કારણે અર્થદુઃખ હોય, સમાજદુઃખ હોય, રાજદુઃખ હોય—આ બધાં દુઃખોથી માણસો ટેવાઈ જતાં હોય છે તેથી સહન કરતાં-કરતાં જીવન જીવતાં રહે છે. કોઈ દુખિયારાં માણસો જીવનભર દુઃખી થયા કરતાં હોય છે.

આપત્તિ

જે દુઃખ ઓચિંતાનું આવે તેને આપત્તિ કહેવાય. જેમકે અકસ્માત થવો, હાડકાં ભાંગી જવાં કે સ્વજનનું મૃત્યુ થઈ જવું, ધરતીકંપ થવો વગેરે. આવાં ઓચિંતાનાં આવેલાં દુઃખોને આપત્તિ કહેવાય.

વિપત્તિ

આ પણ દુઃખનો જ અતિરેક છે. વિપત્તિ પણ ઓચિંતાની જ આવતી હોય છે. પણ તેમાં ફરક એટલો છે કે જેમાં આબરૂદાર વ્યક્તિની આબરૂ જવાનો પ્રસંગ આવે તેને વિપત્તિ કહેવાય. અકસ્માત—ધરતીકંપ વગેરેથી આવી પડનારી આપત્તિથી કોઈ આત્મહત્યા કરતું ભાગ્યે જ જોવા મળશે, પણ આબરૂ જવાની વિપત્તિ આવે તો આબરૂદાર માણસ આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થઈ જતો હોય છે. તેના ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે વિપત્તિનું દુઃખ કેવું અને કેટલું પ્રબળ હોય છે! પણ આપત્તિ અને વિપત્તિના સમયમાં જ તમને સાચા મિત્રની ખબર પડતી હોય છે.

મિત્રો ચાર પ્રકારના હોય છે: 1. વિપત્તિ આવતાં જ તમારા શત્રુ થઈ જાય. 2. વિપત્તિ આવતાં જ નિષ્ક્રિય થઈ જાય અને નજીક પણ ન આવે. 3. વિપત્તિ આવતાં નજીક તો આવે અને બોલે પણ ખરા કે કાંઈ કામકાજ હોય તો કહેજો, પણ ખરા સમયે કશું કરે નહીં. અને 4. ચોથો પ્રકાર છે: વિપત્તિ આવતાં તરત જ પડખે આવીને ઊભો રહે, વગરમાગ્યે મદદ કરે, તન-મન-ધનથી પૂરેપૂરો સાથ આપે. તે જ સાચો મિત્ર કહેવાય, તે જ સાચો સગો કહેવાય, તે જ સાચો ભાઈ કહેવાય, બાકીના બધા નાટકિયા કહેવાય. વિપત્તિ વિના મિત્રની ખબર પડે જ નહીં.

આવી જ એક કથા વેળુવનમાં રહેતી વખતે બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહી.

ત્યારે મગધદેશના રાજગૃહમાં એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. બોધિસત્ત્વ તે નગરના નગરશેઠ હતા. તેમની પાસે 80 કરોડની સંપત્તિ હતી. લોકો તેમને સંખશેઠ કહીને બોલાવતા હતા. તે જ સમયે વારાણસીમાં વિલિયશેઠ કરીને બીજા શેઠ પણ હતા. તે પણ 80 કરોડના આસામી હતા. બંનેમાં ગાઢ મૈત્રી હતી. હવે એવું બન્યું કે વિલિયશેઠનો વ્યાપાર બગડવા માંડ્યો. તેમની મૂડી ઘસાવા લાગી. ઘસાતાં-ઘસાતાં તે સાવ દરિદ્ર થઈ ગયા. જથ્થાબંધ વ્યાપારમાં જથ્થાબંધ હાનિ પણ થતી હોય છે. વેપારી આબરૂજીવી હોય છે. તેની શાખ હોય છે અને શાખ એ જ જીવન હોય છે. જો શાખ ઉપર આંચ આવે તો તે મૃત્યુ બરાબર થઈ જાય. પહેલાં લોકો દેવાળું કાઢતા નહીં. કદાચ નાછૂટકે દેવાળું કાઢવું પડે તો આત્મહત્યા કરી લેતા. વિલિયશેઠની આવી દશા થઈ ગઈ. તે રાજગૃહમાં સંખશેઠ પાસે આવ્યા અને પોતાના ઉપર આવેલી વિપત્તિની વાત કરી. સંખશેઠે કહ્યું: “કશી ચિંતા ન કરશો. મારી લક્ષ્મી તમારી જ છે. આવા સમયે કામ નહીં આવે તો ક્યારે આવશે?” સંખશેઠે 80 કરોડમાંથી 40 કરોડ વિલિયશેઠને આપી દીધા અને હિંમત આપીને વિદાય કર્યા.

હવે બન્યું એવું કે થોડાંક વર્ષો પછી સંજશેઠની પણ એવી જ દશા થઈ. તેમની બધી મૂડી ધોવાઈ ગઈ. કરોડપતિ રોડપતિ થઈ ગયા! ઘર-બાર-માલમિલકત બધું વેચી નાખવું પડ્યું. આબરૂનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. “શું મોઢું બતાવું?” તેવો વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થયો. સંજશેઠની પત્નીએ કહ્યું: “તમારા મિત્ર વિલિયશેઠ વારાણસીમાં રહે છે. આપણે તેમને 40 કરોડ ઉછીના આપ્યા હતા. ચાલો, તેમની પાસે જઈએ. તે આપણને દેવામાંથી પાર ઉતારશે.” આવી મોટી આશાએ બંને પગે ચાલતાં વારાણસી ગયાં, કારણ કે વાટખર્ચા માટે પણ તેમની પાસે પૈસા રહ્યા ન હતા. જ્યારે વિલિયશેઠને ખબર પડી તો તે સામે લેવા ન ગયા, પોતાની પેઢી ઉપર જ બેસી રહ્યા. તેમને ખબર પડી ગઈ હતી કે સંજશેઠની સંપત્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને તે સાવ ગરીબ-ચીંથરેહાલ થઈ ગયા છે. તેમણે સંજશેઠને આવકાર પણ ન આપ્યો, રહેવા-જમવાનો પણ ભાવ ન પૂછ્યો. વિલિયશેઠના લુખ્ખા વ્યવહારથી દુઃખી થઈને સંજશેઠ ધર્મશાળામાં પાછા આવ્યા, પત્નીને વાત કરી: “વિલિયશેઠ બદલાઈ ગયા છે. હવે સામુંય જોતા નથી. શું થાય?” વ્યક્તિના જ્ઞાનદાનની કસોટી અહેસાનભાવ છે. પોતાના ઉપકારનો તે કેટલો અહેસાનભાવ માનતો રહે છે તે તેની કસોટી કહેવાય. નીચ માણસોમાં અહેસાનભાવ નથી હોતો. તે કૃતદ્ધન હોય છે. વિલિયશેઠના તિરસ્કારભર્યા વ્યવહારથી શેઠાણી રોતી હતી. શેઠ તેને આશ્વાસન આપતા હતા: “હશે! જવા દે. તેની જ્ઞાનદાની આવી હશે!” જ્ઞાનદાનીની ખબર નીવડ્યે જ પડે. બરાબર આ જ સમયે ધર્મશાળાના દ્વાર આગળથી સંજશેઠનો એક પરિચિત નોકર નીકળ્યો. તે પહેલાં સંજશેઠને ત્યાં નોકરી કરતો હતો, પણ હવે વિલિયશેઠના ત્યાં નોકરી કરતો હતો. પોતાના જૂનાં શેઠ-શેઠાણીની આવી દશા જોઈને તેને લાગી આવ્યું. નોકરોમાં પણ કેટલાક જ્ઞાનદાન હોય છે જે નોકરી છોડ્યા પછી પણ સંબંધ બગાડતા નથી, સાચવે છે. તેણે જઈને શેઠને આશ્વાસન આપ્યું અને રાજા પાસે લઈ ગયો. રાજાએ ધ્યાનથી બધી વાત સાંભળી. પછી રાજાએ કડક દંડ કરીને વિલિયશેઠની બધી સંપત્તિ સંજશેઠને આપી દેવાનો હુકમ કર્યો. સંજશેઠે કહ્યું: “મારે બધી સંપત્તિ નથી જોઈતી. મેં તો મારી 40 કરોડની સંપત્તિ આપી હતી તે પાછી મળી જાય તો બસ.” રાજાએ 40 કરોડની સંપત્તિ વસૂલ કરી સંજશેઠને આપી દીધી. આ રીતે પોતાની આપેલી મૂડી પાછી લઈને સંજશેઠ પાછા રાજગૃહ આવ્યા અને ફરીથી વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. થોડાં જ વરસોમાં તેમનો વ્યાપાર ખીલ્યો અને પહેલાં હતી તેવી જ સંપત્તિ પાછી થઈ ગઈ! બીજી તરફ વિલિયશેઠની સંપત્તિ ફરીથી ઘસાઈ ગઈ અને તે ભીખ માગતા થઈ ગયા. હવે તેમને કોણ મદદ કરે? સાચા વેપારી આબરૂજીવી હોય છે. આબરૂ ગયા પછી જીવવાનો કશો અર્થ રહેતો નથી.

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ, તે જે સંજશેઠ તે હું જ બોધિસત્ત્વ-રૂપે હતો અને વિલિયશેઠ તો મારો જન્મોજન્મનો શત્રુ દેવદત્ત હતો.”

બે શબ્દો સમજવા જેવા છે: 1. લોભ અને 2. લાલચ. જે પ્રાપ્ત થયું છે તેને પોતાના માટે કે પરના માટે ન વાપરવું અને સંગ્રહ કરી રાખવો તે લોભ છે, પણ જે પ્રાપ્ત થયું નથી તેની તીવ્ર ઇચ્છા કરતા રહેવું તે લાલચ છે. તેમાં પણ જે વગર-હક્કનું હોય અને હાનિકારક હોય તેની તીવ્ર ઇચ્છા કરવી તે લાલચ મહાહાનિકારક થઈ શકે છે. લોભ અને ઉદારતા સાથે રહી શકે નહીં. ઉદારતા યશ આપનારો ગુણ છે તો લોભ વ્યક્તિને હીનતા આપનારો દોષ હોય છે. હીનતા અને ઉદારતા જીવનના બે છેડા છે. હીન મનુષ્ય નિન્દિત જીવન જીવીને મરતો હોય છે, જ્યારે ઉદાર મનુષ્ય યશ પ્રાપ્ત કરીને ધન્ય જીવન જીવીને અમર થઈ જતો હોય છે.

ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓનું જીવન પરાશ્રયી—પરોપજીવી હોય છે, અર્થાત્ જીવનની અત્યંત અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓ પણ તે ભક્તોની પાસેથી પ્રાપ્ત કરતાં હોય છે. આ એક પ્રકારની લાચારી જ કહેવાય, પણ ધર્મે તેને ગૌરવ આપી દીધું તેથી ઘણાંને ભાન થતું નથી હોતું કે પોતે પરાશ્રયી—લાચાર જીવન જીવે છે. કેટલીક વાર તો આવા ભિક્ષુકો આવી પરાશ્રયિતાને પોતાનો હક્ક માની બેસતા હોય છે, જેથી ભક્તોની આગળ જોર-જબરજસ્તી કરીને કે ઢોંગ-પાખંડ કરીને પણ આવશ્યકતાઓ પૂરી કરતા રહે છે.

ભલે ધર્મે મોક્ષાર્થીઓ માટે પરાશ્રિત જીવનને ગૌરવપૂર્વક સ્વીકાર્યું હોય તોપણ તેમાં એક નિયમ તો લગાવ્યો જ હોય છે કે ઓછામાં ઓછું લેવું, ન છૂટકે જ લેવું, કદી વધારે ન લેવું. ‘અપરિગ્રહ’—વ્રત આવા ભિક્ષુઓ માટે જ હોય છે. બીજાનું લઈલઈને સંગ્રહ કરતા રહેવું તે યોગ્ય ન કહેવાય. પ્રથમ તો લેવું નહીં કદાચ લેવું તો થોડું જ લેવું અને તે પણ વાપરી નાખવું. એટલે સાધુઓમાં એક દોહરો પ્રચલિત છે:

સહજ મિલા સો દૂધ બરાબર

માંગ લિયા સો પાની,

ખીંચ લિયા સો રગત બરાબર

ગોરખ બોલે બાની.

આવા બધા નિયમો હોવા છતાં પણ બધા ભિક્ષુઓ નિયમ પાળતા નથી હોતા. મોટા ભાગના કડક નિયમો પુસ્તકમાં જ રહી જતા હોય છે અને જીવન તો પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ જિવાતું હોય છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા અને તેમણે કુલ્લનંદા નામની ભિક્ષુણીની બાબતમાં એક કથા કહી. શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક બૌદ્ધ ભક્ત રહેતો હતો, તેણે બધાં ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓને પોતાના ખેતરમાંથી તાજું નીકળેલું લસણ લઈ જવા આમંત્રણ આપ્યું. બૌદ્ધો કંદ-મૂળ-આહારને વર્જ્ય નથી માનતા, તે તો આમિષ આહારને પણ સ્વીકારી લેતા હોય છે. આહારની બાબતમાં બૌદ્ધો બધા ધર્મો કરતાં વધુ ઉદાર છે, કારણ કે તેમને ત્યાં કશું જ વર્જ્ય નથી.

જે દાતા ધાર્મિક હોય છે તેના ઘર આગળ યાયકોની ભીડ લાગેલી રહે છે. પ્રસિદ્ધિ ભૂખ્યા દાતાને આ ગમતું પણ હોય છે. પેલા ભક્તનો ત્યાં ભિક્ષુણીઓની ભીડ લાગી ગઈ. તેણે બધાંને લસણ આપ્યું. તેણે કહ્યું કે “આ ઢગલામાંથી જેને જેટલી આવશ્યકતા હોય તેટલું લઈ જાઓ.” ભિક્ષુણીઓ લસણના ઢગલા ઉપર તૂટી પડી અને જરૂર કરતાં ઘણું વધારે પોતપોતાની ઝોળીમાં ભરી લીધું! ધીરજ અને સંતોષવાળો ભિક્ષુક ભાગ્યે જ જોવા મળશે. જો મળે તો સમજવું કે તે કોઈ કુળવાન હશે. ભિક્ષુણીઓનો આવો વ્યવહાર જોઈને પેલો ભક્ત નારાજ થઈ ગયો. તેણે બુદ્ધને આવીને વાત કરી: “તમારાં ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓને જરાય ધીરજ કે સંતોષ નથી. મારું બધું લસણ લઈ ગયાં. મારા માટે પણ રહેવા ન દીધું.” ત્યારે બુદ્ધે કહ્યું: “આ બધાં ગયા જન્મે પણ આવાં જ હતાં.”

એમ કહીને ગયા જન્મની કથા સંભળાવી. ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને બોધિસત્ત્વ એક બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યા હતા. ઉંમરલાયક થતાં બોધિસત્ત્વનાં લગ્ન થયાં. તેમને ત્રણ દીકરીઓ થઈ, જેમનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં: નંદા, નન્દવતી અને નન્દસુંદરી. આ કન્યાઓનાં લગ્ન થયા પહેલાં જ બોધિસત્ત્વનું અવસાન થઈ ગયું. બોધિસત્ત્વ મર્યા પછી રાજહંસની યોનિમાં જન્મ્યા અને તેમને ગયા જન્મનું જ્ઞાન પણ રહ્યું.

પિતા વિનાની બ્રાહ્મણની ત્રણ દીકરીઓ અને તેમની માતા બહુ કઠિનાઈથી જીવન જીવતાં હતાં. તે કાળી મજૂરી કરીને જેમતેમ કરીને પેટ

ભરતાં હતાં તે જોઈને સુવર્ણ-રાજહંસને દયા આવી. લોહીના સંબંધ પ્રબળ હોય છે. ગમે તેવા ત્યાગીને પણ તે તરફ આકર્ષણ થઈ જ જતું હોય છે. રાજહંસે વિચાર કર્યો: “આ લોકો બહુ દુઃખમાં દિવસો વિતાવે છે. મારે તેમને મદદ કરવી જોઈએ.” આવું વિચારીને તે સુવર્ણહંસે નજીકની છત ઉપર બેસીને દીકરીઓને કહ્યું: “હું તમારો ગયા જન્મનો પિતા છું. તમારું દુઃખ મારાથી જોયું જતું નથી. હું અવારનવાર આવીશ અને મારું સોનાનું એક પીંછું તમને આપીશ, જેને વેચવાથી ઘણું ધન પ્રાપ્ત થશે. તમે સુખેથી જીવજો.” આવું કહીને તેણે પોતાનું એક સુવર્ણપીંછું ખેરવી આપ્યું. છોકરીઓએ માતા પાસે જઈને બતાવ્યું અને બધી વાત કરી. બધાં રાજરાજ થઈ ગયાં. એક તો પતિ અને પિતા મળ્યા, વળી પાછું ધન મળ્યું, તેથી બમણો આનંદ થયો. રાજહંસ પણ અવારનવાર આવી-આવીને એક પીંછું ખેરવી આપતો. જેથી બધાંનું જીવન સારી રીતે ચાલતું હતું.

હવે રાજહંસની પત્નીએ પોતાની દીકરીઓ સાથે વિચાર કર્યો: “આ સુવર્ણ-રાજહંસનો કશો ભરોસો નહીં. કદાચ હવે ન પણ આવે. એટલે આપણે ચારે મળીને તેને પકડીને બધાં પીંછાં ખેરવી લઈએ.” વ્યક્તિની જ્યારે બુદ્ધિ બગડે છે ત્યારે પોતાના હિતકારીનું પણ અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. સુવર્ણ-રાજહંસ ફરીથી આવ્યો. બધાંએ મળીને વહાલ કરવાના બહાને નજીક જઈને તેને જોરથી પકડી લીધો, પછી જોર કરીને બધાં પીંછાં ખેંચી લીધાં. હંસ પીંછા વિનાનો થઈ ગયો. હવે તે ઊડી શકતો નહીં. જેમતેમ કરીને નવાં પીંછાં આવતાં સુધી તે ક્યાંક રોકાયો અને પછી ઊડીને પોતાની જગ્યાએ પહોંચી ગયો. હવે ફરીથી લાલચુ પત્ની અને દીકરીઓ પાસે જવાનું નામ ન લીધું.

આ રીતે બુદ્ધે સાધુઓને ઉપદેશ આપ્યો કે જેને ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવન જીવવું હોય તેણે થોડામાં જ સંતુષ્ટ થઈને રહેવું, અતિશય ઇચ્છા ન કરવી. જે પ્રાપ્ત થાય તેનો સદુપયોગ કરવો અને જે પ્રાપ્ત ન થાય તેની લાલચ કરવી નહીં. સાધુ-ભિક્ષુ-ત્યાગીઓએ પોતાનાં પૂર્વાશ્રયી સગાંસંબંધીઓ સાથે મોહભર્યો વ્યવહાર રાખવો નહીં. આવો મોહભર્યો વ્યવહાર કરુણાવશ થયો હોય તોપણ અંતે તે વધતા-વધતો સર્વનાશ કરાવી શકે છે.

25-2-12

ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવન જીવનારા જો સંતોષી ન હોય અને વધુ ને વધુ મેળવવાની વૃત્તિવાળા હોય તો કેવો અનર્થ થાય છે તે સમજાવવા બુદ્ધે એક કથા જેતવનમાં કહી.

શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક સ્ત્રીને કાણી દીકરી પેદા થઈ તેથી તે સ્ત્રીનું નામ કાણમાતા પડી ગયું. લોકો અપંગો—વિકલાંગોનાં અંગ પ્રમાણે નામ જોડી કાઢતા હોય છે, જેમકે લૂલો, લંગડો, બહેરો, બોબડો વગેરે. સામાન્ય લોકોને હલકાં નામ બોલવામાં રસ પડતો હોય છે, તેથી કાણી છોકરીની માતાને લોકો કાણમાતા કહીને બોલાવતા.

કાણી છોકરી મોટી થઈ તો તેને તેના જેવા જ એક કાણા વર સાથે પરણાવી દીધી. બંને સરખાં વિકલાંગ હોવાથી એકબીજાને ઉતારી પાડવાની વૃત્તિથી મુક્ત રહ્યાં. એક દિવસ કાણી પોતાને પિયર કાણમાતા પાસે ગઈ. માદીકરી ખૂબ વહાલથી મળ્યાં. સ્ત્રી લાગણીભૂખી હોય છે. તેને સાસરામાં અને પિયરમાં બંને તરફથી લાગણીઓ મળે તો ધન્યધન્ય થઈ જાય, પણ જો એકે તરફથી લાગણી ન મળે તો દુઃખીદુઃખી થઈ જાય. તેમાં પણ જો સાસરામાં સુખ ન હોય અને પિયરમાં કોઈ ન હોય તો તે વધારે દુઃખી થાય.

ત્રણચાર દિવસ પછી કાણા વરે તેડું મોકલ્યું: “જલદી ઘરે આવતી રહે.” કાણી જવા માટે તૈયાર થઈ પણ કાણમાતાએ વિચાર કર્યો: “લાવ તેને થોડા પૂડા બનાવી આપું જેથી તે અને તેનો વર પ્રેમથી જમે.” પુત્ર વિનાની સાસુ જમાઈને પુત્રભાવથી જોતી હોય છે. કાણમાતાએ સરસ માલપૂડા બનાવવા માંડ્યા. બરાબર તે જ સમયે એક ભિક્ષુ ભિક્ષા લેવા આવ્યા. કાણમાતાએ ભિક્ષુને ચાર માલપૂડા આપ્યા. ભિક્ષુ હરખાતો-હરખાતો ગયો અને બીજા ભિક્ષુને ભિક્ષા માટે મોકલ્યો. ત્યાગી-વૈરાગી ભિક્ષુઓ પણ સારી ભિક્ષાની આશા-અપેક્ષા રાખતા જ હોય છે. કાણમાતાએ બીજા ભિક્ષુને પણ ચાર પૂડા આપ્યા. તેણે ત્રીજા ભિક્ષુને મોકલ્યો. તેને પણ ચાર પૂડા આપ્યા. તેણે ચોથા ભિક્ષુને મોકલ્યો. તેને પણ ચાર પૂડા આપ્યા. આ રીતે બધા પૂડા સમાપ્ત થઈ ગયા. કાણમાતાએ કહ્યું: “હવે કાલે જવાનું થશે. આજે તો પૂડા પૂરા થઈ ગયા.” કાણી દીકરીનું જવાનું બંધ રહ્યું.

ફરી બીજા દિવસે પૂડા બનાવવા માંડ્યા. ફરીથી પાછા એના એ જ ભિક્ષુઓ વારાફરતી આવીને ભિક્ષામાં બધા પૂડા લઈ ગયા. આવું ત્રણ દિવસ સુધી થયું. આને હળી ગયેલા ભિક્ષુઓ કહેવાય. જ્યાં સારું સુખ મળે ત્યાં ભિક્ષુઓ હળી જતા હોય છે. સામેની વ્યક્તિની પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના તે સતત માગતા જ રહે છે. એટલે ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે “મીઠા ઝાડનાં મૂળ ન ઉખેડાય.”

ત્રણચાર દિવસ સુધી કાણીપત્ની ન આવી તેથી નારાજ થઈને કાણા વરે બીજાં લગ્ન કરી લીધાં અને કાણી પત્નીને ત્યાગી દીધી. ત્યક્ત પતિનો તરત જ મેળ પડી જતો, પણ ત્યક્ત પત્નીને મેળ પડવો કઠિન રહેતો. તેમાં પણ એક વિકલાંગ સ્ત્રીને તો હવે કોણ ગ્રહણ કરે! તે રખડતી થઈ ગઈ. આ રીતે લાલચુ ભિક્ષુઓએ એક પત્નીનું જીવન ઉજ્જડ કરી નાખ્યું.

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ, જ્યાં સારી ભિક્ષા મળતી હોય ત્યાં વારંવાર ભિક્ષા માગવા જવાય નહીં. અને ગૃહસ્થોના જમી રહ્યા પછી ભિક્ષા માગવા જવાય. તેમનું રાંધેલું અન્ન તેમને ભૂખ્યા રાખીને લેવાય નહીં. ભિક્ષાને માધુકરી પણ કહેવાય છે. મધુકર ભમરો જેમ પુષ્પને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના થોડો જ પરાગ ગ્રહણ કરે છે તેમ ભિક્ષુઓએ પણ ગૃહસ્થના ઘરમાંથી થોડી જ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી, બધી રસોઈ ખેંચી લેવી નહીં.”

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જ્યારે જેનો સર્વોચ્ચ પ્રભાવ હોય છે ત્યારે તેની નકલ કરીને ‘ગૂડવિલ’ મેળવનારા કેટલાક લોકો નીકળી આવતા હોય છે. કરન્સી હોય તો તેની નકલી કરન્સી પણ નીકળતી હોય છે. આવી જ રીતે નકલ કરવા-માત્રથી માનપાન-પ્રતિષ્ઠા-ધન વગેરે મળતાં હોય તો લોકો જ્યારે જેનું ચલણ હોય છે તેની નકલ કરી પોતાનું કામ કાઢી લેવાની વૃત્તિ ધરાવતા હોય છે. સાંઈબાબાની નકલ કરનારા કેટલાય સાંઈ નીકળ્યા. કેટલાય છોટા-મોટા મોરારિ નીકળ્યા. સમય વીતતાં નકલી ચલણ જપ્ત થઈ જતું હોય છે, સારું જ રહી જતું હોય છે, પણ એક વાર તો સાચા ચલણને પણ શંકાનું કેન્દ્ર બનાવી દેતા હોય છે.

બુદ્ધના સમયમાં બુદ્ધનો ચારે તરફ પ્રભાવ હતો. આ પ્રભાવ લાંબી તપસ્યા અને ઉચ્ચ સ્થિતિથી થયો હતો. આટલો લાંબો માર્ગ કાપવાની ધીરજ અને ક્ષમતા બધામાં ન હોય, તેથી તેમની નકલ કરીને પોતે પણ બુદ્ધ જ છે તેવો પ્રચાર-પ્રભાવ કરનારા કેટલાક ત્યાગીઓ નીકળ્યા હતા. તેમાં દેવદત્ત ખાસ હતો. દેવદત્તે પણ પોતાનો સંઘ સ્થાપ્યો હતો અને તે પણ બુદ્ધની નકલ કરીને લોકોને ભિક્ષુ બનાવતો હતો. દેવદત્તે બુદ્ધના બે મોટા ભિક્ષુઓને ફોડીને તેમના 500 ભિક્ષુઓને આડુંઅવળું સમજાવીને પોતાના સંઘમાં વાળી દીધા. ત્યાગીઓનાં ટોળાં પણ સાચવવાં પડતાં હોય છે. બીજા ટોળાવાળો ખેંચી ન લઈ જાય તેની સાવધાની રાખવી જરૂરી હોય છે, કારણ કે જેટલું ટોળું મોટું તેટલી જ મુખ્ય વ્યક્તિની મહત્તા મોટી એવી લોકધારણા પ્રચલિત હતી. સાચા-ખોટા ગમે તેવા લોકોનું ટોળું જોઈને લોકો પ્રભાવિત થતા હોય છે. આને ટોળાબુદ્ધિ કહેવાય, જે સાચી નથી હોતી.

પોતાના ભિક્ષુઓનું દેવદત્તે અપહરણ કર્યું છે તેવું જાણીને બુદ્ધે સારિપુત્રને ભિક્ષુઓને પાછા લાવવા દેવદત્તને ત્યાં મોકલ્યા. સારિપુત્રે બધા ભિક્ષુઓને ઉપદેશ આપ્યો. દેવદત્ત શરીર ઠીક ન હોવાથી આરામ કરતો હતો. તે તકનો લાભ લઈને સારિપુત્ર બધા ભિક્ષુઓને પાછા લઈને પાછા બુદ્ધની પાસે આવી ગયા.

કોઈએ દેવદત્તને કહ્યું: “તમારો સંઘ તો ખાલી થઈ ગયો છે. બધા ભિક્ષુઓ બુદ્ધની પાસે ચાલ્યા ગયા છે.” દેવદત્ત નિરાશ થઈ ગયો. બુદ્ધે ભિક્ષુઓને ઉપદેશ આપ્યો કે મોટા થવા માટે કોઈની નકલ ન કરવી જોઈએ. મોટાઈ સ્વયંભૂ પોતાની જ હોય તો જ તે ચિરસ્થાયી થતી હોય છે. ઉછીની મોટાઈ લાંબો સમય ટકતી નથી. આમ કહીને તેમણે સિંહ અને શિયાળની કથા સંભળાવી, જેમાં શિયાળ સિંહ બનીને હાથીનો શિકાર કરવા ગયું હતું અને પછી હાથીના પગ નીચે કચડાઈ ગયું હતું. ધનની લાલચ કરતાં પણ મોટા થવાની લાલચ વધુ પ્રબળ હોય છે. એટલે ઘણી વાર ધનત્યાગીઓ પણ મોટાઈત્યાગી નથી હોતા. મોટાઈ માટે તે પણ લડતા-ઝઘડતા અને મારતા-મરતા હોય છે. મોટાઈનો ત્યાગ જ સાચો ત્યાગ કહેવાય.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. ભિક્ષુઓને સતત વૈરાગ્ય રહે તે માટે તે રોજ તેમને વૈરાગ્યકથાઓ સંભળાવતા. ત્યારે કથાઓ મીડિયાનું કામ કરતી. મીડિયા પ્રજાને ઘડે છે. જેવો પ્રવાહ ચાલે તેવી પ્રજા ઘડાય. જ્યાં મીડિયા વૈરાગ્યપ્રવાહ ચલાવે ત્યાં ત્યાગીઓનાં ટોળાં વધી જાય. જ્યાં શૌર્યકથાઓનો પ્રવાહ ચાલે ત્યાં વીર યોદ્ધાઓ વધી જાય. જ્યાં સાહસકથાઓનો પ્રવાહ ચાલે ત્યાં સાહસિકો વધી જાય. જ્યાં કામકથાઓનો પ્રવાહ ચાલે ત્યાં કામુકો વધી જાય. જ્યાં ભક્તિકથાઓનો પ્રવાહ ચાલે ત્યાં ભક્તો વધી જાય. આ રીતે સમય-સમય પર કોઈ ને કોઈ એક પ્રવાહની આંધી ચાલતી રહે છે. તે પ્રમાણે પ્રજાનો મોટો વર્ગ તે તરફ ઘસડાતો હોય છે. ત્યારે વૈરાગ્યપ્રવાહ ચાલતો હતો. ગમે તેમ કરીને લોકોને ગૃહત્યાગી—પત્નીત્યાગી અને સંસારત્યાગી બનાવવા એ ધ્યેય હતું. તેથી ત્યાગીઓનાં ટોળાં બહુ વધી ગયાં. કેટલાય લોકો આવાં મોટાંમોટાં ટોળાં લઈને ફરતા-વિચરતા અને લોકોને પરલોક સુધારવાનો ઉપદેશ આપતા રહેતા.

પણ વૈરાગીટોળાને સાચવવું બહુ કઠિન હોય, કારણ કે વૈરાગ્ય કાયમ ટકે નહીં, ઊતરી જાય તો અનર્થ થઈ શકે છે, તેથી તેમને સતત વૈરાગ્ય- કથાઓ સાંભળવી અતિજરૂરી થઈ જાય છે. વૈરાગ્યકથાઓમાં મુખ્યતઃ ધનદોષ અને સ્ત્રીદોષની કથાઓ જ વધુ મહત્ત્વની હોય. તેમાં પણ ધનદોષ કરતાં સ્ત્રીસંગદોષની કથાઓ વધુ જરૂરી થઈ જાય, કારણ કે ધનના આકર્ષણ કરતાં પણ સ્ત્રીનું આકર્ષણ વધુ પ્રબળ હોય છે, તેથી સ્ત્રીસંગદોષની કથાઓ વારંવાર સંભળાવીને બ્રેઈનવોશ કરતા રહેવું જરૂરી થઈ જાય છે.

બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં એક ભિક્ષુને પોતાની પત્ની વારંવાર યાદ આવતી હતી, તેથી તે વિચલિત થઈ જતો. પરિણામે ઘણી વાર તેને ઘરે પાછા જતા રહેવાની ઈચ્છા થઈ આવતી. તેને લક્ષ્ય કરીને બુદ્ધે કથા સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. બોધિસત્ત્વ ત્યારે પોપટની યોનિમાં જન્મ્યા હતા. વારાણસીના એક પંડિત બ્રાહ્મણે આ પોપટને તથા તેના નાના ભાઈ બીજા પોપટને લાવીને પોતાના ઘરમાં પાંજરામાં પુત્રની માફક રાખ્યા હતા. બોધિસત્ત્વનું નામ પોટુપાદ હતું અને નાનાનું નામ રાધ હતું. પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે પણ માણસને એટલી બધી લાગણી થઈ જતી હોય છે કે તેમને સ્વજન કરતાં પણ વધુ સ્થાન મળતું હોય છે.

બ્રાહ્મણ મહાપંડિત જ્ઞાની હતો, તેથી અવારનવાર તેને પ્રવચનો માટે બહાર જવું પડતું. કથા-પ્રવચનકારો બહારનાં હજારો માણસોને સુધારી શકતા હોય છે, પણ તેમના ઘરનાં માણસો ઉપર તેમનો પ્રભાવ નથી હોતો. ઘરવાળાં તેમને કમાઉ બળદ જ માનતાં હોય છે. તે જ્યારે કથા કરીને આવે ત્યારે શું-શું કમાઈને લાવ્યા છે તેના ઉપર જ તેમનું ધ્યાન રહે અને પછી સારીસારી વસ્તુ લેવા માટે છીનાઝપટી પણ કરે. મોટા ભાગના કથાકારો ઘરના દુઃખી હોય છે, કારણ કે ઘરમાં તેમનો પ્રભાવ નથી હોતો. બધાં સુખોમાં સર્વોચ્ચ સુખ તે પ્રભાવસુખ છે. ઘરમાં, ગામમાં, સમાજમાં, રાષ્ટ્રમાં તમારો પ્રભાવ જેટલો વધારે તેટલા તમે વધારે સુખી. પણ પ્રભાવ સ્થિર નથી રહેતો, તેમાં ચઢ-ઊતર થયા કરે. વ્યક્તિ ભલે ફૂલે પૂજાતી હોય, પણ ઘરમાં તેનો પ્રભાવ ન હોય તો તે ગૃહ-દુઃખી કહેવાય. તેમાં પણ પત્ની આગળ કશો પ્રભાવ જ ન હોય તો-તો દુઃખનો પાર ન રહે. પત્ની પૌરુષ અને ધનથી પ્રસન્ન રહેતી હોય છે. આ બંનેમાં પણ પૌરુષની વધુ પ્રધાનતા રહે છે. મંદ પૌરુષવાળો મહાજ્ઞાની હોય તોપણ પત્ની આગળ પ્રભાવહીન હોય. પત્નીને જ્ઞાનનો અંબાર નથી જોઈતો, પૌરુષ જોઈએ છે. મોટા પંડિતો, ફિલોસોફરો, ચિંતકો વગેરે વાસનાપ્રધાન નથી હોતા, તેથી તેમની પત્નીઓને અસંતોષ રહેતો હોય છે. કોઈક અતિ ઉચ્ચ કક્ષાની પત્ની હોય તો જ મેળ જામે, નહીં તો અસંતોષ જ રહેતો હોય છે.

પંડિતની પત્ની પતિથી સદૈવ અસંતુષ્ટ રહેતી, તેથી પછી તેણે માર્ગ કાઢી લીધો. સ્ત્રીઓને માર્ગ કાઢતાં બહુ આવડે. પતિ જ્યારે કથા-પ્રવચનો કરવા બહાર જાય ત્યારે તે પોતાના જુદાજુદા ચારોને વારાફરતી બોલાવે અને સંતોષ મેળવવા પ્રયત્ન કરે. નીતિકારે કહ્યું છે કે:

પત્યુર્વિદેશગમને મહોત્સવો ભવતિ જઘનચપલાયાઃ॥

અર્થાત્ જેનું જઘન અત્યંત ચપળ હોય તેના માટે તો પતિ જ્યારે વિદેશ જાય ત્યારે મહાઉત્સવ થઈ જાય. તે તો રાહ જોઈને બેઠી હોય કે પતિ ક્યારે બહાર જાય. પતિવ્રતા સ્ત્રી રાહ જોઈને બેઠી હોય કે પતિ ક્યારે ઘરે આવે અને આ જઘનચપલા રાહ જોતી હોય કે ક્યારે પતિ બહાર જાય. બંનેમાં આકાશ-પાતાળનો ભેદ છે.

જે લોકો સંયુક્ત પરિવારમાં જીવન જીવતા હોય છે તથા જે સઘન મહોલ્લામાં રહેતા હોય છે તેમની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ થઈ શકતું હોય છે, પણ જે અલગ-અલગ એકાકી રહેતાં હોય છે તેમનું રક્ષણ બહુ કઠિન છે.

પંડિતને પોતાની પત્નીની શિથિલતાની શંકા તો થઈ હતી, પણ દબાઈ ગયેલો હતો તેથી કશું બોલી શકતો ન હતો. મંદપૌરુષ પુરુષો હંમેશાં વાસનાભૂખી પત્નીથી દબાયેલા જ રહેતા હોય છે. ભલે ને તે બહાર જઈને ગમે તેવી સિંહગર્જના કરતા હોય, પણ ઘરમાં ચૂપ થઈ જતા હોય છે. આવા લોકો ઘરદુઃખી હોય છે. તે બોલી પણ નથી શકતા અને ચૂપ પણ નથી રહી શકતા.

એક વાર કથા-પ્રવચન કરવા બહાર જતી વખતે તેણે પુત્ર જેવા બંને પોપટોને કહ્યું: “તમારી માતા ઉપર નજર રાખજો. મારી ગેરહાજરીમાં જે કંઈ થાય તે બધું મને કહેજો.” શંકાશીલ પતિઓ અથવા પત્નીઓ આવા ગુપ્તચરો ગોઠવવાના પણ પ્રયત્ન કરતા હોય છે. પંડિતના ગયા પછી તેની પત્નીનો કાર્યક્રમ શરૂ થઈ ગયો. બંને પોપ બધું જોયા કરે. અડધી રાત સુધીમાં તો કેટલાય ચારો આવ્યા અને ગયા. મોટો ભાઈ કહે છે: “રાધ, અડધી રાત સુધીમાં આટલા બધા આવ્યા તો આગળ હજી કેટલા આવશે?”

પંડિતજી કથાવાર્તા કરીને પાછા આવ્યા. બંને પોપટોને પૂછ્યું: “સાચું બોલો, મારી ગેરહાજરીમાં શું-શું થયું હતું?” બંને પોપટોએ વિચાર્યું કે જો સાચી વાત કહીશું તો પછી અહીં રહી શકાશે નહીં, બ્રાહ્મણી આપણને મારી નાખશે, એટલે પંડિતજીને કહ્યું: “પહેલાં પાંજરું ખોલીને અમને બહાર કાઢો, પછી વાત કરીએ.” પંડિતજીએ પાંજરું ખોલીને બંનેને બહાર કાઢ્યા, પછી જે સાચી વાત હતી તે બધી કહી સંભળાવી અને બંને જંગલ તરફ ઊડી ગયા. “આ પાંજરામાં રહીને રોજ મીઠાઈ ખાવી તેના કરતાં જંગલમાં ભૂખ્યા રહેવું સારું.” એવું તેમને લાગ્યું.

બુદ્ધ પેલા ભિક્ષુને કહે છે: “ગયા જન્મે તું જ પંડિત હતો અને આ સ્ત્રી તારી પત્ની હતી. તે જ હવે આ જન્મે ફરી પાછી તારી પત્ની થઈ છે. બોલ, હવે ફરી-ફરીને ઠોકરો ખાવી છે?” પેલા ભિક્ષુનો મોહ ઊતરી ગયો અને તે શાંત થઈને સાધના કરવા લાગ્યો.

સંસારત્યાગની અવસ્થા ઋષિમાર્ગમાં 75 વર્ષ પછી રાખવામાં આવેલી, પણ શ્રમણમાર્ગમાં તો બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થાથી પણ શરૂ કરી દેવાઈ હતી. જોકે 75 વર્ષ પછીનો સંન્યાસ કામવાસનાની દૃષ્ટિએ વધુ સુરક્ષિત હતો, તોપણ તે બહુ વ્યાવહારિક ન હોવાથી તેનું બહુ પ્રચલન થયું નહીં. જ્યારે શ્રમણમાર્ગમાં બાલ્ય, યુવા, ગૃહસ્થ એમ કોઈ પણ અવસ્થાથી સંસાર ત્યાગવાનો નિયમ સ્વીકારાયો હોવાથી કામવાસનાની દૃષ્ટિએ તે વધુ ભયજનક બની ગયો; તોપણ યુવાવસ્થામાં થયેલા ત્યાગીઓએ ઘણાં મહાન કાર્યો પણ કર્યાં કહેવાય. શ્રમણમાર્ગમાં—ખાસ કરીને બૌદ્ધમાર્ગમાં રહેવાના મઠ, જમવાની વ્યવસ્થા અને ભણવાની પાઠશાળાઓ થવાથી ભિક્ષુઓને ઘણી સગવડ મળી તથા બૌદ્ધધર્મ પ્રસારક્રમ હોવાથી દૂરદૂર સુધી તેને પ્રસરાવવાની તકો મળી, તેથી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ ઘણું કામ કર્યું, જે હિન્દુ પરંપરાના ત્યાગીઓ ન કરી શક્યા; તોપણ ત્યાગી જીવન કુદરતવિરોધી હોવાથી બંને પક્ષોમાં લાગણી અને આવેગોના પ્રશ્નો તો ઊભા રહ્યા જ. જેતવનમાં વિચરતી વખતે બુદ્ધે વૃદ્ધ ભિક્ષુ સંબંધી એક કથા કહી તે આ પ્રમાણે છે:

શ્રાવસ્તીનગરીના બે વૃદ્ધ પુરુષોએ બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળીને દીક્ષા લેવાનો વિચાર કર્યો. “સંસાર અસાર છે અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરીને બધા દુઃખોનો અંત કરી લેવો જોઈએ”—તેવો બુદ્ધનો ઉપદેશ તેમને હાડોહાડ લાગી આવ્યો હતો. યુવાવસ્થા સાહસની અવસ્થા હોય છે, જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા ગણતરીની અવસ્થા હોય છે. બુદ્ધ-મહાવીર વગેરે યુવાવસ્થામાં ગૃહ ત્યાગીને નીકળ્યા હતા. તેમણે કશી ગણતરી કે કશી વ્યવસ્થાનો વિચાર કર્યો ન હતો. પોતાનાં વસ્ત્રો સુધ્ધાં ત્યાગી દીધાં હતાં! પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં આવું સાહસ રહેતું નથી, ગણતરી આવે છે. “પછી શું થશે?” વગેરેનો વિચાર થાય છે. એટલે આ બંને વૃદ્ધોએ દીક્ષા લેતાં પહેલાં પોતાની બધી સંપત્તિની પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા કરી. પત્ની, પુત્ર-પુત્રવધૂઓ વગેરેને યથાયોગ્ય બધું આપીને, પ્રેમસંબંધ રાખીને દીક્ષા લીધી.

દીક્ષા લીધા પછી પણ તેમણે પૂર્વપરિવાર સાથે એક સંબંધનો તંતુ ચાલુ રાખ્યો, બધા તંતુઓ તોડી નાખ્યા નહીં, જેથી બંને પક્ષો એકબીજાને મળે, સંદેશાની આપલે કરે, વગેરે. આ બે ભિક્ષુઓમાંથી એકની પત્ની બહુ દયાળુ અને બહુ શ્રદ્ધાળુ હતી, તેથી તે વૃદ્ધ ભિક્ષુ તેની પાસે જ ભિક્ષા લેવા જાય. તે ખૂબ શ્રદ્ધાથી રોજ સારી સારી ભિક્ષા જમાડે, બીજા ભિક્ષુઓને પણ જમાડે. આ રીતે તેમનો વ્યવહાર ચાલતો હતો, પણ કાળે કરીને તે વૃદ્ધ પત્ની મરી ગઈ. તેના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને બંને વૃદ્ધો એકબીજાના ગળે મળીને પોકે ને પોકે રડવા લાગ્યા. બુદ્ધને ખબર પડી તો બંનેને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું: “તમે કેમ રડો છો?” તો જવાબ આપ્યો: “મરનારી પત્ની બહુ સારીસારી વાનગીઓ બનાવીને અમને રોજ જમાડતી હતી. હવે તેવું કોણ જમાડશે?” વગેરે. ખરેખર તો લોકો પોતાના સુખને રોતા હોય છે. સુખ આપનાર મરી જાય કે ચાલ્યું જાય તો લોકો રડે છે. દુઃખને કોઈ સાચું રોતા નથી. સુખ સૌને ગમે છે. ત્યાગીઓ પણ સુખ તો શોધતા જ હોય છે. બુદ્ધે કહ્યું: “આ ભિક્ષુ આવી જ રીતે પૂર્વજન્મમાં પણ કાગડાની યોનિમાં જન્મીને પત્ની પાછળ રોતો હતો.”

ભિક્ષુએ દીક્ષા લીધા પછી પૂર્વાશ્રમના લોકો સાથે ગાઢ સંબંધ રખાય નહીં. રોજરોજ તેમના ઘરે ભિક્ષા લેવા જવાય નહીં. કશું આદાન-પ્રદાન થાય નહીં. દબાયેલો રાગ ફરીથી જાગૃત થઈ જાય છે અને પછી ઘણા અનર્થો થાય છે. માટે જેને ત્યાગી દીધું તેને પકડાય નહીં. પકડો તો પછી પોકે ને પોકે રડવું પડે.

સંસાર ભોગવીને દીક્ષાધારક થયેલા ભિક્ષુઓ પાસે એવી અપેક્ષા રાખવી કે તે પલક મારતાં જ બધું ભૂલી જાય, તો તે નાદાની જ કહેવાય. તેમાં પણ પત્નીત્યાગી ભિક્ષુની ઘરમાં રહી ગયેલી એકાકી પત્ની તડપી-તડપીને આંસુ પાડતી હોય તો તેની ટેલીપથી દીક્ષિત ભિક્ષુને શાંતિથી રહેવા દે નહીં. લાગણીની તીવ્રતાના સંદેશ હજાર માઈલ દૂરથી પણ મોકલી શકાતા હોય છે. આવો જ એક પત્નીત્યાગી ભિક્ષુક બહુ ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. તેને પત્ની બહુ યાદ આવવા લાગી. તેની સાથેનાં બધાં સંભારણાં તાજાં થવા લાગ્યાં. કોઈકોઈ વાર તે ઉત્તેજિત થઈ જાય અને આંસુ પાડવા લાગે. ઋષિમાર્ગમાં જુવાન પત્ની ત્યાગીને દીક્ષા લેવા ઉપર પ્રતિબંધ છે, પણ બૌદ્ધમાર્ગમાં તેવું થઈ શકે છે, તેથી ઘણા પત્નીત્યાગીઓ દીક્ષા લઈ લેતા અને પછી પાછળની સ્મૃતિથી દુઃખી થયા કરતા. પણ પછી તો મન મારીને રહેવું પડતું. આવી આંતરિક બાબતો બાહ્ય લોકો જાણે નહીં, તેથી તેમને તો એમ જ લાગે કે “અહો, આ ત્યાગીઓ કેવા શાંત-પ્રસન્ન છે!” ખરેખર તો ઉપરથી શાંત દેખાતા ત્યાગીઓમાં કેટલાકની દશા ‘ઉપરથી બુદ્ધ અને અંદરથી યુદ્ધ’ જેવી હોય, પણ અંદરની વાત કોણ જાણે!

બુદ્ધ આ ભિક્ષુની અંતરંગ વાત જાણી ગયા. તેમણે તેને બોલાવીને બધી વાત પૂછી. ભિક્ષુએ સ્વીકાર કર્યો: “મને મારી પત્ની બહુ યાદ આવે છે, તેથી હું પાછો ઘરે જતો રહેવા માગું છું.” પણ બુદ્ધે તેને સમજાવ્યો: “અરે, મૂર્ખ! તે પત્નીના જ કારણે ગયા જન્મમાં તું ફાંસીએ ચઢ્યો હતો.” એમ કહીને તેને તેના ગયા જન્મની ગાથા સંભળાવી.

વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો બોધિસત્ત્વ આકાશદેવતા હતા. ત્યારે વારાણસીમાં કાતિકી પૂણિર્માનો મેળો ભરાવાનો હતો. બધા લોકો સજ્જધજીને મેળામાં મહાલવા નીકળી પડ્યા હતા. એવામાં એક દરિદ્ર આદમીની પત્નીને પણ મેળામાં જવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. પણ તેની પાસે સજ્જધજવા માટે કશું ન હતું. દરિદ્રોનાં અરમાન મૃગતૃષ્ણા સમાન હોય છે, જે કદી પૂરાં થતી જ નથી. પતિએ પત્નીને કહ્યું: “તારી પાસે જે વસ્ત્રો છે તે પહેરીને ચાલ મેળામાં જઈએ.” પણ પત્નીએ હઠ લીધી: “ના, મારે તો કેસરિયાં વસ્ત્રો પહેરીને, તારા ગળામાં હાથ નાખીને મેળામાં મહાલવા જવું છે. “દરિદ્ર પતિએ તેને બહુ સમજાવી: “આપણે દરિદ્ર છીએ. લોકોનાં ઊતરેલાં ચીંથરાં પહેરીએ છીએ. આપણી પાસે મોંઘાં કેસરિયાં વસ્ત્રો ક્યાંથી હોય?” બહુ સમજાવ્યા છતાં પત્ની માની નહીં. તેણે તો હઠ પકડી: “ગમે તેમ કરીને પણ મને કેસરિયાં વસ્ત્રો લાવી આપ. મારે તારા ગળામાં હાથ નાખીને મેળામાં મહાલવા જવું છે.” પ્રેમાળ પત્નીની ભૌતિક અપેક્ષાઓ પૂરી ન કરી શકનાર પતિ જેવો કોઈ અભાગિયો—દુઃખી નથી હોતો. અંતે પેલી પત્નીએ જ રસ્તો બતાવ્યો: “રાજાને કેસર બાગ છે. તેમાં ઘણું કેસર છે તે લઈ આવ તો મારી ઇચ્છા પૂરી થાય.” “પણ ત્યાં તો કડક પહેરો હોય છે. કેમ કરીને લવાય?” પણ પત્નીથી ઉશ્કેરાયેલો દરિદ્ર પતિ રાત્રે ચોરી કરવા નીકળી પડ્યો. કેસરબાગની વાડ કાપીને તે અંદર દાખલ થયો, પણ ચોકીદારોને ખબર પડી ગઈ. તેને પકડી લીધો. મુશ્કેટાટ બાંધીને મારતા-મારતા રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ શૂળી ઉપર ચઢાવી દેવાની સજા સંભળાવી દીધી. તે પ્રમાણે તેને જાહેરમાં શૂળીએ ચઢાવી દીધો. અતિશય વેદનાથી તે ચીસો પાડવા લાગ્યો. કાગડા આવીને તેની આંખો ખોતરવા લાગ્યા. તે રિબાતોરિબાતો પણ બોલતો રહ્યો: “પ્રિયતમા! તને મેળો બતાવવાનો રહી ગયો!” માંડ પ્રાણ ગયા.

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ, એ દરિદ્ર પતિ જ આ ભિક્ષુક હતો અને આ જન્મની પત્ની તે પેલા જન્મની પત્ની હતી. એક વાર શૂળીએ ચઢ્યા પછી પણ આ ભિક્ષુકને સંતોષ થયો નથી. શું ફરીથી શૂળીએ ચઢવું છે?”

પૂર્વજન્મની કથા સાંભળીને પેલા ભિક્ષુકની મનઃસ્થિતિ સુધરી ગઈ. તેણે પત્નીને યાદ કરવાનું બંધ કરી દીધું અને સાધનામાં લાગી ગયો.

કોઈ પણ રાજા કે રાજ્યની ઉત્તમતાનું માપ માત્ર એક જ શબ્દથી કાઢવું હોય તો તે શબ્દ છે ‘ન્યાય’. જો રાજા ન્યાયી હોય તો બાકીના બધા ગુણો તેનામાં આપોઆપ આવી જાય; પણ જો રાજા અન્યાયી હોય તો બાકીના બધા દુર્ગુણો પણ તેનામાં આવી જાય. રાજા ન્યાયી હોય તો રાષ્ટ્ર ન્યાયી થાય, તો પ્રજા ન્યાયી થાય. ન્યાય એ જ ધર્મ કહેવાય. ન્યાયની સ્થાપનાનું કાર્ય એ જ ધર્મસ્થાપનાનું કાર્ય કહેવાય. ન્યાય વિનાનો ધર્મ ધર્મ કહેવાય જ નહીં અને ન્યાયનું કાર્ય સૌથી કપરું કાર્ય કહેવાય.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરતા હતા અને ભિક્ષુઓને આ કથા કહી. એક વાર કોસલનરેશની પાસે એક મુકદ્દમો આવ્યો. તેનો ન્યાય આપતાં રાજા ગૂંચવાયો. તેથી તે સાચો ન્યાય જાણવા-સમજવા બુદ્ધની પાસે ગયો. પોતાની અક્ષમતાનો સ્વીકાર કરવો અને બીજા સક્ષમની સહાય લેવી તે વ્યક્તિનો મોટો સદ્ગુણ કહેવાય. મૂર્ખાઓ કે પછી અભિમાનીઓ પોતાની અક્ષમતાને સ્વીકારતા જ નથી. તેથી તે કદી પણ બીજા કોઈનાં સલાહ-સૂચન માગતા પણ નથી.

રાજા સાચો ન્યાય જાણવા બુદ્ધની પાસે ગયો. સાચો ન્યાય આપવો તેનાથી મોટું કોઈ બીજું પુણ્યકર્મ નથી. ન્યાયની જગ્યાએ અન્યાય આપવો તેનાથી મોટું કોઈ પાપકર્મ નથી. રાજાના આવવાથી બુદ્ધ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું: “સાચો ન્યાય એ જ સાચો રાજધર્મ કહેવાય.” એમ કહીને તેમણે અતીતની એક કથા સંભળાવી.

વારાણસીમાં બોધિસત્ત્વનો જન્મ વારાણસીના રાજાના ઘરમાં થયો હતો. તેનું નામ બ્રહ્મદત્તકુમાર રાખ્યું હતું. મોટો થઈને તે પણ રાજા થયો. તે એટલો બધો ન્યાયપ્રિય હતો કે સાચો ન્યાય આપવાને કારણે મુકદ્દમા જ બંધ થઈ ગયા. કોઈ ઝઘડો જ ન કરે. પૂરી પ્રજા ન્યાયપ્રિય થઈ ગઈ જેથી કોઈ કેસ જ ન થાય. બધાં ન્યાયાલયો નવરાં થઈ ગયાં. જે રાજ્યની પોલીસ નવરી હોય અને ન્યાયાલયો નવરાં હોય તો સમજવું કે ત્યાં સત્યુગની સ્થાપના થઈ ગઈ છે. ઉત્તમ પ્રજા કલહપ્રિય નથી હોતી અને જે કલહપ્રિય હોય છે તે ઉત્તમ નથી હોતી. રાજાએ વિચાર કર્યો: “હવે મારે મારા દુર્ગુણોની તપાસ કરવી જોઈએ.” તેણે ફરીફરીને લોકોને પોતાના દુર્ગુણો બતાવવા કહ્યું, પણ કોઈ કશા દુર્ગુણ ન બતાવે. રાજાના દુર્ગુણ કોણ બતાવે—અને તે પણ પ્રત્યક્ષ—રૂબરૂ? રાજાએ ગુપ્ત વેશ ધારણ કરીને પછી રાજાના દુર્ગુણો પૂછવા માંડ્યા, તોપણ કોઈ દોષ જાણવા ન મળ્યો. રાજાશાહીમાં વિરોધપક્ષ ન હોય, તેથી દોષો કે ભૂલો બતાવનાર પણ કોઈ ન હોય. પણ લોકશાહીમાં વિરોધપક્ષ હોય. વિરોધપક્ષ વિના લોકશાહી જામે જ નહીં. વિરોધપક્ષ શાસકપક્ષની ભૂલો અને દોષો બતાવે જેથી રાજ્ય સારી રીતે ચાલી શકે. વિરોધપક્ષ વિનાનું શાસન ડિટેક્ટર થઈ જાય; પણ વિરોધપક્ષ એ દુશ્મન-પક્ષ ન થઈ જવો જોઈએ. જો વિરોધપક્ષ, દુશ્મન-પક્ષ થઈ જાય તો તે ગુણોને પણ દોષો માનતો થઈ જાય અને ઉત્તમ કાર્યોની પણ નિંદા કરતો થઈ જાય.

રાજા બેફામ ન થઈ જાય તેથી તે પોતાની આત્મચર્યા જોયા કરે. આત્મચર્યા જોવા માટે તે ગુપ્તવેશમાં નગરચર્યા કરવા નીકળે, જેથી લોકો જે બોલતા હોય તે સાંભળે. તેમાંથી સાચી વાત પ્રાપ્ત થાય.

પોતાના પૂરા રાજ્યમાં જ્યારે તેને કોઈ પોતાનો દોષ બતાવનારું ન મળ્યું ત્યારે તે પાડોશી રાજ્યમાં ગયો. યોગાનુયોગ કોસલદેશનો મલ્લિક રાજા પણ ફરતો-ફરતો સામે આવી ચઢ્યો. એક જ સાંકડા માર્ગ ઉપર બંને રાજાઓના રથો આમનેસામને થઈ ગયા. હવે પ્રશ્ન એ થયો કે કોણ કોને જગ્યા આપે? બંને વચ્ચે ભારે હુંસાતુંસી થઈ અને ઘણી રકઝક થઈ, પણ એક પણ રાજા પોતાના રથને પાછો ન વાળે. છેવટે એકબીજાની મોટાઈ માપવા માટે રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ, સંપત્તિ, શક્તિવગેરેનું માપ કાઢ્યું, તો બંને સરખા નીકળ્યા. ઉંમરનું માપ કાઢ્યું, તો તેમાં પણ સરખા જ નીકળ્યા. બધી રીતે બંને એકબીજાના બરોબરિયા હતા, તેથી કોણ પાછો વળી માર્ગ આપે તે નક્કી થઈ શકતું ન હતું. પછી એકબીજાના ગુણદોષ બતાવવાનું કહ્યું: તો મલ્લિક રાજાએ પોતાના ગુણ આ પ્રમાણે કહ્યા:

“હું કઠોરની સાથે કઠોર, કોમળની સાથે કોમળ, ભલા સાથે ભલો, બૂરા સાથે બૂરો વ્યવહાર કરું છું. જે જેવો હોય તેની સાથે તેવો વ્યવહાર કરું છું, માટે તું માર્ગ છોડીને મને જવા દે.”

તેના જવાબમાં વારાણસીના રાજાએ પોતાના ગુણદોષ આ રીતે બતાવ્યા:

“હું કોધીની સાથે અકોધથી, બૂરાની સાથે ભલાઈથી, કંજૂસની સાથે ઉદારતાથી અને જૂઠાની સાથે સત્યથી વ્યવહાર કરીને રાજ્ય ચલાવું.”

છું, માટે તું મને જગા આપ.”

આમ કહેવાથી મલ્લિકરાજાએ પોતાની હાર માનીને રથ પાછો લીધો અને વારાણસીના રાજાને જગ્યા આપી.

બુદ્ધે કહ્યું: “હે ભિક્ષુઓ, જેવાની સાથે તેવા થવું તેના કરતાં બૂરા સાથે ભલા થવું એ મોટો ગુણ છે. આવા મોટા ગુણોવાળા માણસો જ સાચા મહાપુરુષો હોય છે”

26-2-12

ઉદ્ભૂ ભાષામાં એક શબ્દ છે ‘ઔકાત’ અર્થાત્ ક્ષમતા. પ્રત્યેક વ્યક્તિની પોતપોતાની ઔકાત હોય છે. જેની જેટલી ઔકાત હોય તેણે તેટલી જ ઇચ્છા કરવી જોઈએ. ઔકાત બહારની ઇચ્છા કદી પૂરી કરી શકાય નહીં. તેવી ઇચ્છાઓ કરવી એ પાગલપણું જ કહેવાય. પોતાની ઔકાતને સમજવી એ જ પોતાને સમજવા બરાબર છે. આ વાતને સમજાવવા બુદ્ધે કૂટાગાર શાળામાં રહેતી વખતે એક નાઈની કથા કહી.

વૈશાલીનગરીમાં એક વૃદ્ધ નાઈ રાજદરબારમાં સેવા કરતો હતો. વિનય-વિવેક અને નમ્રતાથી તેણે સમસ્ત રાજપરિવારનાં મન જીતી લીધાં હતાં. સેવક નમ્ર, વિનયી અને પ્રામાણિક હોય તો માલિકનું મન જીતી શકે. નાઈને પૂરા રાજપરિવારમાં બધે હરવાફરવાની છૂટ હતી. એક વાર તે પોતાના યુવાપુત્રને પણ રાજદરબારમાં લઈ આવ્યો, કારણ કે આગળ જતાં આ યુવા નાઈને જ આ સેવાનું કાર્ય કરવાનું હતું. પિતાની સાથે રાજદરબારમાં ફરતાં-ફરતાં યુવાન પુત્રે રાજકુમારી જોઈ. તેને જોતાં જ તે મોહિત થઈ ગયો. મોટાં ઘરોમાં નોકરી કરતા નાના માણસો જો ભાન ન રાખે તો બે ભૂલો દ્વારા આત્મવિનાશ કરી બેસે. એક તો મોટાં ઘરોમાં સંપત્તિ—ઐશ્વર્ય ઘણું હોય, તેને જોઈને જો લલચાઈ જાય તો ચોરી કરતો થઈ જાય. બીજું, મોટાં ઘરોમાં ઘણો મોટો સ્ત્રીવર્ગ હોય, તેને જોઈને જો લલચાઈ જાય તો આત્મવિનાશ જ કરી બેસે. એટલે મોટાં ઘરોમાં નોકરી કરનારામાં બે ચોખ્ખાઈ હોવી જોઈએ: એક તો તે હાથનો ચોખ્ખો હોવો જોઈએ અને બીજું તે આંખનો ચોખ્ખો હોવો જોઈએ. જો આ બે ચોખ્ખાઈ ન હોય તો મોટા ઘરની નોકરી વિનાશકારી થઈ શકે છે.

રાજકુમારી ઉપર મોહિત થયેલા નાઈપુત્રની દશા બગડવા માંડી. તે કામધંધો છોડીને ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. તેને એક જ રટણ લાગ્યું: “ક્યારે મને રાજકુમારી મળે?” દિનપ્રતિદિન તેની હાલત બગડવા માંડી. તેના વૃદ્ધ પિતાને ચિંતા થઈ: “અરે, તને થયું છે શું?” બહુ પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું: “મારે રાજકુમારી સાથે પરણવું છે.” વૃદ્ધ પિતાએ માથું કૂટ્યું: “કેવો મૂર્ખ છે? તું ક્યાં અને રાજકુમારી ક્યાં? આ તો શક્ય જ નથી. રાજાને ખબર પડશે તો મારી જ નાખશે.” પિતાએ પુત્રને બહુ સમજાવ્યો, પણ પુત્ર ન માન્યો. મોહ આંધળો હોય છે, હઠીલો પણ હોય છે. અંતે એમ કરતાં-કરતાં તે ગાંડો થઈ ગયો અને પછી મરી ગયો.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓને સમજાવ્યું: “ઔકાત વિનાની ઇચ્છાઓ કદી પૂરી થતી નથી. સૌની ઔકાત એકસરખી હોતી નથી. ઔકાત વ્યક્તિના જીવનની ક્ષેત્ર-સીમા નક્કી કરે છે. તે તેટલી સીમામાં જ જીવન જીવી શકે છે. સીમા બહારના જીવનની ઇચ્છા એ મૃગતૃષ્ણા થઈ જાય છે.” એમ કહીને તેમણે એક સિંહ અને શિયાળની કથા સંભળાવી, જેમાં શિયાળ સિંહની કન્યાને પરણવા માટે પ્રયત્નો કરતાંકરતાં મરી ગયું હતું.

“ભિક્ષુઓ, આવી ઇચ્છાઓ કરીને દુઃખી થવું તેના કરતાં સાધન-ધ્યાન કરીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવું એ જ કલ્યાણમાર્ગ કહેવાય.”

વ્યક્તિમાં કેટલાક ગુણો આનુવંશિક અર્થાત્ જન્મજાત આવતા હોય છે, તેથી ઉત્તમ સંતાનની અપેક્ષા રાખનાર વ્યક્તિએ હંમેશાં ઉત્તમ વંશને પ્રધાનતા આપવી. જો સારો સાંઢ હોય તો ગાયોનો વંશ સુધરી જાય છે. આવું જ ભેંસ, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓમાં પણ થાય છે. બાળકમાં કેટલાક ગુણો પિતૃપક્ષના અને કેટલાક માતૃપક્ષના ઉતરતા હોય છે. બંને પક્ષો ઉત્તમ હોય તો વધારે સારું. વંશની ઉપેક્ષા ન કરવી, જોઈએ. કોઈ દુઃખી સ્ત્રી અથવા પુરુષને મદદ જરૂર કરવી, પણ જો લગ્ન જ કરવાં હોય તો ઉત્તમ વંશની કાળજી રાખવી. ઘણી વાર પુરુષ અથવા સ્ત્રી કામાવેગમાં અથવા લાગણીના આવેશમાં ગમે તેવી વ્યક્તિ સાથે સંબંધ બાંધી બેસે છે, પણ પાછળથી તેને ખોટાં પરિણામ ભોગવવાં પડતાં હોય છે. ખાસ કરીને ખોટી વ્યક્તિનાં સંતાન મોટા ભાગે ગૌરવ વધારનારાં નથી હોતાં, તે ગૌરવ ઘટાડનારાં થઈ જતાં હોય છે.

બુદ્ધ વેળુવનમાં વિચરી રહ્યા છે અને પ્રસંગવશ પોતાના જન્મજાત વિરોધી દેવદત્તની વાત નીકળતાં તેમણે ભિક્ષુઓને આવી કથા કરી: મિથિલાનગરીમાં બોધિસત્ત્વ રાજા બનીને રાજ્ય કરતા હતા. ત્યાં એક સુવર્ણહંસને એક કાગડી સાથે સહવાસ થઈ ગયો. વધુ સમીપમાં અને સંપર્કમાં રહેવાથી મોટા પુરુષો પણ કામાસક્ત દશામાં ન કરવાનું કરી બેસતા હોય છે. પેલી કાગડીએ પહેલેથી જ મનમાં નક્કી કરી લીધું હતું કે ગમે તેમ કરીને પણ આ હંસને આધીન કરી લેવો જોઈએ, તેથી તે રોજ નવાંનવાં નખરાં કરીને હંસને રીઝવવા પ્રયત્ન કરતી. પહેલાં તો હંસે તેનો તિરસ્કાર કરી દીધો, પણ લાંબા સમયના પ્રયત્ન પછી તેનો તિરસ્કાર પ્રેમમાં બદલાઈ ગયો. કાગડીની મનઃકામના પૂરી થઈ. તેને એક બાળક જન્મ્યું. તે ન તો કાગડા જેવું હતું કે ન હંસ જેવું હતું, બંનેથી ભિન્ન, બેડોળ હતું. તેનું નામ વિનીલક રાખવામાં આવ્યું. હંસ તો ઊડીને પાછો હંસોના સમાજમાં ભળી ગયો. ત્યાં તેને બે હંસ-બાળકો હતાં. થોડા-થોડા દિવસે તે વિનીલકની ખબર કાઢવા ઊડીને મિથિલાનગરની કાગડી પાસે જતો. પિતૃહૃદય હોવાથી પોતાના સંતાન પ્રત્યે તેને આકર્ષણ રહ્યા કરતું. તેને વારંવાર આમ ઊડીને એકલો જતો જોઈને બંને હંસ-બાળકોને જિજ્ઞાસા થઈ: “અમારા પિતા આમ વારંવાર ક્યાં જતા હશે?” ઘરનાં માણસો એકબીજાની ગતિવિધિઓ ઉપર નજર રાખતાં જ હોય છે. કોઈ વાર શંકાસ્પદ ગતિવિધિ જણાય તો શંકા-કુશંકા પણ કરતાં હોય છે. એટલે સજ્જને કદી પણ શંકા ઊપજે તેવી ગતિવિધિ કરવી નહીં.

બંને હંસ-બાળકોએ પિતાને પૂછ્યું: “તમે વારંવાર આમ ક્યાં જાઓ છો?” પિતાએ જવાબ આપ્યો: “તમારા જેવો મારે એક બીજો પુત્ર પણ છે, તેની ખબર લેવા જાઉં છું.” બંને બાળહંસોએ કહ્યું: “તો પછી તેને અહીં જ લઈ આવીએ. તે અમારો ભાઈ છે, આપણી સાથે રહેશે” બધાં સંમત થઈ ગયાં. હંસે ઠામઠેકાણું બતાવ્યું. બંને બાળહંસો ઊડીને પેલા વિનીલક પાસે પહોંચી ગયા, બધી વાત કહી: “અમે તારા ભાઈઓ છીએ, તને લેવા આવ્યા છીએ. આ ગંધાતી ઉકરડા જેવી જગ્યામાં તું કફ ખાઈને જીવે છે તે સારું નહીં, અમારી સાથે માનસરોવર ચાલ. ત્યાં અમે મોતીનો આહાર કરીએ છીએ. તું પણ મોતીનો આહાર કરજે. બહુ સુખી થઈશ.”

વિનીલક તૈયાર થઈ ગયો. પણ એટલે દૂર જવું કેવી રીતે? બંને હંસોએ એક લાકડીની ઢાંડી પોતાની ચાંચમાં પકડી અને વિનીલકને તેના ઉપર બેસી જવાનું કહ્યું. આ રીતે બંને ઊડતા-ઊડતા વિનીલકને લઈને નીકળ્યા. રસ્તામાં મિથિલાનગરી આવી. ત્યાંનો રાજા ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને નગરચર્યા કરવા નીકળ્યો હતો. ખેડૂતે હંમેશાં ખેતરોનો આંટો મારવો, દુકાનદારે પેઢી ઉપર જરૂર જવું, તેમ રાજાએ પણ પ્રજાનો સંપર્ક સ્થાપવા અવારનવાર નગરચર્યા કરવા જરૂર નીકળવું જોઈએ.

નીચે ચાર સૈંધવ અશ્વોની ગાડીમાં મિથિલાનરેશને જતા જોઈને વિનીલક બોલવા લાગ્યો: “આ રાજાને ચાર ઘોડાની ગાડી છે, તો મારે પણ બે હંસોની ગાડી છે, હું પણ કેવા ઠાઠથી બે હંસોની ગાડી ઉપર બેસીને ઊડી રહ્યો છું” વિનીલકની વાત બાળહંસોને ન ગમી: “આ અમને ઘોડા માને છે?” માનસરોવર પહોંચીને તેમણે પિતાને વાત કરી: “આ તમારો પુત્ર તો અમને ઘોડા માને છે.” થોડા જ દિવસોમાં વિનીલક માંદો પડ્યો. તેને મોતીના આહારમાં સ્વાદ જ ન આવ્યો. તેને તો કફ જ ભાવે. અહીં કફ લાવવો ક્યાંથી? તે દૂબળો થવા લાગ્યો. આખા હંસપરિવારે વિચાર કરીને નક્કી કર્યું કે તેને હતો ત્યાં જ ઉકરડા આગળ મૂકી આવવો. તે અહીં માનસરોવરમાં રહી શકશે નહીં. હલકા માણસોને ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરીને ઊંચા સ્થાને મૂકવા માગો તોપણ તે ઊંચી જગ્યાએ ટકી શકતા નથી. તે જ્યાં

હોય ત્યાં જ રહી શકે. બધા લોકો ઊંચાઈ પચાવી શક્તા નથી.

ફરી પાછો વિનીલકને હતો ત્યાં જ મૂકી દીધો. કફ અને મળ-માંસ જોઈને વિનીલક રાજી થયો: “ખરું સુખ તો અહીં જ છે!” તેમ કહીને ઘણા દિવસની ભૂખ ભાંગવા લાગ્યો.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, મારો વિરોધી દેવદત્ત પણ આવો જ છે. તે ત્યાગી ભિક્ષુ થયો છે તોપણ મોતીની જગ્યાએ નિંદારૂપી કફનો ચારો ચૂગ્યા કરે છે. આપણે તેનાથી બચવું જોઈએ, સાવધાન રહેવું જોઈએ.”

26-2-12

*

શ્રમણકાળની સાથે બીજી પણ કેટલીક ધર્મધારાઓ પ્રચલિત હતી, જેમાં દેહદમનવાદી આજીવકો હતા, તો બીજી તરફ અગ્નિમાં હોમહવન કરનારા પુરોહિતો પણ હતા. આ સિવાય પણ બીજી ઘણી ધારાઓ પ્રચલિત હતી. લગભગ બધી ધારાઓ કોઈ ને કોઈ રીતે પરલોક સુધારવાના લક્ષ્યને લઈને ચાલતી હતી. તેમાં સૌથી જૂની ધારા યજ્ઞયાગાદિ—હોમહવન કરનારા પુરોહિતોની હતી. આ લોકો જીવનની બધી અપેક્ષાઓ યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડો કરવાથી પૂરી થાય છે તેવું માનીને સતત અનેક પ્રકારનાં કર્મકાંડો કર્યા કરતા હતા, જ્યારે શ્રમણધારામાં યજ્ઞ-યાગ-હોમ-હવનને સ્થાન ન હતું. તે લોકો ધ્યાન ઉપર વધુ ધ્યાન આપતા હતા. આ બધી ધારાઓ ઘણી વાર પરસ્પર ટકરાતી રહેતી, તેથી થોડો ખળભળાટ થતો, પણ તોપણ સૌનું સહઅસ્તિત્વ ચાલુ રહેતું.

બુદ્ધ જ્યારે જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે આવા જ એક હવનકર્તા જટિલ સાધુ વિશે ચર્ચા કરતા હતા. બૌદ્ધો મુંડિત ભિક્ષુઓ હોય છે, જૈનો લુંચિત સાધુઓ હોય છે, જ્યારે વૈદિકો જટિલો હોય છે. આ ભેદ યાદ રાખવા જેવો છે, એટલે જ્યારે કોઈ વૈદિક સાધુ વિશે વાત કરવાની હોય છે ત્યારે ‘જટિલ’ શબ્દ વપરાય છે. એક વાર ભિક્ષુઓએ બુદ્ધને પૂછ્યું: “ભન્તે, હોમહવન કરવાથી શું જીવનની ઉન્નતિ થાય છે?”

બુદ્ધે જવાબ આપ્યો: “તેનાથી કશો લાભ થતો નથી. પ્રાચીનકાળથી ઘણા પંડિતો યજ્ઞ-યાગ કર્યા કરે છે, પણ તેથી કશો લાભ થયો દેખાતો નથી—હા, હાનિ ઘણી થાય છે.” આવું કહીને તેમણે એક જૂની કથા સંભળાવી.

પ્રાચીનકાળમાં વારાણસીમાં બોધિસત્ત્વ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યા હતા. તેમના ઘરમાં રોજ અગ્નિહોત્ર થતો હતો. બોધિસત્ત્વ જ્યારે 16 વર્ષના થયા ત્યારે તેમનાં માતાપિતાએ બોધિસત્ત્વને પૂછ્યું: “બોલો, જંગલમાં જઈને અગ્નિની આરાધના કરવી છે કે પછી ઘરમાં રહીને ગૃહસ્થાશ્રમી થવું છે?” બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો કે “મારે ગૃહસ્થાશ્રમી થવું નથી.” તેથી તે વનમાં જઈને અગ્નિની ઉપાસના કરવા લાગ્યા.

વનમાં રહીને અનેક પ્રકારના યજ્ઞ-યાગ, હોમ-હવન કરતાંકરતાં વર્ષો વીતી ગયાં. એક દિવસ ખીરનો હવન કરતાંકરતાં અગ્નિની જ્વાળાઓ વધી ગઈ અને અંતે પર્ણકુટી બની ગઈ. તેમણે વિચાર્યું: “વર્ષોથી હું અગ્નિને આહુતિઓ આપું છું, પણ મારા જીવનમાં કાંઈ જ લાભ થયો નથી.” આમ વિચારીને અગ્નિનો ત્યાગ કરીને તે હિમાલય જતા રહ્યા અને ત્યાં ઋષિદીક્ષા લઈને આત્મસાધના કરવા લાગ્યા. આ રીતે અગ્નિમાં આહુતિઓ આપવાથી કશો લાભ થતો નથી તેવું બુદ્ધે બતાવ્યું.

પૂર્વ કહ્યું તેમ તે સમયમાં અનેક સંપ્રદાયો પ્રવર્તિત હતા. બધા સંપ્રદાયો દાન ઉપર જીવન જીવનારા હોવાથી, પોતપોતાના યજમાનોની રક્ષા કરતા અર્થાત્ પોતાના યજમાન પાસેથી બીજા સંપ્રદાયવાળા દાન પડાવી ન જાય. જેમ ખેડૂતો ખેતરને સાચવતા હોય છે તેમ દાનજીવી ભિક્ષુઓ પણ પોતપોતાના યજમાનરૂપી ખેતરને સાચવતા હોય છે. આમ, સાવધાની રાખવા છતાં શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક ધનાઢ્ય પરિવાર સમકાલીન તૈથિક સંપ્રદાયના પ્રભાવમાં આવી ગયો. તેણે તૈથિક સાધુઓને ખૂબ ભિક્ષા-દાન વગેરે આપ્યું. આ રીતે નગરના દાતાઓ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. એક પક્ષ બુદ્ધના સંઘને જ દાન અપાય તેવા મનનો હતો, તો બીજો પક્ષ તૈથિકો વગેરેને પણ આપવાના પક્ષનો થયો. આને ભિક્ષાકલહ કહેવાય. ભિક્ષા મેળવવા માટે પણ કેટલીક વાર ભિક્ષુઓમાં અંદર-અંદર કલહ થતો હોય છે. પણ નગરના મોટા ભાગના લોકો બુદ્ધતરફી હોવાથી તેમના સંઘને બોલાવી સાત દિવસ સુધી ભિક્ષા વગેરે દાન આપીને વિદાય કર્યા. તૈથિકો કાંઈ અડચણ કરી શક્યા નહીં. ત્યારે બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું: “આ તૈથિક શ્રાવકો પહેલેથી જ મને મળનારા દાનમાં અડચણ કરતા રહ્યા છે.” એમ કહીને તેમણે ગયા જન્મની હસ્તીમંગળની કથા સંભળાવી જેમાં પોતે બોધિસત્ત્વ થઈને તક્ષશિલામાં જઈને હસ્તીમંગળવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી રાજા પાસેથી હસ્તીમંગળ દ્વારા ધન કમાવાની વાત હતી, પણ બીજા ઈર્ષ્યાળુ બ્રાહ્મણો આવું ધન પોતે કમાઈ લેવા આડા આવતા હતા.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, જેની જ્યાં આજીવિકા ચાલતી હોય ત્યાં ચાલવા દેવી, આડે આવવું નહીં. એક જ ક્ષેત્રમાં અનેક ભિક્ષુસંઘો ભિક્ષા માટે ભેગા થાય તો સંઘર્ષ થાય. તેથી સૌએ પોતપોતાનાં અલગ ક્ષેત્રો વહેંચી લેવાં સારાં.”

ભિક્ષુ હોય કે ભિક્ષુણી, જેણે ભરયુવાવસ્થામાં દીક્ષા લીધી હોય અને તે બહુ રૂપાળાં હોય તો તેમના પ્રત્યે કામી લોકોને આકર્ષણ રહેવાનું જ. શણગાર કરવાથી જ શરીર સુંદર લાગતું નથી. શણગાર વિના પણ જેનામાં સહજ સુંદરતા હોય છે તે જટાધારી હોય કે મુંડિત હોય, તેનાં રૂપ-યૌવન ચમકતાં જ રહેતાં હોય છે. બીજી તરફ રૂપભોગી લોકો અકારણ રૂપનો શિકાર કરવા આમતેમ રખડતા-ભટકતા જ રહેતા હોય છે. જ્યાં રૂપ-યૌવન દેખાય ત્યાં લલચાવવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે. આમાં ધર્મસ્થાનો, મંદિરો, મઠો, આશ્રમો પણ બાકાત રહેતાં નથી.

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ એક સમિધિ નામના સ્થવિર બહુ સાધના કરતા હતા. સાધના કરવાથી તેમની દેહકાંતિ ઘણી વધી ગઈ હતી. તેમનું શરીર સોના જેવું ચમકતું હતું. સૌકોઈ તેમને જોતા જ રહી જતા. (કદાચ આ જ કારણસર અમુક સાધુઓ અંગે ભસ્મ લગાવીને શરીરની ચમકને ઢાંકી દેતા હોય છે.) એક વાર સમિધિ સ્થવિર નદીમાં સ્નાન કરીને તદ્દન પાતળું વસ્ત્ર પહેરીને બહાર નીકળી સૂર્યના તાપમાં પોતાનું શરીર સૂકવી રહ્યા હતા, તે જ સમયે એક દેવકન્યા ત્યાંથી નીકળી. તેની દષ્ટિ સમિધિ સ્થવિર ઉપર પડતાં જ તે મોહિત થઈ ગઈ. પારદર્શક વસ્ત્રો પહેરવાથી માત્ર સ્ત્રીઓ જ આકર્ષક નથી થઈ જતી, પુરુષો પણ થાય છે. અહીં જોનારની દષ્ટિ જ મુખ્ય કારણ બનતી હોય છે. સમિધિ સ્થવિરનું ચમકતું શરીર જોઈને દેવકન્યા વિચારવા લાગી: “શું કાંઈ શરીર છે! શું કાંઈ જવાની છે! શું કાંઈ રૂપ છે!” તેને થયું કે કોઈ પણ ભોગે મારે આ ભિક્ષુને મેળવવો છે. તે સ્થવિર પાસે આવીને કહેવા લાગી: “હજી તો તમારી નાની ઉંમર છે. અત્યારથી ભોગ ત્યાગીને મોક્ષના માર્ગમાં લાગી જવાની શી જરૂર છે? અત્યારે તો આ જુવાનીને ધન્ય બનાવો, પછી મોક્ષ મેળવવા સાધના કરજો.”

દેવકન્યાએ વારંવાર લલચાવવા છતાં સ્થવિર જરાય વિચલિત થયા નહીં. તેમણે કહ્યું: “સાધનાની ખરી ઉંમર આ જ છે. પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં સાધના થાય નહીં. અને શરીરની ધન્યતા ભોગો ભોગવવામાં નથી. ભોગો ક્ષણિક સુખ આપતા હોય છે, પણ પછી એવા બંધનમાં નાખી દેતા હોય છે કે માણસ તેમાંથી છૂટી શકતો નથી. માટે મને મારે રસ્તે ચાલવા દે. તું દેહભોગી છે. તને ઘણા દેહો મળી રહેશે. આગળ જા, આ નદીમાંથી ઘણા પુરુષો સ્નાન કરીને નીકળે છે. કોઈ ને કોઈ મળી રહેશે. મને અંતરાય ન કર.”

બુદ્ધ કહે છે: “હે ભિક્ષુઓ, જો તમને રૂપ-યૌવન મળ્યાં હોય તો તેના પ્રદર્શનથી બચજો. તમારા પ્રદર્શનથી કોઈનો સંયમ તૂટી શકે છે. તેથી તમારાં રૂપ-યૌવનને બને તેટલાં ઢાંકીને રાખજો. બને તેટલાં બેડોળ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરજો. રૂપભોગીઓ દેહભોગી હોય છે. દેહભોગીઓ સંયમી નથી રહી શકતા. સંયમ વિના સાધના કરી શકાય નહીં.” આમ કહીને તેમણે બોધિસત્ત્વની જૂની કથા સંભળાવી, જે આ જ પ્રકારની હતી.

ગૃહત્યાગી થવાનાં અનેક કારણો હોય છે, જેમાં વગર મહેનતે આહાર-આવાસની પ્રાપ્તિ પણ કારણ હોય છે, તો કેટલીક વાર માન-પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ પણ કારણ હોય છે. કોઈની દીક્ષાવિધિ વખતે તેનો ભવ્ય વરઘોડો જોવા મળે, ચારે તરફ જયજયકાર થતો જોવા મળે, મોટામોટા લોકો પાયવંદન કરતા જોવા મળે, તો કેટલાકને ઇચ્છા થઈ જાય કે “આ જીવનમાં આવું માન તો કદી પ્રાપ્ત થવાનું નથી. નોકરી-ચાકરી કરીને, સૂકા રોટલા ખાઈ-ખાઈને અને પત્નીનો ત્રાસ સહન કરીને મરી જવા કરતાં આ દીક્ષાજીવન સારું. કેટલું બધું માન મળે છે! અને રહેવા-ખાવાની કોઈ ચિંતા જ નહીં!” આવું વિચારીને પણ કેટલાક લોકો દીક્ષા ગ્રહણ કરતા હોય છે. આને ‘માનભોજી’ કહેવાય. આવા લોકો પોતાની જાતે જ પોતાનો જયજયકાર કરતા-કરાવતા રહે છે. કેટલાક લોકો ગાદીપતિ થઈ જાય છે, કેટલાક સેંકડો-હજારોના ગુરુપદે બેસી જાય છે. તો પછી દીક્ષા લેવી શું ખોટી?

બુદ્ધ જીવનમાં વિહાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે ભિક્ષુઓને કથા સંભળાવી.

એક બહેરી વૃદ્ધા શ્રાવસ્તીમાં પોતાની દીકરીને ત્યાં ઘણીબધી વસ્તુઓ લઈને ગઈ. પિયરવાળાં હંમેશાં દીકરીને કાંઈ ને કાંઈ આપતાં જ રહેતાં હોય છે. પિયરથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓથી કન્યા ગૌરવાન્વિત થતી હોય છે. જેને પિયર હોતું નથી અથવા લુખ્ખું પિયર હોય છે તે કન્યા પોતાને દુર્ભાગી માનતી હોય છે.

જમાઈ તો કોઈ કામ માટે બહાર ગયો હતો, તેથી દીકરીએ પોતાની માતાને સારી રીતે જમાડીને આરામ કરાવવા લાગી. માતાને હંમેશાં ચિંતા હોય છે કે પોતાની દીકરી સુખી તો છે ને? તેથી તે સુખ-દુઃખના સમાચાર પૂછતી રહેતી હોય છે.

દીકરીને બધાં સુખોમાં સૌથી મોટું અને મહત્ત્વનું સુખ તેના પતિનો પ્રેમભર્યો વ્યવહાર હોય છે. બધું હોય પણ પતિપ્રેમ જ ન મળતો હોય તો સોનાનું સાસરું હોય તોપણ તે ઉજ્જડ લાગે. સ્ત્રીનું જીવન પ્રેમથી ખીલતું હોય છે. પ્રેમ વિનાનું જીવન મૂરઝાયેલું વેરાન થઈ જતું હોય છે. એટલે માતાએ સૂતાંસૂતાં દીકરીને પૂછ્યું: “તારો પતિ તારી સાથે સારો પ્રેમ-વ્યવહાર તો રાખે છે ને?”

દીકરીએ જવાબ આપ્યો: “હા-હા, મારો પતિ તો બહુ જ પ્રેમાળ છે. તે તો કોઈ પ્રવ્રજિત જેવો શીલવાન છે.” વગેરે.

બહેરી માતાએ ‘પ્રવ્રજિત’ શબ્દ પકડી લીધો. તે સમજી કે જમાઈ પ્રવ્રજિત થઈ ગયો છે અર્થાત્ તેણે ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી છે. તે તો પોકે ને પોકે રડવા લાગી. પોતાની જુવાન દીકરીને છોડીને કોઈ જમાઈ ત્યાગીદીક્ષા ગ્રહણ કરી લે તો માતાને કેટલું બધું દુઃખ થાય!

માતાની વાત સાંભળીને ઘરવાળાં બધાં રડવા લાગ્યાં. આડોશ-પડોશવાળાં પણ રડવા લાગ્યાં. ચારે તરફ વાત ફેલાઈ ગઈ કે ફલાણા ભાઈએ દીક્ષા લઈ લીધી. ત્યારે વાતવાતમાં આ રીતે પુરુષો દીક્ષા લઈ લેતા હશે તેથી ચારે તરફ રોકકળ થવા લાગી.

એવામાં બુદ્ધની પાસેથી સત્સંગ સાંભળીને જમાઈ આવતો હતો તેણે વાત સાંભળી, તેને નવાઈ લાગી: “હજી તો મેં દીક્ષા લીધી નથી અને આ બધાં મારા માટે કેવી રોકકળ કરે છે! નક્કી આ કોઈ મહત્ત્વનું પદ છે.” આવું વિચારીને તે બુદ્ધની પાસે પાછો ગયો અને પ્રાર્થના કરી: “મને તરત જ દીક્ષા આપી દો. આ પદની ઉચ્ચ મહત્તાની મને આજે ખબર પડી છે.” બુદ્ધે પણ તેને દીક્ષા આપી દીધી.

જેણે પોતાનો સંઘ વધારવો હોય તે બહુ ઊંડા ઊતર્યા વિના જ જે આવે તેને સંઘમાં સંમિલિત કરી દેતા હોય છે.

એક બહેરી સ્ત્રીની ગેરસમજથી ઊભી થયેલ અફવાને આધારે એક જમાઈએ દીક્ષા લઈ લીધી!

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ, જીવન નશ્વર છે, ક્ષણભંગુર છે. ક્યારે નાશ થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. માટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાની તક ગુમાવતા નહીં.”

61. સતધમ્મ-જાતક

જીવનમાં સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ છે: આજીવિકા. આજીવિકા વિનાની વ્યક્તિ અનાથ છે. અનાથ લાચાર હોય છે. એટલે વ્યક્તિએ જો ખુમારીભર્યું જીવન જીવવું હોય તો સર્વપ્રથમ આજીવિકાનો આશ્રય લેવો જોઈએ. આજીવિકાના ચાર ભેદ છે: 1. કલ્યાણકારી, 2. સુખદાયી, 3. અકલ્યાણકારી અને 4. દુઃખદાયી.

1. કલ્યાણકારી

આવી આજીવિકામાં સ્વાર્થની સાથેસાથે પરમાર્થ પણ કરી શકાતો હોય છે—જેમકે શિક્ષકની આજીવિકા. વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાની સાથે એક તરફ આજીવિકા મળે, તો બીજી તરફ પોતાની વિદ્યા પણ વધે અને વિદ્યાનો પ્રચાર-પ્રસાર પણ થાય. આવી જ આજીવિકા ડૉક્ટરોની પણ હોય છે. વ્યક્તિ ધારે તો આજીવિકાની સાથે અનેક રોગીઓના આશીર્વાદ પણ મેળવી શકે છે.

2. સુખદાયી

આવી આજીવિકામાં સુખ તો મળે છે પણ કલ્યાણ થતું નથી. જેમકે અમુક સરકારી નોકરીઓ, જેમાં કશું કરવાનું ન હોય, માત્ર બેઠાંબેઠાં પગાર જ લેવાનો હોય. તે સુખદાયી તો કહી શકાય પણ કલ્યાણકારી ન કહેવાય.

3. અકલ્યાણકારી

આવી આજીવિકામાં પાપ કરવાં પડતાં હોય છે. જેમકે ચોરી, લૂંટ, લાંચ-રુશવત, હરામનું વગેરે. આવી આજીવિકા કલ્યાણકારી નથી હોતી. વ્યક્તિને પાપ કરી-કરીને ધન કમાવાનું હોય છે, જે અકલ્યાણ કરનારું થઈ શકે છે.

4. દુઃખદાયી

આવી આજીવિકામાં અતિશ્રમ કરવો પડે, અપમાન સહન કરવાં પડે અને ઉજાગરા સહન કરવા પડે, અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરવાં પડે ત્યારે આજીવિકા ચાલતી હોય છે. આ દુઃખદાયી આજીવિકા કહેવાય. બુદ્ધે એકવીસ પ્રકારની આજીવિકાઓને નિષિદ્ધ માની છે (જે ગણાવી ન હોવાથી ગણાવી શકાતી નથી).

જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું: “સૌથી મોટી સાધના શુદ્ધ આજીવિકાની છે. જો વ્યક્તિ શુદ્ધ આજીવિકાથી જીવન જીવે તો તેને બીજી કોઈ સાધના કરવાની બહુ જરૂર રહેતી નથી. શુદ્ધ આજીવિકાથી વ્યક્તિમાં આત્મસંતોષ અને ચહેરા ઉપર તેજ આવતું હોય છે. ભલે તેમાં આર્થિક પ્રાપ્તિ ઓછી થતી હોય, પણ જે લોકો અશુદ્ધ આજીવિકાથી રાતોરાત માલામાલ થઈ જવા પ્રયત્નો કરે છે તેમને આત્મતૃપ્તિ નથી હોતી અને તેમનો ચહેરો તેજસ્વી નથી હોતો. હસાવનારા હસતા રહે છે અને રડાવનારા રડતા રહે છે. આજીવિકા એવી હોવી જોઈએ જેમાં આજીવિકા આપનારા હસતા રહે. જેમકે વેપારીની આજીવિકાથી ગ્રાહકો હસતા રહે. જો વેપારીની આજીવિકાથી ગ્રાહકો રોતા રહે તો તેવી આજીવિકા કલ્યાણકારી ન થઈ શકે. આવું જ બધી આજીવિકા માટે કહી શકાય.” આમ કહીને તેમણે એક સતધમ્મ નામના વિદ્યાર્થીની કથા સંભળાવી.

ત્યારે બોધિસત્ત્વનો જન્મ વારાણસીમાં એક ચાંડાલને ત્યાં થયો હતો. ચાંડાલ એટલે મનુષ્યોમાં સૌથી નિકૃષ્ટ. આજે હવે કોઈ ચાંડાલ નથી. આ સારી વાત કહેવાય. પણ જે કાળને લોકો સતયુગ વગેરે ઉચ્ચયુગ તરીકે ઓળખતા હતા તે યુગમાં પ્રત્યેક ગામમાં થોડાંક ચાંડાલોનાં ઘર પણ રહેતાં. તે બધાં અતિતિરસ્કૃત અને અધમ દુઃખદાયી જીવન જીવતાં. તેમના નામમાત્રમાં તિરસ્કાર ભર્યો છે. આટલાં વર્ષો પછી હવે ક્યાંય કોઈ પણ જાતિમાં ચાંડાલ રહ્યો નથી. તે ઉત્તમ વાત કહેવાય. પણ ત્યારે ચાંડાલ યોનિ હતી. બોધિસત્ત્વ ચાંડાલ થઈને જન્મ્યા હતા. પુનર્જન્મમાં જીવાત્મા કેવાકેવા અધમ જન્મો ગ્રહણ કરીને પછી ઉચ્ચ જન્મ ધારણ કરતો હોય છે તે બધી કથાઓ બોધિસત્ત્વ પોતાના જન્મો દ્વારા જ આપે છે. એક વાર બોધિસત્ત્વ ચાંડાલ પ્રવાસે નીકળ્યા. તેમણે રસ્તામાં ખાવા માટે ભાથું લીધું. ત્યારે રસ્તામાં ખાવા-પીવાની કોઈ દુકાનો વગેરે ન હતું તેથી લોકો પોતાની બધી જરૂરિયાતો સાથે લઈને જ નીકળતા, જેથી પોટકાનું વજન વધી જતું. બીજી તરફ તે જ સમયે સતધમ્મ નામનો વિદ્યાર્થી પણ પ્રવાસે નીકળ્યો. તે ઉદીચ્ય-ગોત્રમાં જન્મ્યો હતો. તે પોતાને હંમેશાં ઉચ્ચ અને

પવિત્ર માનતો હતો. પવિત્રતા અપવિત્રતાના આધારે હોય છે અને ઉચ્ચતા નીચતાને આધારે હોય છે, અર્થાત્ કોઈ અપવિત્ર હોય તો જ કોઈ પવિત્ર ગણાય. કોઈ નીચ હોય તો જ કોઈ ઉચ્ચ થઈ શકે. એટલે ઉચ્ચ-પવિત્ર લોકો પોતાનાથી ઊંચતા લોકો પ્રત્યે હંમેશાં ઘૃણા કરતા હોય છે. આ ઉચ્ચતા અને પવિત્રતા જ્યારે કર્મ-આધારિત હોય છે ત્યારે તો ઉત્કાન્તિકારી હોય છે, પણ આ ઉચ્ચતા અને પવિત્રતા જ્યારે માત્ર જાતિગત બની જાય છે ત્યારે તે અપકાન્તિકારક બની જાય છે. પેલો સતધમ્મ ઉદીચ્ય- ગોત્રનો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હોવાથી અભિમાની હતો. તેથી તે બોધિસત્ત્વ ચાંડાલ પ્રત્યે સહજ રીતે ઘૃણા કરતો થાય તે સ્વાભાવિક હતું. પણ સતધમ્મે રસ્તામાં ખાવાનું ભાથું લીધું ન હતું. તે ભાથા વિનાનો હતો. કેટલાક લોકો પૂરી તૈયારી કર્યા વિના જ પ્રવાસે નીકળી પડતા હોય છે જેથી પૂરા પ્રવાસમાં ઘણી અગવડો ભોગવતા રહે છે. પ્રવાસ આયોજનપૂર્વક, વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયો હોય તો તે સગવડભર્યો અને સુખદ રહે. બંને પ્રવાસીઓ સાથેસાથે ચાલવા લાગ્યા. બપોર થયો. ખૂબ થાક અને ખૂબ ભૂખ લાગ્યાં હોવાથી ચાંડાલ બોધિસત્ત્વ એક જળવાળી જગ્યાએ વૃક્ષની નીચે બેસીને પોતાનું ભાથું કાઢીને ખાવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પેલા સતધમ્મ પાસે તો કશું ભાથું જ ન હતું. હવે તે શું ખાય? તેને પણ ભૂખ તો બહુ લાગી હતી. અહીં ક્યાંથી ખાવાનું મળે? તે ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. બોધિસત્ત્વે પોતાના ભાથામાંથી થોડું ભાથું એક પાત્રમાં કાઢીને તેને આપવા પ્રયત્ન કર્યો: “લ્યો ભાઈ, તમે પણ જમી લો.” પણ પોતાની જાતને ઉચ્ચ અને પવિત્ર માનનાર સતધમ્મે બોધિસત્ત્વનો તિરસ્કાર કરી દીધો: “અરે ચાંડાલ! તું મને ભ્રષ્ટ કરવા માગે છે?” એમ કહીને અસ્વીકાર કર્યો. બોધિસત્ત્વને તો પોતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે તેમ માનીને સંતોષ થયો. કેટલીક વાર અસ્વીકાર કરનારને પણ ઓફર તો કરવી જ જોઈએ. તેથી કર્તવ્ય બજાવ્યાનો સંતોષ થતો હોય છે.

ભાથું જમીને બોધિસત્ત્વે ફરીથી ચાલવા માંડ્યું. સતધમ્મે પણ ફરીથી ચાલવા માંડ્યું. ફરી ધોમધોમ તાપમાં ચાલચાલ કરીને સાંજે એક જગ્યાએ પહોંચ્યા. બોધિસત્ત્વ ચાંડાલે ફરીથી ભાથું ખોલ્યું. આ વખતે તેમણે સતધમ્મને જમવાની ઓફર ન કરી, કારણ કે તેમને તિરસ્કારનો કડવો અનુભવ બપોરે થઈ ચૂક્યો હતો. સતધમ્મને બહુ જ કકડીને ભૂખ લાગી હતી. તે વિચારતો હતો કે “જો આ ચાંડાલ અત્યારે જમવાની ઓફર કરશે તો હું જમી લઈશ.” ભૂખ-તરસ અને કામના પ્રચંડ આવેગો ભલભલાનાં વ્રત-નિયમોનો ભંગ કરાવી દેતા હોય છે. પણ ચાંડાલે તો કશી ઓફર કર્યા વિના જ ભાથું ખાવા માંડ્યું. પેલો બ્રાહ્મણ ટગરટગર જોતો રહી ગયો. તેના આવેગોએ બહુ જોર કર્યું. તેણે મનમાં નક્કી કર્યું: “આ ચાંડાલનું ભાથું પડાવી લેવું જોઈએ.” એમ કરીને તેણે હુમલો કરી ભાથું પડાવી લીધું અને ખાવા માંડ્યું! ખાઈ લીધા પછી આવેગ શાંત થઈ ગયો. હવે તેને પસ્તાવો થવા લાગ્યો: “અરેરે! મેં આ શું કર્યું? મારાથી મોટું પાપ થઈ ગયું!” વગેરે વગેરે. તેણે ઊલટીઓ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ. તે આત્મગ્લાનિથી એવો પીડાવા લાગ્યો કે વનમાં જઈને મૃત્યુ પામ્યો. બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહે છે: “ભિક્ષુઓ, આ સતધમ્મ બ્રાહ્મણે કોઈના હક્કનું ભોજન પડાવીને પોતાનું પેટ ભરવા પ્રયત્ન કર્યો. આવી જ રીતે જે લોકો કોઈના હક્કનું પડાવીને પેટ ભરે છે, તે અધમ આજીવિકાથી જીવન જીવે છે. તેવી આજીવિકા છોડી દેવી જોઈએ.”

બુદ્ધ જ્યારે જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે ભિક્ષુઓ તેમના મહાભિનિષ્ક્રમણની કથા ગૌરવપૂર્વક કરી રહ્યા હતા. ઘરમાં રહેવું અને ઘરમાંથી નીકળવું એ સામાન્ય બાબત છે, પણ મહાભિનિષ્ક્રમણ અસામાન્ય બાબત છે. મહાભિનિષ્ક્રમણ એટલે સદા-સદાને માટે ગૃહત્યાગ કરી દેવો. માત્ર ગૃહત્યાગ જ નહીં પણ પત્ની-પુત્ર, માતા-પિતા અને પૂરા પરિવારનો ત્યાગ કરી દેવો તે સામાન્ય ઘટના ન કહેવાય. કથાઓ અસામાન્ય ઘટનાઓની જ હોય. બુદ્ધે કેવી રીતે મક્કમતાથી સૂતેલી પત્ની યશોધરા, પુત્ર રાહુલ વગેરેનો ત્યાગ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું હતું તે બધી વાતો ભિક્ષુઓ અવારનવાર કરતા હતા. ભિક્ષુઓની મંડળીમાં જઈને બુદ્ધે કહ્યું: “મેં માત્ર આ જન્મમાં જ આવો ત્યાગ કર્યો નથી, પહેલાં પણ આવો ત્યાગ કર્યો હતો” એમ કહીને પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવવા લાગ્યા. ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. બોધિસત્ત્વ તેમનાં ત્યાં પુત્ર થઈને જન્મ્યા. તેમનું નામ રાખ્યું—અસંદિસકુમાર. બેત્રણ વર્ષ પછી રાજાને ત્યાં બીજા પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ રાખ્યું બ્રહ્મદત્ત. આ સમયનાં નામો ઉપરથી જાણવા મળે છે કે ત્યારે ક્ષત્રિયો પોતાના નામ પાછળ સિંહ શબ્દ લગાડતા ન હતા. રાજાએ મોટા કુમારને તક્ષશિલા મોકલીને બધી વિદ્યામાં પારંગત કરાવ્યો. ખાસ કરીને ધનુર્વેદમાં તે બહુ જ નિપુણ થયો. ત્યારે નાલંદા કે બીજી વિદ્યાપીઠોનો ઉલ્લેખ થતો નથી. ત્યારે કાશી કરતાં પણ તક્ષશિલાનું મહત્ત્વ વધારે હતું તેવું જણાય છે; કારણ કે છેક વારાણસીથી ભણવા માટે તક્ષશિલા મોકલવામાં આવતા હતા. પછી રાજાએ પોતાના મૃત્યુ પછી મોટા પુત્ર અસંદિસકુમારને રાજા બનાવવાનો તથા નાના બ્રહ્મદત્તને ઉપરાજા બનાવવાની વ્યવસ્થા કરી મૃત્યુ પામ્યો. પણ મોટા રાજકુમારે ત્યાગ-વૈરાગ્યના કારણે કહ્યું: “મારે રાજા થવું નથી, મારા નાના ભાઈને જ રાજા બનાવો.” આમ કહીને તે નાના ભાઈને રાજા બનાવી, પોતે સામાન્ય નાગરિકની માફક રહેવા લાગ્યો. રાજકારણ કદી ખટપટ વિનાનું હોતું નથી. કેટલાક લોકોએ નાના ભાઈનું મન દૂષિત કર્યું: “તારો મોટો ભાઈ ગમે ત્યારે છળકપટ કરીને રાજ્ય પડાવી લેશે.” આવો ભ્રમ ઊભો કર્યો. કાયા કાનના નાના ભાઈએ ભ્રમમાં આવીને તરત જ મોટા ભાઈને પકડીને જેલમાં પૂરી દેવા માણસો મોકલ્યા, પણ કેટલાક હિતચિંતકોએ મોટા ભાઈને પહેલેથી જ ખબર આપી દીધા, જેથી તે બાજુના રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં આશ્રય લઈને રહેવા લાગ્યો. ત્યાં તેણે ધનુર્ધરની નોકરી સ્વીકારી લીધી. તેની ધનુર્ધરને જોઈને રાજા બહુ પ્રસન્ન થયો તેથી તેનો પગાર સૌથી વધારે કરી દીધો. ઉન્નતિ ઈર્ષ્યા વિનાની હોતી નથી. જૂના લોકોને ભારે ઈર્ષ્યા થઈ. ઈર્ષ્યા દુશ્મનીમાં બદલાઈ ગઈ. ગુપ્ત દુશ્મનો ષડ્યંત્રો રચતા હોય છે. એક વાર રાજાએ સૌ ધનુર્ધારીઓની કસોટી કરી, તેમાં કોઈ ન કરી શકે તેવું અદ્ભુત કાર્ય અસંદિસકુમારે કરી બતાવ્યું. તેથી તેને મોટું ઇનામ આપ્યું. યોગ્યતા જો યોગ્ય વ્યક્તિની સાથે સંયુક્ત થાય તો તેની કદર થતી જ હોય છે. આ રીતે અસંદિસકુમાર શાંતિથી આનંદપૂર્વક માન-પ્રતિષ્ઠા સાથે રહેવા લાગ્યો. એવામાં વારાણસી રાજ્યના શત્રુઓને ખબર પડી કે અસંદિસકુમાર વારાણસીમાંથી ચાલ્યો ગયો છે, તેથી વારાણસીની સેના દુર્બળ થઈ ગઈ છે, યુદ્ધ કરવાનો આ સારો મોકો છે. યુદ્ધ સેના નથી કરતી, સેનાપતિ કરતો હોય છે. કુશળ સેનાપતિ ઓછી સેના દ્વારા પણ વિજય મેળવતો હોય છે, જ્યારે અકુશળ સેનાપતિ મોટી સેના હોવા છતાં હારી જતો હોય છે. વારાણસીને દુર્બળ સમજીને પાડોશના સાત રાજાઓએ મળીને એકસાથે આક્રમણ કરી દીધું. હવે વારાણસીના રાજાને ભાન થયું: “જો આ વખતે મારો મોટો ભાઈ હોત તો કોઈની યુદ્ધ કરવાની હિંમત ન થાત.” તેણે ચારે તરફ તપાસ કરાવી તો ખબર પડી કે મોટા ભાઈ તો પાડોશના ખંડિયા રાજાને ત્યાં નોકરી કરે છે. તે દોડતો ગયો અને ચરણોમાં પડીને ક્ષમા માગી તથા વારાણસી આવવા પ્રાર્થના કરી. બોધિસત્ત્વ અસંદિસકુમાર પણ પોતાના રાષ્ટ્ર ઉપર સંકટ આવેલું છે તેવું જાણીને કશો પૂર્વગ્રહ રાખ્યા વિના તરત જ વારાણસી આવી ગયો અને સાત રાજાઓ સાથે ભયંકર યુદ્ધ કરી બધાને હરાવી દીધા અને વારાણસીને બચાવી લીધી. પછી નાના ભાઈને યોગ્ય ઉપદેશ આપીને વારાણસીથી વિદાય લઈને હિમાલયમાં દીક્ષા લઈને આત્મકલ્યાણના માર્ગે વળી ગયો.

ભિક્ષુદીક્ષાનો પણ રંગ હોય છે—જેને ચઢે તે કે જેને ચઢાવવામાં આવે તે દીક્ષાને માર્ગે વળી જતો હોય છે. ત્યારે ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓનાં ટોળેટોળાં ફરતાં હતાં; કારણ કે સૌને ભિક્ષુદીક્ષાનો રંગ ચઢ્યો હતો કે પછી ચઢાવવામાં આવ્યો હતો.

બુદ્ધે પોતાના પુત્ર રાહુલને અને પછી પત્ની યશોધરાને પણ આ રંગ ચઢાવ્યો હતો. કેટલીક વાર આખું કુટુંબ દીક્ષા લઈ લેતું હોય છે. સૌને નિર્વાણની તાલાવેલી લગાડવામાં આવી હોય છે. બુદ્ધને એક ભાઈ પણ હતો જેનું નામ નંદ હતું. નંદને પણ દીક્ષાની તાલાવેલી લગાડાવવામાં આવી.

નંદ પણ દીક્ષા લેવા મહેલમાંથી નીકળી પડ્યો. તેને દીક્ષા લેવા જતો જોઈને તેની પત્ની ભારે વિચલિત થઈ ગઈ. તે ઉઘાડા કેશ મૂકીને પાછળ દોડી: “નંદ, પાછા વળો! પાછા વળો! મારો તો વિચાર કરો! પાછા વળો!” પત્નીને પડતી મૂકીને કોઈ યુવાન પતિ દીક્ષા લેવા જાય તો તેની પત્ની જીવતા પતિએ વિધવા થઈ જાય. વૈધવ્ય મહાદુઃખદાયી હોય છે, તેથી પત્ની વિચલિત થાય તે સ્વાભાવિક છે. નન્દ માન્યો નહીં અને બુદ્ધની પાસે જઈને તેણે દીક્ષા લઈ લીધી. દીક્ષા તો લીધી પણ પત્ની કલ્યાણીની યાદ કેમે કરીને ઓછી થાય નહીં. પ્રેમ અને શત્રુ વગર પ્રયત્ને યાદ આવે છે. તેમાં પણ પ્રેમાળ પત્નીના એકધારા વિચારો ટેલીપથી થઈને નન્દને ટકરાવા લાગ્યા. તેને પસ્તાવો થવા લાગ્યો: “મેં ભૂલ કરી. મારે કલ્યાણીનો ત્યાગ કરીને અહીં દીક્ષા લેવાની જરૂર ન હતી.”—આવા વિચારો આવવા લાગ્યા. બુદ્ધ સમજી ગયા. અંતરને વાંચે તે અંતર્યામી કહેવાય. બુદ્ધે પૂછ્યું: “નંદ, શું થાય છે?” નંદે કહ્યું: “કલ્યાણી બહુ યાદ આવે છે. સાધનામાં મારું મન લાગતું નથી.”

બુદ્ધે કહ્યું: “ચાલ, હું તને હિમાલય બતાવું.” બંને જણા હિમાલય જવા રવાના થયા. રસ્તામાં એક વન આવ્યું. વનમાં આગ લાગી હોવાથી આખું વન બળી ગયું હતું. તેના એક ઝાડના ઠૂંઠા ઉપર એક વાંદરી બેઠી હતી. બુદ્ધે કહ્યું: “નંદ, આ વાંદરીને જો, તેની ચામડી બળી ગઈ છે, વાળ બળી ગયા છે, પૂંછડું તૂટી ગયું છે, કાન તૂટી ગયા છે. આખા શરીરમાંથી લોહી નીકળે છે. જોજો, આ વાંદરીને જો.”

નંદે વાનરીને જોઈ. આગળ ચાલ્યા. પછી હિમાલયમાં એક ભવ્ય ભવનમાં પહોંચ્યા. અહીં ઇન્દ્રરાજાનું રાજ્ય હતું. ભવ્ય ભવનમાં 500 અપ્સરાઓ સેવા કરતી હતી. તેમના રૂપને જોઈને નંદ મોહિત થઈ ગયો. વ્યક્તિનું મન ક્યારે કોના ઉપર મોહી પડે તે કહેવાય નહીં. બુદ્ધ જાણી ગયા. નંદને પૂછ્યું: “નંદ, આ અપ્સરાઓ કેવી લાગે છે?” નંદે કહ્યું: “મારે તો આ અપ્સરાઓ જ જોઈએ છે.”

બુદ્ધે કહ્યું: “અપ્સરાઓ તને જરૂર મળશે, પણ જો તું મારો ધર્મ પાળે તો હું ખાતરીપૂર્વક તને અપ્સરાઓ અપાવીશ.”

નંદ ધર્મ પાળવા તૈયાર થઈ ગયો. ઘણા ધર્મો અપ્સરાઓની લાલચ આપીને પણ ધાર્મિક હેતુઓ પૂરા કરાવતા હોય છે. સંસારમાં સૌથી મોટી લાલચ સ્ત્રીની જ હોય છે, પછી ધનની હોય છે.

નંદને લઈને બુદ્ધ પાછા ફર્યા અને નંદને સાધનામાં લગાવી દીધો. બુદ્ધે પૂછ્યું: “નંદ, આ અપ્સરાઓ આગળ કલ્યાણી કેવી લાગે છે?” તો કહે: “પેલી ઠૂંઠા ઉપર બેઠેલી વાંદરી જેવી.” નંદ કલ્યાણીને ભૂલી ગયો અને અપ્સરાઓને યાદ કરવા લાગ્યો. પ્રેમ વ્યક્તિબદ્ધ હોય છે વાસના વ્યક્તિબદ્ધ નથી હોતી. પ્રેમ એક જ વ્યક્તિ સાથે બંધાય, તેને જ વળગી રહે છે તેને છોડી શકતો નથી, જ્યારે વાસના એક વ્યક્તિને વળગીને રહેતી નથી. તે વ્યક્તિઓને બદલ-બદલ કરતી રહે છે. જે નંદ કલ્યાણીમય હતો તે હવે અપ્સરામય થઈ ગયો. પણ સાધના પણ ચાલુ રહી.

પછી મોટામોટા ભિક્ષુઓએ તેને સમજાવ્યો: “તું મજૂર નથી કે માત્ર પેટ ભરવા માટે જ જીવન જીવે. તારે તો નિર્વાણનું મહાન લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે. નીચી ભૂમિકામાંથી ઊંચો ઊઠ.” આવું વારંવાર સમજાવવાથી અને સાધના કરવાથી નંદના વિચારો બદલાવા લાગ્યા. અંતે કલ્યાણી તથા અપ્સરાઓના વિચારો છોડીને તે નિર્વાણના વિચારો કરવા લાગ્યો.

પછી એક દિવસ બુદ્ધને વંદન કરીને કહ્યું: “તમે અપ્સરાઓ અપાવવાની જામીનગીરી આપી હતી, તે હવે હું રદ કરું છું. હવે મારે કલ્યાણી કે અપ્સરાઓ જોઈતી નથી. હવે તો મારે માત્ર નિર્વાણપદ જ મેળવવું છે.” એમ કહીને તે સાધના-રત થઈ ગયો.

64. રૂઢક-જાતક

કેટલીક પત્નીઓ પતિનો પડ્યો બોલ ઉપાડનારી હોય છે, તો કેટલાક પતિઓ પત્નીનો પડ્યો બોલ ઉપાડનારા હોય છે. આમ તો એકબીજાની વાતનો સ્વીકાર કરવો સારી વાત કહેવાય, પણ અનુચિત વાતોને પણ સ્વીકારવી કે સ્વીકારાવવી તે યોગ્ય ન કહેવાય. પતિ અથવા પત્ની જ્યારે હઠપૂર્વક અયોગ્ય વાત પણ સ્વીકારાવવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે અનર્થ થતો હોય છે. પતિઘેલી પત્ની સારી પણ પત્નીઘેલો પતિ મૂરખ જ ઠરે. પ્રેમ અલગ વસ્તુ છે, ઘેલછા અલગ વસ્તુ છે. પ્રેમમાં વિવેક અને ડહાપણ રહી શકે, પણ ઘેલછામાં વિવેક કે ડહાપણ ન રહે. આવા પત્નીઘેલા એક પતિની કથા જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહી હતી.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ વારાણસીમાં રાજા થઈને રાજ્ય કરતા હતા. તેમનો પુરોહિત રૂઢક નામનો બ્રાહ્મણ હતો અને રૂઢકને પુરાણી નામની પત્ની હતી. રૂઢક અતિશય પત્નીઘેલો હતો. પત્નીની પ્રત્યેક વાત તે માની લેતો, તેથી લોકો તેને ‘કઘાગરો કંથ’ કહીને બોલાવતા.

એક વાર રાજાએ પોતાનો સારામાં અશ્વ બધા સાજ સાથે રૂઢકને ભેટ આપ્યો, જેથી તેને આવવા-જવામાં સગવડ રહે. રૂઢક રોજ ઘોડેસવાર થઈને દરબારમાં જતો. રસ્તાની બંને બાજુએ ઊભાઊભા લોકો ઘોડાની ચાલને જોઈ રહેતા અને વાહવાહ કરતા. વાહવાહ સૌને ગમતી હોય છે. વાહવાહ સાંભળવાથી વ્યક્તિને પાનો ચઢતો હોય છે. આ પાનો અંતે નશો બની જતો હોય છે. જે પ્રશંસાનો શોખીન થઈ જાય તે પછી પ્રશંસા વિના જીવી શકતો નથી, તેથી પોતાને ખર્ચે પણ પોતાની વાહવાહ કરાવનારા માણસો રાખતો હોય છે. જે પ્રશંસાની ઉપેક્ષા કરે અથવા ઈશ્વરની કૃપા માને તેને નશો ન ચઢે.

જેને વાહવાહીનો નશો ચઢ્યો હોય, તેને તેની લત લાગી જાય. જેમ વ્યસનની લત લાગે તેમ વાહવાહીની પણ લત લાગે. જ્યારે ચારે તરફ પોતાની વાહવાહ થતી હોય અને ઘરમાં કોઈ કદર ન હોય તો તેવી વ્યક્તિ દુઃખી થાય. આવા માણસને ઘરદુઃખી કહેવાય.

પત્ની પતિને બતાવવા માટે શણગાર સજતી હોય છે, પણ શણગાર જોઈને પતિ પ્રશંસા ન કરે તો પત્ની નિરાશ થઈ જાય. પછી તે બીજાને શણગાર બતાવતી થઈ જાય. ખાસ કરીને જે શણગારનાં વખાણ કરતા હોય તેમને બતાવતી ફરે. આવું જ રસોઈનું પણ કહેવાય. સ્ત્રી લાગણીજીવી હોય છે અને લાગણી વખાણભૂખી હોય છે.

પુરુષ પોતાનાં પરાક્રમો પત્નીને બતાવતો હોય છે. પતિનાં પરાક્રમોથી પત્ની પ્રભાવિત જ ન થાય તો તે નીરસ કહેવાય અને તેથી કદાચ પુરુષ બીજી તરફ વળી જાય. એટલે પતિ-પત્નીએ પરસ્પરના શણગાર તથા પરાક્રમનાં યથાયોગ્ય વખાણ જરૂર કરવાં.

એક વાર રૂઢક પુરોહિતે પોતાની પત્નીને કહ્યું: “જો, આખું નગર મારાં વખાણ કરે છે. એક તું જ વખાણ નથી કરતી. હું જ્યારે ઘોડે બેસીને રાજદરબારમાં જાઉં છું ત્યારે બંને તરફ ઊભેલા લોકો મારી વાહવાહ કરતા હોય છે.”

પત્નીએ મોઢું બગાડીને કહ્યું: “ના રે ના, એ કાંઈ તમારાં વખાણ નથી કરતા, એ તો ઘોડાનાં વખાણ કરે છે. તમારે જો ખરેખર તમારાં જ વખાણ કરાવવાં હોય તો તમે પણ ઘોડાનો સાજ ધારણ કરીને ઘોડા જેવી મસ્ત ચાલથી ચાલો, તો જ લોકો તમારાં વખાણ કરે.”

પતિના ગળે વાત ઊતરી ગઈ. બીજા દિવસે તેણે ઘોડાનો બધો સાજ સજ્યો અને ઘોડાની ચાલે ડાબલા પછાડતો રાજદરબાર ગયો. બંને તરફ ઊભેલા લોકો કિકિયારીઓ પાડવા લાગ્યા. “પુરોહિતનું મગજ બગડી ગયું છે.”—તેવું બધા માનવા લાગ્યા. રાજાને પણ નવાઈ લાગી. પછી રૂઢકને ભાન થયું કે “મારી પત્નીએ મને બેવકૂફ બનાવ્યો છે.” તે પત્નીને મારવા ઘર તરફ દોડ્યો પણ પત્ની સંતાઈ ગઈ.

પછી થોડા દિવસ પછી રાજદરબારમાં પ્રગટ થઈ. રાજાએ રૂઢકને બોધપાઠ આપ્યો: “પત્ની કહે તે બધું માની ન લેવાય. વિવેકપૂર્વક ગુણ-દોષનો વિચાર કરીને જે યોગ્ય હોય તે જ માનવું જોઈએ. પત્નીપ્રેમી તો થવાય પણ પત્નીઘેલા ન થવાય. જે વ્યક્તિ પત્નીઘેલી થાય છે તેને પત્ની આંગળીના ટેરવા ઉપર નચાવે છે. આમ કરવાથી તે પોતે સુખી નથી થતી, તે પોતે પણ દુઃખી જ થાય છે, માટે તારી પત્ની પુરાણીને હવે પાછી લઈ જા અને શાંતિથી જીવન વિતાવ.”

પણ બ્રાહ્મણ માન્યો નહીં. તેણે કહ્યું: “સૌની વચ્ચે મારી ભયંકર બેઇજ્જતી કરનાર આ પત્ની હવે મારે સોગંદ ખાવા પણ ન જોઈએ.” એમ કહીને તેણે પત્નીને ત્યાગી દીધી અને તરત જ બીજી પત્ની લઈ આવ્યો.

બુદ્ધની આ વાત સાંભળીને ઉદ્વિગ્ન થયેલો એક વૃદ્ધ ભિક્ષુ શાંત થઈ ગયો અને સાધનામાં જોડાઈ ગયો. બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, બહુ માથે

ચઢાવેલી પત્ની પુરુષની આવી જ દશા કરતી હોય છે, માટે સાધનામાં મન લગાવો.”

28-2-12

*

જીવનની કટુ સચ્ચાઈ એવી હોય છે કે તે ઘણી વાર આપણા ગળે પણ ન ઊતરે. ન સમજી શકાય અને ન સ્વીકારી શકાય તેવી ઘટનાઓ પણ ઘટતી હોય છે. આવી જ કથા આ જાતકમાં કહેવામાં આવી છે.

જેતવનમાં વિહાર કરતાં-કરતાં પોતાના ભિક્ષુઓમાં એક કામાસક્ત ભિક્ષુ ઉપર બુદ્ધની નજર પડી. તે કામવિહ્વળ હતો, તેથી તેને પાસે બોલાવીને પૂછ્યું: “તને શું થયું છે?”

ભિક્ષુએ સ્વીકાર કર્યો: “હું ભિક્ષા લેવા ગયો હતો ત્યાં એક શણગાર સજેલી નખરાળી સ્ત્રીને જોઈને મારી કામવાસના જાગી ઊઠી છે, તેથી મને શાંતિ નથી, હું બેચેન છું.

જે લોકો નિગ્રહી કે સંયમી જીવન જીવતા હોય છે તે બહુ જલદી વિકારી થઈ જતા હોય છે. તેમના કડક નિષેધો અને કઠોર નિયમો એક તરફ તેમની રક્ષા કરે છે તો બીજી તરફ તેમનાં મનને બહુ દુર્બળ બનાવે છે. શરીરથી રક્ષિત રહેવા છતાં આવા લોકો મનથી બહુ દુર્બળ હોય છે. વધુ પડતા નકારો તેમને હકાર તરફ ધકેલતા રહે છે. જેમકે કોઈને વારંવાર મીઠાઈ ન ખાવાની સખત આજ્ઞા કરવામાં આવે અને ચોકીપહેરો મૂકી દેવામાં આવે તો આવો માણસ મીઠાઈથી બીતો ફરે છે. અને જો મીઠાઈનો સંગ થઈ જાય તો તરત જ તેના મોઢામાં પાણી આવી જાય છે. આવું જ કઠોર નિયમોમાં બદ્ધ થઈને નિગ્રહી જીવન જીવનારાનું થતું હોય છે.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુ સ્ત્રી અકૃતજ્ઞ હોય છે, મિત્રદ્રોહી હોય છે, કઠોર હૃદયની હોય છે. (આ બુદ્ધના શબ્દો છે:) તેને પોતાનું રક્ત પિવડાવો તોપણ તેને જીતી શકાતી નથી.” આમ કહીને બુદ્ધે એક કથા સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. બોધિસત્ત્વ તેમની પટરાણીથી પુત્રરૂપે જન્મ્યા. તેમનું નામ પદ્મકુમાર રાખવામાં આવ્યું. તે પછી બીજી રાણીઓથી છ પુત્રો થયા. આ સાતેસાત પુત્રો મિત્રોની માફક રહેતા. યુવાન થયા ત્યારે રાજાને તેમનાથી ભય લાગવા માંડ્યો. “આ પુત્રો મારી હત્યા કરીને રાજ્ય પડાવી લેશે તો?”—આવા ભયથી તે પુત્રો તરફ શંકાની દૃષ્ટિએ જોતો રહ્યો. ધનલુબ્ધ, સત્તાલુબ્ધ અને કામલુબ્ધ વ્યક્તિનો ભરોસો ન કરાય. ક્યારે કોણ કેવું કરી બેસે તે કહી શકાય નહીં. લુબ્ધતા દુરાચારની મા છે, તેથી રાજાએ સાતેસાતને વિદેશ પ્રવાસે મોકલી દીધા અને કહ્યું: “જ્યારે મારું મૃત્યુ થાય ત્યારે તમે આવીને જય સંભાળી લેજો.” રાજાઓ, સુલતાનો અને બાદશાહોને પોતાના દીકરાઓથી જ વધુ ભય લાગતો હોય છે. બાપને જ મારીને બેટો ગાદીએ બેસતો રહે છે! સાતે પુત્રો પોતપોતાની પત્નીઓને લઈને વિદેશ જવા નીકળી પડ્યા. વિદેશભ્રમણ પણ જીવનઘડતરનું મહત્ત્વનું અંગ છે. જેણે દેશ-વિદેશનું પ્રચુર ભ્રમણ કર્યું જ નથી તે બુદ્ધિમાન હોય તોપણ અધૂરો જ કહેવાય.

સાતે પુત્રો સાથે જ નીકળી પડ્યા, પણ રસ્તામાં કશું ખાવાનું ન મળવાથી બધા વ્યાકુળ થઈ ગયા. ક્ષુધા એટલી વધી કે તેમને લાગ્યું કે હવે તો મરી જ જાશે. ચારે તરફ રણ છે અને કશું જ ખાવાનું મળે તેવી સંભાવના નથી. આયોજન વિનાનો પ્રવાસ દુઃખદાયી અને અગવડભર્યો હોય છે. છેવટે બધાએ નક્કી કર્યું કે આપણા ચૌદમાંથી એકને મારીને તેના માંસથી પેટ ભરીએ. સર્વપ્રથમ નાના ભાઈની પત્નીની હત્યા કરવામાં આવી અને તેના માંસથી બધાંએ પેટ ભર્યું. બીજા દિવસે બીજી પત્ની, ત્રીજા દિવસે ત્રીજી પત્ની—એમ છ દિવસમાં છ પત્નીઓને મારીને પેટ ભરતા રહ્યા. મોટો પુત્ર બોધિસત્ત્વ પદ્મકુમાર દૂરંદેશી હતો. તેને આશંકા હતી કે છેલ્લે પોતાની પત્નીનો પણ વારો આવશે. તેને પત્ની બહુ જ પ્રિય હતી. તે પત્નીને મારવા માગતો ન હતો, તેથી પતિ-પત્ની રોજ અડધું જ માંસ ખાતાં હતાં અને અડધું રાખી મૂકતાં હતાં. જ્યારે પોતાની પત્નીને મારવાની વાત આવી ત્યારે તેણે છ દિવસનું બચાવેલું માંસ પોતાના છએ ભાઈઓને આપી વારો ટાળી દીધો. રાત્રે સૂતી વખતે તેને વિચાર આવ્યો કે આજે તો વારો ટાળી દીધો પણ આવતી કાલે બધા મળીને મારી પત્નીને જરૂર મારી નાખશે, તેથી તે રાત્રે ઊઠીને ચૂપચાપ પત્નીસહિત ભાગી ગયો. પતિ-પત્ની ભયના માર્યા ચાલતાં રહ્યાં. હવે પત્ની થાકી ગઈ. તેણે કહ્યું: “વહાલા પતિદેવ, હવે તો મારાથી એક ડગલું પણ ચલાશે નહીં.” પતિને ભય હતો કે પેલા છ જણા જો આવી પહોંચશે તો પોતાની પત્નીને મારી નાખશે. તેથી તેણે પત્નીને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડીને ચાલવા માંડ્યું. તેવામાં પત્નીએ રોકકળ કરી મૂકી. “મને તરસ લાગી છે, મારો જીવ જાય છે. પાણી લાવી આપો.” અહીં રણમાં પાણી ક્યાંથી લાવવું? છેવટે પદ્મકુમારે પોતાના

શરીરમાં કાણું કરીને લોહી કાઢીને પત્નીને પાણીની જગ્યાએ પિવડાવ્યું. પાછાં બંને ચાલવા લાગ્યાં. હાશ! હવે નદી અને લીલોતરી આવી. બંને ખૂબ નાહ્યાં અને જળ પીધું. બંનેએ મળીને અહીં નદીકિનારે જ આશ્રમ બનાવ્યો અને રહેવા લાગ્યાં. પદ્મકુમાર કંદમૂળ-ફળ-ફૂલ તથા શિકાર લઈ આવતો અને પત્નીને ખવડાવતો. એવામાં એક રાત્રે નદીમાં “બચાવો! બચાવો!”ની બૂમો સંભળાઈ. પદ્મકુમાર નદીમાં કૂદી પડ્યો. નદીમાં એક વ્યક્તિ તણાતી હતી. તે હતો રાજાનો અપરાધી. રાજાએ તેના હાથ-પગ અને નાક કાપીને ટોપલામાં બેસાડીને નદીમાં વહાવી દીધો હતો. તેને બહાર કાઢ્યો. પદ્મકુમારે તેની સેવાશુશ્રૂષા કરવા માંડી. થોડા દિવસમાં તેના ઘા રૂઝાઈ ગયા. પેલી પત્ની આ વિકલાંગ વ્યક્તિ પ્રત્યે ભારે ઘૃણા ધરાવતી હતી. તેને આ વિકલાંગ નજરે જોવો પણ ગમતો ન હતો, પણ દયાળુ પતિની ઇચ્છાથી તે તેને ઘરમાં રાખતી હતી. પદ્મકુમાર રોજ આહારની શોધમાં વનમાં નીકળી પડતો. પત્ની અને વિકલાંગ એકલાં જ કુટિયામાં રહી જતાં. ધીરેધીરે બંને વચ્ચે આકર્ષણ વધ્યું. શરૂઆત પત્નીએ જ કરી અને એક દિવસ બંને સમાગમ સુધી પહોંચી ગયાં. પત્નીએ અનુભવ્યું કે “આવું કામસુખ તો મારા પતિએ મને કદી આપ્યું જ નથી. ભલે આ વિકલાંગ હોય, ઘૃણિત હોય, પણ કામસુખ આપવામાં તેની બરાબરી કોઈની નથી!” કામિની સ્ત્રી કામસુખ માટે આંધળી થતી હોય છે. તે નાત-જાત, રૂપ-રંગ, ઉંમર કે અવસ્થા—કશું જોતી નથી. અરે! તે નજીકના સગાને પણ છોડતી નથી, કારણ કે તેને એકમાત્ર પુરુષનું કામાંગ જ દેખાય છે, બીજું કાંઈ નહીં.

પછી તો પેલો પદ્મકુમાર રોજ કંદમૂળ વગેરે લેવા જાય અને એકાંતનો લાભ લઈ બંને જણાં બને તેટલો સમય સમાગમમાં વિતાવે. પછી પત્નીએ વિચાર કર્યો: “આ પદ્મકુમારનો કાંટો જ કાઢી નાખવો જોઈએ. મને ખરું સુખ તો આ વિકલાંગ જ આપે છે.” આવું વિચારીને તેણે પતિને એક દિવસ કહ્યું: “જ્યારે આપણે રણ પાર કરતાં હતાં ત્યારે મેં ગંગામૈયાની એક બાધા માની હતી કે જો અમે હેમખેમ પાર ઊતરી જઈશું તો તમને નૈવેદ્ય ચઢાવીશું. તો હવે મારે નૈવેદ્ય ચઢાવવું છે. તમે મારી સાથે ચાલો.” એમ કહીને તે ગંગાકિનારે એક ઊંચી ભેખડ ઉપર લઈ ગઈ. પછી પતિની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી અને નમસ્કાર કરવા નજીક આવીને પાછળથી જોરથી ધક્કો માર્યો, તો બિચારો પદ્મકુમાર ઊંચી ભેખડ ઉપરથી નીચે પડ્યો. પત્નીએ જાણ્યું કે “ચાલો, કામ તમામ થઈ ગયું. હવે શાંતિ.” કામુક સ્ત્રી આડે આવનારનું નિકંદન કાઢી નાખતી હોય છે કે પછી કઢાવી નાખતી હોય છે. તે કામાંધ હોય છે. તે શું નહીં કરે તે જ કહેવું કઠિન છે.

પત્ની જલદીજલદી પેલા વિકલાંગ પાસે કામસુખ લેવા વિદાય થઈ ગઈ! બીજી તરફ પેલો પદ્મકુમાર નદીમાં પડવાની જગ્યાએ એક વૃક્ષની શાખા ઉપર અટકી ગયો. ઘણો સમય તે ત્યાં જ જામી હાલતમાં પડ્યો રહ્યો. પછી કોઈ કઠિયારો આવ્યો તેણે પદ્મકુમારને જોયો. તેને દયા આવી અને તે તેને નીચે ઉતારીને ઘેર લઈ ગયો.

એવામાં વારાણસીના રાજાના અવસાનના સમાચાર જાણી બોધિસત્ત્વ વારાણસી આવ્યા અને રાજગાદી ઉપર બેસી રાજા થઈને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. થોડા જ સમયમાં દાનવીર તરીકે એમની પ્રસિદ્ધિ ચારે તરફ થવા લાગી. સત્કર્મોની ખુશબૂ આપોઆપ ચારે તરફ ફેલાતી હોય છે અને દુષ્કર્મની બદબૂ પણ ચારે તરફ ફેલાતી હોય છે. બદબૂથી લોકો દૂર ભાગવા માંડે છે, પણ ખુશબૂથી નજીક આવવા લાગે છે. બોધિસત્ત્વની દાનપ્રસિદ્ધિથી ખેંચાઈને પેલી પત્ની વિકલાંગને માથા ઉપર લઈને આવી પહોંચી અને નગર બહાર ઊતરી. તે સમજતી હતી કે બોધિસત્ત્વ તો મરી ગયા છે. તેને ખબર નહીં કે તે જ રાજા થઈને ગાદીએ બેઠા છે. પોતાના વિકલાંગ પતિને માથા ઉપર ટોપલામાં બેસાડીને લઈને ફરતી જોઈ લોકો તેને મહાન પતિવ્રતા સમજવા લાગ્યા હતા. “આવા વિકલાંગ પતિની પણ કેવી સેવા કરે છે!”—તેવો અહોભાવ લોકો ધરાવતા હતા.

રાજા જ્યારે સવારમાં સૌને દાન આપતા હતા ત્યારે તે પણ ટોપલો ઊંચકીને પહોંચી ગઈ. પણ બોધિસત્ત્વ તેને ઓળખી ગયા. લાંબી પૂછતાછ પછી પકડાઈ ગઈ. હવે તેને ભાન થયું કે પોતે નદીમાં ધક્કો માર્યો હતો તે બોધિસત્ત્વ તો જીવે છે અને તે જ રાજા બન્યા છે. તેણે ખૂબ માફી માગી “ભૂલ થઈ ગઈ!”—તેવું વારંવાર કહ્યું, પણ બોધિસત્ત્વ સમજી ગયા કે આ ખોટી માફી માગે છે. ચરિત્રહીન સ્ત્રી પકડાઈ જાય તો તેને માફી માગતાં બહુ આવડે. રોકકળ કરી મૂકતાં પણ આવડે. પણ અનુભવી ડાહ્યા પુરુષો ફરી-ફરીને તેની માયામાં ન આવે. નીતિકારે કહ્યું છે:

એતા હસન્તિ ચ રુદન્તિ કાર્યહેતાઃ।

વિશ્વાસયન્તિ ચ પરં ન ચ વિશ્વસન્તિ।

અર્થાત્ જરૂર પડે ત્યારે તેને હસતાં પણ આવડે છે અને રોતાં પણ આવડે છે. તે લોકોને વિશ્વાસમાં તો લે છે પણ પોતે કોઈના ઉપર વિશ્વાસ મૂકતી નથી. એવી ચરિત્રહીન સ્ત્રીઓને સ્મશાનની દોણીની માફક છોડી દેવી જોઈએ. રાજાએ પેલા વિકલાંગની માફક તેને પણ નાક-કાન કાપીને રાજ્ય બહાર કાઢી મૂકી. આવી વાત બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહી. “હે ભિક્ષુઓ, ત્યારે સ્ત્રી હતી તે જ સ્ત્રી અત્યારે આ સ્થવિરની સામે શણગાર સજીને વિકાર કરતી રહે છે. અને પેલો વિકલાંગ તો દેવદત્ત હતો અને પદ્મકુમાર બોધિસત્ત્વ તો હું પોતે જ હતો.” આમ કહીને વિચલિત થયેલા ભિક્ષુને સ્થિર કર્યો. તે સાધનામાં બેસી ગયો અને વાત પૂરી થઈ.

29-2-12

સારા માણસોના, સંતો અને ભક્તોના પણ શત્રુઓ હોય છે. આવી શત્રુતા ભલે એકપક્ષીય હોય તોપણ હત્યા સુધી લાંબી થતી હોય છે. ભાગ્યે જ એવો કોઈ ભક્ત કે સંત થયો હશે, જેને હેરાન કરનાર કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગ પાછળ ન પડ્યો હોય. વિરોધ કરનાર વ્યક્તિ કે વર્ગ જેમજેમ વધુ ને વધુ પાછળ પડે છે તેમતેમ તે ભક્ત કે સંત વધુ ઊજળા થતા હોય છે. સોનું કસોટી વિનાનું ન હોય. અને સોનાની કસોટી સોનાથી ન થાય પણ કાળા પથ્થરથી થાય. આવી જ રીતે સાચા સંતોની કસોટી પણ કોઈ કાળા દુર્જનથી જ થતી હોય છે.

બુદ્ધ વેળુવનમાં વિહરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે પોતાના પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને બોધિસત્ત્વ એક ખેડૂતના ઘરમાં જન્મીને ખેતી વગેરે કામ કરતા હતા. ઉંમર થતાં જ તેમને સુજાતા નામની કન્યા સાથે પરણાવવામાં આવ્યા. સુજાતા અત્યંત રૂપાળી સ્ત્રી હતી. તે જેવી રૂપાળી હતી તેવી જ ગુણવત્તી પણ હતી. પતિ-પત્નીનું દામ્પત્ય સારું જામ્યું હતું. માત્ર રૂપથી દામ્પત્ય જામતું નથી, પણ ગુણોથી જ જામતું હોય છે. એકલું રૂપ અગ્નિનો ભડકો છે, પણ જો તેના ઉપર અને અંદર ગુણોનો આત્મા અને કવચ હોય તો તે રૂપ પૂજ્ય અને પવિત્ર થઈ જાય છે.

એક દિવસ સુજાતાએ પતિને કહ્યું: “મને પિયર જવાની ઇચ્છા થઈ છે. ઘણા સમયથી માતા-પિતાને જોયાં નથી તેથી તેમને જોવાની ઇચ્છા થઈ છે.” સ્ત્રીને સાસરાપક્ષમાં ગમે તેટલું સુખ હોય તોપણ તેને પિયરનાં માતા-પિતા, ભાઈ-બહેનો વગેરે યાદ આવતાં જ હોય છે. સ્ત્રીનો પૂર્વાશ્રમ પિયર છે, તેને યાદ કર્યા કરે તો કલ્યાણ થાય, પણ સાધુ જો પૂર્વાશ્રમને યાદ કર્યા કરે અને સંબંધ બાંધે તો વૈરાગ્યભ્રષ્ટ થાય. શાણો પતિ પત્નીની સાચી અને હિતકારી ઇચ્છાઓ જરૂર પૂરી કરતો હોય છે, પણ અનાડી પતિ તેનું દમન કરતો રહે છે: તેથી લાંબા ગાળે પત્ની વિદ્રોહી થઈ જતી હોય છે. પત્નીનું પણ અસ્તિત્વ હોય છે, તેની પણ ઇચ્છાઓ હોય છે. તે યથાસંભવ પૂરી કરીને જ તેના મનને જીતી શકાય. સતત વિરોધ અને દમન કરવાથી પત્નીને જીતી શકાય નહીં, ઊલટું તેને ખોઈ બેસાય.

બોધિસત્ત્વે ગાડું તૈયાર કર્યું. પોતે ગાડું ચલાવવા લાગ્યા અને પાછળ પત્નીને બેસાડી. ચાલતાં-ચાલતાં વારાણસી પહોંચી ગયાં. નગરબહાર ગંગાસ્નાન આદિ કરીને સુજાતાએ નવાં—ઉત્તમ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં અને લોકમર્યાદા પ્રમાણે ગાડાની પાછળપાછળ ચાલવા મંડી. સ્ત્રી પિયરમાં કન્યા કહેવાય તેથી લાજ-ઘૂંઘટ ન તાણે, કારણ કે અહીં તો બધા ભાઈઓ જ હોય, એટલે સુજાતા ઉઘાડા માથે ગાડાની પાછળ-પાછળ ચાલતી હતી. સામેથી હાથી ઉપર બેસીને રાજા આવતો હતો. સુજાતાના રૂપને જોતાં જ તે મોહિત થઈ ગયો. જે લોકો કામવિકારી હોય છે તે રૂપ શોધતા ફરે છે અને રૂપને જોતાં જ દીવાના થઈ જાય છે. રાજા દીવાનો થઈ ગયો. તેણે મંત્રીને કહ્યું કે “ગમે તેમ કરો, આ રૂપાળી સ્ત્રી હમણાં ને હમણાં મને લાવી આપો.” કામ-વિકારને સત્તાનો આધાર મળી જાય તો તે મહાઅત્યાચારી થઈ જતો હોય છે. બધા અત્યાચારોમાં સ્ત્રી-અત્યાચારો ભારે વાવાઝોડું ઊભું કરતા હોય છે.

મંત્રીએ તપાસ કરીને કહ્યું: “મહારાજ, એ સ્ત્રી તો પરણેલી છે અને જે ગાડું ચલાવે છે તે તેનો પતિ છે.” રાજાએ હુકમ કર્યો: “તેના પતિની હત્યા કરી નાખો, પણ મારે તે સ્ત્રી જોઈએ.” રાજાની ઇચ્છા પૂરી કરવા મંત્રીએ ષડ્યંત્ર રચ્યું. કીમતી રાજમણિને પેલા ગાડામાં ચૂપચાપ ફેંકી દીધો, પછી મણિ ચોરાયો છે તેવી બૂમો પાડી ચારે તરફ શોધખોળ ચલાવી. અંતે ગાડામાંથી મણિ મળી આવ્યો. બોધિસત્ત્વને મુશ્કેલ બાંધી, મારતા-પીટતા રાજા પાસે લઈ આવ્યા. રાજાએ તેનો વધ કરી નાખવાની સજા ફરમાવી. મારાઓ તેને બાંધીને વધભૂમિ પર લઈ ગયા. કેટલીક વાર આવું પણ થતું હોય છે. ન્યાય આપનાર જ અન્યાય કરે અને રક્ષક જ ભક્ષક બને. પણ આ બધામાં નિમિત્ત તો બોધિસત્ત્વની અતિરૂપાળી પત્ની જ હતી. એટલે નીતિકારે કહ્યું છે:

“ભાર્યા રૂપવતી શત્રુ:!”

રૂપાળી સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય તોપણ શત્રુનું કામ કરતી હોય છે, કારણ કે તેના રૂપના દીવાના લુચ્યાઓ તેને અને તેના પતિને જંપીને બેસવા દેતા નથી.

વધભૂમિ ઉપર બોધિસત્ત્વને સુવડાવીને તેની ગરદન ઉપર તલવારનો પ્રહાર થવાનો જ હતો ત્યારે સુજાતાનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. તેણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી: “બચાવો! બચાવો! મારા પતિને બચાવો!” તેના સતના પ્રભાવથી ઇન્દ્રનું સિંહાસન ડોલવા લાગ્યું. “મહાઅન્યાય થઈ

રહ્યો છે! જાગો! રક્ષા કરો! રક્ષા કરો” જોતજોતાંમાં જેમ આંધી આવે તેમ પ્રજામાં વિદ્રોહની આંધી જાગી. રાજાના ત્રાસથી પ્રજા ધૂંધવાયેલી હતી. સતી સુજાતાના પોકારે તેમાં ભડકો કર્યો. પ્રજા વીફરી. પ્રજા વીફરે તો ભલભલા સમ્રાટોનાં આસન ઊંધાં વાળી દે. પ્રજાએ બોધિસત્ત્વને બચાવી લીધો અને તેની જગ્યાએ રાજાનો વધ કરી નાખ્યો, એટલું જ નહીં, બોધિસત્ત્વને રાજા બનાવ્યો અને સુજાતાને મહારાણી બનાવી દીધી. બધા મંત્રીઓ પણ અનુકૂળ થઈ ગયા.

બુદ્ધ કહે છે: “આ દેવદત્ત જ પાપી રાજા હતો, યશોધરા સુજાતા હતી અને ખેડૂત તો હું પોતે જ હતો.”

29-2-12

*

બધા અપરાધોમાં સૌથી ઘૃણિત અપરાધો બે છે: 1. બળાત્કાર અને 2. વ્યભિચાર. વ્યભિચાર એટલે પતિ હોવા છતાં પત્ની બીજા પુરુષ સાથે કામાચાર કરે અથવા પત્ની હોવા છતાં પતિ બીજી સ્ત્રી સાથે કામાચાર કરે તે. પતિ વિનાની સ્ત્રી અથવા પત્ની વિનાનો પુરુષ એકબીજાની સંમતિથી વફાદારીપૂર્વક કામાચાર આચરે તો તે અનૈતિકતા તો કહેવાય પણ વ્યભિચાર ન કહેવાય. આ ભેદ સમજવો જોઈએ. નૈતિકતાનું માપ બધા દેશો, બધા ધર્મો અને બધી સંસ્કૃતિઓમાં એકસરખું નથી હોતું. નૈતિકતા માનવીય ધારણા હોય છે, ઈશ્વરીય નહીં. સ્વીડન જેવા દેશોના પ્રવાસ વખતે મેં જોયું હતું કે ત્યાંની પ્રજા હવે મોટા ભાગે લગ્ન કરતી નથી, પણ સ્ત્રી-પુરુષો વગર લગ્ને સાથે રહી શકે છે અને બાળકોનાં માતા-પિતા પણ બની શકે છે. કોઈને કશો વાંધો નથી આવતો. પણ આ બધું એકબીજાની સંમતિથી અને રાજીખુશીથી થતું હોય છે. વ્યભિચારમાં નર-નારીની તો પરસ્પર સંમતિ હોય છે, પણ તેમનાં પતિ-પત્નીની સંમતિ નથી હોતી. લગ્નજીવન સ્વીકાર્યા પછી પતિ અને પત્ની કામાચારમાં સ્વતંત્ર નથી રહેતાં, બંને એકબીજાને આધીન થઈ જાય છે. જો આ નિયમનો ભંગ થાય તો તે વિશ્વાસઘાત કહેવાય. પત્નીના શરીરની માલિકી પતિની છે અને પતિના શરીરની માલિકી પત્નીની છે. તેથી તે ઈચ્છે તોપણ પોતાનું શરીર બીજાને અર્પણ કરી શકે નહીં—કરે તો તે વ્યભિચાર કહેવાય. વ્યભિચારથી મહાઅનર્થો પેદા થતા હોય છે. ઘરનાં ઘર ઉજ્જડ થઈ જતાં હોય છે. હત્યાઓ અને રમખાણો થઈ જતાં હોય છે. લીલાંછમ જીવન ઉજ્જડ થઈ જતાં હોય છે અને આબાદ જીવનો બરબાદ થઈ જતાં હોય છે. એટલે પ્રત્યેક ધર્મ અને સંસ્કૃતિ આ આચારને દુરાચાર માને છે. કેટલાક ધર્મોએ તો વ્યભિચારીઓને પથ્થરો મારીને મારી નાખવાની સજા બતાવી છે અને આચરી છે. જ્યારે સમાજ અને સંસ્કૃતિનો વિનાશ થવાનો હોય છે ત્યારે વ્યભિચારનો મહારોગ ફેલાવા લાગે છે. વ્યભિચારનું મૂળ સ્ત્રીઓ હોય છે. સ્ત્રીઓ સ્વચ્છંદી થઈને રખડતી-ભટકતી મનમુખી થઈને ફરવા લાગે અને બધી મર્યાદાઓ નેવે મૂકીને અનેક પુરુષોને વાસનાપૂતિનું સાધન બનાવે. આવી જ રીતે પુરુષો પણ મર્યાદા વિનાના રખડતા-ભટકતા ફરે અને અનેક સ્ત્રીઓને મજા લૂંટવાનું સાધન બનાવે ત્યારે સમાજ અને સંસ્કૃતિનું પતન થતું હોય છે. પણ આવું થતું રોકવું હોય તો સમાજ અને સંસ્કૃતિનું કર્તવ્ય થઈ જાય છે કે કોઈ પણ લગ્નેચ્છુક સ્ત્રી અથવા લગ્નેચ્છુક પુરુષ લગ્ન વિનાનો ન રહી જાય. પ્રત્યેક લગ્નેચ્છુક સ્ત્રીને પતિ મળવો જોઈએ અને પ્રત્યેક લગ્નેચ્છુક પુરુષને પત્ની મળવી જોઈએ. જો પતિ વિનાની ઘણી સ્ત્રીઓ અને પત્ની વિનાના ઘણા પુરુષો ઊભરાવા લાગશે તો અનર્થોને રોકી નહીં શકાય. જે સમાજમાં ઘણી વિધવાઓ, ઘણી ત્યક્તાઓ, ઘણી અવિવાહિત સ્ત્રીઓ હશે અથવા જે સમાજમાં ઘણા વિધુરો, ઘણા અવિવાહિત પુરુષો હશે તે સમાજ સદાચારી નહીં રહી શકે. સદાચાર અને દુરાચારમાં સમાજવ્યવસ્થા અને સંસ્કૃતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. ખરેખર તો પ્રત્યેક પુરુષને મરણપર્યંત એક વફાદાર સ્ત્રીનો સાથ જોઈએ અને પ્રત્યેક સ્ત્રીને મરણપર્યંત એક વફાદાર પુરુષનો સાથ જોઈએ. આવો સાથ પરસ્પર હૂંફ આપે છે. માણસ હૂંફથી જીવન જીવે છે. હૂંફ એ સૌથી મોટું ટોનિક છે. હૂંફ વિનાનું માણસ અનાથ છે. ધર્મ, અધ્યાત્મ કે મોક્ષના નામે સ્ત્રી-પુરુષોને હૂંફ વિનાનાં કરી દેવાં તે યોગ્ય ન કહેવાય. પણ એટલું યાદ રહે કે વફાદારી વિનાની હૂંફ, કૂચના પાઉડર જેવી હોય છે. કૂચ વનસ્પતિ, જેને વાનરી બૂટી પણ કહેવાય છે, તેનો પાઉડર જો શરીર ઉપર પડે તો વ્યક્તિ વલૂરીવલૂરીને મરી જાય. આવી જ રીતે વફાદારી વિનાની હૂંફ પણ દામ્પત્યમાં અશાંતિ અને ઉદ્વેગ કરાવીને વ્યક્તિને મારી નાખે. દામ્પત્યમાં બેવફાઈ એ જ વ્યભિચાર કહેવાય.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા અને કોશલદેશનો રાજા તેમની પાસે આવ્યો. તે એક મહાપ્રશ્નથી ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો હતો. તેને શાંતિ ન હતી. તેનું મન બળબળ થયા કરતું હતું. શું કરવું કે શું ન કરવું તે સમજાતું ન હતું, તેથી સમાધાન કરવા માટે બુદ્ધ પાસે આવ્યો હતો. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ એક સમાધાન કરવાની જગ્યા રાખવી જોઈએ—ખાસ કરીને મોટા પુરુષોએ તો આવી જગ્યા જરૂર રાખવી જોઈએ. જ્યારે કોઈ મોટો સળગતો પ્રશ્ન ઊભો થાય અને તે ઓલવાય નહીં, બધાને બાળવા લાગે ત્યારે કોઈ મહાપુરુષના શરણે જઈને તેનો ઉકેલ મેળવવો જોઈએ. સમાધાનથી જ શાંતિ થતી હોય છે. સમાધાન ન હોય અને માત્ર યોગ કરે તો શાંતિ ન થાય.

રાજાનો પ્રશ્ન એ હતો કે તેની રાણીએ એક અમાત્યની સાથે વ્યભિચાર કર્યો હતો. આવું નાનાં-મોટાં ઘણાં ઘરોમાં બનતું હોય છે. કેટલીક વાતો બહાર આવે, કેટલીક બહાર ન આવે, તો કેટલીક દબાવી દેવાય. કેટલીક વાર તો આવી વાતો દબાવી દેવા કોઈનાં ગળાં પણ

દબાવી દેવાય! આ બધું થયા કરતું હોય છે. ઈશ્વરની મહાન કૃપા જ કહેવાય કે તેણે માણસને અંતર્યામી ન બનાવ્યો. જો માણસ અંતર્યામી થયો હોત તો જીવી જ ન શકત. બધું ઢોકેલું છે અને અજાણ્યું છે એટલે જ જિવાય છે.

રાજાએ બુદ્ધને કહ્યું: “મારી રાણી અને અમાત્યે વ્યભિચાર કર્યો છે. મને ખબર પડી ગઈ છે, પૂરી ખાતરી થઈ ગઈ છે. હવે મારે શું કરવું?”

બુદ્ધે બહુ શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો: “તારો અમાત્ય રાષ્ટ્ર માટે બહુ ઉપયોગી છે? પૂરેપૂરો વફાદાર છે?”

રાજાએ કહ્યું: “હા, તે બહુ જ કુશળ અને પૂરેપૂરો વફાદાર છે.”

બુદ્ધે પૂછ્યું: “તારી રાણી તને પ્રિય છે? બહુ જ પ્રિય છે?”

“તેના માટે હું આવી કલ્પના પણ ન કરી શકું. તેણે આવું કેમ કર્યું તે જ મને સમજાતું નથી.”

બુદ્ધે કહ્યું: “તો બંનેને ક્ષમા કરી દે. જો બંને હવેથી સુધરી જાય તો બંનેને ક્ષમા કરીને સામાન્ય જીવન જીવવા દે.”

પછી કહ્યું: “કામ લુચ્ચો છે. તે સારા માણસને પણ સારો નથી રહેવા દેતો. તેના ઝપાટામાં આવનાર ભલભલાને તે લુચ્ચો બનાવી દેતો હોય છે. રાણીવાસ સુરક્ષિત હોવો જોઈએ. જ્યાં અનિચ્છનીય સ્ત્રી-પુરુષો વારંવાર સંપર્કમાં આવતાં રહે છે ત્યાં આ કામ પોતાનો પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. તેની આંધીમાં ભલભલા ઊડી જાય છે. એટલે શાણા પુરુષો આવા અનિચ્છનીય સંપર્કોથી સ્ત્રી-પુરુષોને મુક્ત રાખતા હોય છે. અનિચ્છનીય સંપર્ક અને સુરક્ષા સાથે રહી શકે નહીં. હવેથી રાણીવાસને અનિચ્છનીય પુરુષોના સંપર્કોથી મુક્ત રાખજે.”

રાજા સત્તાધારી હતો. તે બંનેની હત્યા કરી નાખવા પણ સમર્થ હતો અથવા કાઢી મૂકવા પણ સમર્થ હતો, પણ તેવું કરવા જતાં બીજા ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાત. પોતે એક કુશળ-વફાદાર અમાત્યને ખોઈ બેસત અને રાણીને ખોઈ બેસત. બુદ્ધની વાણીથી તેનું સમાધાન થઈ ગયું. તેણે બંનેને ક્ષમા આપી. પછી રાણી અને અમાત્ય બંનેએ કુમાર્ગ છોડી દીધો અને બધું સારું થઈ ગયું.

જીવન ત્રણ ધારાઓમાં વહે છે: 1. બૌદ્ધિક ધારા, 2. શ્રદ્ધા ધારા અને 3. અંધશ્રદ્ધા અથવા વહેમધારા. બૌદ્ધિકોની ધારામાં બુદ્ધિ જ સર્વસ્વ હોય છે. બુદ્ધિ જ છેવટનું તત્ત્વ છે. તે જ અનુભવે અને નિર્ણય કરે તે જ વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય છે બીજી બધી કલ્પનાઓ છે. શ્રદ્ધાધારામાં બુદ્ધિ પ્રાથમિક તત્ત્વ છે. છેવટનું તત્ત્વ તો શ્રદ્ધા છે. જે બુદ્ધિમાં ન અનુભવાય તેવાં તત્ત્વો પણ હોય છે, જેમકે જીવાત્મા, પરમાત્મા વગેરે.

ત્રીજી ધારામાં અંધશ્રદ્ધા અથવા વહેમધારાની પ્રધાનતા હોય છે. જીવાત્મા પરમાત્માની સાથેસાથે દેવો, ભૂત-પ્રેતો, ગ્રહો, યક્ષો, મલિન આત્માઓ વગેરે પણ હોય છે અને તે જીવનને પ્રભાવિત કરતાં રહે છે. આપણે ત્રીજી ધારા વિશે ચર્ચા કરવાની છે.

બુદ્ધ ત્યારે જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. તેમણે એક ભિક્ષુને કામવિહ્વળ જોયો અને પૂછ્યું: “શું તને કામવાસના બહુ સતાવે છે?” જોકે આવો ખુલ્લો પ્રશ્ન ત્યાગી બ્રહ્મચારીઓના સમૂહમાં કોઈ કોઈને નથી પૂછતું, કદાચ કોઈ પૂછે તો તેનો સંતોષકારક જવાબ આપી શકાતો નથી, કારણ કે આ દુનિયાનો આ પ્રશ્ન પોતાની જાતને હલકી બનાવવાનો થઈ જતો હોય છે. તમને જે થતું હોય તે થાય, પણ ચૂપ રહો, અને પૂર્ણબ્રહ્મચારી—નિવિકારીનો દેખાવ કરો, તો જ તમારી પ્રતિષ્ઠા રહે. તોપણ બુદ્ધનું ક્ષેત્ર અપેક્ષાકૃત ઉદાર કહેવાય જે આવા પ્રશ્નોની ખુલ્લી ચર્ચા કરે છે!

ભિક્ષુએ કહ્યું: “હા, મને કામવાસના બહુ તંગ કરે છે. શણગારેલી સ્ત્રીઓને જોવાથી મારું મન વિહ્વળ થઈ ગયું છે.”

બુદ્ધે કહ્યું: “એક યક્ષયોનિ હોય છે, જેની યક્ષિણીઓ લોકોને ભરમાવીને વિચલિત કરતી રહેતી હોય છે.” એમ કહીને એક કથા સંભળાવી. આપણે ત્યાં આર્ય, અનાર્ય, કોલ, કિરાત, દ્રવિડ, યક્ષ, રક્ષ, ગાંધર્વ, કિન્નર, દેવ, ભૂત-પ્રેત-પિશાચ જીન-ફિરસ્તા વગેરે અનેક પ્રકારની યોનિઓ હોય છે. આ યોનિમાં જન્મેલા જીવો લોકોને સુખી-દુઃખી કરતા હોય છે. તેમાં યક્ષયોનિવાળા કોઈને પકડીને તેની પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવતા હોય છે.

પ્રાચીનકાળમાં તામ્રવર્ણી દ્વીપમાં સિરીસવત્થુ નામનું યક્ષોનું આખું રહેણાક હતું. ત્યાં બધી યક્ષિણીઓ જ રહેતી. આ નિર્જન દ્વીપ ઉપર કોઈ કોઈ વાર જહાજો તૂટી જવાથી તેના નાવિકો અને પ્રવાસીઓ આવી ચઢતા. જ્યારે આવા આશરો શોધતા નાવિકો તથા પ્રવાસીઓ આવતા ત્યારે આ યક્ષિણીઓ તેમને આવકારવા જતી. એક તો લાંબો સમય સમુદ્રયાત્રા કરવાથી પત્ની વિના જ નાવિકો અને પ્રવાસીઓમાં સહજ રીતે કામોત્તેજના રહેતી હોય છે. દીર્ઘસમુદ્રી પ્રવાસ કરનારા નાવિકો અને પ્રવાસીઓ, લાંબા રૂટ ઉપર ટૂક ચલાવનારા ડ્રાઇવરો વગેરે પત્નીથી ઘણો સમય દૂર રહેતા હોવાથી તેમનામાં કામોત્તેજના વધી જતી હોય છે. કામોત્તેજનાનું શમન પત્ની છે (અને પત્નીનું પતિ છે). પણ જો સમયસર તેનું શમન ન થાય તો વ્યક્તિમાં વિહ્વળતા આવી જતી હોય છે. આવા વિહ્વળ લોકો શમન માટે સ્થળ અને પાત્ર શોધતા હોય છે. આ યક્ષિણીઓ તેમની આવશ્યકતાઓને સમજી, તેમને લલચાવીને પોતાને ઘેર લઈ જતી અને પછી પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરતી. જ્યારે બીજું કોઈ તૂટેલું જહાજ કે તેના નાવિકો દ્વીપ ઉપર ઊતરતા ત્યારે તે યક્ષિણીઓ જૂના થયેલા માણસોને મારીને તેમનું લોહી પી જતી અને પછી નવા માણસો દ્વારા પોતાનું કામ કઢાવતી. આવું ચાલ્યા કરતું.

એક વાર પાંચસો વેપારીઓનું જહાજ તૂટી જવાથી પેલી યક્ષિણીઓના નગર પાસે પહોંચી ગયું. યક્ષિણીઓએ નવા પુરુષો આવ્યા છે તેવું જાણીને સમુદ્રતટ ઉપર તેમનું સ્વાગત કર્યું અને કહ્યું: “અમારા પતિઓ ત્રણ વર્ષથી સમુદ્રયાત્રાએ ગયા છે, હજી પાછા આવ્યા નથી. કદાચ મરી પણ ગયા હોય, તેથી અમે પતિ વિનાની છીએ.” પતિ વિનાની સ્ત્રી પુરુષોનું પ્રથમ આકર્ષણ બનતી હોય છે. યક્ષિણી બોલી: “તમે અહીં રહો. તમે જ અમારા પતિ થઈ જાઓ. અમે તમારી સેવા કરીશું.” વગેરે.

500 નાવિકો અને પ્રવાસીઓને યક્ષિણીઓએ આ રીતે ફસાવી દીધા. આ ગામનું આ જ કામ હતું. તેમણે જૂના પ્રવાસીઓને મારી નાખ્યા અને તેમનું લોહી પીધું.

આ વેપારીઓનો એક વડો પ્રમુખ યક્ષિણી સાથે કીડા કરતો હતો ત્યારે તેણે અનુભવ્યું કે આનું શરીર તો સાવ ઠંડું છે. શરીરમાં જરાય ઉષ્ણતા નથી. પછી તેને ખ્યાલ આવ્યો કે યક્ષયોનિની સ્ત્રીઓનું શરીર ઠંડું હોય છે. પછી તો તેને પહેલાંના પ્રવાસીઓનાં હાડકાં જોવા

મળ્યાં. તે સમજી ગયો કે “અમે ફસાઈ ગયા છીએ, હવે અહીંથી ભાગવું જોઈએ, નહીં તો ફરીથી કોઈ જહાજ તૂટીને આવશે ત્યારે અમારા પણ આ હાડપિંજર જેવા જ હાલ થશે.” તેણે 500 સહપ્રવાસીઓને ભેગા કરીને વાત સમજાવી અને સૌને ભાગી જવા સમજાવ્યા, પણ 250 તૈયાર થયા અને 250 ન થયા. તેમનું કહેવું હતું કે “આવું સુખ તો અમે ક્યાંય જોયું નથી. આવું સુખ છોડીને અમારે ભાગવું નથી.” એમ કહીને તે રહી ગયા.

આ 250 વેપારીઓ જ્યારે ભાગ્યા ત્યારે બોધિસત્ત્વ દેવતા થઈને તેમની મદદે પહોંચ્યા અને બધાને હેમખેમ પોતાને દેશ પહોંચાડી દીધા. તે બધા બચી ગયા. પેલા જે સુખ ભોગવવા રહ્યા હતા તે બધાને યક્ષિણીઓ મારીને ખાઈ ગઈ.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું: “આવી યક્ષિણી જેવા આત્માઓ જ્યારે કોઈને પકડી લે છે ત્યારે તેને કામવિહ્વળ કરી દે છે. તેમનાથી બચીને જે શુદ્ધ ભૂમિમાં જતા રહે છે તે બચી જાય છે, પણ લઈ જનારા કોઈ બોધિસત્ત્વ મળે તો.”

29-2-12

*

જેતવનમાં વિચરણ કરતી વખતે બુદ્ધે ફરી પાછા એક ભિક્ષુને વિચલિત દશામાં જોયો. તેને શાંત કરવા કહ્યું: “કુચરિત્ર સ્ત્રીની કોઈ રક્ષા કરી શકે નહીં. સ્ત્રી પોતે જો રક્ષિત રહેવા માગે તો જ તેની રક્ષા કરી શકાય. પણ જો સ્ત્રી પોતે જ દીવાનું પતંગિયું થઈ જાય તો તેને કોઈ રોકી શકે નહીં. સ્ત્રીને ગમે તેવા કઠોર પહેરા નીચે રાખીને રક્ષા કરવા ઇચ્છનારા અંતે હારી જતા હોય છે. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ સ્ત્રી પોતાનો રસ્તો શોધી કાઢતી હોય છે.” આમ કહીને એક જાતક સંભળાવ્યું.

ત્યારે બ્રહ્મદત્ત વારાણસીમાં રાજ્ય કરતો હતો અને બોધિસત્ત્વ એક સામાન્ય ખેડૂત હતો. તેમણે લગ્ન કર્યાં, પણ પત્ની ચરિત્રહીન મળી. તે સ્ત્રીએ વિચાર કર્યો કે “એવા પુરુષને પકડવો કે જેનાથી લોકો ડરે, ભય પામે, જેથી કોઈ નામ ન લે. જો કોઈ ગરીબ યુવાનને પકડવામાં આવે તો બધા તેની સામે ડોળા કાઢે.” દુર્બળતા હંમેશાં દબાયેલી રહેવા જ સર્જાઈ હોય છે. તેથી કોઈ પ્રબળ—દબંગ વ્યક્તિને શોધવી જોઈએ. તેની નજર ગામના સરપંચ ઉપર પડી. મજબૂત શરીરના અને કૂર દેખાવના આ માણસથી આખું ગામ થરથર કંપતું હતું. જો આને વશ કરી શકાય તો આખું ગામ પોતાનાથી પણ ડરે. આમ વિચારીને તે પતિત સ્ત્રીએ ગામના સરપંચને હાવભાવ કરીને પોતાની તરફ ખેંચ્યો. પુરુષો સ્ત્રીના આમંત્રણને નકારી શકતા નથી. કોક વિરલો હોય તે જ આવાં આમંત્રણોને તિરસ્કારી દેતો હોય છે.

એક વર્ષ ગામમાં દુષ્કાળ પડ્યો. લોકોનાં ઘરમાં ખાવા માટે અનાજ ન રહ્યું. તે વખતે પેલા સરપંચે ગામલોકોને ખેતી પાકે ત્યારે બમણું પાછું આપવાની શરતે અનાજ ઉછીનું આપ્યું. લોકો તેના અહેસાનમાં આવી ગયા. બોધિસત્ત્વે પણ ઊછીનું અનાજ લીધું. ગામડાંઓમાં દુષ્કાળ વખતે ઘણા વેપારીઓ ખેડૂતોની લાચારીનો ખોટો લાભ ઉઠાવતા હોય છે. લાચારી શોષણ વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. અને શોષણ વિનાનો વેપારી પણ ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

બોધિસત્ત્વની પત્ની દુશ્ચરિત્ર હતી, તેથી તેને ત્યાં અવારનવાર પેલો સરપંચ આવતો રહેતો. ખાસ કરીને તે બંને બોધિસત્ત્વની ગેરહાજરીનો લાભ ઉઠાવતાં. તે ઇચ્છતાં કે બોધિસત્ત્વ ક્યાંક બહાર જાય. ન જાય તો પેલી પત્ની કોઈ બહાનું કરીને પણ તેને ક્યાંક બહાર મોકલી દેતી.

એક વાર બોધિસત્ત્વ ક્યાંક બહાર ગયા હતા અને પેલો સરપંચ આવ્યો. બંને રત્તિકીડામાં મશગૂલ હતાં તેવામાં બોધિસત્ત્વ પાછા આવી ગયા. તેને દૂરથી આવતા જોઈને બંને જણાં સાવધાન થઈ ગયાં. પાપ પામર હોય છે. પકડાઈ જવાના ભયથી સરપંચ થરથર કંપવા લાગ્યો. પણ પાપી સ્ત્રીએ તેને હિંમત આપી: “ગભરાઈશ નહીં. હું કહું તેમ કર. આ અનાજના ખાલી કોઠલા ઉપર ચઢી જા અને પછી જોરજોરથી બૂમો પાડ કે મારું અનાજ પાછું આપ! મારે જોઈએ છે!” વગેરે. તેણે તેવું જ કર્યું.

બોધિસત્ત્વ નજીક આવ્યા ત્યારે પત્નીએ રોતાંરોતાં કહ્યું, “હું શું કરું? આ સરપંચ અનાજની ઉઘરાણી કરવા આવ્યો છે અને ના કહેવા છતાં અનાજના કોઠલા ઉપર ચઢીને બૂમો પાડે છે.”

બોધિસત્ત્વ તેના ચરિત્રને સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું: “અનાજ તો પાક આવે ત્યારે પાછું આપવાનું છે. હજી તો બે મહિના બાકી છે. અત્યારથી ઉઘરાણી શાની? તમારી બંનેની દાનત સારી નથી.” એમ કહીને સરપંચની ગરદન પકડીને તેને મારવા લાગ્યા, લોકો ભેગા થઈ ગયા. દબાયેલા લોકોમાં હિંમત આવી. સાચી વાત તો બધા જાણતા જ હતા પણ ભયના કારણે કોઈ કશું બોલી શકતું ન હતું. એક વીર-પરાક્રમી પુરુષ નીકળે તો બધા ભીરુઓમાં પણ વીરતા આવી જાય. બધા બોધિસત્ત્વના પક્ષે થઈ ગયા અને સરપંચ ઉપર તૂટી પડ્યા. સરપંચ જીવ બચાવીને ભાગ્યો. પછી પેલી ચરિત્રહીન સ્ત્રીને પણ કાઢી મૂકી. ગામમાં શાંતિ થઈ ગઈ.

પરાક્રમથી શાંતિ થતી હોય છે. કાયરતા અત્યાચારો અને અનાચારોને નોતરું આપે છે. કાયરતાથી જ ગુંડાતત્ત્વો પ્રગટે છે, ફળે છે અને ફૂલે છે.

બોધિસત્ત્વે પેલા વિચલિત થયેલા ભિક્ષુને કહ્યું: “ગયા જન્મની બોધિસત્ત્વની દુશ્ચરિત્ર પત્ની આ જન્મે પણ લોકોને શણગાર સજીસજીને લલચાવે છે. તેનાથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.”

ભિક્ષુ શાંત થઈ ગયો અને સાધનામાં લાગી ગયો.

*

જેને દીકરીઓ હોય તેમને પરણાવવાની ચિંતા હોય જ. લગ્ન ત્રણ રીતે થાય: 1. માતા-પિતાની પસંદગીથી, 2. દીકરીની પસંદગીથી અને 3. બંનેની પસંદગીથી. જો બાળલગ્નો થતાં હોય તો માતા-પિતાની પસંદગી ઠીક કહેવાય. જો પુખ્ત ઉંમરે લગ્ન થતાં હોય તો બીજો પ્રકાર ઠીક કહેવાય. પણ સર્વોત્તમ પ્રકાર તો માતા-પિતા તથા કન્યા એમ બંનેની સંયુક્ત પસંદગીથી લગ્ન થાય તે જ કહેવાય. જોકે કોઈ પણ પ્રકાર હોય, લગ્નજીવનની સફળતા માટે કદી કોઈ ગેરંટી નથી હોતી. લગ્નજીવનની સફળતા અને ધન્યતા એ સદ્ભાગ્ય જ કહેવાય. ચાર દીકરીઓના બાપની કથા બુદ્ધે જેતવનમાં વિચરણ કરતી વખતે કહી.

વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તનું રાજ્ય હતું અને બોધિસત્ત્વ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી આચાર્ય થયા હતા. ત્યારે એક બ્રાહ્મણને ચાર કન્યાઓ હતી. ચારેની પ્રકૃતિ અને રુચિ જુદીજુદી હતી. તેમનાં લગ્ન કરતાં પહેલાં બ્રાહ્મણે ચારેને તેમની રુચિ વિશે પૂછ્યું: “તમારે કેવો વર જોઈએ છે?” તો ચારેએ ભિન્નભિન્ન રુચિવાળો જવાબ આપ્યો.

એક બોલી: “મારે રૂપાળો પતિ જોઈએ.”

બીજી બોલી: “મારે ઊંચી જાતિવાળો પતિ જોઈએ.”

ત્રીજી બોલી: “મારે ઉંમરમાં મોટો પતિ જોઈએ.”

ચોથી બોલી: “મારે ચારિત્ર્યવાન, શીલવાન પતિ જોઈએ.”

બ્રાહ્મણ નિર્ણય ન કરી શક્યો કે હવે શું કરવું? તે બોધિસત્ત્વ આચાર્ય પાસે ગયો અને બધી વાત સંભળાવીને કહ્યું: “હવે શું કરવું?” બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો: “રૂપ સારી વસ્તુ છે, પણ માત્ર રૂપથી જીવન જિવાતું નથી. ઊંચી જાતિ પણ સારી વસ્તુ છે, પણ બધા ઊંચી જાતિવાળા ઊંચા નથી હોતા. ઘણા ઊંચી જાતિવાળા પણ નીચા હોય છે અને ઊંચાઈ હોવામાત્રથી બધા સદ્ગુણી નથી હોતા. સૌથી ઉત્તમ તો ચારિત્ર્યવાન, શીલવાન જ હોય છે. જો ચારે વસ્તુઓ એક જ વ્યક્તિમાં હોય તો-તો ધન્યધન્ય થઈ જવાય. પણ જો ચારે વસ્તુઓ એકમાં ન હોય તો સર્વપ્રથમ ચારિત્ર્યવાનની જ પસંદગી કરવી; બીજી વસ્તુઓ નહીં હોય તોપણ ચાલશે. ચારિત્ર્યવાન કન્યા ચારિત્ર્યવાન વરને પરણીને સુખી થતી હોય છે.”

બ્રાહ્મણનું સમાધાન થઈ ગયું. તેણે ચારે કન્યાઓને ચારિત્ર્યવાન વર સાથે પરણાવી અને કર્તવ્યમુક્ત થઈ ગયો અને દીક્ષા લઈને સાધના કરવા લાગ્યો.

જીવન પ્રત્યેના ભિન્નભિન્ન દષ્ટિકોણ હોય છે. જેવો દષ્ટિકોણ હોય તેવી ધારણા બને. જેવી ધારણા બને તેવો માર્ગ બને. જેવો માર્ગ હોય તેવું પરિણામ હોય. તે વખતે સૌનો જીવન દષ્ટિકોણ મોક્ષ—નિર્વાણ હતો. બસ, એક જ વાત—નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી લો, બીજી વાત નહીં, કારણ કે જીવન એક બંધન છે. બંધન કદાપિ સુખદાયી ન હોઈ શકે, મુક્તિ જ સુખદાયી હોઈ શકે. એટલે બંધનમાંથી મુક્ત થવું એ જ પ્રથમ જીવનનો દષ્ટિકોણ થયો. સુખમય લાગતું જીવન પણ દુઃખમય જ છે. માત્ર મુક્તિ જ એક એવી જગ્યા છે જ્યાં કોઈ દુઃખ નથી હોતું, સુખ જ સુખ હોય છે. એટલે સાધુ-સંન્યાસી, ભિક્ષુ, ત્યાગી વગેરે બધા સંસારત્યાગનો ઉપદેશ આપતા રહે છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. ત્રીસ ભિક્ષુઓ તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા. જેને જોવાથી ચિત્ત સાત્ત્વિકતા અનુભવે તેને દર્શન કહેવાય. જે સાત્ત્વિકતા ઘણા પ્રયત્નોથી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી તે સાત્ત્વિકતા કોઈના દર્શનમાત્રથી પ્રાપ્ત થતી હોય, તો તેને જીવનની ધન્યતા જ કહેવાય. તેવાનાં દર્શને જરૂર જવું જોઈએ.

ભિક્ષુઓએ રસ્તામાં ઘણા કેદીઓને હાથે-પગે બેડીઓ લગાવીને જેલમાં લઈ જવાતા જોયા. તેમને પારાવાર પીડા થતી હતી. તેમને જોઈને ભિક્ષુઓનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. બુદ્ધને જઈને તેમણે પૂછ્યું: “અહો! આ કેદીઓ બેડીઓમાં સજ્જડ પકડાઈને કેટલું બધું દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે!”

બુદ્ધે કહ્યું: “આ કેદીઓના દુઃખ કરતાં પણ હજારગણું દુઃખ સંસારબંધનમાં પડેલા કેદીઓ ભોગવતા હોય છે. આમને તો હાથે કે પગે જ બેડીઓ છે, પણ જે સંસારજેલમાં પડ્યા છે તેમને તો અંગેઅંગે બેડીઓ બાંધેલી છે. તે ધન-ધાન્ય, પુત્ર, પત્ની, પરિવાર વગેરે અનેક બેડીઓથી જકડાયેલા મહાદુઃખમય જીવન જીવતા હોય છે. ખરી જેલ આ જ છે. આમાંથી જે છૂટે અને ભાગે તે જ ખરો સુખી થાય છે.” આમ કહીને બુદ્ધે પોતાના આગલા જન્મની કથા સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. બોધિસત્ત્વ એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મીને મોટા થયા. તેમને પરણાવવામાં આવ્યા, પછી પિતા મરી ગયા. માતા અનાથ થઈ ગઈ. બોધિસત્ત્વ નોકરીચાકરી કરીને જેમતેમ કરીને માતાનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. એવામાં તેમની પત્ની બ્રાહ્મણી સગર્ભા થઈ. બોધિસત્ત્વને વૈરાગ્ય થયો. તેમણે પત્નીને કહ્યું: “મારે દીક્ષા લેવી છે. તું ઘર સંભાળજે.” પત્નીએ કહ્યું: “હું ગર્ભવતી છું. સંતાનનું મોઢું જોઈને પછી દીક્ષા લેજો.” બ્રાહ્મણ માની ગયો. સંતાન થયું, બોધિસત્ત્વે ફરી પાછી દીક્ષાની વાત કરી. ત્યાં તો બ્રાહ્મણી ફરી પાછી ગર્ભવતી થઈ ગઈ. ફરી પાછું સંતાન જન્મે તેવું થયું. ફરી દીક્ષાની વાત કરી. પત્નીએ કહ્યું: “હજી તો એક બાળક દૂધ પીએ છે, બીજું આવવાનું છે. તેમના સંસ્કાર કરાવીને પછી દીક્ષા લેજો.” આમ વારંવાર તેની દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા પૂરી ન થઈ શકતી. પછી બોધિસત્ત્વે વિચાર્યું કે “આ પત્ની-પરિવાર મને કદી છોડવાનો નથી. હું કદી પણ દીક્ષા લઈ શકીશ નહીં, તેથી મારે પરાક્રમ કરીને આ લોકોને છોડીને ભાગી છૂટવું પડશે.” આવું વિચારીને એક રાત્રે કોઈની રજા લીધા વિના તે ચૂપચાપ ઘરેથી ભાગી નીકળ્યા, પણ નગરરક્ષકોએ રાત હોવાથી તેમને પકડી લીધા. તેમણે નગરના ચોકીદારોને સમજાવ્યું કે “હું તો માતૃભક્ત છું. મને જવા દો.” ચોકીદારોએ તેમને જવા દીધા. પછી તો તે સીધા હિમાલય ગયા અને દીક્ષા લઈને સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થઈ સાધના કરવા લાગ્યા.

બુદ્ધે કહ્યું: “ત્યારે માતા મહામાયા હતી. પિતા શુદ્ધોદન રાજા હતા પત્ની યશોધરા હતી, પુત્ર રાહુલ હતો. આ બધાંને છોડીને હું બંધનમુક્ત થઈ ગયો હતો.”

વ્યક્તિમાત્રને એક અભિનિવેશ રહ્યા કરતો હોય છે: “હું રૂપાળો છું” અથવા પોતે રૂપાળો દેખાવો જોઈએ. આ અભિનિવેશના કારણે લોકો દર્પણ આગળ વધુ ઊભા રહેતા હોય છે. જે માણસ દર્પણમાં વધુ સમય ચહેરો જોયા કરતો હોય તે કાં તો રૂપગૌરવથી પીડાતો હશે. કાં પછી રૂપગ્લાનિથી પીડાતો હશે. વધુમાં વધુ જાહેરખબરો રૂપાળા દેખાવાની આવતી હોય છે અને રૂપગ્લાનિથી પીડાતા લોકો તેનો શિકાર બનતા હોય છે. મોટા ભાગે સ્ત્રીઓ જ શિકાર બનતી હોય છે.

રૂપ આત્મપ્રસન્નતા માટે હોય ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ રૂપ જ્યારે પરને આકર્ષવા માટેનું કારણ બને ત્યારે તેમાં અનાવશ્યક શણગાર જોડાઈ જતા હોય છે. શણગાર માત્ર માણસો જ કરતા હોય છે. પશુ-પંખીઓ અને કોઈ જીવજંતુઓ કશો શણગાર કરતાં નથી, તેમ છતાં તેમનું વ્યક્તિત્વ હોય છે.

વ્યક્તિ જ્યારે રૂપમોહથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તેને વૈરાગ્ય કહેવાય છે. વીતરાગી શરીરને શણગારે નહીં. શરીર જેવું હોય તેવું તેને સ્વીકાર્ય થઈ જાય. જો તમારે બીજા કોઈના શરીરને આકર્ષવું ન હોય તો શણગારની જરૂર જ ન રહે. હા, લોકપ્રવાહમાં જીવવા માટે યથાયોગ્ય વસ્ત્રો વગેરેની જરૂર રહે. પણ જો તમે લોકપ્રવાહથી વિરુદ્ધ જીવન જીવવા ચાહો તો કાં તો તમે વસ્ત્રત્યાગી થઈ જાઓ, કાં પછી વિચિત્રવેશી થઈ જાઓ. બંને યોગ્ય ન કહેવાય. લોકપ્રવાહમાં જીવન જીવનાર અનાવશ્યક ટીકાઓથી બચી જતો હોય છે. તમારી ટીકાઓ —નિંદાઓ થાય તેવું જીવન જીવીને તમે લોકચાહના પ્રાપ્ત ન કરી શકો. લોકચાહના પણ જીવનની મહત્ત્વની મૂડી કહેવાય. જેની પાસે આ ન હોય તે ધનવાન હોય તોપણ દરિદ્ર જ કહેવાય.

બુદ્ધ ત્યારે જેતવનમાં વિચરણ કરતા હતા ત્યારે તેમના સંઘમાં ઘણા ભિક્ષુઓ હતા. સૌની અલગ-અલગ પ્રકૃતિ હોય. આ બધા ટોળાને સાચવવું એ બહુ કઠિન વાત કહેવાય. આ સંઘમાં બે યુવાભિક્ષુઓ હતા. તેમને હંમેશાં પોતે રૂપાળા છે તેવો અભિનિવેશ રહ્યા કરતો. સાધુઓના પણ પોતાના શણગાર હોય છે. સ્નાન કર્યા પછી પૂજામાં બેસીને તિલક કરતાં કેટલાકને અડધો કલાક લાગતો હોય છે. દર્પણ જોઈને વારંવાર તિલક કરે અને વળી પાછું ભૂંસી નાખે. ફરી કરે. આવી જ રીતે જટા કે કેશકલાપ ઠીક કરવામાં સમય લાગતો હોય છે. મુંડન કર્યા પછી પણ ચમક લાવવા પ્રયત્નો થતા હોય છે. ટી.વી. ચેનલોમાં આવનારી કેટલીક માતાજીઓ ભારે મેકઅપ કરીને આવતી હોય છે. તેમનો ભારે મેકઅપ તેમની વરણાગી વૃત્તિની ચાડી ખાઈ જાય છે. બહુ વરણાગી સાધુ કે સાધ્વી વધુપડતાં બહિર્મુખ થઈ જતાં હોય છે.

આ બંને યુવાન ભિક્ષુઓ જ્યારે જુઓ ત્યારે “હું વધુ રૂપાળો છું” તેવી સ્પર્ધા કર્યા કરતા. એક વાર તેનો સાચો નિર્ણય કરાવવા માટે તેઓ ગંગાકિનારે બહાર પડેલા એક કાચબા પાસે ગયા.

કાચબાને પૂછ્યું: “ભાઈ, સાચું કહેજે, અમારા બંનેમાં વધુ રૂપાળો કોણ છે?”

કાચબાએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો: “તમે બંને સરખા જ રૂપાળા છો, પણ તમારા બંને કરતાં હું વધારે રૂપાળો છું. મારા જેવું સૌંદર્ય તો કોઈનામાં નથી.” વાત વધારે બગડી. બેડોળ કાચબો પોતાને બંને કરતાં વધુ રૂપાળો બતાવે તે કેમ સહન થાય?

એવામાં ત્યાંથી ઊંટ નીકળ્યું. ત્રણેએ મળીને ઊંટને પૂછ્યું: “અમારા ત્રણેમાં કોણ વધુ રૂપાળું છે? “તો ઊંટે જવાબ આપ્યો કે” તમે તો રૂપાળા છો, પણ મારી તોલે ન આવો. સૌથી વધુ તો હું જ રૂપાળો છું. મારું એક-એક અંગ બ્રહ્માજીએ ખૂબ કલાથી ઘડ્યું છે.” આ રીતે સૌ પોતપોતાના રૂપને શ્રેષ્ઠ બતાવતા રહ્યા!

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુનું રૂપ નથી પૂજાતું, તેનું ચારિત્ર અને ત્યાગ પૂજાય છે, માટે ચારિત્રનું રૂપ મેળવો.”

સંસારમાં સૌથી વધુ કામકથા ચાલતી હોય છે. કામકથા પછી બીજા નંબરે ધનકથા ચાલે, ત્રીજા નંબરે રાજકથા ચાલે અને ચોથા નંબરે ગ્રામકથા ચાલે. બધી કથાઓના મૂળમાં તો કામકથાની જ પ્રધાનતા હોય છે. ત્યાગી હોય કે રાગી હોય, કામ કોઈને પણ છોડતો નથી. કામત્યાગનો દંભ કદી પણ કોઈ સાચો માણસ કરી ન શકે, કારણ કે સંપૂર્ણ કામત્યાગ સદાસદા માટે કોઈના માટે પણ શક્ય નથી. તેનો પ્રચંડ પંજો સૌને દબાવતો જ રહે છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા અને તેમણે એક કામવિહ્વળ ભિક્ષુની વાત કરી.

આ ભિક્ષુએ પત્નીનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા લીધી હતી, પણ હવે તેને પત્ની બહુ યાદ આવવા લાગી હતી. વૈરાગ્યના ઊભરામાં તેણે ત્યાગ તો કરી દીધો, પણ હવે મનમાંથી તે નીકળતી ન હતી. માણસને દુઃખકાળમાં સુખો યાદ આવે. સુખકાળમાં દુઃખો ભાગ્યે જ યાદ આવતાં હોય છે. અત્યારે ભિક્ષુ બધી રીતે દુઃખ ભોગવતો હતો. તે તુલના કરતો: “પહેલાં હું કેવી મુલાયમ પથારીમાં સૂતો હતો, કેવાં કેવાં ગરમાગરમ મિષ્ટાન્ન ભોજનો પત્ની ખવડાવતી હતી! ને મારી કેટલી બધી કાળજી લેતી હતી! મારા વિના તે કદી એકલી જમતી પણ નહીં. આખો દિવસ ભૂખી બેસી રહેતી. હું ઘરે આવું ત્યારે જ જમતી અને મારું માથું દબાવતી, પગ દબાવતી, મને ઓઢાડતી, નવડાવતી, ધોવડાવતી, રજેરજની કાળજી લેતી, મારી ચિંતાનું કારણ પૂછતી, હિંમત આપતી, આશ્વાસન આપતી, હૂંફ આપતી. અહહહહ!! હું કેટલો બધો સુખી હતો! અને હવે કોઈ કશો ભાવે પૂછતું નથી. લૂખુંસૂકું ખાવું હોય તો ખાઓ નહીં તો મરો! કોઈને કશી પડી નથી. બધા વીતરાગ થઈ ગયા છે. અહીં ક્યાંય લાગણી તો દેખાતી જ નથી. લાગણી વિના તો વળી જિવાતું હશે! લાગણી જ ખરું જીવન છે.” આમ તેના મનમાં વિચારોનો વંટોળિયો ચઢ્યો હતો, તેથી તેનો ચહેરો સહજ પ્રસન્નતા ખોઈ બેઠો હતો. જેને અંતઃતૃપ્તિ હોય તેનો ચહેરો જ સ્થિર પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી શકે. જેના અંતરમાં આંધી અને વંટોળિયા ઊઠતાં હોય તેના ચહેરા ઉપર સ્થિર અને સહજ પ્રસન્નતા ન હોય.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુ, તું જે ભાર્યાની ચિંતામાં આટલો બધો વ્યગ્ર થઈ ગયો છે તેના પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવું છું, સાંભળ.”

ત્યારે કાશીરાષ્ટ્રના પોતલી નામના નગરનો રાજા અસ્સક હતો. તેની પટરાણી ઉવ્વરી હતી. રાજાને રાણી બહુ જ વહાલી હતી. પતિ-પત્નીને અભિન્ન રીતે જોડનારું તત્ત્વ વહાલ છે. વહાલ વિના અભિન્નતા ન થઈ શકે. સાચા વહાલથી વધુ દુર્લભ બીજું કશું નથી. સાચું વહાલ એ જ સ્વર્ગ છે. વહાલ વિનાનું જીવન વ્યર્થ છે અને વહાલ પછીની નફરત તો નર્ક જ છે.

વહાલું માણસ ભાગ્યે જ લાંબું જીવે અને નફરતવાળું જલદી મરે નહીં. મહારાણી ઉવ્વરી મરી ગઈ. રાજાને ભારે આઘાત લાગ્યો: રાણી વિના હવે જિવાશે નહીં. તે નિરાશ થઈ ગયો. બધાં કામ છોડી દીધાં. જીવનમાંથી રસ જ ઊડી ગયો. રસ જ જીવન છે. રસહીન જીવન મડદું જ કહેવાય. રાજાએ રાણીના શરીરને લેપ વગેરે કરીને સાચવી રાખ્યું અને પોતાના પલંગની નીચે સુવાડી દીધું. અહનિર્શ ‘ઉવ્વરી! ઉવ્વરી!’ એમ રટ્યા કરે. લોકોએ તેને બહુ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનું મન માને નહીં. સાચા પ્રેમની કસોટી ચિરવિયોગ કે મૃત્યુ પછી થતી હોય છે. દિનપ્રતિદિન રાજાની દશા બગડવા માંડી.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ જમ્બુદ્વીપમાં હતા, તેમને પ્રેરણા થઈ, “કોઈ સાચો માણસ પત્નીવિયોગમાં આઘાત પામીને તડપી-તડપીને જીવી રહ્યો છે અને ધીમા મોતે મરી રહ્યો છે.” જીવનમાં કોઈકોઈ વાર દેવો, સંતો, સિદ્ધો, યોગીઓ, ફિરસ્તાઓ સહાયતા કરવા પહોંચી જતા હોય છે, જેને દૈવી કૃપા કહેવાય. બોધિસત્ત્વ રાજાના બાગમાં પહોંચી ગયા અને એક વૃક્ષ નીચે આસન જમાવીને બેસી ગયા. તેમને ધ્યાનમાં બેઠેલા જોઈને એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીએ રાજાને જઈને ખબર આપી. કોઈ મહાન યોગી પધાર્યા છે, તેમ સમજીને રાજા દર્શન કરવા આવ્યા. દુખિયા લોકો દર્શન કરવા જાય. સુખિયા લોકો મોજમસ્તી કરવા જાય. રાજા દર્શન કરીને સામે બેઠો. બોધિસત્ત્વે દુખતી નસ દબાવી:

“બહુ દુઃખી છો, રાજન?”

“હા, મહારાજ!”

“શું દુઃખ છે?”

“પત્નીવિયોગનું.”

“પત્ની તો બીજી પણ થઈ શકે.”

“ના, મારે તો એક પત્ની જ સર્વસ્વ હતી.”

“તેનો નવો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે. મળવું છે?”

“હા, મહારાજ! જલદી મેળવી આપો!”

“એ તો અત્યારે તમારા બગીચામાં જ પોતાના પતિ સાથે ફરી રહી છે.”

“શું કહો છો, મહારાજ! એ મારા વિના રહી શકે જ નહીં. તે વારંવાર કહેતી હતી કે તમારા વિના મારાથી જીવી શકાશે નહીં.”

“પ્રેમાવેશમાં બોલેલાં વાક્યોનો ભરોસો ન કરાય તેમાં પણ સ્ત્રીઓનાં વાક્યોનો તો નહીં જ.”

“મહારાજ, મારી ઉવ્વરી વિશે જરા પણ ઘસાતું બોલતા જ નહીં. તે તો મારી અનન્ય પ્રેમિકા હતી.”

“લે ત્યારે જોઈ લે તારી અનન્ય પ્રેમિકા ઉવ્વરીને!” એમ કહીને મહારાજે માણવકને સામે પડેલું ગોબર બતાવ્યું. તેમાં એક કીડો અને તેની પત્ની મશગૂલ થઈ રહ્યાં હતાં. બોધિસત્ત્વ બોલ્યા:

“રાજન્ન, આ તારી પત્ની છે અને પેલો તેના ઉપર ચઢેલો કીડો તેનો પતિ છે.”

“ના-ના. મહારાજ હોય નહીં.”

બોધિસત્ત્વે પોતાના યોગપ્રભાવથી માદા કીડાને વાચાળ કરતાં તે માણસની ભાષામાં બોલવા લાગી: “હા, હું ગયા જન્મમાં ઉવ્વરી મહારાણી હતી. રાજા સાથે મેં ઘણું સુખ ભોગવ્યું હતું, પણ હવે આ જન્મે હું આ વિષ્ટાના કીડા સાથે તેની પત્ની થઈને રહું છું.”

બોધિસત્ત્વે તેને પૂછ્યું: “શું તારે ફરી પાછા રાજાની રાણી થવું છે?” તો માદા કીડાએ જવાબ આપ્યો: “ના-ના, જરાય નહીં. મને આ જન્મે આ કીડો જેટલું સુખ આપી રહ્યો છે તેટલું સુખ રાજાએ કદી આપ્યું ન હતું.”

રાજા સાંભળી રહ્યો. તેનો મોહભંગ થઈ ગયો. “જેની પાછળ તું ઝૂરી ઝૂરીને મરી રહ્યો છે તે તો વિષ્ટાના કીડા સાથે લીલાલહેર કરી રહી છે” એવું સમજીને તે રાજમહેલમાં આવ્યો. પત્નીના શબના સંસ્કાર કરાવી નાખ્યા, પોતે સ્નાનાદિ કરીને સ્વસ્થ થયો અને બીજી રાણી પરણીને રાજ કરવા લાગ્યો.

બુદ્ધે પેલા વિચલિત ભિક્ષુને બોધ આપ્યો: “તને તારી પૂર્વભાર્યા યાદ આવે છે; પણ જો, ઉવ્વરીની કેવી સ્થિતિ થઈ હતી! માણસો સુખનાં સગાં હોય છે. એક સુખ ચાલ્યું જાય તો બીજું સુખ શોધી કાઢે છે. તું આત્મસુખી થા. તારું સુખ તારી જ પાસે છે. જે ગયાં તેને યાદ ન કર. જે છે તેને સ્વીકારી લે. સાધના કર.”

ભિક્ષુ સાધનામાં લાગી ગયો. તેનું મન શાંત થઈ ગયું.

યાચનાવૃત્તિ અધમાધમ છે. કેટલાક લોકો જ્યારે જુઓ ત્યારે જેની ને તે પાસે માગ્યા જ કરતા હોય છે. આને માગણવૃત્તિ કહેવાય. માગણને ખુમારી ન હોય, ગૌરવ ન હોય. અયાચકવૃત્તિ જ ગૌરવશાળી હોઈ શકે છે. પણ બધા અયાચક બની કે રહી શકે નહીં. કોઈક વિરલો જ રહી શકે.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજ્ય કરતો હતો અને બોધિસત્ત્વ કાશીમાં એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ્યા હતા. પિતા બહુ દરિદ્ર હતા. ખેતી કરતા હતા. બોધિસત્ત્વે વિચાર્યું કે “ખેતી કરવાથી દરિદ્રતા દૂર ન થાય. કાંઈક વિદ્યા ભણવી જોઈએ.” તેઓ તક્ષશિલા જઈને ખૂબ વિદ્યા ભણ્યા પછી પાછા આવીને રાજદરબારમાં નોકરી કરવા લાગ્યા.

ઘરમાં પિતાને ખેતીમાં કશું આવતું નહીં. ઉપરથી એક બળદ મરી ગયો. હવે ખેતી કેમ કરવી? તેમણે બોધિસત્ત્વને કહ્યું કે “તું રાજા પાસે એક બળદ માગી લાવ તો હું ખેતી કરું.”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું: “મારી નવીનવી નોકરી છે. મારાથી કશું મગાય નહીં. મારી છાપ બગડી જાય. પણ તમે બ્રાહ્મણ તરીકે જાતે માગવા આવો.”

પિતા બોલ્યા: “મારાથી માગવા માટે જીભ ઊપડતી નથી, તેથી તો હું ખેતી કરું છું, નહીં તો બીજા બ્રાહ્મણોની માફક ભિક્ષાવૃત્તિ ન કરત? ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને જીવવું તેના કરતાં ખેતી-મહેનત કરીને જીવવું વધુ સારું.”

હવે શું થાય? બોધિસત્ત્વે પિતાને માગતી વખતે બોલવાનાં વાક્યો શિખવાડ્યાં, વારંવાર રટાવ્યાં અને કહ્યું: “રાજા પાસે જઈને આમ બોલજો:

“હે મહારાજા, મારે બે બળદ હતા. એક મરી ગયો છે. ખેતી થતી નથી તો મને એક બળદ લાવી આપો.”

બધી રીતે તૈયાર કરીને પિતાને રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ બોધિસત્ત્વને કહ્યું: “આ તમારા પિતા છે?”

“હા, મહારાજ.”

“કેમ આવ્યા છે?”

“સાંભળો, મહારાજ.”

બ્રાહ્મણ રટાવેલા શબ્દો બોલવા લાગ્યો:

“હે મહારાજ, હું ખેતી કરું છું. મારે બે બળદ હતા. તેમાંથી એક મરી ગયો છે. ખેતી થતી નથી તો મારો એક બળદ લઈ લો.”

“બળદ આપો” કહેવાની જગ્યાએ “બળદ લઈ લો” તેમ બોલી જવાયું. રાજાએ બોધિસત્ત્વને કહ્યું: “તમારે ત્યાં ઘણા બળદ છે શું?”

“ના, મહારાજ, પણ મારા પિતા કદી માગવાના અભ્યાસી નથી તેથી ‘લઈ લો’ બોલી જવાયું છે.”

રાજા પ્રસન્ન થયો અને શણગારેલા સોળ બળદોની જોડીઓ આપી વિદાય કર્યા.

બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહે છે: “હે ભિક્ષુઓ, માગવાનો સ્વભાવ રાખવો નહીં, આપવાનો સ્વભાવ રાખવો. માગ-માગ કરવાથી છાપ બગડે છે. પછી તે જીવનભર માગ્યા જ કરતો રહે છે. માટે જે મળે તેમાં સંતોષ કરીને શાંતિથી રહો. બને તો થોડામાંથી થોડું આપતા રહો.

ફરી પાછી વિચલિત થયેલા ભિક્ષુની વાત. વિકારી થવું કુદરતી પ્રક્રિયા છે. નિવિકારી રહેવું તે સાધનાસાધ્ય છે. ભૂખ-તરસ-નિદ્રા વગેરે આવેગો કુદરતી પ્રક્રિયા છે. તેવી જ રીતે કામ-ક્રોધાદિ પ્રક્રિયા પણ કુદરતી જ છે. તમે ન ઇચ્છો તોપણ આવતા જ રહે. તમારે નથી જમવું તોપણ ભૂખ લાગે. તમારે પાણી નથી પીવું તોપણ તરસ લાગે જ, તમારે નથી ઊંઘવું તો પણ ઝોકાં આવે જ, તેમ તમારે કામવાસનાને નથી વિચારવી કે નથી ભોગવવી, તોપણ કુદરત કુદરતનું કામ કરે જ, તમને ચિંતન થાય જ અને ન ભોગવવી હોય તોપણ અનેક પ્રકારે ભોગવાવે જ. વાસનાના હાથ હજાર હોય છે. કુદરતી પ્રક્રિયા સામે જીતી શકાય નહીં. જે મેળ કરીને જીવે તે જ જીવી જાણે. જે કુદરતી પ્રક્રિયાથી ઊલટી દિશામાં જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરે તે અંતે હારી જાય.

ભિક્ષુજીવન કુદરતથી વિપરીત દિશાનું જીવન છે. તે સ્ત્રીત્યાગી તો હોય છે પણ સંસ્કારત્યાગી નથી થઈ શકતું. આ જન્મના અને કહો કે જન્મજન્માંતરના જે પ્રબળ સંસ્કારો પડ્યા હોય છે તેને રાતોરાત ભૂંસી શકાતા નથી. તે સમય-સમય ઉપર જાગી ઊઠતા હોય છે.

આવા જ જાગી ઊઠેલા સંસ્કારવાળો એક ભિક્ષુ બુદ્ધની પાસે આવ્યો. બુદ્ધે પૂછ્યું: “તું શું વિચલિત થઈ ગયો છે?”

“હા મહારાજ, મારી પૂર્વભાર્યાની યાદ આવવાથી હું વિચલિત થઈ ગયો છું. મને શાંતિ નથી.”

બુદ્ધે તેને સમજાવવા એક ગાથા કહી. બુદ્ધની પાસે પૂર્વજન્મની કેટલીયે ગાથાઓ રામભાણ જેવી હાજર હોય છે.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને હું બોધિસત્ત્વ થઈને એક ભિખારી નટ થઈને ઘરેઘરે ભીખ માગતો હતો. ત્યાં એક ગામમાં એક બ્રાહ્મણની પત્ની બહુ જ ચરિત્રહીન હતી. તે બ્રાહ્મણની ગેરહાજરીમાં પોતાના યારોને બોલાવતી અને વ્યભિચાર કરતી.

એક વાર આવો જ એક યાર બ્રાહ્મણની ગેરહાજરીમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે બ્રાહ્મણી સાથે કુકર્મ કર્યું. પછી બ્રાહ્મણીએ તેને જમવા બેસાડ્યો. સ્ત્રીઓ જેના ઉપર ઓળઘોળ હોય તેને પતિ કરતાં પણ સારામાં સારી વાનગીઓ જમાડે. પતિ કમાય અને યારો જમે. પેલો જમતો હતો અને બ્રાહ્મણી તેને પંખો નાખીને જમાડતી હતી, ત્યારે હું બોધિસત્ત્વ તેના આંગણમાં ભીખ માગવા ઊભો હતો. બ્રાહ્મણી પોતાના યારમાં એટલી તન્મય હતી કે મારા પ્રત્યે તેનું ધ્યાન હતું નહીં.

હજી પેલો અડધું જ જમ્યો હશે ત્યાં બ્રાહ્મણ આવી પહોંચ્યો. તેને દૂરથી આવતાં જોતાં જ બંને ગભરાયાં: “હવે શું થાય?” જલદી જલદી પેલાને ઊભો કરીને અનાજના કોઠલામાં ઉતારી દીધો અને તેની થાળીમાં ગરમગરમ ભાત નાખીને બધું ઠીક કરીને બેઠી. પતિના આવતાં જ તે તેને ભેટી પડી. તેના પ્રેમથી પતિ પાણીપાણી થઈ ગયો. તે બોલી: “તમારી રાહ જોઈને તમારા માટે થાળી તૈયાર કરીને બેઠી છું. ચાલો, જલદી-જલદી જમી લો.”

પ્રેમતરબોળ થયેલો બ્રાહ્મણ જમવા બેઠો. તેણે જોયું કે “ઉપરનો ભાત ગરમ છે અને નીચેનો ભાત ઠંડો છે. આવું કેમ હશે? આ ઠંડો ભાત કોઈનો એકો તો નહીં હોય ને!” સ્ત્રીઓ વધ્યુંઘટ્યું અને એટું પણ ખવડાવી દેતી હોય છે.

બહાર ઊભાઊભા બોધિસત્ત્વ બધું જોઈ રહ્યા હતા. તેમને થયું: “આ હલકી સ્ત્રી પવિત્ર બ્રાહ્મણને શૂદ્ર યારનો એકો ભાત જમાડી રહી છે. તેને સાવધાન કરવો જોઈએ.” તેણે પોતાની સારંગી ઉપર ગીત ગાવા માંડ્યું, જેનો સાર આવો હતો:

“હું નટો છું, હે ભદ્ર, ભીખ માગવા આવ્યો છું,

તારી કોઠીમાં કોઈક છુપાયું છે, તેનું એટું તું ખાય છે.”

ભિખારીના ગૂઢાર્થને બ્રાહ્મણ સમજી ગયો. તેણે ભોજન પડતું મૂકીને ઊભા થઈને કોઠી જોઈ તો તેમાં પેલો યાર સંતાયેલો હતો. બ્રાહ્મણ ક્રોધથી લાલધૂમ થઈ ગયો. તેને ખેંચીને બહાર કાઢ્યો અને પોતાનાં મજબૂત બાવડાંનું જોર તેના ઉપર ઉતાર્યું.

પછી સ્ત્રીનો વારો આવ્યો: “હું કમાઈ-કમાઈને મરી જાઉં છું અને તું મારી કમાણીને યારો ઉપર લૂંટાવે છે. વળી પાછું તેનું એટું મને ખવડાવે છે? લે, લેતી જા!” તેમ કહીને તેને પણ ધીબી નાખી! અને પછી કાઢી મૂકી.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુ, આ જ બ્રાહ્મણી તારી પત્ની હતી, તું બ્રાહ્મણ હતો અને હું બોધિસત્ત્વ હતો. એ જ પત્ની આ જન્મે તારી ભાર્યા બની છે. તેને તું યાદ કરી-કરીને વિચલિત થયા કરે છે. સ્ત્રીઓ વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતી.” વગેરે.

ભિક્ષુનું સમાધાન થયું. તે ફરીથી સાધના કરવા લાગી ગયો. વાત પૂરી થઈ.

1-3-12

*

વૈદિક પરંપરાના સંન્યાસીઓને ‘અનિકેત’ કહેવાતા, અર્થાત્ તે કોઈ મઠ-મંદિર કે આશ્રમ બાંધીને ન રહેતા. વૃક્ષ નીચે ત્રણ જ દિવસ રહીને બીજે ગામ ચાલ્યા જતા, સતત ભ્રમણ કરતા રહેતા. પછી શ્રમણપરંપરામાં મઠો, ગોમ્પા, સંઘારામો વગેરે આશ્રયસ્થાનો બન્યાં. આનાથી સાધુ-ભિક્ષુઓને વધુ સુવિધા થઈ. તેમની દેખાદેખી વૈદિકોએ પણ આશ્રયસ્થાનો બનાવવા માંડ્યાં. બૌદ્ધો વૈદિકોને તૈથિકો અથવા જટિલો વગેરે શબ્દોથી બોલાવતા. તૈથિકો, આજીવકો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વિદ્વેષ ચાલ્યા કરતો. રાગ-દ્વેષ ન કરવો તેવો ઉપદેશ આપવો સહજ હોય છે—બધા જ આપે છે, પણ શતપ્રતિશત પાળી બતાવવું કઠિન હોય છે. જ્યાં ઘણા સંપ્રદાયો—પંથો—પરિવારો ભેગા થાય ત્યાં પરસ્પર થોડોઘણો ખટરાગ પણ થવા લાગે તે સ્વાભાવિક છે. જેમ રજવાડાં પરસ્પર લડ્યા-ઝઘડ્યા કરતાં તેમ આ સંપ્રદાયો પણ પરસ્પર લડતા રહેતા તેવું એક જાતક જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું હતું.

ખટપટનું ખરું કારણ માન-પ્રતિષ્ઠા હતું. જ્યારે એકસાથે ઘણા સંપ્રદાયો ચાલતા હોય ત્યારે ગૃહસ્થોનું આકર્ષણ સૌના પ્રત્યે એકસરખું ન હોય. લોકોનું આકર્ષણ પોતાના સંપ્રદાય પ્રત્યે વધે અને પોતાના શિષ્યોની સંખ્યા વધે તેવા પ્રયત્નો થોડાઘણા અંશોમાં થતા રહે છે. આ એક પ્રકારની સ્પર્ધા જ કહેવાય. સ્પર્ધા ઈર્ષ્યા વિનાની ન હોય અને ઈર્ષ્યા પરસ્પર વિખવાદ કરાવ્યા વિના રહે નહીં. બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહે છે કે “આપણાં માન-સન્માન-પ્રતિષ્ઠા વધારે હોવાથી તૈથિકો નકલ કરીને તે માન-સન્માન પોતાની તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

કેટલાક તૈથિકોએ જોયું કે “જેતવનમાં બુદ્ધનો આશ્રમ હોવાથી ત્યાં ટોળેટોળાં જાય છે. આપણે પણ ત્યાં આશ્રમ બનાવીએ જેથી આપણે ત્યાં પણ ટોળાં આવવા લાગે. આ માટે જમીન જોઈએ, રાજા જમીન આપે નહીં, તેથી રાજાઅધિકારીઓને લાંચ આપીને પણ જમીન પ્રાપ્ત કરો.” બુદ્ધના આશ્રમની સામે જ પોતાનો આશ્રમ બનાવ્યો. તૈથિકોએ તેવું જ કર્યું. કોસલનરેશને લાંચ આપીને જેતવનમાં તૈથિકોએ આશ્રમ બનાવવા માંડ્યો.

બુદ્ધને ખબર પડી. તેમને થયું: “આ ઠીક થતું નથી. વિરોધીઓનો આશ્રમ પાસે જ હશે તો હંમેશાં ખટપટો થયા કરશે, તેથી તૈથિકોના આશ્રમને થતો રોકવો જોઈએ.” તેમણે ભિક્ષુસંઘને એકઠા કરીને તૈથિક આશ્રમ બનતો અટકે તેવા પ્રયત્નો કરવા કહ્યું. ભિક્ષુઓ કોસલનરેશના રાજદરબારના દરવાજે પહોંચી ગયા, પણ રાજા સમજી ગયો, તેથી તેણે મુલાકાત આપી નહીં અને બહાનું બનાવી ભિક્ષુઓને પાછા વાળી દીધા.

બુદ્ધે ફરીથી પોતાના બે મોટા શિષ્યોને સમજાવવા માટે મોકલ્યા, પણ રાજા માન્યો નહીં. પછી એક દિવસ બુદ્ધ સ્વયં 500 ભિક્ષુઓને સાથે લઈને રાજાના દરબારમાં પહોંચી ગયા અને રાજાને સમજાવવા લાગ્યા કે તૈથિકોનો આશ્રમ જેતવનમાં ન થવો જોઈએ—જો થશે તો રાજપરિવારને હાનિ થશે. એમ કહીને તેમણે ભરુદેશ(ભરૂચ કદાચ)ના રાજાની કથા સંભળાવી, જ્યાં સાધુઓના બે જુદાજુદા સમૂહો એક વૃક્ષ નીચે બેસવા માટે પરસ્પર ખટપટો કરતા હતા. એક કહે આ વડ નીચે અમે બેસીશું અને બીજો સમૂહ કહે કે અમે બેસીશું. વડ નીચે બેસવાના અધિકાર માટે એક સમૂહ રાજાને રુશવતમાં એક ભવ્ય રથ બનાવી આપ્યો, તો બીજાએ રુશવતમાં તે રથને હીરા-માણેક-રત્નો જડાવી આપ્યાં. આથી રાજાએ બંને સમૂહોને વડ નીચે રહેવાનો અધિકાર આપ્યો. આમ બંને પક્ષો રુશવત આપીને પોતાનું કામ કરાવતા થયા.

તેમાં ઋષિઓને આવું કામ કરવા માટે પશ્ચાત્તાપ થયો: “અરે અમે! વૃક્ષ નીચે બેસવા માટે રુશવત આપી બહુ નિંદનીય કાર્ય કર્યું કહેવાય!” એમ માનીને તેઓ વૃક્ષ છોડીને હિમાલય ચાલ્યા ગયા. આથી ભરુરાજ્યનો નાશ થઈ ગયો. કથા સાંભળીને રાજાએ પણ અધિકારીઓને મોકલીને તૈથિકોનો આશ્રમ નષ્ટ કરાવી દીધો. હવે જેતવનમાં માત્ર બુદ્ધનો જ આશ્રમ રહ્યો.

રાજવહીવટ અધિકારીઓ વિના ચલાવી શકાય નહીં. ખરેખર તો અધિકારીઓ જ રાજવહીવટ ચલાવતા હોય છે, રાજા તો નામમાત્ર જ રાજ્ય કરતો હોય છે. લોકશાહીમાં તો સાચા અર્થમાં નોકરશાહી જ ચાલતી હોય છે. રાજાશાહી હોય કે લોકશાહી હોય, કોઈ પણ શાહી હોય, પણ જો સારા પ્રામાણિક કુશળ અધિકારીઓ મળ્યા હોય તો જ સારો વહીવટ ચાલે અને પ્રજા સુખી થાય. રાજા સારો હોય પણ જો અધિકારીઓ ખોટા હોય તો વહીવટ સારો ચાલી શકે નહીં.

બુદ્ધ જ્યારે વેળુવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે તેમણે આવી જ એક કથા ભિક્ષુઓને કહી હતી. વારાણસીમાં રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેનો કાળક નામનો એક મુખ્ય અધિકારી હતો. તે રુશવતખોર હતો. તેનું કામ હતું દસ્તાવેજોને ઊલટ-પલટ કરી દેવાનું, અર્થાત્ જમીન કે સંપત્તિના માલિકની જગ્યાએ બીજાનું નામ દાખલ કરી દેવું અને ખરો માલિક હોય તેનું નામ કાઢી નાખવું. આ રીતે ઘણાની રુશવત લઈને તેણે ઘણાની સંપત્તિ બીજાના નામે કરી દીધી હતી, તેથી પ્રજામાં ભારે અસંતોષ હતો. એક વાર એક સાચો માલિક કેસ હારીને રડતો-રડતો બહાર નીકળ્યો. ત્યારે બોધિસત્ત્વ ધર્મધ્વજ હતા. તે રાજાના પુરોહિત હતા. પેલો હારેલો ભાઈ ધર્મધ્વજનાં ચરણોમાં પડીને આજીજી કરવા લાગ્યો કે “આ કાળકે રુશવત લઈને મારી સંપત્તિ બીજાના નામે કરી દીધી છે. મારી રક્ષા કરો.” વગેરે.

બોધિસત્ત્વ વચ્ચે પડ્યા. તે કાળક અધિકારી પાસે ગયા અને સાચો નિર્ણય કરાવી પેલાને ન્યાય અપાવ્યો. કોઈને ન્યાય આપવો કે અપાવવો તે મોટું પુણ્ય કહેવાય.

બોધિસત્ત્વના ન્યાયિક કાર્યથી પ્રજા પ્રસન્ન થઈ. ચારે તરફ બોધિસત્ત્વનો જયજયકાર થવા લાગ્યો. વાત રાજા સુધી પહોંચી. રાજાએ કદર કરીને ન્યાયખાતું બોધિસત્ત્વને સોંપી દીધું અને કાળકને નિવૃત્ત કરી દીધો. દુર્જનો કાળા નાગ જેવા હોય છે. જો તેમને છંછેડો કે દબાવો તો મોકો મળતાં જ તમને ડંખ દીધા વિના રહે નહીં. દુર્જન અને નાગનો ભરોસો થાય નહીં.

બોધિસત્ત્વની સાચી ન્યાયવ્યવસ્થાથી પ્રજામાં તેમનો જયજયકાર થવા લાગ્યો. બીજી તરફ કાળકની આવક સમાપ્ત થઈ ગઈ અને તેની નિંદા થવા લાગી, તેથી કાળક ખિજાયો. તેણે રાજાના કાન ભંભેરવા શરૂ કર્યા. મોટા માણસો જો કાચા કાનના હોય તો લુચ્ચા-ચુગલખોરો તેને હથિયાર બનાવીને મોટા અનર્થો કરાવે. બોધિસત્ત્વનો ચાહકવર્ગ ઘણો વધી ગયો તે બતાવીને કાળકે રાજાના કાન ભંભેર્યા કે “બોધિસત્ત્વની લોકપ્રિયતા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે તે તમારું રાજ્ય પડાવી લેશે.”

રાજાને આ વાત ગળે ઊતરી ગઈ. “તો હવે કરવું શું?” રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો. “તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકો.” કાળકે સલાહ આપી.

“પણ વગરવાંકે કોઈને નોકરીમાંથી કઢાય નહીં. કાઢનારો ટીકાને પાત્ર થાય.” રાજાએ કહ્યું.

“તો એને એવું કામ બતાવો જે થઈ જ ન શકે. તેથી કામ ન કરી શકવાના બહાને તેને કાઢી શકાશે.” કાળકે કહ્યું.

રાજાએ એક પછી એક ચાર કામો એવાં બતાવ્યાં જે કોઈ ન કરી શકે, પણ બોધિસત્ત્વે પૂરી કુશળતાથી બધાં કામ કરી બતાવ્યાં. હવે શું કરવું?

છેવટે કાળકની સલાહથી રાજાએ બોધિસત્ત્વને કહ્યું: “મારા ઉદ્યાનની રક્ષા કરે તેવાં ચાર અંગોથી યુક્ત ઉદ્યાનપાલની રચના કરી બતાવો.”

આ કાર્ય અસંભવિત હતું, પણ દૈવી પ્રેરણાથી બોધિસત્ત્વની નજર રાજ-નાઈ છત્તપાણિ ઉપર પડી. આ નાઈ બહુ કુશળ અને જ્ઞાની હતો. આ ચાર અંગો હતાં: 1. અસૂયા વિનાનો માણસ, 2. દારૂ ન પીનારો માણસ, 3. કોઈના ઉપર સ્નેહથી કરનારો માણસ, 4. કદી ક્રોધ ન કરનારો માણસ. આવાં ચાર અંગોથી યુક્ત ઉદ્યાનરક્ષક શોધી કાઢવાનો હતો.

છત્તપાણિ નાઈમાં આ ચારે લક્ષણો હતાં તેમ તેની કસોટી કરી નક્કી કર્યું. પછી રાજાને સમજાયું: “આ કાળક મારી કાનભંભેરણી કરીને બોધિસત્ત્વને કઢાવવા માગે છે. તે રુશવતખોર છે તેથી તેને ફરીથી ન્યાયાધીશ થવું છે. રાજાએ તરત જ કાળકને દંડ દઈને રાજ્ય બહાર કાઢી મૂક્યો.

બુદ્ધે કહ્યું: “ત્યારે કાળક તે દેવદત્ત જ હતો. છત્તપાણિ નાઈ સારિપુત્ર હતો અને ધર્મધ્વજ પુરોહિત હું જ હતો.” કદી હલકા માણસોની કાનભંભેરણીનો શિકાર થવું નહીં અને રુશવતખોર માણસોને ન્યાયાધીશો બનાવવા નહીં.

2-1-12

*

બે ત્યાગી સમૂહોમાં પણ વિખવાદ થતો રહેતો હોય છે. સંસાર ત્યાગ્યા પછી પણ આંતરશત્રુઓ જલદી ત્યજતા નથી. બુદ્ધના સમયમાં પણ પરસ્પર વિરોધી આવા ઘણા સમૂહો હતા, જેમાં દેવદત્તનો સમૂહ તેમનો કાયમી વિરોધી અને વૈરી હતો. તેના નામે ઘણાં જાતકો રચાયાં છે. આવી જ રીતે મહાવીરની સામે ગોશાલની કથાઓ રચાઈ છે.

ત્યારે બુદ્ધ જૈતવનમાં વિહાર કરતા હતા અને રાજગૃહમાં વેળુવનમાં સારિપુત્ર 500 ભિક્ષુઓની સાથે રહેતા હતા. તેમનો વિરોધી દેવદત્ત ગયાશીર્ષ રહેતો હતો. પુરાણોમાં દેવ-અસુરની જેવી કથાઓ આવે છે, જેવી રામ-રાવણની કથા ‘રામાયણ’માં આવે છે, જેવી કૃષ્ણ-કંસની કથા ‘ભાગવત’ અને મહાભારતમાં આવે છે તેવી જ ત્યાગીઓના પરસ્પરના વિરોધ અને વિખવાદની કથાઓ જાતકોમાં પણ આવે છે.

ત્યારે રાજગૃહનિવાસી બધા લોકોએ ભેગા મળીને રૂપિયાનું ઉઘરાણું કર્યું. આ રૂપિયામાંથી ત્યાગી ભિક્ષુઓ માટે અન્નવસ્ત્રાદિની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. ત્યાગી થયા પછી વ્યક્તિ પરાશ્રિત થઈ જતી હોય છે અર્થાત્ તેનાં અન્નવસ્ત્ર વગેરે લોકો પૂરાં પાડતાં હોય છે. આ સમયે એક વેપારી વણિક બહુમૂલ્યવાન સુગંધિત વસ્ત્ર લઈ આવ્યો. તેની ઈચ્છા આ વસ્ત્રત્યાગીઓને દાનમાં આપવાની હતી. બધું દાન અપાઈ ગયું, પણ પેલું વસ્ત્ર વધી ગયું. હવે પ્રશ્ન એ થયો કે આ વસ્ત્ર કોને આપવું - સારિપુત્રને કે દેવદત્તને? લોકો વચ્ચે મતભેદ થયો. થોડા લોકો સારિપુત્ર તરફ હતા, પણ ઘણા લોકો દેવદત્ત તરફ હતા. તેમનું કહેવું હતું: “સારિપુત્ર તો હવે ચાલતા થવાના, પણ દેવદત્ત તો આપણે ત્યાં જ કાયમ રહે છે, તે આપણા માટે વધુ ઉપયોગી છે, માટે આ વસ્ત્ર દેવદત્તને જ અપાવું જોઈએ.” અંતે તે વસ્ત્ર દેવદત્તને અપાયું. દેવદત્તે એને સારી રીતે કાષાય-રંગમાં રંગીને સોનેરી કિનારી લગાવીને પહેરવું શરૂ કર્યું. ત્યાગીઓને પણ સારાં વસ્ત્રો ગમતાં હોય છે અને પરસ્પર કીમતી વસ્ત્રો પહેરવાની બહાઈ અનુભવતા હોય છે.

બુદ્ધે કહ્યું: “આ દેવદત્ત પહેલાં પણ આવું જ કરતો રહ્યો છે. તે ભિક્ષુઓના દાનમાં ભાગ પડાવીને અનધિકાર વેશ ધારણ કરીને રહેતો આવ્યો છે.” એમ કરીને પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવી.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ હિમાલયમાં હાથી હતા. તેમના ઝુંડમાં 80 હજાર હાથીઓ હતા.

એક ગરીબ માણસ હાથીદાંતના બજારમાં જઈને હાથીદાંતની ચૂડીઓ બનાવનારને પૂછવા લાગ્યો કે “હું હાથીદાંત લાવું તો તમે વેચાતો લેશો?” પેલાએ હા પાડી. પછી પેલા માણસે કાષાયવસ્ત્ર ધારણ કરી બુદ્ધના જેવો વેશ ધારણ કર્યો. માથા ઉપર ટોપો પહેરીને હાથીઓના વનમાં પહોંચી ગયો. તેને બૌદ્ધ ભિક્ષુ સમજીને હાથીઓએ વિશ્વાસ કર્યો. તે હાથીઓને મારીને તેમના દાંત કાઢીને બજારમાં વેચવા લાગ્યો. બોધિસત્ત્વને લાગ્યું કે હાથીઓની સંખ્યા ઓછી થઈ રહી છે. પછી ખબર પડી કે પેલો કાષાયવસ્ત્રધારી છળકપટ કરીને હાથીઓને મારીને દાંત વેચવાનો ધંધો કરે છે, તેથી હાથી ઓછા થાય છે.

એક વાર બોધિસત્ત્વ(હાથી)ના દાંત કાઢવા પેલો કાષાયવસ્ત્રધારી તેના ઉપર કૂદ્યો, પણ બોધિસત્ત્વે તેને જમીન ઉપર પછાડી દીધો. તેને મારી નાખવા તેના ઉપર પગ મૂકવા જતા હતા ત્યાં તેમની નજર તેના કાષાયવસ્ત્ર ઉપર પડી. તેમણે પગ પાછો લઈ લીધો. “અરે! મારે કાષાયવસ્ત્રની મર્યાદા રાખવી જોઈએ. ભલે, આ દુષ્ટ હોય, પણ તેણે કાષાયવસ્ત્ર પહેર્યો છે.” એમ સમજીને તેને જતો કર્યો. તેને કહ્યું: “હવે પછી કદી અહીં આવીશ નહીં. અને આ કાષાય(ભગવા)વસ્ત્રનો તું અધિકારી નથી છતાં તું આ વસ્ત્રો પહેરીને લોકોને છેતરે છે તે યોગ્ય નથી. તારાં ચીવર ઉતરાવી લેવાં જોઈએ.” તેમ કહીને કાઢી મૂક્યો.

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ, તે કાષાયવસ્ત્રધારી દેવદત્ત જ હતો. ત્યારે પણ તે આ વસ્ત્રનો ઘોર દુરુપયોગ કરતો હતો અને આ જન્મે પણ તેવું જ કરે છે.”

જેણે કાષાયવસ્ત્ર ધારણ કર્યો હોય તેણે તેની મર્યાદા સાચવવી જોઈએ. અને લોકોએ પણ કાષાયવસ્ત્રને માન આપવું જોઈએ.

આજીવિકા માટેનાં ઘણાં કાર્યો થતાં હોય છે, જેમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ અને અધમાધમ માર્ગોથી આજીવિકા ચલાવાતી હોય છે. જીવન ઉપર સૌથી મોટો પ્રભાવ આજીવિકાનો પડતો હોય છે. ઉત્તમ માર્ગે આજીવિકા ચલાવનારા ઉત્તમ પુરુષ હોય છે, મધ્યમ માર્ગે મધ્યમ, અધમ માર્ગે અધમ અને અધમાધમ માર્ગે આજીવિકા ચલાવનારા અધમાધમ હોય છે.

બધી આજીવિકાઓમાં વ્યાજવટાવનો ધંધો કરવો તે અધમ આજીવિકા માનવામાં આવી છે. શિકાર કરીને માંસ વેચવાના તથા વેશ્યાવાડો ચલાવવાના ધંધાને અધમાધમ માન્યો છે. આપણે વ્યાજવટાવના ધંધાની ચર્ચા કરવાની છે. વ્યાજનો ધંધો કરનારો કદી ઉદાર નથી હોતો. તે મહાકૃપણ હોય છે. તેનાં સંતાન મહાન નથી હોતાં, તે નિંદનીય કાર્યો કરનારાં હોય છે, એટલે કેટલાક ધર્મોમાં વ્યાજના ધંધાને હરામ માનવામાં આવ્યો છે. બંને ત્યાં સુધી વ્યાજના ધંધાથી જીવનયાપન કરવું નહીં.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. પછી તેમણે ભિક્ષુઓને એક વ્યાજખોર વ્યક્તિની કથા સંભળાવી. તે વ્યાજખોર વાણિયો પોતાની પત્નીને લઈને ઉઘરાણી કરવા નીકળ્યો. વ્યાજનો ધંધો ઉઘરાણી વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે. ગરજમંદ વ્યક્તિ ધન લઈ જાય છે પણ સમયસર પાછું આપી શકતો નથી તેથી કઠોર ઉઘરાણી કરવી પડતી હોય છે. નવાઈ તો જુઓ, સમાજમાં લોકો વ્યાજખોરોને શાહુકાર કહીને બોલાવતા હોય છે! જે લોકો ગરજમંદોનું લોહી ચૂસવાનું કામ કરતા રહે છે તે શાહુકાર અને પ્રતિષ્ઠિત થઈને ફરતા રહે છે! આ વ્યાજખોર વાણિયો વ્યાજસહિત ધન પાછું મેળવવા કોઈ ગ્રાહકને ત્યાં ગયો, પણ પેલો કાંઈ આપી શક્યો નહીં, તેથી ખાલી હાથે પાછા ફરવાનું થયું. પતિ-પત્ની બંને ભૂખ્યાં હતાં તેથી રસ્તામાં એક જગ્યાએ એ બંને ઊભાં રહ્યાં, ત્યાંથી ભાતની પોટલી મેળવી. પતિએ વિચાર કર્યો કે “જો અત્યારે ખાવા બેસીશ તો પત્નીને અડધો ભાત આપવો પડશે.” તેની ઇચ્છા બધો ભાત પોતે જ ખાઈ જવાની હતી, તેથી બહાનું કરીને પત્નીને આગળ રવાના કરી દીધી અને પોતે પાછળ રહીને બધો ભાત ખાઈ ગયો. પછી જ્યારે પતિ-પત્ની ભેગાં થયાં ત્યારે પત્નીને ખ્યાલ આવી ગયો કે “મને ભાત આપ્યા વિના જ આ બધો ભાત ખાઈ ગયો છે.” તે બહુ દુઃખી થઈ. ભૂખનું દુઃખ તો હતું જ, પણ તેના કરતાં પોતાના પતિએ કરેલી ઉપેક્ષાનું દુઃખ વધુ હતું. પતિ-પત્ની બંને પ્રેમથી બંધાયેલાં હોય છે. પ્રેમ જ ત્યાગ પ્રગટાવે છે. ત્યાગ એટલે એક માટે બીજાનો સુખત્યાગ. ત્યાગ એટલે ઘર છોડીને ભાગવું નહીં, પણ “પહેલાં તું ખા, તું ખા.”—એવો ત્યાગ. આવો ત્યાગ ગરીબ પ્રેમીઓમાં વધુ દીપી ઊઠતો હોય છે, જે ટુકડામાંથી ટુકડો કરીને એકબીજાને ખવડાવતાં હોય છે. અર્થપ્રધાન લોકો પ્રેમપ્રધાન નથી હોતા. વ્યાજખોર વાણિયો તો અર્થપ્રધાન જ નહીં, અર્થપિશાચ જડ હતો. જે પત્ની અને પરિવારનું પણ શોષણ કરતો હતો, તે બીજાને તો શું આપવાનો હતો?

ધરાયેલો પતિ અને ભૂખી પત્ની ફરતાં-ફરતાં જેતવનમાં આવ્યાં અને બુદ્ધની પાસે ગયાં. બુદ્ધ પરિસ્થિતિ સમજી ગયા હતા. વ્યાજખોર પતિને તે જાણતા હતા. ભલે પ્રેમ ન હોય તોપણ દેશાટનમાં ભૂખી પત્નીને પ્રથમ જમાડવી તે પતિનું કર્તવ્ય કહેવાય. આ પતિ તો કર્તવ્ય પણ ચૂક્યો હતો.

બુદ્ધે પત્નીને પૂછ્યું: “તારો પતિ તારું ધ્યાન તો બરાબર રાખે છે ને?”

ઊતરેલા ચહેરાવાળી નિરાશ પત્નીએ જવાબ આપ્યો: “આ રહ્યા મારા પતિ, તેમને જ પૂછી જુઓ ને!”

બુદ્ધે પતિ સામે જોયું. પતિએ નીચું જોયું. જવાબ મળી ગયો. માણસ નીચું ક્યારે જુએ? જ્યારે કોઈ ગૌરવહીન કાર્ય કર્યું હોય ત્યારે. પછી તો વાત જાહેર થઈ ગઈ કે ભાતની બધી પોટલી પતિ ખાઈ ગયો હતો અને પત્નીને એક કણ પણ આપ્યા વિના ભૂખી રાખી હતી. ઘરમાં પણ રોજ આવું જ થતું હશે. સારુંસારું પતિ ખાઈ જતો હશે અને પત્નીને પાછળનાં છોતરાં ખવડાવતો હશે! આ પ્રેમી દંપતી ન હોય. પછી બુદ્ધે બંનેને ગયા જન્મની કથા સંભળાવી જેમાં આ જ પતિ, આ જ પત્નીને ભૂખી રાખતો હતો અને પોતે અમન-ચેન કરતો હતો. લોભિયો માણસ પોતાના નોકર-ચાકરોને પણ સમયસર સારું જમાડતો નથી, તેથી બધાં ચોરી કરતાં અને નિંદા કરતાં થઈ જતાં હોય છે.

બુદ્ધે કહ્યું: “હે ભિક્ષુઓ! ઉદારતાથી રહો અને પ્રેમથી ખાઓ અને ખવડાવો. ઉદારતા સૌથી મોટો ગુણ છે, જે શત્રુનું પણ મન જીતી લે

*

જીવન જીવવા માટે આજીવિકા તો જોઈએ જ. જે વ્યક્તિ શ્રમજીવી હોય છે તે પરસેવાનો રોટલો ખાય છે. જે વ્યક્તિ બુદ્ધિજીવી હોય છે તે બુદ્ધિનો રોટલો ખાય છે. જે વ્યક્તિ ભિક્ષાજીવી હોય છે તે ભીખનો રોટલો ખાય છે. જે વ્યક્તિ દાનજીવી હોય છે તે દાનનો રોટલો ખાતી હોય છે.

ભિક્ષાજીવી ભીખનો રોટલો લોકોની દયાથી ખાતો હોય છે. લોકોને તેની દુર્દશાને કારણે દયા આવતી હોય છે, જેમકે વિકલાંગ થઈ જવું વગેરે. પણ દાન દયાથી નહીં, શ્રદ્ધાથી મળતું હોય છે શ્રદ્ધા કોઈ ઉચ્ચ ગુણોને કારણે થતી હોય છે. જેમકે તપસ્યા, ભક્તિ, સેવા વગેરે ગુણોથી શ્રદ્ધા પ્રગટતી હોય છે પણ જે શ્રદ્ધા જન્મપ્રેરિત હોય છે તે દાતા અને ભોક્તા બંનેને હાનિ પહોંચાડતી હોય છે. જેમકે માત્ર બ્રાહ્મણ હોવાથી દાન આપવું અથવા લેવું. આવી શ્રદ્ધા બંને તરફ હાનિકારક થઈ જતી હોય છે. આવા દાનથી એક આખો વર્ગ જન્મજાત નિષ્ક્રિય—પરોપજીવી થઈ જતો હોય છે, તો બીજી તરફ દાનનો સાચો ઉપયોગ થતો નથી.

આપણે શ્રદ્ધાદાનની ચર્ચા કરવાની છે. સાધુ, સંન્યાસી અને ભિક્ષુ વગેરેને દયાથી નહીં, શ્રદ્ધાથી ભોજનાદિ દાન અપાતું હોય છે—તે એવું સમજીને કે આ પવિત્ર વ્યક્તિ છે અને પવિત્ર કાર્યમાં લાગેલી છે, તેથી તેને દાન આપવાથી દાતાનું અનેકગણું કલ્યાણ થતું હોય છે. પ્રત્યેક સમયમાં સમાજમાં એક પવિત્ર વર્ગ રહેતો હોય છે. આ પવિત્ર વર્ગ પૂજ્ય પણ હોય છે. પૂજ્યતા વાંઝણી નથી હોતી. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ આપોઆપ સમર્પણભાવ પેદા કરતાં હોય છે, તેથી લોકો પોતાના પૂજ્ય જનોને યથાશક્તિ, કાંઈ ને કાંઈ આપતા રહે છે. આ અર્પણ આગળ જતાં ‘લાગો’ બની જાય ત્યારે બંને પક્ષે દુઃખદાયી થઈ જાય છે. ‘લાગો’ એટલે ફરજિયાત અપાનારો ધાર્મિક કે સામાજિક કર. પછી તે હઠપૂર્વક, બળપૂર્વક તેને વસૂલ કરાતો હોય છે. શ્રદ્ધાની જગ્યાએ પછી બળ કામ કરવા લાગે છે, જે અનર્થકારી થઈ શકે છે.

જેમકે ગુરુદક્ષિણા, સાંપ્રદાયિક વાર્ષિક ઉઘરાણાં અને ઉત્સવો માટેનાં ઉઘરાણાં વગેરે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરતા હતા. તેમણે એક ભિક્ષુના ઉત્પીડનની કથા સંભળાવી.

જેતવનથી થોડે દૂર એક ગામમાં ભિક્ષુઓ ભિક્ષા માગવા જતા હતા. ત્યાં એક મિથ્યાભિમાની પંડિત બધા ભિક્ષુઓને જાતજાતના પ્રશ્નો પૂછતો અને ઉત્તર ન આવડે તો ગાળો આપી તિરસ્કાર કરતો. કેટલાક લોકોને વિદ્વત્તા પચતી નથી. આવી ન પચેલી વિદ્યા લોકોને અપમાનિત કરવામાં વપરાતી હોય છે. આ દુષ્ટ વ્યક્તિ ગામમાં આવનાર ભિક્ષુઓને શોધતો રહેતો અને તેમને એવા-એવા કૂટપ્રશ્નો પૂછતો કે જેનો જવાબ ન આવડે. ખરેખર તો જવાબ ન આવડે એટલા માટે જ તે પ્રશ્નો પૂછતો અને પછી હાંસી ઉડાવતો. આથી ભિક્ષુઓ તેનાથી ગભરાતા અને દૂર ભાગતા. કેટલાકે તો તે ગામમાં જવાનું છોડી દીધું હતું. કેટલાક લોકોને પાછળ પડી જવાની ટેવ હોય છે. કોઈ ધનની પાછળ પડે, કોઈ રૂપની પાછળ પડે, કોઈ વીરપુરુષ ગુંડાઓની પાછળ પડે અને કોઈ ભિક્ષુઓની પાછળ પણ પડે! પેલો ઠીંગણો માણસ ભિક્ષુઓને હેરાન કરવા ભિક્ષુઓની પાછળ પડી જતો. તેવું કરવામાં તેને આનંદ આવતો હતો.

અંતે તેને માથાનો એક ભિક્ષુ મળ્યો. તે ભિક્ષા લેવા ગામમાં ગયો. પેલો ઠીંગણો પાછળ પડી ગયો. તે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. “પછી જવાબ આપું.”—એમ કહીને ભિક્ષુએ તેને ઉતાવળો કરી દીધો. ઠીંગણો ઉશ્કેરાઈ ગયો. અંતે બંને વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ ગઈ. ભિક્ષુએ ઠીંગણાને એવો પાઠ ભણાવ્યો કે પછી તે કાયમને માટે બોલતો બંધ થઈ ગયો. બધા ભિક્ષુઓ અને દાતાઓ પણ રાજી થયા. બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, વિદ્વત્તાનો ઉપયોગ કોઈને હેરાન કરવા માટે ન કરાય.”

પ્રત્યેક વ્યક્તિ બે મર્યાદાઓમાં જીવન જીવતી હોય છે: એક તો ઓછામાં ઓછું કેટલું જોઈએ? બે, વધુમાં વધુ કેટલું જોઈએ? ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાઓને યોગક્ષેમ કહેવાય. તે સૌની એકસરખી ન હોય. ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાઓના આધારે વ્યક્તિ તથા રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિનું માપ નીકળે. નિર્ધારિત ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાઓથી પણ જે નીચું જીવન જીવે તેને ગરીબાઈ કહેવાય. જેમજેમ તે વધુ ને વધુ નીચું થતું જાય તેમતેમ ગરીબાઈ પ્રબળ—ઘોર બનતી જાય.

બીજી તરફ નિર્ધારિત આવશ્યકતા કરતાં વધુ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તો તે સમૃદ્ધિ કહેવાય. તે પણ જેમજેમ વધતી જાય તેમતેમ સમૃદ્ધિનો પારો ઊંચો ચઢતો જાય. કેટલાક અતિસમૃદ્ધ તો કેટલાક અતિશય સમૃદ્ધ હોય છે. ભોગોની અતિશય સામગ્રીઓ ભેગી કર્યા પછી લોકોની ભોગક્ષમતા ક્ષીણ થવા લાગે છે. આહારની જે મજા ગરીબને આવે છે તે અતિ ધનાઢ્યને નથી આવતી, કારણ કે તેની ભોગક્ષમતા ઘટી ગઈ હોય છે. આવું જ જેને એક નારીમાં કામસંતોષ થાય છે તે બહુ નારીવાળાને નથી થતો. કામતૃપ્તિ સામેના પાત્રને તૃપ્તિ કરાવીને થતી હોય છે. ક્ષમતાહીન બહુ નારીવાળો સામેના પાત્રને અતૃપ્ત રાખીને તૃપ્તિ ન મેળવી શકે. તેથી બંને તરફ મર્યાદાઓ બાંધવામાં આવી હોય છે. મર્યાદા બાંધે તેને શાસ્ત્ર કહેવાય અને ધર્મ શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રગટ થાય, જે જીવનને ઉપર-નીચે બંને પ્રકારની મર્યાદાઓમાં રહીને જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે.

જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે બુદ્ધે આ કથા કહી હતી. ત્યારે બોધિસત્ત્વ ઇન્દ્ર હતા. તેમણે જમ્બુદ્વીપના રાજાને જોયો. રાજા મહાઅતૃપ્તિ અનુભવતો હતો. બધા કરતાં તેને ઘણું વધારે મળ્યું હતું તેમ છતાં તેને તૃપ્તિ ન હતી. ‘હજી વધુ હજી વધુ’ એમ તેનું મન માગ્યા કરતું રહેતું. અતૃપ્તિ દુઃખદાયી હોય છે. તૃપ્તિના ઓડકારથી મળતી પ્રસન્નતા અતૃપ્તિમાં ન મળે. બોધિસત્ત્વ ઇન્દ્રને થયું કે આ રાજાને અતૃપ્તિનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. તે દૂર કરવો જોઈએ. તેને ઘણી રાણીઓ છે પણ કામતૃપ્તિ નથી. તેનાં ઘણાં રસોડાં છે પણ આહારતૃપ્તિ નથી. તેને ઘણા છત્રીપલંગો છે પણ નિદ્રાતૃપ્તિ નથી, અર્થાત્ તે પૂરું ઊંઘી શકતો નથી. તેની પાસે વિશાળ રાજ્ય છે તોપણ તેને સીમાતૃપ્તિ નથી, ‘હજી વધારે, હજી વધારે’ એવું થયા કરે છે.

ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને રાજાની પાસે આવ્યો. રાજાએ આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું તો જવાબ આપ્યો કે “હું તમને ત્રણ મહારાજ્યો જિતાડી આપવા આવ્યો છું. આ ત્રણ રાજ્યો છે: 1. પાંચાલ, 2. ઇન્દ્રપ્રસ્થ, અને 3. કૈકેય. આ ત્રણે રાજ્યોને જીતી શકાય તેમ છે.”

રાજાને આ વાત ગમી. “ક્યારે જીતવા જઈશું?” “આવતી કાલે જ. સેના તૈયાર કરો.”

બીજા દિવસે આવવાનો વાયદો કરીને બ્રાહ્મણ વિદાય થયો. રાજાએ પૂરી સેના તૈયાર કરી દીધી. સવાર થયું પણ બ્રાહ્મણ ન આવ્યો. રાજા-અમાત્યો બધા તેની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા, પણ બ્રાહ્મણ ન આવ્યો.

અમાત્યોએ પૂછ્યું: “બ્રાહ્મણને ઉતારો ક્યાં આપ્યો હતો?”

રાજાએ કહ્યું: “બર નહીં.”

“તેને ભોજન વગેરે ક્યાં કરાવ્યું હતું?”

“બર નહીં.”

રાજા તેને ભોજન-આવાસ વગેરેની સુવિધા આપવાનું જ ભૂલી ગયો હતો, તેથી તે ક્યાંક ચાલ્યો ગયો હતો. કેટલાક લોકો અતિથિઓનો યોગ્ય આદર-સત્કાર કરતા નથી હોતા. કેટલાક તો લાભદાયી અતિથિઓ માટે પણ કશો પ્રબંધ કરતા નથી. આવા લોકો સામે ચાલીને ઘરે આવેલી લક્ષ્મીને ઠોકર મારનારા થઈ જતા હોય છે.

બ્રાહ્મણની બહુ શોધખોળ કરી પણ તે ન મળ્યો તેથી રાજાને ભારે આઘાત લાગ્યો. “અરે ત્રણ રાજ્યો હાથમાં આવેલાં છટકી ગયાં.”—આવી ધારણાથી તેનું મગજ છટકી ગયું. તે પાગલ જેવો થઈ ગયો. તેની ઘણી દવાઓ કરી પણ તેનો રોગ મટે જ નહીં. છેવટે ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણવૈદ્યનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો, તેણે બધી વાત જાણી કહ્યું: “રાજાનો રોગ કોઈ ઔષધિથી મટવાનો નથી. તે માત્ર જ્ઞાનથી જ મટવાનો છે.” તેણે રાજાને જ્ઞાન આપવા માંડ્યું: “રાજા, તારા રોગનું મૂળ તૃષ્ણા છે. વધુ ને વધુ પ્રાપ્ત કરતા રહેવાની ઇચ્છાનું નામ તૃષ્ણા

છે. તારે આ રાજ્યની સાથેસાથે બીજાં ત્રણ રાજ્યો પણ જોઈએ છે, જે મળ્યાં નહીં તેથી તારું મગજ ખસી ગયું છે. માનો કે તારી પાસે ચાર ભવનો છે, તો શું એકસાથે ચારેમાં રહી શકવાનો હતો? માનો કે તારી પાસે ચાર પલંગ છે, તો શું તું એકસાથે ચારેય પલંગ ઉપર સૂઈ શકવાનો હતો? માનો કે તારી પાસે ચાર જામા છે, તો શું તું એકસાથે ચારે જામા પહેરી શકવાનો હતો? માનો કે તારી પાસે ચાર સોનાની થાળીઓ છે, તો શું તું એકસાથે ચારે થાળીઓમાં જમી શકવાનો હતો? આ બધું વધારાનું ભેગું કરવાથી સુખ નથી મળતું, સુખ તો જરૂર પૂરતી વસ્તુઓથી જ મળતું હોય છે. અનાવશ્યક વસ્તુઓના ઢગલા કરવાથી માણસ સુખી નથી થતો, ઊલટાની તે બધાને સાચવવાની ઉપાધિ થાય છે. માટે જે છે તેમાં સંતોષ માની બીજાનું પડાવીને રાજ્ય વધારવાથી અશાંતિ થશે. દુઃખ અને અશાંતિ આપીને સુખ-શાંતિ મેળવી શકાય નહીં.”

આ રીતે બુદ્ધે રાજાને જ્ઞાન આપ્યું, રાજાને મનોરોગ હતો તે મટાડ્યો, તેથી તેને શાંતિ થઈ.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, મર્યાદાથી વધારે વસ્તુઓનો સંગ્રહ ન કરશો. વધુ ને વધુ મેળવવાના પ્રયત્નો ન કરશો. જે છે તેમાં સંતોષ માનશો તો જ તૃપ્તિ થશે.”

3-3-12

*

શક્તિકદી પણ ઉન્માદ વિનાની હોતી નથી. જો શક્તિને નિયંત્રિત ન કરી શકાય તો શક્તિમાનને નશો ચઢાવે છે. નશો ઉન્માદ જગાવે છે. ઉન્માદ ભાન ભુલાવે છે. ભાન ભૂલેલો માણસ વિનાશ નોતરે છે. એટલે શક્તિપ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં શક્તિને પચાવવાની શક્તિપ્રાપ્ત કરવી જરૂરી હોય છે. શક્તિનાં અસંખ્ય અંગો છે, જેમાં ધનશક્તિ, જનશક્તિ, સત્તાશક્તિવગેરે કેટલીયે શક્તિઓના પ્રકારો ગણાવાય. પણ એક જ્ઞાનશક્તિપણ હોય છે. જ્ઞાનશક્તિનો મૂલાધાર શાસ્ત્ર છે. તેથી પંડિતો શાસ્ત્રજ્ઞ બનતા હોય છે. પણ શાસ્ત્રશક્તિજો પચાવી ન શકાય તો ઉન્માદ જાગતો હોય છે. આ ઉન્માદને જ્ઞાનોન્માદ કહેવાય. ભક્તિ વિનાના જ્ઞાનીઓ પંડિતો થઈને ઉન્માદી વ્યવહાર કરવા લાગતા હોય છે. ભક્તિથી સંતપણું આવે. કોરા જ્ઞાનથી પંડિતપણું આવે. સંત અને પંડિતના આ ભેદને સમજવો જોઈએ.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં રહેતા હતા. એક દિવસે તેમણે ભિક્ષુઓને એક પરિવ્રાજકની કથા સંભળાવી જે પૂરા જંબુદ્વીપમાં ફરી-ફરીને પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરતો હતો અને પંડિતોને હરાવવાની મજા લૂંટતો હતો. તેની ધાક બેસી ગઈ હતી. તેના પાંડિત્ય આગળ કોઈ ટકી શકતું નહીં. ઉપરાઉપરી સતત વિજય મળવાથી તેનો ઉન્માદ વધી ગયો હતો. તે જેતવનની નજીક પહોંચી ગયો. લોકોને પૂછ્યું કે “મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે તેવો કોઈ પંડિત છે?”

લોકોએ કહ્યું: “હા, આ જેતવનમાં બુદ્ધ રહે છે, તે મહાજ્ઞાની છે. તે બધી વિદ્યાઓ જાણે છે. તમે તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા જાઓ.” પેલો પરિવ્રાજક તો પોતાના ઘણા સાથીદારોની સાથે જેતવન જવા ઊપડ્યા. જેતવન શરૂ થતાં જ ત્યાં એક ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર જોવા મળ્યું. જાણવા મળ્યું કે આ દ્વાર રાજકુમારે નવ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાને બનાવ્યું છે.

તે વિચારમાં પડી ગયો કે જો દ્વાર આટલું ભવ્ય છે તો બુદ્ધનું નિવાસસ્થાન કેવું હશે? કોઈએ કહ્યું કે “બુદ્ધ ‘મુગલગંધ કુટી’માં રહે છે અને તે તો રાજમહેલ કરતાં પણ અતિ ભવ્ય છે.” વાત સાંભળીને તે વિચારવા લાગ્યો કે “જો દ્વાર આવું હોય અને આવાસ ભવ્ય હોય તો બુદ્ધ જરૂર ભવ્યાતિભવ્ય હશે. તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવો ઠીક નહીં.” આવું વિચારીને તે દ્વાર ઉપરથી જ પાછો ફરી ગયો!

કેટલાક લોકો બાહ્ય દેખાવમાત્રથી પ્રભાવિત થઈ જતા હોય છે. જો તમારે લોકોને પ્રભાવિત કરવા હોય અને પોતાની તરફ ખેંચવા હોય તો બાહ્ય દર્શનને પણ ભવ્ય કરવું જોઈએ. તમારો ઠાઠમાઠ જોઈને લોકો તમારી મહત્તા માપતા હોય છે. સર્વસ્વત્યાગી પણ જો ટોળા વિનાનો એકાકી હોય તો તેની મહત્તા ન થાય. ભલે તમે દિગંબર ત્યાગી હો પણ તમારી સાથે ટોળું તો હોવું જ જોઈએ. ટોળું તમારી મહત્તા વધારે છે. ટોળા વિનાનો માણસ પીંછાં વિનાના મોર જેવો હોય છે. તે બૂચો લાગે છે. તેથી ત્યાગીઓ પણ મોટાંમોટાં ટોળાં લઈને ફરતા હોય છે. ટોળાંમાં પણ જો કોઈ રાજા-મહારાજા કે નગરશેઠ જેવા મોટા માણસો હોય તો-તો તમારો જયજયકાર ગગનભેદી થવા લાગે.

જેણે લોકોને પ્રભાવિત કરવાના નથી હોતા તેને ટોળાની કશી જરૂર નથી. પણ તે પછી તે એકાકી જ રહી જતો હોય છે. એકાકી પણ જો તે સૂર્ય જેવો હોય તો લાંબો સમય પ્રકાશ આપી શકે—પણ સૂર્ય જેવો હોય તો જ. નહીં તો ગગનમંડળના તારા ભેગો તારો થઈને વિલીન થઈ જાય.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, વિદ્યા શાસ્ત્રાર્થ માટે નથી હોતી, જ્ઞાન માટે હોય છે. જ્ઞાન નમ્રતાથી શોભે છે અને ખરું જ્ઞાન મૌનમાં સ્થિર થતું હોય છે.”

83. વીણથૂણ-જાતક

સ્ત્રીઓ માટે પરંપરાથી કેટલીક માન્યતાઓ ચાલી આવે છે, જેમકે “સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ પાનીએ.”, “તેમની બુદ્ધિ ટૂંકી હોય.”, “તેમના વિચારોમાં સ્થિરતા ન હોય.”, “તેમના વિચારોમાં પરિપક્વતા ન હોય.”, “તે ક્યારે બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં, તેથી ભરોસો ન કરાય.” વગેરે. આવી ધારણાઓ સૌના માટે સદંતર સાચી જ હોય તેવું કહેવાય નહીં. સ્ત્રીઓમાં ઘણી મહાન બુદ્ધિશાળી અને મુત્સદ્દી પણ હોય જ છે. તોપણ આવી માન્યતાઓનું પ્રચલન છે તે હકીકત છે. એવું લાગે છે કે જો આવું હોય તો આવું થવાનાં મુખ્યતઃ ત્રણ કારણો છે: 1. તેમને વ્યાવહારિક ક્ષેત્રથી દૂર રાખવાથી, 2. બુદ્ધિવિકાસનાં કારણો ન મળવાથી અને 3. લાગણીપ્રધાન જીવન હોવાથી.

1. પ્રાચીનકાળથી સ્ત્રીઓને માત્ર ઘર સાચવવાનું જ ક્ષેત્ર મળ્યું હોવાથી અને બહારની દુનિયા સાથે તેમનો સંપર્ક નહિવત્ થતો હોવાથી. તેમનામાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિનો વિકાસ ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીઓ ઘર બહાર પણ નીકળતી નહીં. રોટલા ટીપવા અને બાળકો જણવાં અને ઉછેરવાં એ જ તેમની કામગીરી રહેતી, તેથી પુરુષોની તુલનામાં તેમનો બૌદ્ધિક વિકાસ ઓછો થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ જ્યાં સ્ત્રીઓ બહાર નીકળે છે અને વ્યાપાર-ધંધો વગેરે કરે છે ત્યાં સ્ત્રીઓ ઘણી બુદ્ધિશાળી હોય છે તેવું જોવા મળ્યું છે. જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં તેમને જવાબદારી આપવામાં આવે તો તે પણ પુરુષો જેટલી જ બુદ્ધિશાળી થઈ શકે છે.

2. બુદ્ધિવિકાસની તકો તેમને મળતી ન હતી, જેમકે શિક્ષણ લેવું, શિક્ષણ દેવું. રાજવહીવટ, લોકવહીવટ, સાહસ, શૌર્ય વગેરે ક્ષેત્રો સ્ત્રીઓ માટે પ્રતિબંધિત હતાં, તેથી તેમની બુદ્ધિનો વિકાસ ઓછો થયો હોય તેવું બની શકે છે. આવું તો પુરુષો માટે પણ થઈ શકે છે. જે પુરુષો માત્ર વગડામાં રહીને પશુઓ ચરાવવાનું કામ કરતા અને કશા લોકસંપર્કમાં ન આવતા તેમ જ કશો વહીવટ પણ ન કરતા તેમનો બુદ્ધિવિકાસ ઘણો ઓછો થતો. સંપર્ક અને વહીવટ વિના બુદ્ધિ વિકસે નહીં.

3. લાગણીપ્રધાન જીવન હોવાથી આવું થવાની શક્યતા રહે છે. આ વાતમાં કાંઈક દમ લાગે છે. લાગણી હૃદયમાંથી પ્રગટતી હોય છે, તેથી સ્ત્રીઓ હૃદયજીવી હોય છે. લાગણી નજીકનું અને તરતનું જ જુએ છે. તેને દૂરનું દેખાતું નથી. દૂરનું તો બુદ્ધિ જ જોઈ શકતી હોય છે. જે દૂરંદેશ હોય છે તે લાગણી-પ્રધાન નથી હોતા. અતિ ડહાપણ અને લાગણીઓ સાથે ન રહી શકે. લાગણીઓનો ઊભરો થતો હોય છે, તેથી ઊભરાવું અને બેસી જવું તેવી પ્રક્રિયા થયા કરતી હોય છે. આ કારણે વૈચારિક મક્કમતા ઓછી રહે તે સ્વાભાવિક છે. તેથી ફરી જવાનો આરોપ કોઈકોઈ વાર સાચો પણ પડતો હોય છે. આવું કેટલાક પુરુષોમાં પણ થતું હોય છે.

લાગણીપ્રધાન સ્ત્રીઓની લાગણીનો ઊભરો ખાસ કરીને બે સ્થળે વધુ ઊભરાતો હોય છે: 1. સેક્સ માટે અને 2. મમતા—વહાલ માટે. સ્ત્રીઓમાં સેક્સની આંધી આવતી હોય છે. જો તેને સમયસર પરણાવી ન હોય અથવા લગ્નજીવનથી સંતોષ ન હોય તો આવી આંધીના વેગમાં તે ગમે ત્યારે ગમે તે કરી બેસે છે. આ વખતે તેને ભાન નથી હોતું. આમાં તેનો દોષ ન કહેવાય. કુદરતની જ આવી પ્રક્રિયા છે. તેને દોષ માનવો હોય તો કુદરતનો જ મનાય—તેને આટલી પ્રચંડ આંધી કેમ આપી? આવા આંધીના સમયે જો તેને કોઈ સાચવનારું ન હોય તો તે અનર્થ કરી બેસે છે—ખાસ કરીને પોતાને માટે પણ.

બીજું લાગણીનું ક્ષેત્ર મમતા—વહાલ છે. તે માતા છે, તેથી તેનામાં અઢળક વહાલ પરમેશ્વરે મૂક્યું છે. તેથી તો બાળઉછેર થાય છે. પતિ કરતાં પણ તે સંતાન માટે વધુ બલિદાન આપી શકે છે. તેથી માતાને બાળકમાં નજીકનું વહાલ તો દેખાય છે પણ આ બાળક મોટું થઈને તેને ત્રાસ આપશે તે નથી દેખાતું. જો તે દીર્ઘદ્રષ્ટા થઈ જાય તો સારી રીતે બાળઉછેર ન કરી શકે. કદાચ એટલે તે અપેક્ષાકૃત ટૂંકું જોતી હશે.

આ માન્યતાને ટેકો આપનારી થોડી વિગતો પણ છે.

1. ઈશ્વર પુરુષ છે, સ્ત્રી નથી. અલ્લા, ગોંડ વગેરે પુરુષો છે. માત્ર હિન્દુ ધર્મે જ તેને માતા માની છે.
2. બધા અવતારો પુરુષોના છે, સ્ત્રીઓના નથી.
3. બધા બુદ્ધો પુરુષો છે. કોઈ સ્ત્રી બુદ્ધ થઈ નથી.
4. બધા તીર્થંકરો પુરુષો છે. કોઈ સ્ત્રી તીર્થંકર થઈ નથી. મલ્લિનાથ વિશે મતભેદ છે.

5. પયગંબરો પુરુષો છે.
6. ઈસુ અને મોઝિઝ પુરુષો છે. કોઈ સ્ત્રી ઈશ્વરની પુત્રી થઈ નથી.
7. થોડાક અપવાદ સિવાય બધા રાજાઓ પુરુષો છે.
8. થોડાક અપવાદ સિવાય બધા સેનાપતિઓ પુરુષો છે.
9. થોડાક અપવાદ સિવાય બધા સાહસિકો પુરુષો છે, જેમકે વાસ્કો-ડી-ગામા, કોલંબસ વગેરે.
10. થોડાક અપવાદો સિવાય મોટા ભાગના વૈજ્ઞાનિકો પુરુષો છે.
11. પશુ-પક્ષીઓ, જીવજંતુઓ-માત્રની સૃષ્ટિમાં નિરીક્ષણ કરશો તો બધે પુરુષોની જ પ્રધાનતા જોવા મળશે.
12. કુદરતે બધી યોનિઓમાં પુરુષને વધુ ભારે મોટા શરીરવાળો અને વધુ શક્તિશાળી બનાવ્યો છે. જો તે બાહુબળમાં વધુ શક્તિધરાવતો હોય તો બુદ્ધિબળમાં પણ તે વધુ શક્તિશાળી હોય તેવું ઘણાનું માનવું છે.

આવાં બધાં અનેક કુદરતી કારણોથી પણ પુરુષ ચઢિયાતો છે તેવી ધારણા દઢ થયેલી લાગે છે. આમાં અપવાદ હોઈ શકે છે, પણ સામાન્ય ધારણા તો આવી જ છે.

પણ અહીં એક બીજી વાતનો પણ વિચાર કરવા જેવો ખરો. ટૂંકી બુદ્ધિ અને દુષ્ટ બુદ્ધિનો ભેદ સમજવો જોઈએ. ટૂંકી બુદ્ધિ હોય પણ દુષ્ટ બુદ્ધિ ન હોય, સારી-ભલી બુદ્ધિ હોય તોપણ આવી ટૂંકી બુદ્ધિ ઘણો અનર્થ કરી શકે છે. જો તે દુષ્ટ હોય તો તો આવી જ બને. તે તો મહાઅનર્થો કરી શકે છે.

આપણે ટૂંકી બુદ્ધિ વિશે વિચાર કરવાનો છે. ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરતા હતા અને તેમણે ભિક્ષુઓને આ કથા સંભળાવી. શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક ધનાઢ્ય શેઠ રહેતો હતો. તેને એક દીકરી હતી. તેને બાહ્ય જગતનું બહુ જ્ઞાન ન હતું, કારણ કે તેના પિતા તેને ઘરની બહાર બહુ જવા દેતા નહીં. દીકરીનું રક્ષણ ઘરમાં જ થાય તેવા વિચારને કારણે તે તેને ઘરમાં જ વધુ પૂરી રાખતા. ઘરમાં જ ગોંધી રખાતી સ્ત્રીઓને બાહ્ય જગત જોવાની ઘણી ઉત્કંઠા હોય, તેથી તે ઝડપે બેઠીબેઠી આવતાજતા માણસોને જોયા કરતી.

એક દિવસ રસ્તા ઉપર તેણે જોયું તો એક વિશાળ ખૂંધવાળો સાંઢ જતો હતો. લોકો તેની પૂજા કરતા હતા. પેલી કન્યાએ પિતાને પૂછ્યું: “આ શું છે?” તો જવાબ મળ્યો: “આ તો વૃષભરાજ છે.” કન્યા સમજી કે આવી ઊંચી ખૂંધવાળો હોય તે વૃષભરાજ કહેવાય, તે સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવાય.

કન્યાને પરણાવવાની ઉંમર વીતી ગઈ હતી તોપણ શેઠ તેને પરણાવતા ન હતા—કદાચ ધાર્યું પાત્ર નહીં મળતું હોય. એવામાં એક દિવસ તે રસ્તેથી એક કૂબડો માણસ નીકળ્યો. કન્યાએ જોયું કે આ નર વૃષભરાજ છે. આ સર્વોત્તમ પુરુષ કહેવાય—એવું સમજીને ગોઠવણ કરીને તે તેની સાથે ભાગી ગઈ. સર્વત્ર હાહાકાર થઈ ગયો. શેઠ તો બહાર મોઢું ન બતાવે, વિચાર કરે: આટઆટલા ચોકી-પહેરા અને ઘરમાં જ રાખવા છતાં કેમ ભાગી ગઈ હશે! તેને કોણ સમજાવે કે અતિઅવરોધથી ઉત્કાન્તિ થાય! જેમ અત્યંત છૂટથી સ્વચ્છંદતા થાય તેમ અતિઅવરોધથી ઉત્કાન્તિ થાય. બને છેડા બરાબર નથી. કન્યાઓ સાથે યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરીને તેમને સમયસર પરણાવી દેવી એ જ વધુ સારો માર્ગ કહેવાય.

બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, સ્વચ્છંદતા સારી નથી, તેમ અતિઅવરોધ પણ સારો નહીં. બાહ્ય દુનિયાનું સાચું જ્ઞાન મેળવવું જરૂરી હોય છે. વૃષભરાજ એટલે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્થ નાદાનીથી કરીને કન્યાએ અનર્થ કરી નાખ્યો. તેનાથી બચવું જોઈએ.

કેટલીક વાર પુરુષ પત્નીના દુશ્વરિત્રથી આઘાત પામીને ગૃહત્યાગી થઈ જતો હોય છે, તો કેટલીક વાર પત્ની પણ પતિના દુશ્વરિત્રથી આઘાત પામીને સંસારત્યાગી થઈ જતી હોય છે. જોકે પુરુષ જેટલી ઝડપથી ગૃહત્યાગ કરી શકે છે તેટલી ઝડપથી સ્ત્રી ગૃહત્યાગ—સંસારત્યાગ કરી શકતી નથી. તેની મોહમાયા ઘણી પ્રબળ હોય છે. બીજું, સ્ત્રી હોવાથી ગૃહત્યાગ પછીની સ્થિતિ વિકટ થઈ શકે છે. ત્રીજું, તેને પતિના પાછા ફરવાની આશા હોય છે અને જો તે પાછો ફરે તો તેને સવાયો સ્વીકારવાની તૈયારી પણ હોય છે. તેમાં પણ જો તે સંતાનની માતા બની ચૂકી હોય તો-તો તેના માટે સંસારત્યાગ વધુ કઠિન થઈ જાય છે. માતા સંતાન માટે જીવતી હોય છે. તે કદાચ પતિત્યાગી તો થઈ શકે છે પણ સંતાનત્યાગી નથી થઈ શકતી. તેથી સ્ત્રીઓ માટે સંન્યાસદીક્ષા વર્જિત ગણાતી હતી. પણ બુદ્ધકાળમાં આનંદના આગ્રહથી બુદ્ધે સ્ત્રીઓને પણ દીક્ષા આપવાનું શરૂ કર્યું હતું, તેથી કેટલીક ભિક્ષુણીઓ પણ થઈ હતી. સ્ત્રીઓ સમૂહમાં સંઘમાં જ રહેતી. સંસારથી નિષ્ફળ—નિરાશ થયા પછી આ એક દ્વાર હતું જીવન જીવવાનું. ભલે નિમિત્ત નિર્વાણ હોય—નિર્વાણ મળે, કે ન મળે નવું જીવન તો મળે. જે લોકોનું સાંસારિક જીવન અવરુદ્ધ થઈ ગયું હોય તેમને જીવવાની નવી દિશા તો મળે. કદાચ તેમાં ધન્ય પણ થઈ જાય.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરણ કરતા હતા. તેમણે ભિક્ષુઓને આ કથા સંભળાવી. શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક શેઠ રહેતા હતા. તેમને એક રૂપગુણસંપન્ન કન્યા હતી. કન્યાની ઉંમર થતાં ખૂબ ધૂમધામથી તેને યોગ્ય પાત્ર સાથે પરણાવી. કન્યાને પરણાવતાં શેઠે ખૂબ ખર્ચ કર્યો. લોકોને ખર્ચ કરવાનાં પણ અરમાન જાગતાં હોય છે. ખાસ કરીને લગ્નાદિ પ્રસંગે કેટલાક લોકો લક્ષ્મી લૂંટાવતા હોય છે. શેઠના ભવ્ય ખર્ચથી આખા ગામમાં જયજયકાર થવા લાગ્યો. પોતાનો જયજયકાર કોને ન ગમે? પોતાનાં લગ્ન પાછળ પિતા આટલો બધો ખર્ચ કરે છે તેનું ગૌરવ કન્યાને પણ થાય. તેમાં પણ પાર વિનાનો દહેજ આપવામાં આવે તો-તો કન્યાને માત્ર ગૌરવ જ નહીં, અભિમાન પણ થાય.

વાજતે-ગાજતે, ધૂમધડાકા સાથે કન્યા સાસરે ગઈ. પણ થોડા જ દિવસમાં તેને ખ્યાલ આવી ગયો કે તેનો પતિ કોઈ બીજી સ્ત્રીના મોહમાં પડેલો છે. હવે શું કરવું? અરમાનોના બધા જ મહેલ કડડભૂસ કરીને પડી ગયા. શું ધાર્યું હતું અને શું થઈ ગયું! કન્યા બહુ દુઃખી રહેવા લાગી. મોટા ભાગે જોવા મળ્યું છે કે જેનાં લગ્ન બહુ ધૂમધડાકા સાથે થતાં હોય છે તે ભાગ્યે જ સફળ થતાં હોય છે. વળી ખાનદાન કન્યાને જીભ નથી હોતી. તે પતિના દુર્ગુણોને મૂંગા મોઢે ચૂપચાપ સહન કરતી રહે છે. તેની સહનશક્તિની હદ આવી જાય તો તે આત્મહત્યા જેવું ઘોર પગલું પણ ભરી લેતી હોય છે. મોટા ભાગે ઉચ્ચ ખાનદાન વર્ગની સ્ત્રીઓ જ આત્મહત્યા કરતી હોય છે. સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ આત્મહત્યા ભાગ્યે જ કરતી જોવા મળશે, કારણ કે તેમની પાસે લાંબી જીભ હોય છે, જેના દ્વારા તે પોતાની પીડાને ધોધમાર બહાર ઊગળતી રહે છે, તેથી તેની અસહ્યતા ઓછી થઈ જાય છે.

પણ જે ધર્મોમાં સ્ત્રીઓ સાધ્વી થઈ શકતી હોય છે ત્યાં જીવવા માટેનું એક બીજું દ્વાર પણ હોય છે. તે સાધ્વી થઈને સંસારત્યાગી થઈ જતી હોય છે. જો તેને સારા ગુરુ મળે અને સારો સાથ મળે તો કદાચ નવું જીવન ધન્ય પણ થઈ શકે છે.

પેલા શેઠની કન્યાને લાગ્યું કે પતિ પાછા વળે તેમ નથી. તેના ઘરમાં રહીને હવે જીવન બરબાદ કરવું તેના કરતાં દીક્ષા લઈને નવું જીવન શરૂ કરવું સારું. તેણે માતા-પિતા વગેરેને વાત કરી, સૌની સંમતિ લઈને દીક્ષા લઈ લીધી. સંસાર ત્યાગીને તે નિર્વાણના માર્ગે આગળ વધવા લાગી.

પાછળથી તેના પતિને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો. આવી ગુણિયલ પત્નીને અન્યાય કરવા બદલ તે રોતો રહ્યો. તેની પ્રેમિકા તેનાથી વિમુખ થઈ ગઈ. ધોબીના કૂતરાની માફક તે ક્યાંયનો ન રહ્યો!

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ, નિરાશ ન થાઓ. એક જીવન(સાંસારિક જીવન)થી નિરાશ થયા પછી નવા જીવનનું દ્વાર અહીં ખુલ્લું છે. નવું જીવન પ્રાપ્ત કરીને પણ ધન્ય થઈ શકાય છે.

સંસારત્યાગ કર્યા પછી સાધુ-ભિક્ષુઓએ પૂર્વાશ્રમનાં સગાં-મિત્રો વગેરેથી દૂર રહેવું જોઈએ. જો તે તેમની સાથે ગાઢ સંબંધ રાખે તો તેને ‘વાન્તાસ્ય’ કહેવાય છે, અર્થાત્ ઊલટી કરીને ખાનારો. વાન્ત એટલે ઊલટી અને અસ્ય એટલે ખાનારો. જે ચીજને ત્યાગી દીધી હોય તેને જ હવે પછી ગાઢ રીતે પકડવી તે યોગ્ય ન કહેવાય. જે સંસારને છોડી દીધો હોય તેને ફરીથી ગ્રહણ કરવો તે યોગ્ય ન કહેવાય. પણ ઘણા સાધુઓ પાછળથી જૂના લોકો સાથે જોડાઈ જતા હોય છે.

આનાં બે પરિણામ આવતાં હોય છે—એક તો જો પૂર્વાશ્રમીઓ સુખી, સંપન્ન, ધનાઢ્ય હોય તો તે લાગણીવશ સાધુની આવશ્યકતા પૂરી કરવા લાગે છે, જેથી તેની ફકીરી, સાધુતા ઝાંખી પડવા લાગે છે.

અથવા જો પૂર્વાશ્રમીઓ ગરીબ હોય તો સાધુ પોતાની શક્તિતેમના માટે વાપરવા પ્રેરાય છે, જેથી તેની શક્તિ—ખાસ કરીને અર્થશક્તિઘર તરફ વળી જાય છે, તેથી પણ તેની સાધુતા ફિક્કી થવા લાગે છે.

કેટલીક વાર બડાઈખોર સાધુઓ પોતાનું પૂર્વાશ્રમનું ગૌરવ લોકોને સંભળાવતા ફરે છે. પોતે ધનાઢ્ય માતાપિતાનું સંતાન હતા એવી પોતાના વૈભવની વાતો કહેતા ફરે છે. ઘણી વાર તો કાલ્પનિક વાતો પણ હોય છે. આવા બધા અનેક દોષોને કારણે સાધુ-ભિક્ષુને પૂર્વાશ્રમ ભૂલી જવાનું કહેવાય છે.

બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરી રહ્યા હતા ત્યારે પોતાના પટ્ટશિષ્ય આનંદ માટે એક કથા કહી.

આનંદનો પૂર્વાશ્રમનો એક મિત્ર હતો. આનંદે તો દીક્ષા લઈ લીધી પણ પેલાએ તો ગૃહસ્થજીવનનો જ સ્વીકાર કર્યો. તે પરણ્યો, તેને સારી પત્ની મળી અને સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. વ્યાપાર-ધંધામાં પણ સારી પ્રગતિ કરવા લાગ્યો.

તે અવારનવાર પોતાના જૂના મિત્ર આનંદને મળતો, તેને ખૂબ જમાડતો તથા નવાંનવાં ચીવર લઈ આપતો. જૂના મિત્રો હોવાથી બંને વચ્ચેની ભેદરેખા ઓછી થઈ ગઈ હતી. તે વિચાર કરતો કે “આનંદે દીક્ષા લઈને ભારે ભૂલ કરી છે. આ તે કાંઈ જીવન કહેવાય? રોજ પારકે ઘરે જમવાનું. જે હોય, જેવું હોય, તે સમય-બે-સમય માગી લાવવાનું અને ઠંડું થયેલું જમવાનું. જમીન ઉપર સૂઈ જવાનું. ટાઢ-તપાપ સહન કરવાનાં. કોઈ લાગણીવાળું આત્મીય માણસ ન હોય. કોઈની હૂંફ ન હોય. અનિચ્છાએ રખડ-રખડ કરવાનું અને પછી પગ ઘસીઘસીને મરી જવાનું. નિર્વાણ છે કે કેમ—કોણ જોવા ગયું છે? આ તો બધી મનની કલ્પનાઓ જ છે. અહીંનું સાચું સુખ છોડીને પરલોકના કાલ્પનિક સુખ પાછળ જીવન બરબાદ કરી દેવું ઠીક લાગતું નથી, તેથી મારા મિત્ર આનંદને સમજાવીને હું તેને પાછો લઈ આવું, મારી અડધી સંપત્તિ તેને આપી દઈશ, તેને યોગ્ય કન્યા સાથે પરણાવીશ, પછી તે લીલાલહેર કરશે.”—આવું વિચારીને હિતબુદ્ધિથી તેણે એક દિવસ આનંદની આગળ ફરીથી સંસારમાં પ્રવેશવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો અને કહ્યું: “જો, હું કેટલો બધો સુખી છું! તારું દુઃખ મારાથી જોયું જતું નથી. તારું રહેવા-જમવાનું કશું ઠેકાણું નથી, બધું પરાધીન છે. ‘પરાધીન સુખ સપનેહુ નાહી.’ મારું પોતાનું ઘર છે. કોઈની પરાધીનતા નથી. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે રોજ નવીનવી રસોઈ થાય છે. મારી પત્ની મને ગરમગરમ ભોજન જમાડે છે. હું સાજોમાંદો થાઉં તો કેટલાં બધાં સ્વજનો મારી સેવા કરે છે. પૈસાની કમી નથી. હું તો લોકોને—ખાસ કરીને તમારા જેવા ભિક્ષુઓને દાન આપું છું. હું પરાશ્રિત જીવન જીવતો નથી, સ્વાશ્રિત છું, તેથી આનંદ આવે છે. તું મારો મિત્ર હતો તેથી મારો જીવ બળે છે. તારી કઠિન દશા જોઈને મને દુઃખ થાય છે. તું પાછો આવી જા. હું તને મારી અડધી સંપત્તિ આપીશ, સારી કન્યા સાથે પરણાવીશ. તું સુખપૂર્વક સ્વાશ્રિત થઈને રહેજે.” વગેરે વગેરે.

મિત્રની વાત સાંભળીને આનંદને હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું: “સંસારી માણસ જેવો કોઈ દુઃખી નથી હોતો અને સાધુ જેવો કોઈ સુખી નથી હોતો. જો, સાંભળ, મહેનત કર્યા વિના ઘર ચાલતું નથી. કાળી મજૂરી કરીને પણ ઘણાને પેટપૂરતું અન્ન મળતું નથી. ઘણી વાર પત્ની અનુકૂળ હોતી નથી. પ્રતિકૂળ પત્નીનો ત્રાસ ઘોર નરક કરતાં પણ વધારે હોય છે. સંતાન હોતું નથી અને કદાચ હોય તો શત્રુ જેવું હોય છે, તેથી લોકો દુઃખી થતા હોય છે. સગાં-સંબંધી બધાં સ્વાર્થનાં જ સગાં હોય છે. કોઈને કશી પડી નથી હોતી. લોકો તિરસ્કાર કરે છે, અપમાન કરે છે. ઘણાં દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં બધાં ફટ-ફટ કરે છે. આવો સંસાર મારે જોઈતો નથી. હું ત્યાગી જીવનમાં

બહુ સુખી છું.” આમ કહીને આનંદે મિત્રના ઘરનો કાયમી ત્યાગ કરી દીધો.
બુદ્ધ કહે છે: “હે ભિક્ષુઓ! તમારા પૂર્વાશ્રમના મિત્રો સંસારનાં સુખોની લાલચ આપીને તમને ચલિત કરવાના પ્રયત્ન કરશે. જો ચલિત થઈ જશો તો આ નિર્વાણનો અમૃતમાર્ગ છોડીને તમે મૃગજળ જેવાં સાંસારિક સુખોના નરકમાં સપડાઈ જશો.

4-3-12

*

મૃત્યુ દુઃખદાયી છે અને સુખદાયી પણ છે. જે લોકો સજ્જનતાથી જીવન જીવે છે અને ઘણાં સત્કર્મો કરતા રહે છે તેવા લોકો જ્યારે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે બધાં સાચા ભાવથી રોકકળ કરી મૂકતાં હોય છે. જીવનની સાર્થકતા અને સફળતાનું એક માપ એ પણ છે કે વ્યક્તિના મૃત્યુ પાછળ લોકો કેટલું રડે છે. સજ્જનો અને મહાપુરુષોની પાછળ રડવું—શોક કરવો એ ભાવાભિવ્યક્તિ છે. તે જરૂરી છે. કોઈ સાચા મહાપુરુષનું અવસાન થયું હોય અને કોઈ રડે જ નહીં તો તે જ્ઞાન કે વીતરાગની નિશાની ન કહેવાય પણ જડતાની જ નિશાની કહેવાય. જેની પાસે હૃદય હોય તે હાર્દિક પ્રસંગોમાં પીગળે જ. સ્વજનનું મૃત્યુ એ માત્ર ઘટના નથી હોતી, હૃદય વિદીર્ષા કરી મૂકતી કરુણતા હોય છે. તેવા સમયે ઓછીવત્તી અશ્રુધારા વહે તો તે સાચી શ્રદ્ધાંજલિ જ કહેવાય. તે જ સાચો અભિષેક પણ કહેવાય. એટલે શોક અને કરુણતા પણ જીવનમાં સાચા પ્રસંગે જરૂરી છે.

પણ કોઈનું મૃત્યુ થાય અને આખું નગર હસી ઊઠે, સૌ આનંદ-ઉત્સવ મનાવવા લાગે એવું પણ બને. ખાસ કરીને જે મહાદુર્જન હોય, સૌના માટે દુઃખદાયી હોય, ત્રાસ અને સંતાપ આપતો હોય તો તેવા માણસના મૃત્યુથી લોકો રાજીરાજી થતા હોય છે. જોકે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આવો રાજીપો વ્યક્ત ન કરવો જોઈએ, કારણ કે મહાપુરુષોને તે શોભતો નથી, પણ દબાયેલી, કચડાયેલી અને પીડાયેલી પ્રજા તો આવા મૃત્યુથી હર્ષાયેલી જ થતી હોય છે.

બુદ્ધનો જન્મજાત અને આજીવન વૈરી દેવદત્ત હતો. શત્રુ વિનાનું જીવન પ્રભાવહીન હોય છે. મહાનતા કદી પણ શત્રુ વિનાની નથી હોતી. જેમજેમ બુદ્ધની મહાનતા વધતી જતી હતી તેમતેમ દેવદત્તની શત્રુતા પણ વધતી જતી હતી. દેવદત્તે કેટલીયે વાર બુદ્ધની હત્યા કરાવી નાખવા પ્રયત્નો કર્યા, કેટલીય વાર કલંક લગાડવાના પ્રયત્નો કર્યા. તે ઠરીને સ્થિર થતો જ ન હતો. તે બુદ્ધની પાછળ હાથ ધોઈને પડી ગયો હતો. બુદ્ધ તેના બધા અપરાધો સહન કરતા રહેતા.

એવામાં એક દિવસ ચારે તરફ લોકો ઉત્સવ ઊજવતા, નાચ-ગાન કરતા જણાયા. બુદ્ધે પૂછ્યું: “આ શું થઈ રહ્યું છે?” તો જવાબ મળ્યો: “દેવદત્ત મરી ગયો તેની ખુશીમાં અમે ઉત્સવ ઊજવીએ છીએ.”

બુદ્ધે કહ્યું: “આ દેવદત્ત ગયા જન્મમાં પણ આવાં જ ભયંકર કાર્યો કરતો હતો અને મરી ગયો ત્યારે સૌએ ઉત્સવ ઊજવ્યો હતો.” તેમ કહીને બુદ્ધે કથા સંભળાવી:

“ત્યારે વારાણસીમાં મહાપિંગલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હું તેમના પુત્ર તરીકે બોધિસત્ત્વ થઈને જન્મ્યો હતો. સજ્જનને ત્યાં સજ્જન અને દુર્જનના ત્યાં દુર્જન જ જન્મે એવો કોઈ નિયમ નથી હોતો. કોઈ કોઈ વાર સજ્જનને ત્યાં દુર્જન અને દુર્જનને ત્યાં સજ્જનનો પણ જન્મ થતો હોય છે.

મહાપિંગલ મહાદુષ્ટ દમનકારી રાજા હતો. તે પ્રજાને ભયંકર પીડા આપતો હતો. જેમ કોલ્લુમાં શેરડી પીલવામાં આવે તેમ તે પ્રજાને પીલતો રહેતો. તેના રાજ્યમાં કોઈ સ્ત્રી સલામત ન હતી. તે બાળહત્યાઓ પણ કરી નાખતો. તેના ત્રાસથી પ્રજા ત્રાહિત્રાહિ પોકારતી હતી. રાજસુખ જેવું કોઈ સુખ નથી અને રાજદુઃખ જેવું કોઈ દુઃખ નથી. પણ અંતે એક દિવસ મહાપિંગલ મરી ગયો. તેના મૃત્યુથી લોકો નાચવા-કૂદવા લાગ્યા. ‘સારું થયું! કાંટો ગયો!’ એવા પોકાર પાડી-પાડીને લોકો ઉત્સવ મનાવવા લાગ્યા. તેની ગાદી ઉપર હું બોધિસત્ત્વ બેઠો અને મેં ધર્મ અને ન્યાયનીતિથી રાજ કરવા માંડ્યું. લોકો સુખી અને પ્રસન્ન થયા. આ મહાપિંગલ જ દેવદત્ત થઈને જન્મ્યો હતો અને પોતાની દુર્જનતાભર્યા વ્યવહારથી મને અને સૌને દુઃખ દેતો હતો.”

આપણે સૌએ એક દિવસ મરવાનું જ છે. આપણી પાછળ પણ લોકો આવો ઉત્સવ ન ઊજવે તેવી કાળજી રાખવાની.

મંત્રસિદ્ધિ અને મંત્રમહાસિદ્ધિ એમાં બે પ્રકાર છે. મંત્રનો અર્થ થાય છે ગુપ્ત રાખવું તે. તેથી મંત્રી તે જ થઈ શકે જે ગુપ્ત રહસ્યોને પચાવી શકે. જેનામાં રહસ્યોને પચાવવાની ક્ષમતા ન હોય તે મંત્રી થઈ શકે નહીં—કદાચ થાય તો સફળ થઈ શકે નહીં. જેના દ્વારા મહાન સિદ્ધિ મેળવવાની હોય તેને અત્યંત ગુપ્ત રાખવી જરૂરી હોય. તેથી મંત્રસિદ્ધિના પ્રયોગો એકાંતમાં જ કરવાના હોય. પ્રભુભજન-કીર્તન ભલે ખુલ્લામાં સૌની સમક્ષ થાય, પણ મંત્રસિદ્ધિના પ્રયોગો એકાંતમાં જ થવા જોઈએ.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ વારાણસીના રાજાના પુરોહિત હતા. પુરોહિત તરીકે રાજ્યની રક્ષા કરવાની જવાબદારી તેમની હતી, તેથી ‘પૃથ્વીજપ’ નામના મહામંત્રનું અનુષ્ઠાન કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. આ માટે તેમણે દૂર ઘોર જંગલમાં એક એકાંત જગ્યા પસંદ કરી જેથી મંત્રજાપને કોઈ સાંભળી-જાણી ન લે.

એક પથ્થરની શિલા ઉપર બેસીને તે ‘પૃથ્વીજપ’મંત્ર જાપવા લાગ્યા. સામે જ એક શિયાળની ગુફા હતી. તે બધા જાપ સાંભળતું હતું. જ્યારે અનુષ્ઠાન પૂરું થયું ત્યારે બોધિસત્ત્વ પુરોહિતને સંતોષ થયો. હવે વારાણસી રાજ્યની પૂરી રક્ષા કરી શકાશે—તેવો નિશ્ચય કરીને તે વારાણસી તરફ જવા લાગ્યા. ત્યાં શિયાળે ગુફામાંથી નીકળીને કહ્યું: “તારું પૂરું અનુષ્ઠાન મેં પણ કર્યું છે તેથી હું પણ પૃથ્વીજપ-સિદ્ધ થઈ ગયો છું.”

પુરોહિતને ચિંતા થઈ. પૂરી કાળજી રાખ્યા પછી પણ આ શિયાળ રહસ્ય પામી ગયું તે ઠીક ન થયું. પણ હવે શું થાય? શિયાળે વનમાં જઈને મંત્રશક્તિદ્વારા બધાં પ્રાણીઓને ભેગાં કર્યાં. પોતે રાજા બન્યો. એક શિયાળવીને મહારાણી બનાવી. સિંહ ઉપર સવારી કરીને, હજારો પ્રાણીઓની સેના બનાવીને તે વારાણસી જીતવા નીકળી પડ્યો. વારાણસીના રાજાએ બધા દરવાજા બંધ કરાવી દીધા. “હવે શું થાય? આટલી મોટી સેનાને કેમ જિતાશે?”—રાજાને ચિંતા થઈ. પુરોહિત બોધિસત્ત્વે આશ્વાસન આપ્યું: “તમે ચિંતા ન કરશો, શત્રુસેનાને હું જીતી લઈશ.”

તેણે વ્યૂહ રચ્યો. યુદ્ધ માત્ર શૌર્યથી જિતાતું નથી. વ્યૂહથી જિતાય છે. કિલ્લાના કાંગરા ઉપર જઈને તેણે હાથી ઉપર બેઠેલા શ્રીમાન શિયાળ મહારાજાને પૂછ્યું: “તમે વારાણસીને કેવી રીતે જીતવાના છો?” તો કહે કે “આ સિંહ વગેરે હજારો મહાપ્રાણીઓ એવો ઘોર અવાજ કરશે કે બધાના કાનના પડદા ફાટી જશે અને અમે જીતી જઈશું.”

બોધિસત્ત્વે આખા નગરમાં અડદની દાળની લૂગદી બનાવીને સૌને કાન ઉપર લેપ કરી લેવાનો હુકમ આપ્યો. ફરીથી કોટના કાંગરા ઉપર જઈને શિયાળ રાજાને પૂછ્યું: “ઘોર ગર્જના કેવી રીતે થશે?” તેણે સિંહ વગેરે પ્રાણીઓને ઘોર ગર્જના કરવા હુકમ કર્યો. આવી ગર્જના સાંભળતાં જ હાથી વગેરે ભડક્યા, ભાગ્યા. તેમના ભાગવાથી કેટલાંય પ્રાણીઓ ચગદાઈ મર્યાં. શિયાળો પણ મરી ગયાં. બધાં પ્રાણીઓમાં ભારે ભાગદોડ મચી તેથી શિયાળરાજા અને તેમની મહારાણી પણ ચગદાઈ ગયાં! થોડી વારમાં પૂરી સેના પોતાની જ ભાગદોડમાં નષ્ટ થઈ ગઈ.

બોધિસત્ત્વે દરવાજા ખોલાવી નાખ્યા. ચારે તરફ મડદાં જ મડદાં પડ્યાં હતાં. નગરલોકોને હવે કાન ઉપરનો લેપ હટાવી દેવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું: “જેને જેનું જેટલું માંસ જોઈએ તેટલું લઈ જાઓ.” લોકોએ વાસણો ભરી-ભરીને પ્રાણીઓનું માંસ લઈ લીધું. જે ખૂબ વધ્યું હતું તેની સુકવણી કરી.

બુદ્ધ કહે છે કે “ભિક્ષુ દ્વારા, ત્યારથી માંસ સૂકવીને રાખવાનું શરૂ થયું.” (આજે પણ બૌદ્ધધર્મીઓ લામાઓ અને ગૃહસ્થો મોટા પ્રમાણમાં માંસ સૂકવીને રાખે છે.)

આ રીતે બોધિસત્ત્વે રાજ્યની રક્ષા કરી. રાષ્ટ્ર માટે મહાસિદ્ધિ અતિ ગુપ્ત રહેવી જોઈએ, તે શત્રુના હાથમાં ન જવી જોઈએ—અરે, કોઈ નાદાનના હાથમાં પણ ન જવી જોઈએ, નહીં તો તેનો ભયંકર દુરુપયોગ થઈ શકે છે.

જીવનનું કોઈ પણ ક્ષેત્ર સ્પર્ધા વિનાનું હોતું નથી. જ્યાં સ્પર્ધા હોય ત્યાં જ વિકાસ હોય. સ્પર્ધા હોય જ નહીં તો વિકાસ પણ ન હોય. જીવન એક દોડ છે. સૌ દોડી રહ્યા છે. દોડમાં સૌને આગળ નીકળી જવાની ઇચ્છા હોય, તેથી બધા પુરજોરથી દોડતા રહે છે. જેને કોઈની સાથે સ્પર્ધા જ નથી હોતી તે દોડતો નથી, ચાલે છે—અરે, કેટલાક તો ચાલતા જ નથી, બેસી જાય છે. કેટલાક તો સૂઈ જાય છે. જે બેઠા તેમનું ભવિષ્ય બેસી ગયું. જે સૂઈ ગયા તેમનું ભવિષ્ય પણ સૂઈ ગયું. જે ચાલે છે તેમનું ભવિષ્ય ચાલે છે અને જે દોડે છે તેમનું ભવિષ્ય પણ દોડે છે. પણ અહીં એક શરત છે કે દોડવાનું સાચી દિશાનું હોવું જોઈએ. જો ઊંધી દિશાનું દોડવાનું હશે તો મહાવિનાશ પણ થઈ શકે છે. દિશા બતાવે તેને દીક્ષા કહેવાય. ધર્મદિશા બતાવે તો જ તેને ધર્મ કહેવાય.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તનું રાજ્ય હતું. બોધિસત્ત્વ ગાંધર્વકુળમાં જન્મ્યા હતા. તેમનું નામ હતું ગુત્તિલ. ગાંધર્વો સંગીતવિદ્યાના ઉપાસક હોય છે, જે બાપદાદાના ધંધા તરીકે પરંપરાથી વિદ્યા શીખતા રહે છે. સંગીતવિદ્યાનાં મુખ્યતઃ ત્રણ ક્ષેત્રો હોય છે: 1. ગાવું, 2. વગાડવું અને 3. સ્વરનિયોજન કરવું. ત્રણે દુર્લભ કહેવાય. પણ કોઈ-કોઈમાં આ ત્રણે તત્ત્વો એકસાથે આવી જતાં હોય છે, જે દુર્લભ કહેવાય. ગાવાનું કામ ગળું કરે. ગળું કુદરતી બક્ષિસ હોય છે. પુરુષાર્થ કરવાથી ગળું ન મળે. પુરુષાર્થને રિયાજ કહેવાય. રિયાજ ગળાને (કંઠને) વ્યવસ્થિત કરે. પણ કંઠની મધુરતા તો જે ઈશ્વરપ્રદત્ત હોય તે જ રહે. કેટલાક મહાન ગવૈયાઓ અમર થઈ ગયા છે.

બીજા કેટલાક ગાતા નથી હોતા, વગાડતા હોય છે. અનેક પ્રકારનાં વાજિંત્રોમાંથી કોઈ એક ઉપર તેમની પકડ આવી જાય છે—પછી તે સ્વરવાદ્ય હોય કે તન્તુવાદ્ય હોય કે આધુનિક વાદ્ય હોય, તે માત્ર વગાડે જ છે. વાજિંત્રો વિના ગાયન બરાબર જામે નહીં, તેથી ગાનાર અને વગાડનારની જોડી જામે તો જ મજા આવે.

ત્રીજા સ્વરરચનાકાર હોય છે. તે નવાનવા રાગ બનાવે છે. આ અતિ દુર્લભ કક્ષા કહેવાય. જેમ વૈજ્ઞાનિક નવીનવી શોધો કરીને સમાજને અર્પણ કરે છે તેમ સ્વરકાર પણ એકાંતમાં ધ્યાનમાં બેસીને નવાનવા રાગો શોધીને સમાજને અર્પણ કરે છે. આપણે પહેલા સ્વરકાર શંકરને માનીએ છીએ. બધા રાગો શિવજીના શોધેલા છે. અને તન્તુવાદ્યના પ્રથમ આચાર્ય નારદને માનીએ છીએ. તેઓ તંબૂરમય જીવન જીવે છે. ભક્ત જેમ માળા ન છોડે, યોદ્ધા જેમ તલવાર ન છોડે, તેમ નારદ કદી તંબૂર નથી છોડતા. આ તંબૂરમાંથી વિકસીને વીણા થઈ છે.

શિવજીએ રચેલા રાગોનો વિકાસ હજારો રાગિણીઓ દ્વારા થયો છે. રાગ-રાગિણીઓ અનંત છે. તેમાં નવીનવી રચનાઓ થયા જ કરશે. તેમાં પૂર્ણવિરામ ન હોય.

પૂર્વે કહ્યું તેમ આપણે ત્યાં પ્રાચીનકાળમાં ગાનારી એક આખી કોમ જ હતી, જેને ગાંધર્વ કહેવાતી. ત્યારે બોધિસત્ત્વ ગાંધર્વ-કોમમાં જન્મ્યા હતા. આપણા ચાર ઉપવેદોમાં એક વેદનું નામ ગાંધર્વવેદ છે. (અર્થવેદ, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ—આ ચાર ઉપવેદ છે.) બોધિસત્ત્વનાં માતા-પિતા બંને આંધળાં હતાં, તેથી લગ્ન કર્યા વિના જ તેઓ માતા-પિતાની સેવા કરતા અને સંગીતવિદ્યાની ઉપાસના કરતા. વિદ્યાની ઉપાસના એ ઈશ્વરની ઉપાસના બરાબર કહેવાય. ગુત્તિલ વિદ્યામાં એટલા પારંગત થઈ ગયા કે પૂરા જંબૂદ્વીપમાં તેમની વીણા છવાઈ ગઈ. કલાકાર કલા દ્વારા છવાઈ જતો હોય છે—જો લોકો કલાપ્રેમી હોય તો જ.

ત્યારે વારાણસીના વાણિયા લોકોએ મોટા ઉત્સવનું આયોજન કર્યું. ઉત્સવમાં નાચગાન તો જોઈએ જ, તેથી તેમણે એક મુસિલ નામના બીજા ગાંધર્વને ગાવા-વગાડવા બોલાવ્યો. મુસિલે ઘણા પ્રયત્નો કરી વીણા વગાડી, પણ બોધિસત્ત્વ જેવી જામી નહીં, તેથી વાણિયા પ્રસન્ન ન થયા. મુસિલની કદર ન થઈ. કદર વિનાના શ્રોતા આગળ કલાકાર દુઃખી થતો હોય છે.

મુસિલે ઉત્તમ, મધ્યમ—અનેક પ્રકારના સ્વરોમાં વીણા વગાડી પણ અસર જામી નહીં. ન તો કોઈએ તાળીઓ પાડી ન કોઈએ વાહવાહ કરી, તેથી નારાજ થઈને મુસિલે કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો કે “વીણા તો બોધિસત્ત્વ ગુત્તિલની જ કહેવાય.” સૌએ ગુત્તિલનાં ભારે વખાણ કર્યાં.

મુસિલે ખોળતાંખોળતાં ગુત્તિલનું ઘર શોધી કાઢ્યું. ત્યારે ગુત્તિલ ક્યાંક બહાર ગયો હતો. આંધળાં માતા-પિતા બેઠાં હતાં. ઓસરીમાં વીણા

લટકેલી હતી. મુસિલે જઈને વીણા વગાડવા માંડી. નવા વાજિંત્રને જોઈને કલાકારનું મન કાબૂમાં રહે નહીં. આંધળાં માતા-પિતા સમજ્યાં કે વીણા ઉપર ઉંદર દોડી રહ્યા છે. પછી ખબર પડી કે આ કોઈ નવો વીણાવાદક આવ્યો છે.

પછી તો ગુત્તિલ આવ્યો. મુસિલે વીણા શિખવાડવા પ્રાર્થના કરી. ગુત્તિલે પણ તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી. મહાન ગુરુ પણ કોઈ યોગ્ય શિષ્યની અપેક્ષા રાખતો હોય છે. તે જ્યારે પોતાની બધી વિદ્યા કોઈ મહાન શિષ્યમાં ઠાલવી દેતો હોય છે ત્યારે તેને અનહદ આનંદ મળતો હોય છે—જેમ ગાય વાછરડાને ધવડાવીને આનંદિત થતી હોય છે તેમ.

ગુત્તિલ અને મુસિલની ગુરુ-શિષ્યની જોડી જામી. બધાની જોડી નથી હોતી અને હોય છે તો બધાની જોડી જામતી નથી હોતી. જોડી હોય અને ન જામી હોય તો મહાદુઃખદાયી થઈ જાય—પછી તે પતિ-પત્નીની જોડી હોય, ભાઈ-ભાઈની હોય, મિત્ર-મિત્રની હોય કે ગુરુ-શિષ્યની હોય. જોડી જામે તો જ જોડાવું ધન્ય બને, નહીં તો એકાકી—જોડી વિનાના સારા. ઘણી વાર જામેલી જોડી પણ ક્યારે તૂટે તે કહેવાય નહીં. સંબંધોને બગડતાં વાર ન લાગે. સારા માણસોના સંબંધો પણ બગડી જતા હોય છે, તો પછી નબળા માણસોની તો વાત જ શી કરવી?

ગુત્તિલ વૃદ્ધ થયો. મુસિલને રાજગાંધર્વનું પદ લેવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી. સ્વયં ગુત્તિલે જ તેના માટે રાજાને ભલામણ કરી. રાજાએ કહ્યું કે “મુસિલને ઉપગવૈયા તરીકે સ્થાન મળે. મુખ્ય ગવૈયો તો ગુત્તિલ જ રહેશે.” પણ મુસિલ તો મુખ્ય પદનો દાવેદાર હતો. તેણે પૂરા પગાર અને મુખ્ય પદનો દાવો કર્યો. આ તો ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે ગુત્તિલ ખસી જાય અથવા તેને હટાવી દેવાય. જેને પુત્રની માફક બધી વિદ્યા ભણાવી તે જ શત્રુ થયો. ગુત્તિલનું માન અને રોજી બંને જવાનાં થયાં. તેને ચિંતા થઈ.

ઇન્દ્રે પ્રેરણા આપી: “ચિંતા ન કર. રાજ્યસભામાં સ્પર્ધા કર. હું તને સાથ આપીશ.” અંતે બંને વચ્ચે રાજ્યસભામાં સ્પર્ધા થઈ. જે જીતે તે મુખ્ય પદ ઉપર બેસે. બંને પોતપોતાની વીણાઓ લઈને વારાફરતી રમઝટ મચાવવા લાગ્યા. ગુત્તિલે એક પછી એક વીણાના તાર તોડીને પણ વીણા વગાડવા માંડી. મુસિલ તેની દેખાદેખી તેવું કરવા ગયો તો કરી ન શક્યો. વીણા બંધ થઈ ગઈ. તે હારી ગયો. કેટલીક વાર જીવનમાં વ્યક્તિને દૈવી સાથ પણ મળતો હોય છે. આવા વિજયને દૈવી ચમત્કાર જ કહેવાય.

સભાના લોકો ઉશ્કેરાયા અને વિદ્યાદાતા ગુરુની રોજી છીનવી લેવા માગનાર મુસિલ ઉપર તૂટી પડ્યા.

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ! ગુરુદ્રોહ ન કરવો. જેણે ઉપકાર કર્યો હોય તેનો અપકાર ન કરવો.”

પ્રત્યેક ધર્મમાં આહારનિર્ણયનો એક અચૂક વિષય હોય છે. બધા ધર્મોના આહારવિષયક વિધિ-નિષેધો એકસરખા નથી હોતા. આહારની બાબતમાં બૌદ્ધો સૌથી વધુ વ્યાપકતા ધરાવે છે. તેમને ત્યાં કશું જ નિષિદ્ધ નથી. વિશ્વમાં સૌથી વધુ માંસાહાર બૌદ્ધો કરે છે. અહિંસા અને માંસાહારની જુગલબંદી બરાબર જામે છે. તેનું કારણ બુદ્ધ સ્વયં માંસાહારી છે. બુદ્ધ પોતે માંસાહારી હતા. મૂળ વ્યક્તિના આચાર-વિચારોમાંથી બ્લૂપ્રિન્ટ બનતી હોય છે. પ્રત્યેક ધર્મની બ્લૂપ્રિન્ટ તેની કરોડરજ્જુ બનતી હોય છે. તે સમયે સમાનાન્તર જૈનધર્મ પણ પ્રચલિત હતો. આહારની બાબતમાં તે તદ્દન બીજા છેડાનો ધર્મ હતો. તે માંસાદિને તો નિષિદ્ધ માનતો, પણ કંદ-મૂળ અને વનસ્પતિને પણ નિષિદ્ધ માનતો. આહારની બાબતમાં તેના નિષેધો સૌથી વધારે છે અને તે બાબતમાં તેઓ ઘણા ચુસ્ત હોય છે, તેથી તેઓ આહાર બાબતે બુદ્ધની નિંદા કરે તે સ્વાભાવિક છે. આવી જ એક કથા બુદ્ધે ભિક્ષુઓને સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બોધિસત્ત્વે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. મોટા થઈને હિમાલય ગયા અને ત્યાં દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લઈને પાછા વારાણસી આવી નગરમાં ભિક્ષા માટે ફરવા લાગ્યા. એવામાં એક ગૃહસ્થે તેમને પોતાને ઘરે બોલાવીને આસન ઉપર બેસાડી જમવાનો આગ્રહ કર્યો. ગૃહસ્થ દુર્જન હતો તેથી તેણે જાણીકરીને બોધિસત્ત્વના પાત્રમાં માંસ-માછલીનો આહાર પીરસ્યો. બોધિસત્ત્વ કશું બોલ્યા નહીં. ચૂપચાપ બધું જમી લીધું. પછી પેલા ગૃહસ્થે બોધિસત્ત્વને કહ્યું કે “આ માંસ વગેરે તમારા નિમિત્તે જ બનાવ્યું હતું તેથી તેનું પાપ તમને પણ લાગશે.” એમ કહીને તેણે શાસ્ત્રવચન ટાંકી બતાવ્યું. તેના જવાબમાં બોધિસત્ત્વે આમ કહ્યું:

“જે માણસ પોતાની પત્ની કે પુત્રને મારીને અતિથિ-ભિક્ષુને જમાડે તોપણ તે જમનારને પાપ લાગે નહીં.” ત્યારે આહારની બાબતમાં પરસ્પર અત્યંત વિરોધી બે સંપ્રદાયો (જૈન અને બૌદ્ધ) પરસ્પર વિરોધી વલણ ધરાવતા હતા. માંસાહાર જૈનો માટે અત્યંત અસહ્ય આહાર હતો અને બુદ્ધ સ્વયં માંસાહારી હતા. બુદ્ધ અને મહાવીર લગભગ સમકાલીન તો હતા જ, નજીકનજીક રહેનારા એકદેશીય પણ હતા, તેથી બંનેના અનુયાયીઓમાં આહારની ચર્ચા થતી રહે તે સ્વાભાવિક છે. ચર્ચા નિંદાનું રૂપ પણ ધારણ કરી શકે છે અને નિંદા કોઈ વાર કલહનું રૂપ પણ ધારણ કરી શકે છે.

વર્ણભેદથી મુક્ત રહેવાથી અને આહારની ઉદારતા અથવા વ્યાપકતાના કારણે બૌદ્ધધર્મ અડધા વિશ્વ ઉપર ફેલાઈ ગયો. જૈનધર્મ પોતાની કઠોર આહારપદ્ધતિના કારણે ફેલાઈ ન શક્યો.

બૌદ્ધધર્મ કરતાં પણ ઇસ્લામ વધુ વિશાળ બન્યો, કારણ કે તેને ત્યાં મત્સ્ય-માંસ વગેરે આહાર તરીકે માન્ય હતાં જ, પણ તેણે તેને ધાર્મિક (કુરબાનીનું) રૂપ આપ્યું. (બૌદ્ધોને ત્યાં કુરબાની ન હતી) એટલે તેને પવિત્ર પણ બનાવ્યું અને બ્રહ્મચર્યનો ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો. બૌદ્ધો બ્રહ્મચર્યની બાબતમાં ચુસ્ત હતા, તેથી બધા ભિક્ષુઓ બ્રહ્મચારી જ રહેતા, જ્યારે મુસ્લિમોમાં કોઈ ધર્મગુરુ કે ધર્માચાર્ય માટે બ્રહ્મચર્ય જરૂરી ન હતું—એમ કહો કે નિષિદ્ધ હતું. ખરેખર તો અરબીમાં બ્રહ્મચર્યનો પર્યાય જ નથી, તેથી તેમને ત્યાં આહારની વ્યાપકતાની સાથેસાથે સેક્સની પણ વ્યાપકતા હતી, અર્થાત્ માણસ ઘણી પત્નીઓ સાથે પરણીને પણ પરલોક સુધારી શકતો હતો, પરલોક સુધારવા માટે પત્નીત્યાગ કે ગૃહત્યાગ કે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જરૂરી ન હતું. આ વ્યાપકતાએ ઇસ્લામને વિશ્વવ્યાપી બનાવી દીધો, એમ કહી શકાય. આપણે પણ આવું કરવું જ જોઈએ—તેવો આશય નથી, પણ અતિ કઠોર નિયમો અને ખાસ કરીને કુદરતવિરોધી નિયમોથી ધર્મ દ્વારા વ્યાપકતા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી તે સમજવું જરૂરી લાગે છે.

90. સાલક-જાતક

સાધુદીક્ષા અથવા ભિક્ષુદીક્ષા આપનાર અને લેનાર બંને વચ્ચે શ્રદ્ધાનો સંબંધ બંધાતો હોય છે. આ સંબંધના ત્રણ ક્રમ છે: 1. ધર્મશ્રદ્ધા, 2. વ્યક્તિશ્રદ્ધા અને 3. આચારશ્રદ્ધા. આ ત્રણને સમજવા જેવા છે.

1. ધર્મશ્રદ્ધા

ધર્મજ્ઞાનથી ધર્મશ્રદ્ધા થતી હોય છે. ધર્મશાસ્ત્રોના વાચનથી કે શ્રવણથી ધર્મશ્રદ્ધા થતી હોય છે. એટલા માટે લોકો રોજ ધર્મગ્રંથોનો પાઠ કરતા રહે છે. સૌને પોતપોતાના ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રહેતી હોય છે, જે યોગ જ છે. પણ તે જ્યારે ચુસ્ત અને કટ્ટર થઈ જાય ત્યારે તેને સંકીર્ણ અને અસહિષ્ણુ બનાવી દેતી હોય છે, જે વિનાશકારી થઈ શકે છે.

2. વ્યક્તિશ્રદ્ધા

ધર્મજ્ઞાન કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું હોય છે. આવી વ્યક્તિ ધર્મપ્રદાતા બનતી હોય છે અને તે જ વ્યક્તિ મોક્ષ, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ વગેરે પરમ લક્ષ્યનું માધ્યમ પણ બનતી હોય છે, અર્થાત્ તેના વિના તમને સીધેસીધો મોક્ષ ન મળી શકે. આવી વ્યક્તિને લોકો ઋષિ, આચાર્ય, ગુરુ, પયગંબર, ઉસ્તાદ વગેરે નામોથી બોલાવતા હોય છે. એટલે પરમ લક્ષ્ય માટે વચ્ચે કોઈ ને કોઈ માધ્યમ તરીકે કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ હોય છે. આ વ્યક્તિની પાછી પરંપરા પણ ચાલે અર્થાત્ તેની ગાદી ચાલે. ગાદી ઉપર બેસનાર પાસેથી મંત્રદીક્ષા વગેરે લો તો જ ઉદ્ધાર થાય, નહીં તો નહીં. આ રીતે પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ પણ જોડાઈ જાય. કેટલાક ધર્મો તો આવી વ્યક્તિને જ પરમાત્મા માનીને તેને જ પૂજતા થઈ જતા હોય છે. આને વ્યક્તિશ્રદ્ધા અથવા વ્યક્તિપૂજા પણ કહી શકાય.

3. આચારશ્રદ્ધા

પ્રત્યેક ધર્મના માન્ય વિધિ-નિષેધો હોય છે, જે આચારતત્ત્વ બની જાય છે. “આ થાય અને આ ન થાય”—તેવી વ્યવસ્થામાં જ્યારે કઠોરતા આવી જાય ત્યારે ચુસ્તતા આવે. આવા કઠોર પાલનની પણ શ્રદ્ધા હોય છે. આવી શ્રદ્ધાથી તે નિયમો પાળી શકાતા હોય છે. આચારવ્યવસ્થા ઉપરથી શ્રદ્ધા ઊઠી જાય તો નિયમો પાળી શકાય નહીં—કદાચ પાળે તો તે દેખાવ પૂરતા જ પાળે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. બુદ્ધના સમયમાં ભિક્ષુઓના બે ભેદ હતા: મોટા ભિક્ષુઓ જે સ્થવિર કહેવાતા. નાના ભિક્ષુઓ જે શિષ્યો હતા. આવો ક્રમ આજે પણ બધા સંપ્રદાયોમાં હોય જ છે. મોટા ભિક્ષુઓ દીક્ષા આપતા અને પોતપોતાનું મંડળ બનાવતા. આને પેટામંડળ કહેવાય. પેટામંડળ બનાવનારા સ્થવિરોમાં પણ કોની પાસે કેટલા સાધુઓ કે ભિક્ષુઓ છે તેના આધારે તેમનાં માન-પ્રતિષ્ઠા થતાં. જેમ શિષ્યો વધારે તેમ પ્રતિષ્ઠા વધારે, તેથી ઘણી વાર પાત્ર-કુપાત્રનો ભેદ જોયા વિના જ સ્થવિરો ઘણા શિષ્યો બનાવી દેતા. સૌ પોતપોતાનાં નાનાં-મોટાં ટોળાં સાથે રહેતા અને વિચરતા. મોટા ભાગના લોકોમાં ટોળાબુદ્ધિ હોય છે. તે ટોળાથી પ્રભાવિત થતા હોય છે. અહીંથી દંભ અને આડંબર શરૂ થતા હોય છે. પણ મોટાં ટોળાવાળા સ્થવિરોને એક પ્રશ્ન હંમેશાં નડતો—આ ટોળાને સાચવવું કેવી રીતે? બધાને અનુશાસનમાં રાખવા તે બહુ અઘરું કામ થઈ જતું. ઘણી વાર ટોળામાં અનિચ્છનીય ઘટનાઓ પણ ઘટતી, પણ પ્રયત્નપૂર્વક તેને દાબી દેવાતી; કારણ કે પ્રતિસ્પર્ધા ટોળાનાયકો આવી ઘટનાને ચગાવીને બેઠજ્જત કરે.

એક વૃદ્ધ સ્થવિરે એક યુવાનને દીક્ષા આપી ભિક્ષુ બનાવ્યો, પછી તેના ઉપર કઠોર શાસન કરવા લાગ્યા. આખો દિવસ તેને ટોકટોક કરતા રહે, બધાની વચ્ચે તેને ઉતારી પાડે, વારંવાર ગુરુગીરી બતાવે, તેથી શિષ્ય ત્રાસી ગયો. અંતે એક દિવસ તેણે ચીવર અને પાત્ર સ્થવિરને સોંપી દીધાં અને કહ્યું:

“હું જાઉં છું. મારે નિર્વાણ નથી જોઈતું.” એમ કહીને તેણે ચીવર-પાત્ર વગેરે ફેંકી દઈને ચાલવા માંડ્યું. સ્થવિર ચિંતામાં પડી ગયા. તે તેને જવા દેવા માગતા ન હતા, તેથી તેને મનાવવા પાછળ-પાછળ ગયા અને બહુ પ્રેમ બતાવી ખૂબ સમજાવ્યો: “નિર્વાણ દુર્લભ છે. ગુરુનો ત્યાગ ન કરાય.” વગેરે. તેમના સમજાવવાથી પેલો પાછો ફર્યો અને ફરીથી ચીવર-પાત્ર ધારણ કરી લીધાં.

પુત્રમોહ જેવો જ શિષ્યમોહ પણ હોય છે. તેમાં પિતા જેમ પુત્રની પાછળ-પાછળ ફરતો રહે છે તેમ ગુરુ પણ શિષ્યની પાછળ-પાછળ ફરતો રહે છે. તેથી સંન્યાસદીક્ષા વખતે ત્રણ એષણાઓના ત્યાગની વાત કહી છે:

1. લોકૈષણા, 2. પુત્રૈષણા (શિષ્યૈષણા) 3. વિતૈષણા

આ ત્રણના ત્યાગનું નામ જ ખરો ત્યાગ કહેવાય, બાકી બધા ત્યાગ પ્રદર્શન કહેવાય.

ફરીથી ચીવર ધારણ કરાવ્યા પછી સ્થવિરે ફરીથી તેના ઉપર કઠોરતા બતાવવા માંડી. ફરીથી પેલો યુવાન ભિક્ષુ ત્રાસી ગયો. આને ‘ગુરુત્રાસ’ કહેવાય. તેથી પેલો યુવાન ભિક્ષુ ફરીથી વીફર્યો અને ચીવર અને પાત્ર છોડી દઈને ચાલતો થઈ ગયો.

ફરીથી સ્થવિર તેને મનાવવા ગયા, પણ આ વખતે તો તે પાછો ન આવ્યો તે ન જ આવ્યો.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓને એટલા કઠોર આચાર ન પળાવો કે લોકો વિમુખ થઈ જાય. ત્રાસથી નહીં પણ પ્રેમથી આચારપાલન કરાવાય.”

5-3-12

*

91. તિલમુદ્રિત-જાતક

જીવનનાં બે રૂપ છે: 1. સ્વયંભૂ અને 2. ઘડાયેલું. જે સ્વયંભૂ હોય છે તે જન્મજાત હોય છે. જે જન્મજાત હોય છે તે મરણપર્યંત રહે છે. સંતો-મહાપુરુષો જન્મજાત હોય છે બનાવી શકાતા નથી.

બીજું રૂપ ઘડતરથી થતું હોય છે. ઘડતર જન્મજાત નથી હોતું, તે માતા-પિતા, પરિવાર, ગુરુજન વગેરે દ્વારા ઘડાય છે. જે ઘડાયેલો છે તે જ શિક્ષિત કહેવાય. ઘડતરનાં ત્રણ ક્ષેત્ર હોય છે: 1. મોરલ-ક્ષેત્ર 2. સભ્યતા-ક્ષેત્ર અને 3. પરમાર્થ-ક્ષેત્ર.

1. મોરલ-ક્ષેત્ર

મોરલ એટલે વ્યક્તિની નીતિમત્તાની મક્કમતા. આ મોરલનાં પણ મુખ્યતઃ બે ક્ષેત્રો છે: 1. મની-મોરલ અને 2. સેક્સ-મોરલ. મની-મોરલ એટલે ધન-મોરલ. કોઈનું પણ અનીતિનું કે અણહકનું ધન ન લેવું, તે ધનમોરલ કહેવાય. સેક્સ-મોરલ એટલે પરસ્ત્રી કે પરપુરુષને જોઈને કે સંપર્કમાં આવીને કામાસક્તિ ન કરવી તે કામ-મોરલ કહેવાય. જેનામાં આ બંને મોરલ હોય તે મહાપુરુષ કહેવાય. લોકભાષામાં કહેવત છે કે “જે હાથનો ચોખ્ખો હોય અને આંખનો ચોખ્ખો હોય તે દરિદ્ર હોય તોપણ મહાન હોય.” જે હાથનો અને આંખનો બંનેનો લુચ્ચો હોય તે ઊંચી જ્ઞાતિનો હોય તોપણ નીચો કહેવાય અને ધનવાન હોય તોપણ તિરસ્કૃત થાય.

જેનામાં જન્મજાત ઉચ્ચ ગુણો હોય છે તેનું ઘડતર આ બે મોરલ દ્વારા બચપણથી જ માતા-પિતા, ગુરુજનો કરતાં હોય તો તે દૃઢ મોરલવાળો થઈ શકે. આ સર્વોચ્ચ ઘડતર કહેવાય. આ કામ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોથી આવે.

2. સભ્યતા-ક્ષેત્ર

બીજું ઘડતર સભ્યતા-ઘડતર કહેવાય. સભ્યતા એટલે વાતચીત કરવી, બેસવું, ઊઠવું, આવવું-જવું વગેરે તમામ વ્યવહારોમાં વ્યક્તિની ઉત્તમતા, મીઠાશ, નમ્રતા વગેરે ગુણોનું દેખાવું તે. જે લોકો સભ્ય નથી હોતા તેમનો વ્યવહાર તોછડાઈભર્યો, હલકો, તુચ્છ, અહંકારી, અરુચિકર હોય છે. તેમના પ્રત્યે અણગમો થઈ આવતો હોય છે. ઘડાયેલો માણસ વંદન કરે, નમ્રતાથી—મીઠાશથી બોલે. યોગ્ય જગ્યાએ બેસે. યોગ્ય સમયે જ આવે અને જાય. સ્વીકૃતિ વિના કોઈના ઘરે કોઈ ચીજને અડે નહીં, વગેરે. પહેરવેશ, ભાષા અને મૃદુ વ્યવહાર સભ્યતાની નિશાની કહેવાય.

3. પરમાર્થ-ઘડતર

કોઈ બીજાનું કામ કરી છૂટવું તેવી વૃત્તિ પરમાર્થ કહેવાય. કોઈનું કશું કામ કરવું જ નહીં, કામ બગાડવું તે સ્વાર્થવૃત્તિ અથવા હીનવૃત્તિ કહેવાય. સેવાભાવના બચપણથી જ ઘડતર દ્વારા આવતી હોય છે. જે ઘરમાં સેવાભાવનાં કાર્યો થતાં હોય અને સેવાભાવી થવાની પ્રેરણા અપાતી હોય ત્યાં સેવાનું ઘડતર થતું હોય છે. જ્યાં બધાં જ સ્વાર્થવૃત્તિનાં ભેગાં થયાં હોય ત્યાં સ્વાર્થવૃત્તિનું ઘડતર થતું હોય છે, પરમાર્થજીવન જીવતો માણસ સૌને પ્રિય લાગે છે, જ્યારે સ્વાર્થી માણસ સૌનો અણગમો વહોરતો હોય છે.

આ ત્રણ ઘડતરોથી જે ઘડાયો હોય તેનું જીવન ધન્ય થઈ જાય.

હવે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ઘડતરમાં બાળક સાથે તાડનપ્રયોગ અર્થાત્ બળપ્રયોગ કરાય કે નહીં? દંડ અપાય કે નહીં? ઘડતરમાં બે તત્ત્વો ખાસ મહત્ત્વ ધરાવતાં હોય છે: 1. કુટેવો અને 2. સુટેવો. કુટેવો આપોઆપ સહજ રીતે આવતી હોય છે, જ્યારે સુટેવો ઘડતરથી આવતી હોય છે. કુટેવો અપાર છે: ગમે ત્યાં થૂંકવું, ગમે ત્યાં કચરો નાખવો, જોરજોરથી બોલવું, લાઈન તોડવી, ચોરી કરવી, નિંદા કરવી, સ્વીકૃતિ વિના ચીજ લઈ લેવી, વંદન ન કરવાં, વગેરે વગેરે કુટેવો હોય છે. કુટેવોથી વ્યક્તિ કદરૂપી લાગતી હોય છે. આવી અનેક કુટેવો દંડ દ્વારા પણ છોડાવવી પડતી હોય છે. માત્ર ઉપદેશથી છૂટે તો સારું, પણ ઉપદેશમાત્રથી સફળતા ન મળે તો દંડ પણ દેવો જોઈએ. માનો કે કોઈ બાળક બીડી, તમાકુ, ગુટકા વગેરેનું સેવન કરતો થઈ ગયો હોય તો તેને આવી કુટેવથી છોડાવવા બધા પ્રયોગો કરવા જોઈએ, જેમાં દંડ પણ ખરો!

સુટેવો, સંસ્કારથી આવતી હોય છે. સંસ્કારો વારંવાર નાખવા પડતા હોય છે. બાળકને વંદન કરતાં શિખવાડવું, તેને યોગ્ય રીતે બેસતાં-

ઊઠતાં શિખવાડવું, મૃદુ ભાષા બોલતાં શિખવાડવું વગેરે આ બધા સંસ્કારો છે. સંસ્કારી વ્યક્તિ સારી લાગે. તે લોકોનું મન જીતી લે. આ ઘડતર કહેવાય.

કુટેવોથી મુક્ત હોય અને સુટેવોથી સજ્જ હોય તે ઘડાયેલો માણસ કહેવાય. ઘડાયેલું રાષ્ટ્ર જ મહાન રાષ્ટ્ર હોય. અણઘડ—અસભ્ય રાષ્ટ્ર કદી મહાન ન થઈ શકે. અનુશાસન અને આદર્શો વિના વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્ર મહાન થઈ શકે નહીં. આ બંને તત્ત્વો પરિવારમાંથી, સમાજમાંથી અને પૂરી પ્રજામાંથી આવતાં હોય છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે એક કોધી ભિક્ષુ વિશે ચર્ચા નીકળી. ભિક્ષુ બહુ કોધી સ્વભાવનો હતો. સાધુ કે ભિક્ષુ થવાથી સ્વભાવ સુધરી જતો નથી. જન્મજાત જે સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ હોય છે તે જ વધે છે.

કોધના ત્રણ પ્રકાર હોય છે: 1. પોતાનું ધાર્યું ન થવાથી, 2. પોતાનું અપમાન થવાથી અને 3. અન્યાય-અત્યાચારને જોઈને થનારો કોધ.

1. માણસમાત્ર પોતાનું ધાર્યું કરવાની ઈચ્છા ધરાવતો હોય છે. જો તેમ ન થાય અને તેમાં કોઈ આડું આવે તો તેના ઉપર કોધ થાય. પણ જો માણસ ભક્ત હોય તો પોતાના ધાર્યા કરતાં પ્રભુના ધાર્યાને વધુ મહત્ત્વ આપે, તો કોધ ન થાય અથવા ઓછો થાય. જો માણસ ગુરુભક્ત કે પિતૃભક્ત અથવા અનુશાસિત સેવક હોય, તો ઉપરના માણસોનું ધાર્યું કરવામાં તેને કોધ ન આવે.

2. અપમાનથી વ્યક્તિને કોધ ચઢતો હોય છે. અપમાન ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે: 1. સીધેસીધું ગાળો કે અપશબ્દો બોલીને. 2. દુર્વ્યવહાર કરીને અને 3. ઉપેક્ષા કરીને. જેમ કે આવકાર ન આપવો, ઊભા થઈને વંદન કરીને યોગ્ય માન ન આપવું, બેસી રહેવું, આડું જોવું, નિમંત્રણ ન આપવું, વગેરે. આ બધાંના કારણે વ્યક્તિ પોતે અપમાનિત થઈ હોય તેવું અનુભવતી હોય છે અને પછી તેને કોધ થતો હોય છે.

3. અન્યાય-અત્યાચાર થતો જોઈને, કોઈ અબળા ઉપર કોઈ ગુંડો અત્યાચાર કરતો હોય અથવા કોઈ ગરીબ માણસના ઉપર કોઈ માથાભારે માણસ અન્યાયપૂર્વકનો અત્યાચાર કરતો હોય ત્યારે વીર—ભડવીર વ્યક્તિને જે કોધ આવે તેને ‘મન્યુ’ કહેવાય. આવો કોધ ઈશ્વરીય ગુણ કહેવાય. તે જરૂરી છે. આવા સમયે પણ જેને કોધ ન આવે તે નમાલો કહેવાય—પછી ભલે ને તે ઊંચી કક્ષાનો જ્ઞાની કે યોગી કહેવાતો હોય, તે નમાલો જ કહેવાય. ખરેખર તો આવા સમયે ચૂપચાપ બેસી રહેનારા જ્ઞાની કે યોગી નથી હોતા પણ બીકણ હોય છે. તેમની બીકણવૃત્તિને તેઓ જ્ઞાની કે યોગીપણાના અંચળામાં સંતાડી દેતા હોય છે. મન્યુ રોજરોજ આવતો નથી, પણ જ્યારે ઘોર અન્યાય અને અત્યાચાર થતા હોય છે ત્યારે જ આવે છે. જે વ્યક્તિ કે પ્રજાને યોગ્ય સમયે મન્યુ નથી પ્રગટતો તે નમાલી અને લુચ્ચી થઈ જતી હોય છે. નમાલાપણાને લુચ્ચાઈ સાથે સારો મેળ જામતો હોય છે. તેવા માણસો કાયર શેતાન બની જતા હોય છે—ભડવીર થવાની જગ્યાએ પાછળથી છોતરીને ઘા કરનારા થતા હોય છે.

હાં, તો પેલો ભિક્ષુ બહુ કોધી સ્વભાવનો હતો. કોધી સૌને અપ્રિય થતો હોય છે. કોધનું ઢાંકણ ઉદારતા અને નિખાલસતા હોય છે. જો આ ન હોય તો-તો તે વધુ તિરસ્કૃત થતો હોય છે. બધા ભિક્ષુઓ તેની નિંદા કરતા હતા. બુદ્ધે કહ્યું: “આ ભિક્ષુ ગયા જન્મે પણ આવો જ કોધી હતો.” એમ કહીને કથા સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તનું રાજ્ય ચાલતું હતું. તેનો બ્રહ્મદત્તકુમાર નામનો રાજકુમાર હતો. રાજાએ તેને તક્ષશિલામાં વિદ્યા ભણવા મોકલ્યો. ત્યારે તક્ષશિલા વારાણસી કરતાં પણ મોટી વિદ્યાનગરી હતી. વિદ્યાપીઠના આચાર્યે તેને પોતાના પુત્રની માફક ઘરમાં રાખીને ભણાવ્યો. આચાર્ય રોજ તેને પોતાની સાથે નદીએ નાહવા લઈ જતા. એક વાર રસ્તામાં એક વૃદ્ધાએ તલ સૂકવ્યા હતા તેમાંથી પૂછ્યા વિના જ મુઠ્ઠી ભરીને તેણે તલ લીધા અને ખાધા. ઘણાને આવી કુટેવ હોય છે. તેઓ ગમે તેના ઘરમાંથી, દુકાનમાંથી અને ખેતરમાંથી પૂછ્યા વિના જ ગમે તે વસ્તુ ઉપાડી લેતા હોય છે. આ કુટેવ કહેવાય.

વૃદ્ધા કાંઈ બોલી નહીં. રાજકુમારે બીજા દિવસે પણ મુઠ્ઠી ભરીને તલ લીધા તોપણ વૃદ્ધા કશું બોલી નહીં. “હશે! છોકરો છે ખાવા દો.”-એમ મોટું મન રાખ્યું. તેણે ત્રીજા દિવસે પણ તલ લીધા. હવે વૃદ્ધાથી સહન ન થયું, તેથી તેણે આચાર્યને ફરિયાદ કરી: “આ છોકરો રોજ મારા તલ ચોરે છે.” આચાર્યને ગુસ્સો આવ્યો. તેમણે રાજકુમારની પીઠ ઉપર ત્રણ ડંડા મારી દીધા. “રાજકુમાર થઈને ચોરી કરે છે?” રાજકુમાર ત્યારે તો ન બોલ્યો પણ મનમાં ડંખ રાખી લીધો. “બદલો લઈશ!”—તેવી વૃત્તિ રાખી. હિતકારી વડીલો અને ગુરુજનોએ આપેલા દંડનો ડંખ ન રખાય. આવા દંડને કૃપાપ્રસાદ જ ગણાય, જેથી બાળક કુટેવોથી મુક્ત થાય. જીવનઘડતરમાં આવી શિક્ષા જરૂરી

છે.

પછી તો રાજકુમાર રાજા બન્યો. તેણે બદલો લેવા આચાર્યને વારાણસી બોલાવ્યા. આચાર્યને જોઈને રાજાનો ક્રોધ ભડકી ઊઠ્યો, “આ માણસે મને ત્રણ દંડા માર્યા હતા. હવે આજે હું તેની કેડ ભાંગી નાખીશ.” આમ વિચારીને તે આક્રમણ કરવા જતો હતો ત્યાં આચાર્ય વાતને સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું: “ઊભો રહે, તું આર્ય છે. અનાર્યપણું તને ન શોભે.” એમ કહીને આર્યના ચાર અર્થ બતાવ્યા: “ચાર પ્રકારના આર્યો હોય છે:

પ્રથમ આર્ય તેને કહેવાય જે આચાર-આર્ય હોય, અર્થાત્ જેના આચારો શ્રેષ્ઠ હોય. સદાચારથી આર્ય કહેવાય.

બીજો આર્ય દર્શન-આર્ય હોય છે. દર્શન-આર્ય તેને કહેવાય જે દર્શનથી સદ્ગૃહસ્થ—ભદ્રપુરુષ દેખાતો હોય.

ત્રીજો લિંગ-આર્ય હોય છે, જેમકે ભિક્ષુ, સાધુ વગેરેનો પૂજ્ય વેશ ધારણ કર્યો હોય તે લિંગ-આર્ય કહેવાય.

ચોથો જ્ઞાન-આર્ય હોય છે. જે જ્ઞાની હોય તેને જ્ઞાન-આર્ય કહેવાય.

હે કુમાર! તારા આર્યત્વની રક્ષા કરવા માટે મેં તને ચોરીની કુટેવથી મુક્ત કરવા દંડ દીધો હતો. જો દંડ ન દીધો હોત તો તું રોજ ચોરી કરતો થઈ જાત અને પછી મોટીમોટી ચોરીઓ પણ કરત. માટે તારા આર્યત્વના રક્ષણ માટે દંડ જરૂરી હતો. તું મારો શત્રુ ન હતો, પુત્ર જ હતો.” વગેરે. આચાર્યની વાતનું સમર્થન મંત્રીઓ વગેરે સૌએ કર્યું તેથી રાજાનો ક્રોધ શમી ગયો. તેણે ક્ષમા માગી. મોટો અનર્થ અટકી ગયો. આચાર્યને રાજપુરોહિત બનાવી સન્માનિત કર્યા.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, આચાર્ય તો હું જ બોધિસત્ત્વ હતો, અને પેલો રાજકુમાર આ ભિક્ષુ હતો. ઉપકારનો બદલો અપકારથી અપાય નહીં. તે મહાપાપ કહેવાય.”

ગૃહત્યાગ કર્યા પછી આવાસનો પ્રશ્ન ઊભો થાય જ છે. હવે રહેવું ક્યાં અને ખાવું શું? આ બે મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય તો જ ત્યાગી જીવન શાંતિદાયક થઈ શકે. જેના આવાસ અને આહારના પ્રશ્નો ઉકેલાયા ન હોય તે કદી સુખી ન હોય. ત્યાગીઓના આવાસ-આહાર માટેનો પ્રશ્ન કેટલાક ધર્મોએ ધાર્મિક રીતે ઉકેલ્યો હોય છે. તેઓ મઠ, સંઘારામ, ઉપાશ્રય અને આશ્રમ જેવી વ્યવસ્થા કરીને પોતપોતાના ત્યાગીઓને આવાસપ્રદાન કરતા હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં સૌના માટે ભિક્ષાવૃત્તિ એ આહારનો ઉકેલ હતો. આજે પણ હજી કેટલાક ત્યાગીઓ ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને આહારનો પ્રશ્ન ઉકેલતા રહે છે. પણ ભિક્ષુકો વધી જવાથી અને સાચા-ખોટાનો ભેદ કરવો કઠિન થઈ જવાથી ભિક્ષાવૃત્તિથી આહાર મેળવવો કઠિન થવા લાગ્યો. એટલે મઠો, આશ્રમો, સંઘારામો વગેરે ત્યાગીઓનાં આવાસસ્થાનોમાં રસોડાં શરૂ થયાં. ધર્મસ્થાનમાં જ રસોઈ બને અને સૌ જમે. જમવાનું સરળ થઈ ગયું. કાળે કરીને પછી તો માત્ર ત્યાગીઓ માટે જ નહીં, ગૃહસ્થો માટે પણ જમવાની વ્યવસ્થા થવા લાગી. ત્યાગીઓ અને ગૃહસ્થો બંને જમે. કેટલાક લોકોએ રસોડાને આવકનું સાધન બનાવી દીધું! તેથી તેમાં કક્ષાઓ પાડી દીધી. જેવી ભેટ તેવું જમવાનું. V.V.I.P., VIP, ચાલુ અને સામાન્ય—એમ ચાર પ્રકારનાં રસોડાં ચલાવતા થયા. ધર્મસ્થાનો વ્યાપારિક કેન્દ્રો બની ગયાં. ત્યાગસંસ્થા ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગઈ!?

ત્યારે બુદ્ધ ભિક્ષુઓ નવાનવા હતા. થોડા દિવસ તો વૈરાગ્યના ઊભરામાં ત્યાગી જીવન જિવાય, પણ પછી ઊભરો મંદ થયા પછી સગવડો શોધવાની શરૂ થાય. સગવડો સૌને ગમતી હોય છે. આવાસ અને આહારની સગવડો સર્વાધિક પ્રાથમિક હોય છે. ત્યારે બુદ્ધ અગ્રાવત્ ચૈતન્યમાં વિહાર કરતા હતા. તે સમયે એક કુટિકાર શિક્ષાપદ નામના ભિક્ષુ માટે તેમણે આવી કથા કહી. આ ભિક્ષુ વિહાર કરી-કરીને થાક્યો હતો, તેથી એક કુટિયા બનાવીને સ્થાયી રહેવા માગતો હતો. કુટિયા બનાવવા માટે તેણે લોકો પાસે આદમી, ધન અને અન્ય સામગ્રી માગવા માંડી. જે મળે તેની પાસે માગમાગ કરે, “આ આપો અને તે આપો.” આમ માગ્યા જ કરે. તેની માગણી કદી પૂરી જ ન થાય.

ત્યાગીઓના ત્રણ પ્રકાર હોય છે: કદી પણ કોઈની પાસે કશું ન માગનારો, બીજો સહજ રીતે જે આવી મળે તેમાં સંતોષ કરનારો, ત્રીજો ઘરેઘરે ફરી-ફરીને હઠપૂર્વક માગનારો. આ ત્રીજો વર્ગ ત્રાસદાયી થઈ જતો હોય છે. તે એમ માની બેઠો હોય છે કે ત્યાગી થયા એટલે માગ્યા જ કરવાનું. પરિણામે તેમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ જતી હોય છે.

પછી તો એવું થયું કે પેલા ભિક્ષુને જોતાં જ લોકો ભાગી જતા. તેને આવતો જોઈને લોકો ઘરનાં બારણાં બંધ કરી દેતા. જાણે કોઈ લપ હોય તેમ તેનાથી દૂર ભાગતા. સાધુઓ ત્રણ પ્રકારના હોય છે: 1. લપિયા, 2. જપિયા અને 3. તપિયા.

લપિયા લપરૂપ થઈને લોકોને વળગતા હોય છે. તેનાથી બચવા લોકો દૂર રહેતા હોય છે. જપિયા જપ કરતા રહે છે. જપમાં મહાન શક્તિહોવાથી પ્રથમ તો તેમને તૃપ્તિ અનુભવાય છે, તેથી તે જે હોય તેમાં જ તૃપ્ત રહે છે. તૃપ્તની પાસે લોકો જવા માટે આકર્ષાય છે. ત્રીજા તપિયા હોય છે, જે તપ કરતા રહે છે. સાચું તપ વગર માગ્યે ઢગલો કરાવતું થઈ જતું હોય છે. જપ અને તપ ભેગાં થાય તો આપોઆપ સામગ્રીનો ઢગલો થયા કરે. પણ જપ-તપ કરનારા મળવા દુર્લભ.

લપિયા ભિક્ષુનો એવો કુપ્રભાવ પડ્યો કે પછી તો સાધુ કે ભિક્ષુ- માત્રને જોઈને લોકો દૂર ભાગવા લાગ્યા—જાણે કે બધા જ આવા લપિયા હશે તેવી છાપ પડી ગઈ.

એક વાર ભિક્ષુ મહાકાશ્યપ આવી ગયા, પણ ભિક્ષા માટે લોકોનો ઉમળકો ન જોયો, તેમને નવાઈ લાગી: “આ ગામ તો પહેલાં બહુ જ ઉમળકાભેર ભિક્ષા આપતું હતું. હવે આવું કેમ થઈ ગયું હશે?” પછી તપાસ કરતાં ખબર પડી કે એક માગણ ભિક્ષુએ છાપ બગાડી નાખી છે. તે બધાની પાસે માગમાગ કરે છે તેથી લોકો ભિક્ષુઓથી વિમુખ થઈ ગયા છે.

બુદ્ધે કહ્યું કે “ભિક્ષુઓ, માગમાગ ન કરવું. જે મળે તેમાં જ સંતોષ કરવો.”

ત્યાગી જીવન દાનજીવી હોય છે. ચાહે સાધુ હોય કે ભિક્ષુ હોય, જે હોય તે, ભક્તોનાં દાન ઉપર તેમનું જીવન ચાલતું રહે છે. દાનજીવી વર્ગના હાથમાં જ્યારે ધર્મશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આવી જાય, અર્થાત્ તે ધર્માચાર્ય પણ થઈ જાય તો તેની વ્યાખ્યા સ્વવર્ગીય દાનલક્ષી થઈ જાય, અર્થાત્ બધું દાન પોતાની તરફ વાળી દેવાનો પ્રયત્ન થાય. એ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે સ્વવર્ગીય દાનનો મહિમા વધારવામાં આવે. તેથી તેવો મહિમા પણ તે જ વધારે. આવી વ્યાખ્યાના કારણે ભારતનાં દાન બ્રાહ્મણ પુરોહિતોએ પોતાના તરફ વાળી દીધાં, સાધુ-ભિક્ષુઓએ પોતાની તરફ વાળ્યાં. કેટલાક લોકોએ આવાં શ્રદ્ધાદાન ભગવાનના ભોગો તથા શણગારો તરફ વાળ્યાં. આમ સૌએ પોતપોતાના શ્રદ્ધાળુ અનુયાયીઓનાં શ્રદ્ધાદાન પોતપોતાની તરફ વાળવાનો ભરચક પ્રયત્ન કર્યો. આના પરિણામે લગભગ પ્રત્યેક ધર્મ-સંપ્રદાયમાં એક બહુ મોટો દાનજીવી વર્ગ તૈયાર થઈ ગયો. આ દાનજીવી વર્ગ પૂજ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત પણ થયો, પણ દાનનો પ્રવાહ માનવતા તરફ વાળનારો કોઈ ન થયો—અથવા ઓછા થયા; તેથી ખરેખરા ભૂખ્યા તો ભૂખ્યા જ રહ્યા અને ધરાયેલા વધુ ધરાવનારા મળ્યા!

જ્યા બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે સારિપુત્ર સ્થવિર વિશે એક કથા કહી.

ત્યારે શ્રાવસ્તીનગરીમાં હજારો ભિક્ષુઓ ચાતુર્માસ કરતા હતા, અર્થાત્ વર્ષાકાળમાં વિહાર બંધ કરીને એક જ જગ્યાએ રહેતા હતા. તેથી રોજ ભક્તજનો પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે ભિક્ષુઓને પોતાને ઘેર જમવા લઈ જતા. ભોજક યજમાન ધર્મઘોષ ભિક્ષુને કહેતો કે “મારે ઘેર પાંચ, દશ, વીસ, સો, પાંચસો ભિક્ષુ મોકલો.” અને તે પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા થઈ જતી.

શ્રાવસ્તીમાં એક વૃદ્ધા રહેતી હતી. તેને પણ ભિક્ષુને જમાડવાની ઇચ્છા થઈ. તે દરિદ્ર હતી, તેની શક્તિ ન હતી, તોપણ ધર્મઘોષ પાસે જઈને તેણે કહ્યું કે “મારે એક ભિક્ષુને જમાડવો છે. મારે ઘેર એક ભિક્ષુને મોકલજો.” સામાન્ય રીતે દાનભોજી શ્રીમંતોને ત્યાં જમવાની વધુ ઇચ્છા રાખતા હોય છે, જ્યાં ઉત્તમ આહારવ્યવસ્થા હોય. દરિદ્રને ત્યાં જવાની તૈયારી ઓછી હોય. ધર્મઘોષે કહ્યું: “માતાજી, બધા ભિક્ષુઓ તો જમવા ચાલ્યા ગયા છે. હવે માત્ર એક જ ભિક્ષુ રહી ગયા છે, તે છે સ્થવિર સારિપુત્ર. તમે તેમને જ લઈ જાઓ.” સ્થવિર સારિપુત્ર સૌના નેતા હતા. તેમને જમાડનારા અનેક શ્રીમંતો હાથ જોડીને ઊભા રહેતા. હવે તે આવી વૃદ્ધા અને પાછી દરિદ્ર—તેને ઘરે કેમ જશે? પણ સારિપુત્ર ગયા અને વૃદ્ધાને ઘેર જે કાંઈ લુખ્ખુંસુકું હતું તે પ્રેમથી જમ્યા. તૃપ્તિ બે પ્રકારની હોય છે: 1. અન્નતૃપ્તિ અને 2. ભાવતૃપ્તિ. સારીસારી વાનગીઓ પીરસવામાં આવે તો તેનાથી અન્નતૃપ્તિ થાય. પણ અતિશય પ્રેમ અથવા શ્રદ્ધાથી જમાડવામાં આવે તો તેનાથી ભાવતૃપ્તિ થાય. અન્નતૃપ્તિ કરતાં ભાવતૃપ્તિ ઘણી સુખદાયી હોય છે. કેટલીક વાર વાનગીઓ ઘણી હોય પણ ભાવ વિનાની હોય. ભાવહીન ભોજન સ્વમાનીને વિષ જેવું લાગે, તો કેટલીક વાર વાનગીઓ ઓછી હોય પણ ભાવ ઘણો હોય. ભાવભર્યું લુખ્ખું ભોજન પણ અમૃત જેવું લાગે—પણ સાચા સંત હોય તો.

વૃદ્ધાના લુખ્ખા ભોજનથી સારિપુત્રને ઘણી તૃપ્તિ થઈ. રાજાને ખબર પડી. તેણે વૃદ્ધાને અન્નવસ્ત્રાદિ અને ધન મોકલ્યાં. નગરશેઠે પણ મોકલ્યાં. સૌએ તેની કદર કરીને તેના ઘરમાં અન્ન-વસ્ત્ર, ધનાદિના ઢગલા કરી દીધા. દરિદ્ર વૃદ્ધા ધનવાન થઈ ગઈ!

બુદ્ધે કહ્યું: “સારિપુત્ર મહાન સ્થવિર છે. તેમનાં જ્યાં પગલાં પડે ત્યાં દરિદ્રતા રહે નહીં.” એમ કહીને સારિપુત્રની એક જૂની કથા પણ સંભળાવી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને બોધિસત્ત્વ વણિક કુળમાં પેદા થયા હતા. તે ઘોડા વેચવાનો ધંધો કરતા હતા. બોધિસત્ત્વની માફક એક બીજો વાણિયો પણ ઘોડાનો વેપાર કરતો હતો. આ વેપારી વારાણસીમાં વેચવા 500 ઘોડાઓ લઈને નીકળેલો. તેણે રસ્તામાં એક વિશાળ મકાનમાં રાતવાસો કર્યો. આ મકાનમાં પહેલાં એક બહુ મોટા શેઠ રહેતા હતા. તેમની ઘણી જાહોજલાલી હતી, પણ કાળાંતરમાં બધું પાપમાલ થઈ ગયું. હવે માત્ર એક ડોશીમા જ આ વિશાળ ભવનમાં રહેતાં હતાં. ચઢતી અને પડતીનું નામ જ જીવન છે. કોઈનું જીવન વર્ષો સુધી એકધારું વીતતું નથી. ચઢ-ઊતર થયા જ કરતી હોય છે. આમ શાથી થતું હોય છે તેનું નિશ્ચિત કારણ કહેવું કઠિન હોય છે, પણ આવું થાય છે ખરું. જાહોજલાલી પછી ભંગાર દશા બહુ દુઃખદાયી હોય છે. એકલી વૃદ્ધા આજીવિકા માટે

પોતાના ભવનના પ્રાંગણને ઘોડા વેચનારાઓને ભાડે આપતી, તેમાં ઘોડાવાળા રાતવાસો રહેતા અને સવાર થતાં પાછા આગળ ચાલ્યા જતા. પેલો વેપારી પણ પોતાના 500 ઘોડાઓ સાથે રાત રહ્યો. રાતમાં તેની ઘોડીએ એક સુંદર વછેરાને જન્મ આપ્યો. બે દિવસ રહીને તે જ્યારે વારાણસી તરફ ચાલવા મંડ્યો તો ભાડા પેટે પેલો વછેરો ડોશીમાને આપી દીધો. ડોશીને વછેરો બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યો. તે તેને પુત્રની માફક ઉછેરવા લાગી. સંતાન વિનાની સ્ત્રીઓ પોતાનું વહાલ પ્રાણીઓ ઉપર પણ ઢોળતી હોય છે. માણસને પાછલી જિંદગીમાં કોઈ ને કોઈ સહારો જોઈએ. સહારા વિનાની એકાકી સ્ત્રીઓ બહુ દુઃખી થતી હોય છે. આ દુઃખ વેક્યુમનું હોય છે. માણસને ખાલીપણું મારી નાખતું હોય છે. જેમને બોલવા, ચાલવા, હસવા, ખેલવા, લડવા અને ઝઘડવા કોઈ જ નથી હોતું તે ખાલીપાનો શિકાર થઈ જતાં હોય છે. ખાલીપો વ્યક્તિમાં હતાશા અને નીરસતા પેદા કરે છે. પેલી વૃદ્ધા આખો દિવસ પેલા વછેરાને જોયા કરતી, રમાડ્યા કરતી, વાતો કરતી અને સમય પસાર થઈ જતો. ખાલીપામાં સમય ઘણો લાંબો થઈ જતો હોય છે—કેમે કરીને વીતતો જ નથી.

એક વાર બોધિસત્ત્વ પણ પોતાના 500 ઘોડાઓ લઈને તે જ ભવનમાં રાત રહ્યા. તેમણે આ વછેરાને જોયો. તે અશ્વપારખુ હતા. તેમણે જોયું કે આ વછેરો મહાન અશ્વ છે. પશુ-પક્ષી અને માણસનાં પણ લક્ષણો હોય છે. જેને લક્ષણો જોતાં આવડે તે ઝવેરી કહેવાય. બોધિસત્ત્વે ડોશીમાને વછેરો વેચાતો આપવાની વાત કરી, પણ ડોશી માની નહીં. તેણે કહ્યું, “આ તો મારો દીકરો છે. ક્યાંય દીકરો વેચાતો હશે?” પણ બોધિસત્ત્વે તેને ખૂબ સમજાવી કે “આ વછેરાનું ભવિષ્ય અહીં નથી, તેનું ભવિષ્ય તો કોઈ રાજા-મહારાજાની સવારીમાં છે. તેને અહીં ગોંધી રાખીશ તો તેનું જ અહિંત થશે.” કેટલીક વાર અતિમોહના કારણે માતા-પિતા વગેરે પોતાનાં સંતાનોનો વિકાસ રૂંધી નાખતાં હોય છે. ઉંમરલાયક થતાં જ તેમને ઘરબહાર સાહસ કરવા દેશ-વિદેશ મોકલવાં જ જોઈએ.

અંતે ડોશીમાએ છ હજાર રૂપિયામાં વછેરો બોધિસત્ત્વને વેચી દીધો, પણ જ્યારે બોધિસત્ત્વ વછેરો લઈને ચાલવા લાગ્યા ત્યારે ડોશીમા અને વછેરો બંને ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યાં. જેના વિયોગથી વ્યથા થાય તેને પ્રેમ કહેવાય. કેટલીક વાર વિકાસ કરવા માટે પ્રેમનું બલિદાન પણ આપવું જરૂરી થઈ જતું હોય છે. જે આવું નથી કરી શકતા તે ઘરકૂકડી થઈને ઠીંગણા જ રહી જતા હોય છે.

વછેરો મૂંગું પ્રાણી કહેવાય. તે અનિચ્છાએ પણ બોધિસત્ત્વની સાથે ગયો, પણ કેટલાય દિવસ સુધી તેણે કશું ખાધું નહીં. બીજી તરફ ડોશીમાના જીવનમાં પણ ફરીથી ખાલીપણું આવી ગયું. તે પણ વછેરાના વિયોગમાં ઝૂરવા લાગ્યાં. વિયોગમાં ઝુરાવે તે પ્રેમ કહેવાય. કેટલીક વાર પ્રેમનું બલિદાન કર્તવ્યવેદી ઉપર આપવું જરૂરી થઈ જતું હોય છે.

અંતે આ વછેરો મોટો અશ્વ થયો. બોધિસત્ત્વે તેને ખૂબ કેળવ્યો, પછી એક સમ્રાટના ત્યાં તેને વેચી દીધો. સમ્રાટે તેને પોતાની સવારી માટે સર્વોત્તમ સ્થાને રાખ્યો અને વેપારીને અડધું રાજ્ય આપ્યું. આ રીતે સારિપુત્રનાં પગલાંથી રાજદરબાર ખૂબ ખીલી ઊઠ્યો. સારું માણસ કે સારું જાનવર પણ જ્યાં જાય અને રહે ત્યાં બધું મંગળ થતું હોય છે. બુદ્ધે વાત પૂરી કરી.

વ્યક્તિનો સૌથી મોટો ગુણ કૃતજ્ઞતા અને સૌથી મોટો દોષ કૃતદ્વન્તા હોય છે. કૃતજ્ઞતાનો અર્થ થાય છે પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારને હંમેશાં યાદ રાખવો અને કૃતદ્વન્તાનો અર્થ થાય છે પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારોના બદલામાં તેનું જ ભૂંડું કરવું અથવા ઉપકારોને ભૂલી જવા. કોઈની પણ ખાનદાનીનું માપ તે તેના ઉપકારોને સમય-સમય ઉપર કેટલા યાદ કરે છે તેના આધારે કાઢી શકાય અને કોઈની નીચતાનું માપ તે પોતાના ઉપકારક ઉપર કેટલો અપકાર કરે છે તેના આધારે કાઢી શકાય.

બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરતા હતા ત્યારે આ વાત કરી:

ત્યારે વારાણસીમાં દેવદત્તનું રાજ્ય ચાલતું હતું. બોધિસત્ત્વ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યા હતા. તેમનું નામ હતું તિરીટવચ્છ. તેમણે તક્ષશિલા જઈને બધી વિદ્યાઓ શીખી અને ઋષિ-દીક્ષા ગ્રહણ કરી, પછી હિમાલયમાં જઈને ફળ, મૂળ અને કંદ ખાઈને જીવનનિર્વાહ કરવા લાગ્યા. તપસ્યા પરાવલંબી ન હોવી જોઈએ, અર્થાત્ પોતાનો આહાર અને આવાસ પરાશ્રિત ન હોવા જોઈએ. કંદમૂળ સ્વતઃ પ્રાપ્ય વસ્તુ છે અને પર્વત-ગુફાઓ પણ સ્વતઃ પ્રાપ્ય છે.

એવામાં વારાણસી રાજ્યમાં વિદ્રોહ થયો. ત્યારે અને અત્યારે પણ રાજ્યોમાં અવારનવાર એક ભાગમાં જનવિદ્રોહ થયા કરતો હોય છે. રાજાએ માત્ર સીમા બહારના શત્રુ સાથે જ લડવાનું નથી હોતું, રાષ્ટ્રના અંદરના વિદ્રોહીઓ સાથે પણ લડવાનું હોય છે. આ વિદ્રોહ દબાવવા રાજા સેના સાથે રાષ્ટ્રના છેવાડે આવેલા પ્રાન્તમાં ગયો, પણ હારી ગયો, તેથી હાથી ઉપર બેસીને તે પ્રાણ બચાવવા વનમાં ભાગી ગયો. યુદ્ધમાં જરૂર પડે ત્યારે પાછા ખસી જવું પણ જરૂરી હોય છે. મરણિયા યુદ્ધ કરવા કરતાં વ્યૂહબદ્ધ યુદ્ધ કરવું વધુ હડાપણનું કામ કહેવાય. મરણિયા યુદ્ધમાં તો રાજા અને યોદ્ધાઓએ મરી ફીટવાનું જ હોય છે. જેથી સર્વનાશ થઈ જતો હોય છે. એકના મરવાથી પૂરું રાષ્ટ્ર અને રાણીવાસ મરી જતાં હોય છે, પણ ખસી જવાથી અને પછી તક મળતાં જ પાછું આક્રમણ કરવાથી બધું બચાવી શકાતું હોય છે. આ કાયરતા ન કહેવાય પણ વ્યૂહ-ચતુરાઈ કહેવાય.

યુદ્ધમાંથી ભાગેલો હાથી રાજાને લઈને ગાઢ વનમાં પ્રવેશી ગયો. બપોરનો લ્હાય-લ્હાય કરતો તાપ હતો તેથી રાજાને ખૂબ તરસ લાગી, પણ અહીં પાણી ક્યાંથી મળે? એવામાં એક કૂવો નજરે પડ્યો. હાથી ત્યાં જઈને ઊભો રહ્યો. પણ કૂવામાંથી પાણી કાઢવું કેવી રીતે? પ્રાચીનકાળમાં એટલા માટે વણજારા લોકો વાવ ખોદાવતા, જેમાં પગથિયાં છેક પાણી સુધી પહોંચતાં હોવાથી વટેમાર્ગીઓ અને પોઠો પાણી પી શકતાં. રાજાએ બુદ્ધિ દોડાવી. હાથીનો તંગ હતો તે છોડીને દોરડા તરીકે તેનો ઉપયોગ કર્યો, તોપણ પાણી નીચું રહ્યું, તેથી પોતાનું કટિવસ્ત્ર કાઢીને તંગને લાંબો કર્યો, તોપણ પાણી નીચું રહ્યું, તેણે વિચાર કર્યો કે આમે તરસના કારણે પોતે મરી જ જવાનો છે તેના કરતાં પાણીમાં કૂદી પડીને પાણી પીને મરવું સારું. તે કૂવામાં કૂદી પડ્યો. અને પેટ ભરીને પાણી પીધું. હવે બહાર નીકળવાની કોઈ યુક્તિ ન હતી. ખાનદાન હાથી ત્યાંથી ખસ્યો નહીં, ત્યાં ને ત્યાં ઊભો રહ્યો. વફાદાર પ્રાણીઓ પણ વિપત્તિમાં સાથે અડીખમ ઊભાં રહેતાં હોય છે, ગદ્યાર માણસો વિપત્તિ આવતાં જ ભાગી છૂટતાં હોય છે.

એવામાં બોધિસત્ત્વ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમની પર્ણકુટિ નજીકમાં જ હતી. હાથીની વારંવાર ચિંઘાડ સાંભળીને તેમને કુતૂહલ થયું. તે પણ આ કૂવામાંથી જ પાણી લઈ જતા હતા. તેમને અંબાડી સાથે સજેલા હાથીને જોઈને નવાઈ લાગી. નજીક આવીને કૂવામાં જોયું તો રાજા છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો. ઝટપટ દોરડાં લાવીને, ગમે તેમ કરીને રાજાને બહાર કાઢ્યો, તેને પોતાની પર્ણકુટિએ લઈ ગયા અને ઔષધ કરીને સ્વસ્થ કર્યો. સમય આવ્યે તપસ્વી હોય કે યતિ હોય, સાધુ હોય કે ભિક્ષુ હોય, કોઈનો પ્રાણ બચાવવા તપ છોડીને પણ પૂરેપૂરી સેવા કરવી જ જોઈએ. ન કરે તો તે મૂઢતા જ કહેવાય. આને ધર્મમૂઢતા કહેવાય. ધર્મ દ્વારા ધર્મનો નાશ કરવાનું નામ ધર્મમૂઢતા કહેવાય. થોડા દિવસ વિશ્રામ કરાવીને બોધિસત્ત્વે હાથીસહિત રાજાને વારાણસી તરફ વિદાય કર્યો. નગરજનો રાજાને જોઈને રાજરાજી થઈ ગયાં. થોડાક સમય પછી વર્ષાઋતુ આવી. વર્ષાઋતુમાં બધા ભિક્ષુઓ કોઈ નગરમાં એક જ જગ્યાએ રહેતા હોય છે. બોધિસત્ત્વ પણ ચાતુર્માસ કરવા વારાણસી આવ્યા અને રાજાના બગીચામાં ઊતર્યા. રાજાને ખબર પડી કે પોતાને નવું જીવન આપનાર સાધુ આવ્યા છે. તે રાણીઓ સાથે દર્શનાર્થે ગયો. ખૂબ લળીલળીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને જૂની વાત યાદ કરી. રાજાએ યાદ કર્યું, પણ બોધિસત્ત્વે યાદ ન કરાવ્યું.

ખાનદાન વ્યક્તિઓ પોતે કરેલા ઉપકારોને કદી યાદ નથી કરતા કે કરાવતા; પણ ખાનદાન પુરુષો પોતાના ઉપર થયેલા ઉપકારોને કદી ભૂલતા નથી, તે સામે ચાલીને યાદ કરતા-કરાવતા રહે છે.

રાજાએ બોધિસત્ત્વ માટે રાજ-ભોજનની વ્યવસ્થા કરાવી દીધી. આ જોઈને બીજા ભિક્ષુઓ તથા મંત્રીઓને ઈર્ષ્યા થવા લાગી. દુર્બળોની ઈર્ષ્યા ચુગલી અને નિંદા પ્રગટાવતી હોય છે. પ્રબળોની ઈર્ષ્યા વૈર-ઝેર વધારતી હોય છે. વાત ફેલાવા લાગી. કોઈ અનિષ્ટ વાત ફેલાય ત્યારે ખળભળાટ થાય, સંબંધો બગડે, અને મન બગડે, તેથી ડાહ્યા માણસે તત્કાળ તેનું સમાધાન કરવું જોઈએ.

રાજાએ મોટી સભા ભરી, વનમાં પોતાના પ્રાણ કેવી રીતે બચ્યા-બચાવ્યા હતા તે બધી વાત કહી અને પછી કહ્યું: “બોધિસત્ત્વને મારું પૂરું રાજ્ય આપી દઉં તોપણ ઓછું કહેવાય. તેમનો ઉપકાર ભૂલી શકાય તેમ નથી.”

બુદ્ધે કહ્યું: “હે ભિક્ષુઓ! ઉપકારકોને ભૂલશો નહીં, સમયસમય ઉપર યાદ કરતા રહેજો.”

8-3-12

*

માણસોમાં અનેક દૂષણો હોય છે, જેમાં ‘લાલચ’ એક મહાદૂષણ થઈ જાય છે. લાલચનાં અનેક ક્ષેત્રો છે, જેમકે ધનલાલચ, સત્તાલાલચ, રૂપલાલચ વગેરે, પણ સૌથી નિકૃષ્ટ લાલચ ભોજનલાલચ હોય છે. લાલચ અને સંતોષ સાથે ન રહી શકે. સંતોષીને જે સુખશાંતિ મળે તે લાલચુને કદી ન મળે.

આપણે ભોજનલાલચની વાત કરવાની છે. કેટલાક લોકો ભોજનના બહુ લાલચુ હોય છે. વગર બોલાવ્યે જમવાના સમયે પહોંચી જ જાય. કોઈ આવકાર ન આપે તોપણ ખસે જ નહીં, જમીને જ જાય. જો કોઈના ઘરમાંથી ભોજનની સુગંધ આવવા લાગે તો ગમે તેવું બહાનું કાઢીને પણ પહોંચી જાય. જ્યાં જમણવાર હોય ત્યાં આમંત્રણ ન હોય તોપણ પહોંચી જાય. આવા માણસો જાણે કે માત્ર જમવા માટે જ જન્મ્યા હોય તેમ હડહડ થતા બધે દોડતા ફરતા હોય છે. તે પેટપ્રધાન જીવન જીવે છે. લોકો તેમને ‘પેટુ’ કહીને બોલાવતા હોય છે. આવા માણસની કોઈ પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી. તેઓ કોડીના થઈને ટિયાતા ફરે છે.

સાધુ-ભિક્ષુઓમાં પણ કેટલાક આવા ‘પેટુ’ હોય છે. આવા એક અતિ પેટભરા ભિક્ષુની વાત ચાલતી હતી ત્યાં બુદ્ધે કહ્યું: “આ તો ગયા જન્મે પણ આવો જ હતો!” એમ કહીને કથા શરૂ કરી:

પૂર્વ-સમયમાં વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તનું રાજ્ય ચાલતું હતું ત્યારે બોધિસત્ત્વ તેમના રાજકુમાર થઈને જન્મ્યા હતા. પિતાના મૃત્યુ પછી તે રાજા થયા. તે ભોજનમાં બહુ જ શુદ્ધતાની કાળજી રાખતા તેથી તેમનું નામ જ ભોજનશુદ્ધિક રાજા પડ્યું. તે રોજ એક લાખ રૂપિયાનું ભોજન કરતા. વળી પાછા પ્રજાની સમક્ષ ભોજન કરતા. તેમનું ભોજન જોવા પ્રજા ચારે તરફથી ભેગી થતી. સૌની વચ્ચે ઊંચા આસન ઉપર બેસીને તે ભોજન કરતા. ખરેખર તો ભોજન, ભોગ અને ભજન ગુપ્ત જ કરવાં જોઈએ. પણ રાજાને આવી ટેવ હતી. રાજાને અતિ ઉત્તમ વાનગીઓવાળું ભોજન કરતા જોઈને એક માણસ બહુ લલચાઈ ગયો. એ તો સ્વાભાવિક છે કે માણસ ભૂખ્યો હોય અને વળી પાછો લાલચુ હોય તો તે લલચાઈ જ જાય. ભૂખ્યો ન હોય અને લાલચુ હોય તોપણ લલચાઈ જાય. બહુ ભૂખ્યો હોય છતાં પણ જરાય લાલચ ન હોય તો ભોજનની સામે પણ ન જુએ. આ અતિદુર્લભ માણસ કહેવાય. પણ કેટલાક મોરલ વિનાના માણસો ભોજનેભોજને ભૂખ્યા થઈ જતા હોય છે અને તરત જ જમવા બેસી જતા હોય છે!

રોજ રાજાને છત્રીસ પ્રકારનાં ભોજન જમતો જોઈને એક દિવસ તેની ધીરજ રહી નહીં. તે લોકોની ભારી ભીડને ચીરતો “હટો! હટો! હું દૂત છું.” તેવું બોલતો-બોલતો છેક રાજા પાસે પહોંચી ગયો અને રાજાની થાળીમાંથી કોળિયો લઈ લીધો. ચોકીદારે તરત જ તેનું માથું કાપી નાખવા તલવાર ઉગામી પણ રાજાએ તેને રોકી દીધો અને પેલા લાલચુને કહ્યું: “લે આ થાળી. મન ભરીને—પેટ ભરીને જમી લે.” પેલાએ પેટ ભરીને ભોજન જમી લીધું. રાજા અને પ્રજા જોતાં જ રહી ગયાં. પછી રાજાએ કહ્યું: “તું કોનો દૂત છે?” પેલાએ જવાબ આપ્યો: “હું પેટનો દૂત છું. પેટ મારી પાસે બધું કામ કરાવે છે. જુઓ ને, પેટ જ મને અહીં ખેંચી લઈ આવ્યું. તેથી હું પેટનો દૂત છું.” રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે “વાત તો સાચી જ કહેવાય. હું પણ તૃષ્ણાનો દૂત જ કહેવાઉં. આમ જુઓ તો બધાં પ્રાણીઓ કોઈ ને કોઈનાં દૂત હોય જ છે. કોઈ કામદૂત હોય છે તો કોઈ લોભદૂત હોય છે. જે રામદૂત હોય તે જ ધન્ય થઈ જાય.” આમ વિચારીને પેલા લાલચુને છોડી મૂક્યો. આ રાજાની મહાનતા જ કહેવાય.

બુદ્ધ કહે છે કે “હે ભિક્ષુઓ! ‘પેટુ’ ન થશો. જે ભોજનમાં સંયમી હોય તે જ ભોગસંયમી થઈ શકે. જે ભોગસંયમી હોય તેને જ શાંતિ મળે.”

ફરી પાછી સ્ત્રીકથા. સ્ત્રીઓ કોઈને છોડતી નથી. તેમને લાત મારીને ત્યાગનારની લાત પણ તે પકડી લેતી હોય છે. લાત મારનાર લાત દ્વારા જ પકડાઈ જતો હોય છે. સ્ત્રી માત્ર માતાના રૂપમાં ખોળા દ્વારા સુરક્ષા આપે છે. લાતથી ઘૃણા તો પેદા કરી શકાય છે પણ એ ઘૃણા જ પાછળથી રાગમાં બદલાઈ જતી હોય છે. ઘૃણા-વૈરાગ્ય ક્યારે રાગમાં બદલાઈ જાય તે કહી શકાય નહીં. આવા જ એક ભિક્ષુએ ઘૃણા-વૈરાગ્ય દ્વારા પત્નીનો ત્યાગ કરીને બુદ્ધના શરણે આવીને દીક્ષા લઈ લીધી હતી. પણ પછી તેની ઘૃણા સમાપ્ત થઈ અને રાગમાં બદલાઈ ગઈ. હવે તેને ભિક્ષુજીવન ઉપર જ ઘૃણા થઈ ગઈ અને “મારી પત્ની! મારી પત્ની!” એવું રટવા માંડ્યું. બુદ્ધને ખબર પડી ગઈ. બુદ્ધ બહુ મોટા માનસશાસ્ત્રી છે. તે લોકોના મનની લાત જાણી જાય છે. તેમણે ભિક્ષુને બોલાવીને નિખાલસતાથી બધી લાત પૂછી. ભિક્ષુએ પણ જે હતું તે બધું નિખાલસતાથી કહી દીધું.

બુદ્ધે તેનો સ્ત્રીરાગ ઉતારવા એક કથા કહી, જેમાં સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરી શકાતું નથી તેમ કહ્યું. આ રહી કથા: વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્તનું રાજ્ય હતું અને બોધિસત્ત્વ રાજકુમાર હતા. પિતાના મૃત્યુ પછી પોતે રાજા બન્યા હતા. બોધિસત્ત્વને માત્ર કન્યા જ થઈ, પુત્ર ન થયો. સો કન્યાઓ હોય પણ જો એક પુત્ર ન હોય તો તે બધાં એકઠા વિનાનાં મીંડાં કહેવાય. પુત્ર હોય તો રાજગાદી સંભાળે અને વંશ ચલાવે. સૌને પોતાનો વંશ ચાલુ રહે તેવી તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે. પણ સૌની ઇચ્છા પૂરી થતી નથી હોતી. મોટા લોકોની ઉર્વરકતા ઘણી ઓછી હોય છે તેથી તેમને ત્યાં બાળકો ઘણાં ઓછાં હોય છે કે નથી પણ હોતાં, તેથી વંધ્યત્વનું દુઃખ વધારે રહે છે. રાજાને ઘરે એકલી કન્યા જ હોવાથી તેની સાથે રમવા-ખેલવા માટે પોતાની બહેનના દીકરાને—ભાણેજને લઈ આવ્યો. બંને બાળકો સાથે રમવા-ખેલવા લાગ્યાં. આગળ જતાં બંનેમાં પ્રેમ થઈ ગયો. બધાં આકર્ષણોમાં સૌથી પ્રબળ આકર્ષણ વિજાતીય આકર્ષણ હોય છે. વિજાતીય એટલે નરને નારીનું અને નારીને નરનું આકર્ષણ. લાખ પ્રયત્નો કરો તોપણ આ આકર્ષણ કદી સમાપ્ત થતું નથી. બંને વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ થઈ ગયો. ગાઢ પ્રેમને છોડાવવો બહુ કઠિન હોય છે. પહેલાં લાગણી અને પછી સેક્સ. આ ગાઢ પ્રેમનો માર્ગ છે. પહેલાં સેક્સ અને પછી લાગણી એ પ્રેમ નહીં, ગરજવૃત્તિ જ હોય છે. પછી પ્રેમ થાય જ તેની કોઈ ખાતરી નહીં. એટલે જે બહુ મોટી ઉંમર સુધી પરણતાં નથી અને પાત્રો બદલતાં રહે છે તે સાચો પ્રેમ નથી તો પ્રાપ્ત કરી શકતાં કે નથી તો આપી શકતાં. તે ગણતરીબાજ હોય છે. ગણતરી સ્વાર્થની જ હોય.

બંને બાળકો યુવાન થયાં અને રાજાને ખબર પડી ગઈ. મહાઅનર્થ થયો. હવે શું થાય? રાજાએ ભાણેજને નગરબહાર રહેવા કાઢી મૂક્યો અને કન્યા ઉપર સખત પહેરો ગોઠવી દીધો. રાજા પોતે જ કન્યાની ચોકીદારી કરવા લાગ્યો.

બંને એકબીજાના વિયોગમાં તડપવા લાગ્યાં. અંતે એક દાસી માધ્યમ બની ગઈ. વિયોગમાં તડપે તેને પ્રેમ કહેવાય. વિયોગમાં વિકલ્પ શોધે તેને વાસના કહેવાય. વાસના ભૂખી ન રહી શકે. જે મળે તે જમી લે. પ્રેમ ઉપવાસ કરી શકે, જીવનભરના ઉપવાસ કરે, પણ પારકે ભાણે કોળિયો ન ભરે, તે ન જ ભરે, તેથી પ્રેમ પવિત્ર કહેવાય છે, વાસના પવિત્ર કહેવાતી નથી.

દાસીએ રાજકુમારીનું માથું હોળવાના બહાને તેને ખોળામાં બેસાડી ચિઢી આપી તથા બધી લાત કરી. અંતે બંનેએ ભાગી જવાનો નિર્ણય કરીને બધી યોજના ગોઠવી. પશ્ચિમમાં કન્યાઓ ભાગતી નથી, કારણ કે ત્યાં પ્રતિબંધ જ નથી. પૂર્વમાં ભારે પ્રતિબંધપૂર્વકની સંસ્કૃતિ છે, તેથી અહીં કન્યાહરણની કથાઓ બનતી રહે છે.

ગોઠવણ પ્રમાણે ભાણેજ અંધારી અડધી રાત્રે રાજમહેલના બાથરૂમની બારી આગળ હાથી લઈને ચૂપચાપ ઊભો રહે અને બારીમાંથી સીધી હાથી ઉપર બેસાડી કન્યાને ભગાડી જાય તેવી ગોઠવણ હતી. ભાણેજ હાથી લઈને રાત્રે આવી પહોંચ્યો અને બાથરૂમની ખડકી આગળ ઊભો રહ્યો.

કન્યાએ કહ્યું: “મારે સ્નાન કરવું છે.” રાજા પોતે તેનો હાથ પકડીને સ્નાનાગારમાં લઈ ગયો. રાજાની ચોકી એવી પાકી હતી કે તે તેનો હાથ છોડે જ નહીં. તેને એમ કે પોતે હાથ છોડે તો ભાગી જાય ને! તેથી એક હાથ પકડીને બહાર ઊભો રહ્યો. ભાણેજ ગોઠવણ પ્રમાણે એક કિશોર છોકરાને સાથે લઈ આવ્યો હતો. કન્યાએ સ્નાન કરતી વખતે વારાફરતી હાથ બદલ્યા અને હાથના દાગીના પેલા છોકરાને

પહેરાવી દીધા. પછી બારીમાંથી નીકળી હાથી ઉપર બેસી ગઈ અને ભાગી ગઈ!

આ બાજુ પેલો છોકરો કન્યાનાં વસ્ત્રો દાગીના પહેરીને તેના પલંગ ઉપર સૂઈ ગયો. રાજાને ખાતરી હતી કે જેનો હાથ પકડેલો તે પોતાની કન્યા જ હતી.

સવારે જ્યારે કન્યાની જગ્યાએ છોકરો જોયો તો નવાઈ લાગી. છોકરાએ બધી વાત કહી દીધી. હવે શું થાય? આ તો છોકરી પણ ખોઈ. કોઈ ડાહ્યા માણસે સલાહ આપી કે બંનેને સમજાવીને પાછાં લઈ આવો અને સ્વીકારી લો. પ્રેમ આંધળો હોય છે. ગણતરી વિનાનાં બધાં પગલાં આંધળાં જ કહેવાય. રાજાને વાત ગળે ઊતરી. બંનેને પાછાં બોલાવ્યાં અને બંનેનાં લગ્ન સ્વીકારી લીધાં. ભાણેજને રાજા બનાવ્યો અને રાજકુમારીને રાણી બનાવી.

બુદ્ધ કહે છે કે “ભિક્ષુઓ! સ્ત્રીઓ ઉપર ગમે તેટલી ચોકી રાખો તોપણ તે સુરક્ષિત રહેતી નથી. તે પોતાનું ધાર્યું કરવા ગમે તેવું સાહસ કરી શકે છે.” પેલો ભિક્ષુ પાછો વૈરાગ્યવાન થયો અને સાધન-ભજન કરવા લાગ્યો.

9-3-12

*

જીવન-સિક્કાની બે બાજુઓ હોય છે: 1. રામકથા અને 2. કામકથા. કામકથા વિનાની રામકથા હોય જ નહીં. જેણે કામના પ્રહારો સહ્યા ન હોય, જે કામના દ્વારા ચૂંથાઈ ગયો ન હોય તે રામકથાનો પૂરો અધિકારી ન થઈ શકે. બુદ્ધની પાછળ પણ માર (કામ) પડ્યો હતો અને ઘણો સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો. જાતકોમાં પણ આવી કથાઓ વારંવાર આવે છે. કોઈ પણ ધર્મ કે કોઈ પણ ઉપાસના કામની ઉપેક્ષા ન કરી શકે. કામને શત્રુ બનાવીને જેઓ સાધના કરવા નીકળતા હોય છે તેઓ અંતે હારી જતા હોય છે. પણ કામને મિત્ર બનાવીને જેઓ સાધના કરતા હોય છે, કામ તેમને સહાયક બને છે. આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા અને ભિક્ષુઓને શ્રાવસ્તીનગરીની એક કથા સંભળાવી. બુદ્ધ ખુલ્લા મનથી પોતાના શિષ્યો આગળ કામકથા પણ કરી શકે છે તે તેમની અને શિષ્યોની મહાનતા જ કહેવાય. સામાન્ય રીતે ગુરુલોકો શિષ્યસમૂહથી એક ભેદરેખા રાખતા હોય છે, જેથી બધી રીતે તે દૂર જ રહેતા હોય છે. કેટલીક વાર આવાસથી નજીક હોય પણ આંતરિક સ્થિતિ અને વિચારોથી દૂર હોય. જે આંતરિક રીતે દૂર હોય તેની સાથે આત્મીયતા થઈ શકે નહીં. બધું ઉપર-ઉપરના ગોળગોળ સંબંધોથી ચાલતું રહે, પણ આત્મીયતા ન થાય તો એકતા પણ ન થાય.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! શ્રાવસ્તીનગરીમાં એક બહુ રૂપાળી સ્ત્રી હતી. રૂપ અમૃત પણ છે અને ઝેર પણ છે. જો પચાવી શકાય તો અમૃત છે, પણ પચાવી ન શકાય તો ઝેર છે. પોતે મરે અને કેટલાયને મારે. પેલી સ્ત્રીને રૂપનું બહુ જ અભિમાન હતું. તે પુરુષોને તુચ્છ માનતી, કારણ કે તેને પામવા કેટલાય પુરુષો તેની પાછળ ભમ્યા કરતા હતા અને તેને બધાને ભમાવવામાં ખૂબ આનંદ અને ગૌરવનો અનુભવ થતો. તે કોઈકોઈ વાર વારાફરતી કોઈ એકની સામે કટાક્ષ કરી દેતી. પેલો ગાંડોગાંડો થઈ જતો અને તેને પોતાની જ સમજવા લાગતો. એવામાં તેને એક અત્યંત રૂપાળો અને શરીરસૌષ્ઠવવાળો પુરુષ દેખાયો. તેને હતું કે હમણાં આ પણ તેની પાછળ ગાંડો થશે, પણ પેલા માણસે આંખ માંડીને તેની સામે પણ ન જોયું. તેને રૂપ-યૌવન પચ્યાં હતાં. જેને રૂપયૌવન પચ્યાં હોય તે જ શીલવાન હોઈ શકે. અજીર્ણ થયેલ વ્યક્તિ શીલ લૂંટાવતી ફરે. પેલી સ્ત્રીને આ પોતાનું અપમાન લાગ્યું. તેણે બીજી-ત્રીજી વાર ફરી-ફરીને પ્રયત્નો કર્યા, પણ પેલાએ જરાયે મચક ન આપી. હવે તો પેલી સ્ત્રી જ તેની પાછળ પડી ગઈ. કેવી નવાઈ કહેવાય! જેની પાછળ અનેક પડ્યા છે તે સૌને ધુત્કારે છે અને જે તેને ધુત્કારે છે તેની પાછળ તે પડી છે! ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ પેલા પુરુષને ડગાવી શકાયો નહીં તેથી તે હતાશ થઈ ગઈ, નિરાશ થઈ ગઈ અને બીમાર પડી. આને મનોરોગ કહેવાય. તે ખાધાપીધા વિના જ ખાટલામાં પડી રહે. તેના રોગને તેની બહેનપણી જાણી ગઈ. સ્ત્રીઓ માણસપારખુ નથી હોતી પણ પ્રેમપારખુ તો જરૂર હોય છે. ચહેરો જોવા-માત્રથી તેને જણાઈ આવે છે કે હૃદયમાં શું છે.

તેણે બહેનપણીને કહ્યું: “મારે આ પુરુષ જોઈએ છે. જો તે નહીં મળે તો હું મરી જઈશ.” આને પ્રેમમૃત્યુ કહેવાય. જેની અપ્રાપ્તિથી અથવા પ્રાપ્તિ છીનવાઈ જવાથી અસહ્યતા અનુભવાય અને પછી મૃત્યુ સ્વીકારાય તે પ્રેમમૃત્યુ કહેવાય. અર્થપ્રધાન જીવન જીવનારા લોકો રોગોથી રિબાઈ-રિબાઈને મરતા તો હોય છે, પણ પ્રેમમૃત્યુથી મરતા નથી, કારણ કે તેમને પ્રેમ હોતો જ નથી. અર્થને અને પ્રેમને એકસાથે પ્રધાનતા આપી શકાય નહીં.

બહેનપણીએ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા પણ સફળ ન થયા. પેલો પુરુષ વજ્ર જેવો કઠોર અને મક્કમ હતો. છેવટે પેલી સ્ત્રીએ આત્મહત્યાની ધમકી આપી. હવે તે પીગળ્યો. તેને થયું કે “મારા નિમિત્તે એક સ્ત્રી આત્મહત્યા કરે તે ઠીક નહીં.” તેથી તેણે બહેનપણીનું આમંત્રણ સ્વીકારીને તેના ઘરે ગયો, પણ પેલી અતિરૂપાળી સ્ત્રીને થયું કે “જો હું પ્રથમ મિલને જ નમતું જોખી દઈશ તો કાયમની નમતું જોખતી થઈ જઈશ, એટલે મારે તેને જ નમાવવો જોઈએ.” રૂપગવિર્તા જો ગુણગવિર્તા ન હોય તો પોતે જ પોતાનું અહિત કરી બેસે. તે અક્કડ થઈને બેઠી રહી. જરાય આવકાર ન આપ્યો કે કશો ઉમળકો ન બતાવ્યો તેથી પેલો અપમાનિત થયો. તેને થયું કે “જો આ સ્ત્રી પ્રથમ દિવસે જ આવું વર્તન કરે છે તો આગળ શું નહીં કરે?” તે તરત જ પાછો ફરી ગયો અને ઈશ્વરનો આભાર માન્યો કે છેલ્લી ઘડીએ તેણે પોતાને બચાવી લીધો.

પેલી સ્ત્રી એમ માનતી હતી કે “હમણાં આ મારી પાસે મને રીઝવવા વાનરનૃત્ય કરશે. હું તેને ખૂબ નચાવીશ અને પછી સ્વીકારીશ.” તેની ધારણા ધૂળમાં ભળી ગઈ. પેલો યુવાન સડસડાટ પાછો ચાલ્યો ગયો!

ફરી પાછી તે હતાશ થઈ ગઈ. મોઢે આવેલો કોળિયો ખોવાઈ ગયો. તેને એવો આઘાત લાગ્યો કે થોડા જ દિવસોમાં તે મરી ગઈ.

બુદ્ધે કહ્યું, “ભિક્ષુઓ! સ્ત્રીઓ મોહ દ્વારા આધિપત્ય જમાવવા માગતી હોય છે. પોતાના આધિપત્ય માટે તે બધા પ્રયત્નો કરતી રહે છે. આવું કરવા જતાં ઘણી વાર તે ઉત્તમ પુરુષને ગુમાવી બેસતી હોય છે. જે સ્ત્રી આધિપત્ય મેળવવાની જગ્યાએ સમર્પિત થઈ જતી હોય છે તે જ ઉત્તમ પુરુષને પ્રાપ્ત કરીને પચાવી શકતી હોય છે.”

9-3-12

*

બધી જીવિકાઓમાં વ્યાજજીવિકાને અધમ માનવામાં આવી છે. જે લોકમાન્ય કે રાજમાન્ય વ્યાજ હોય તે અધમ ન કહેવાય. પણ જે ગરજવાનો પાસેથી કાળું વ્યાજ પડાવતા રહે છે તે અધમ કહેવાય. વ્યાજખોરની સાથે વૈવાહિક સંબંધ ન બંધાય. તેને ન દીકરી અપાય, ન દીકરો અપાય. તેના લયપચતા ભોજનથી પણ દૂર રહેવાય. જ્યાં વ્યાજખોરો વધી જાય ત્યાં શોષણખોરી વધી જાય. શોષણ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રને સૂકવી નાખે.

બુદ્ધે શ્રાવસ્તીનગરીમાં રહેતા એક વ્યાજખોરની કથા ભિક્ષુઓને સંભળાવી:

એક શેઠ મહાવ્યાજખોર હતા. તે પૈસા ધીરે અને પછી ફરી-ફરીને ઉઘરાણી કરતો રહે. અતિ ગરજવાન લોકો કાળા વ્યાજે પૈસા તો લે પણ પછી સમયસર ચૂકવી ન શકે, કારણ કે શક્યતા જ ન હોય, એટલે તેમની પાસેથી પૈસા વસૂલ કરવા કઠોર ઉઘરાણી કરતા રહેવું પડે.

એક વાર પતિ-પત્ની બંને મળીને સામે ગામ ઉઘરાણી કરવા નીકળ્યાં. શેઠ ઉઘરાણીએ આવે એટલે તેમને ઢોલિયો ઢાળીને સન્માન આપવું પડે અને પછી સારું ભોજન પણ જમાડવું પડે. શેઠે વિચાર્યું કે “પતિ-પત્ની બંને સાથે જમીશું અને સાંજે પાછાં આવી જઈશું.” પણ બન્યું એવું કે રસ્તામાં ડાકુ મળી ગયા. ડાકુઓ અને બહારવટિયામાં ફરક હોય. ડાકુઓને કોઈ નેમ-ધરમ ન હોય. તે બહેન-દીકરીને લૂંટેય ખરા અને ઇજ્જત પણ લે. બહારવટિયા લૂંટે તો ખરા પણ બહેન-દીકરીની ઇજ્જત સાચવે. જેમણે વટ રાખવા માટે રાજ્ય સામે માથું ઊંચક્યું હોય તે બહારવટિયા કહેવાય. ડાકુઓ માત્ર લૂંટારા હોય. તે શેઠની ચારે તરફ ઘેરી વળ્યા. ડાકુઓના સરદારને શેઠાણી ગમી ગઈ. તે શેઠાણીને પકડીને પોતાની તરફ ખેંચવા લાગ્યો. શેઠે વિરોધ કર્યો તો શેઠને બરાબર ઝૂડવા લાગ્યો. શેઠાણી ભલી અને પવિત્ર બાઈ હતી. તેણે હિંમત કરીને ડાકુને સમજાવ્યો કે “મારું જે કરવું હોય તે કરો પણ શેઠને મારશો નહીં.” શેઠાણીની વાણીનો પ્રભાવ પડ્યો અને અંતે ડાકુએ શેઠને છોડી દીધા. શેઠ લઘરવઘર થઈ ગયેલી શેઠાણીને લઈને પાછા શ્રાવસ્તી આવી ગયા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હવે પછી કદી પણ ઉઘરાણી કરવા શેઠાણીને સાથે લઈને બહારગામ જઈશ નહીં.”

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! બધા ધંધા કરવા, પણ કાળા વ્યાજનો ધંધો કદી કરવો નહિ.”

સંસાર ઉપાધિઓનો મહાસાગર છે. તેને તરવો અત્યંત કઠિન છે. સૌથી મોટી કઠિનાઈ પોતાનાં માણસો જ કરતાં હોય છે. જેને માણસો સારાં મળ્યાં તેનો બેડો પાર થઈ ગયો, પણ જેને ખરાબ માણસો મળ્યાં તે પોતાનાં માણસો દ્વારા જ સંસારસાગરમાં ડૂબી મરવાનાં. માણસો સારાં મળવાં એ સંપૂર્ણ પોતાના હાથની વાત નથી. તેમાં ભાગ્ય મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે બુદ્ધે નગરશેઠની પુત્રવધૂની વાત કહી.

અનાથપિંડક મહાધનપતિ ગર્ભશ્રીમંત શેઠ હતો. તેના પુત્રની પત્ની સુજાતા પણ તેવા જ શ્રીમંત ઘરની કન્યા હતી. ઘણાં ઘરો શ્રીમંત તો હોય પણ સંસ્કારી ન હોય. સંસ્કારિતા વિનાની શ્રીમંતાઈ અલમસ્ત મારકણી વાંઝણી ગાય જેવી હોય છે, જે દેખાવમાં તો ભવ્ય દેખાય છે, પણ તેની પાસે શિંગડાં અને લાતોનો જ જમણવાર થતો હોય છે. પુત્રવધૂ સુજાતા જ્યારથી ઘરમાં આવી ત્યારથી આખા ઘરને માથે લેવા માંડ્યું હતું. તે અભિમાની, કોધી, કર્કશ અને કઠોર હતી. તે ગમે ત્યારે સાસુ-સસરા અને પતિની સામે બોલતી અને સૌની વચ્ચે તેમની ઝાટકણી કાઢી નાખતી હતી. આબરૂદાર, ખાનદાન લોકો તેની અવળચંડાઈને મૂંગામોઢે સહન કરતા રહેતા. તેથી તેને વધુ પાનો ચઢતો. બધાં તેનાથી હારી-થાકી ગયાં હતાં, પણ હવે શું થાય? પડ્યું પનારું પાર પાડ્યે જ છૂટકો. કશું થઈ શકે નહીં. એકબે વાર સુજાતાનાં માતા-પિતા વગેરેને ફરિયાદ કરી જોઈ. તે પણ તેવાં જ માથાભારે નીકળ્યાં. હવે તો પૂરાં ફસાઈ જ ગયાં. પત્ની તરવાની નાવ છે, પત્ની ફસાવાની જાળ છે અને પત્ની મરવાની ફાંસી પણ છે. જેને નાવ મળી તેનો બેડો પાર થઈ ગયો, જેને જાળ મળી તે જીવનભર રિબાતો રહેશે અને જેને ફાંસી મળી તે કમોતે મરશે. સૌ સૌનાં નસીબ!

એક વાર બુદ્ધ અનાથપિંડકના ઘરે 500 ભિક્ષુઓ લઈને ભિક્ષા કરવા આવ્યા. બધાં શાંતિથી બેસીને બુદ્ધની કથા-સત્સંગ સાંભળવા લાગ્યાં, પણ સુજાતાના ઘરમાં આવા સંસ્કાર ન હોવાથી બરાબર આ જ સમયે તે નોકરો સાથે ઝઘડો કરવા લાગી અને જોરજોરથી બબડવા લાગી. બુદ્ધની કથામાં વિક્ષેપ પડવા લાગ્યો. બુદ્ધે કહ્યું: “આ વિક્ષેપ કોણ કરે છે?” અનાથપિંડક શરમનો માર્યો નીચું માથું કરીને બોલ્યો, “મારી પુત્રવધૂ સુજાતા જ કોલાહલ કરે છે.”

“તે કેમ સત્સંગમાં નથી બેઠી?”

“તેને સંસ્કાર નથી, તેને સત્સંગ નથી ગમતો.” શેઠે જવાબ આપ્યો.

સુજાતાનો પતિ નીચું જોઈને લાચારી વ્યક્ત કરતો હતો. બધાં લાચાર અને દુઃખી હતાં. માથાભારે સુજાતા સૌના ઉપર છવાઈ ગઈ હતી. સંયુક્ત પરિવાર વીણા જેવો હોય છે તેના બધા તાર મળ્યા હોય તો જ મધુર ધ્વનિ નીકળે, જો ન મળ્યા હોય તો કર્કશ ઘોંઘાટ થઈ જાય. તેથી વીણાવાદક સર્વપ્રથમ વીણાના તાર મેળવે છે. તે એકેએક તારના કાનને ખેંચે છે અને મેળવે છે. આવી જ રીતે જે પરિવારમાં બધાના કાન ખેંચી શકે તેવા વડીલ હોય અને પોતાની ભૂલો, કુટેવોને સુધારવા કાન ખેંચાવા દે તેવાં આજ્ઞાંકિત માણસો હોય ત્યાં જ પરિવારનો સુમેળ હોય અને એકસ્વરથી મધુરતા રેલાતી હોય, પણ જો તેવા વડીલ ન હોય તો બધા તાર મળ્યા વિનાના બેસૂરા વાગવા માંડે. કદાચ વડીલ હોય પણ કાન ખેંચવા દેનારા માણસો ન હોય તોપણ બધું બેસૂરું થઈ જાય. તાર મળ્યા તો જીવન મળ્યું, તાર ન મળ્યા તો જીવન બરબાદ થઈ ગયું સમજો.

બુદ્ધે સુજાતાને સત્સંગમાં બોલાવી અને પછી મધુર સ્વરમાં તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “સુજાતા, તને હું એક પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું. જવાબ આપીશ?”

“હા, મહારાજ.”

“તો સાંભળ. પત્નીઓના સાત પ્રકાર હોય છે તેમાંથી તું કયા પ્રકારની છે?”

“પહેલાં મને સાત પ્રકાર બતાવો.” સુજાતાએ કહ્યું.

બુદ્ધે કહ્યું: “સાંભળ.

1. વધક, 2. ચોર, 3. આર્યો, 4. માતા, 5. ભગિણી, 6. સખી અને 7. દાસી.

1. વધક:

જે પત્ની ક્રોધમુખી, નિર્દય, પરપુરુષમાં રત રહેનારી, પતિનું અપમાન કરનારી, ઝઘડાળુ હોય છે તે વધક—ભાર્યા કહેવાય. તેનો પતિ કદી સુખી ન થઈ શકે.

2. ચોર:

આવી પત્ની પતિના ધનમાંથી ચોરી કરતી રહે છે. પતિની તિજોરીમાંથી, ગજવામાંથી અને ઘરમાંથી જે કંઈ મળે તે લઈને પોતાના પિયર ભેગું કરતી રહે છે અથવા પોતાના ચારોને ખવડાવતી રહે છે તે ચોર ભાર્યા કહેવાય.

3. આર્યા

જે પત્ની આળસુ, કામચોર, ખા-ખા કરનારી, ગાળો બોલનારી, સૌને દબાવનારી હોય છે તે આર્યા કહેવાય છે.

4. માતા:

જે બહુ દયાળુ, મિલનસાર, પતિના ધનની રક્ષા કરનારી, સૌને જમાડીને પછી જમનારી હોય છે તે માતા-ભાર્યા કહેવાય છે, કારણ કે તે માતા જેવી હિતકારી હોય છે.

5. ભગિણી

જે પત્ની સંસ્કારી, મર્યાદામાં રહેનારી, પતિનું ગૌરવ વધારનારી, પતિના ગૌરવમાં પોતાનું ગૌરવ સમજનારી, પતિની આજ્ઞામાં રહેનારી હોય છે તે ભગિણી-ભાર્યા કહેવાય છે.

6. સખી

જે પત્ની સુખ-દુઃખમાં પૂરેપૂરો સાથ આપનારી, હંમેશાં પડખે રહેનારી, પૂરી વફાદાર, પતિવ્રતા, શીલવતી હોય તે સખી-ભાર્યા કહેવાય.

7. દાસી:

જે પત્ની પતિનાં પગલે-પગલે ચાલનારી, પતિની આજ્ઞાને માનનારી, પતિ એ જ પોતાનો પરમેશ્વર છે તેવું માનીને તેને સંપૂર્ણ સુખી કરનારી હોય તે દાસી-ભાર્યા કહેવાય.

સુજાતા! બોલ, આ સાતમાં તું કઈ ભાર્યા છે?”

સુજાતા શરમાઈ ગઈ. તેને સત્સંગના દર્પણમાં પોતાનું સાચું પ્રતિબિંબ દેખાઈ ગયું. સત્સંગ તો દર્પણ જ કહેવાય. સૌને પોતપોતાનું સાચું પ્રતિબિંબ દેખાય. સુજાતા બોલી, “મહારાજ, અત્યાર સુધી જે હતી, તે હતી, પણ હવેથી હું દાસી-ભાર્યા થવા પ્રયત્ન કરીશ. મેં મારાં પિયરિયાંની શ્રીમંતાઈના અભિમાનમાં ઘણા અનર્થો કર્યા છે, પણ હવે બધું સુધારી લઈશ. હવે હું દાસી-ભાર્યા થઈશ.” આમ કહીને તે બુદ્ધને પગે લાગી: સાસુ-સસરાને પગે લાગી અને પતિને પણ પગે લાગી અને સૌના આશીર્વાદ લીધા!

બુદ્ધ કહે છે: “ભિક્ષુઓ! સત્સંગ કદી નિષ્ફળ જતો નથી. તે જીવન સુધારી આપે છે, માટે સત્સંગ કરો.”

જાતકોમાંનાં કેટલાંક જાતકો પશુ-પક્ષીઓ, દેવતાઓ, દૂષિત આત્માઓ વગેરેના માધ્યમથી કરેલાં છે. ખરેખર તો તે માનવજીવન ઉપર જ ઘટતી કથાઓ હોય છે, કારણ કે માણસો તેવી પ્રકૃતિનાં હોય છે અને તેવું કરતાં હોય છે. ભલે નામ પશુ-પક્ષીઓનાં હોય, પણ વાત તો માણસોની જ હોય છે.

કેટલાક નીચ માણસો અતિકામુક હોય છે. તે પોતાની કામવાસના માત્ર સ્ત્રી-પુરુષોના માધ્યમથી જ નથી સંતોષતાં પણ જે કોઈ પશુ વગેરે હાથ આવે તેના દ્વારા પણ સંતોષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. આવી પ્રક્રિયા માનવ સિવાય બીજે ક્યાંય જોવા નહીં મળે. માણસના સદાચારનો છોડો નથી તેમ દુરાચારનો પણ છોડો નથી!

જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે બુદ્ધે એક અતિકામુક વાનરની કથા સંભળાવી.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ બ્રાહ્મણકુળમાં કાશીમાં જન્મ્યા હતા. તક્ષશિલા જઈને ખૂબ વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઘરે આવીને સંસાર ત્યાગીને દીક્ષા લીધી અને પછી હિમાલયમાં ગંગાકિનારે આશ્રમ બાંધીને ધ્યાન કરવા લાગ્યા. તે જ્યારે બરાબર ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જતા ત્યારે નજીકના વૃક્ષ ઉપર રહેતો એક ચંચળ કામુક વાનર આવીને તેમના કાનમાં પોતાનું લિંગ નાખીને મૈથુન કરતો. બોધિસત્ત્વે ઘણો સમય આ સહન કર્યું, કોઈ પ્રતિકાર ન કર્યો.

એક દિવસ એવું બન્યું કે ગંગાનદીનો મોટો કાયબો જળથી બહાર નીકળીને પોતાનું ડોકું બહાર કાઢીને મોઢું ખુલ્લું રાખીને સૂર્યના તાપમાં શેકતો હતો. પોતાની કુટેવ પ્રમાણે વાનરે નીચે આવીને તેના ખુલ્લા મોઢામાં પોતાનું લિંગ નાખ્યું. કાયબાએ તરત જ મોઢું બંધ કરી દીધું. વાનરે છૂટવા માટે બહુ પ્રયત્નો કર્યા પણ કાયબો તો પક્કડની માફક મોઢું બંધ કરીને બેસી રહ્યો. હવે શું થાય? જો જોરથી ઝટકો મારે તો જનનેન્દ્રિય તૂટી જાય. વાનર ચીસાચીસ કરવા લાગ્યો. આને અળવીતરાં કહેવાય. અનાડી માણસ ન કરવાનું કરી બેસે અને પછી એવો ફસાઈ જાય કે છઠ્ઠીનું ધાવણ નીકળી જાય. બનેલી પણ સાંભળેલી ઘટના છે કે એક સસરાએ પોતાની પુત્રવધૂ સાથે તેની રાજખુશીથી મૈથુન કર્યું. પુત્રવધૂએ સંતાન ન થાય તે માટેની આંકડી મુકાવેલી. તેમાં જનનાંગ ફસાઈ ગયું. કેમે કરીને નીકળે નહીં. પછી બંનેને ભેગાં ને ભેગાં હોસ્પિટલમાં દાખલ કરીને માંડ છુટકારો કરાવ્યો. કહેવાની જરૂર નહીં કે પુત્રે બંનેનો ત્યાગ કરી દીધો.

કોઈ સજ્જને વાનરને સલાહ આપી કે “તું બોધિસત્ત્વ પાસે જા. તે તારો છુટકારો કરશે.” વાનર બે હાથે કાયબાને ઉપાડીને સાવધાનીથી બોધિસત્ત્વ પાસે પહોંચ્યો અને બહુ આજીજી-પ્રાર્થના કરી. ક્ષમા માગી. બોધિસત્ત્વને દયા આવી. તેમણે કાયબાને સમજાવ્યો કે “મોઢું ઢીલું કર. વાનરને જવા દે. હવે તે કદી આવા ‘અટકચાળાં’ નહીં કરે.”

કાયબાએ મોઢું ઢીલું કર્યું. વાનર છૂટીને કૂદકો મારીને લોહી-નીતરતો વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયો અને કહ્યું: “હવે હું હિમાલય ચાલ્યો જઈશ. ફરી અહીં નહીં આવું અને આવું નહીં કરું.”

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! આવું અનાડીપણું કદી કરવું નહીં. કામવાસના જ્યારે અકુદરતી રીતે સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે કોઈ વાર આવું પણ થઈ શકે છે, માટે સંયમમાં રહેવું.”

કોઈકોઈ ગામ એવાં હોય છે કે જ્યાં હંમેશા લડાઈ-ઝઘડો ચાલ્યા જ કરે. કોઈ પરિવાર પણ એવો હોય છે કે કદી ઝઘડો શાંત થાય જ નહીં. સતત લડતા-ઝઘડતા રહેવાથી લોકોમાં પ્રેમ અને સંપ રહેતો નથી, તેથી આવા લોકો ધનધાન્યથી સુખી હોય તોપણ સુખી નથી રહેતા. તે દુઃખી જ હોય છે. ઘણી વાર આવું થવાનું મૂળ કારણ કોઈ એક જ માણસ હોય છે, જે સૌને લડાવતો રહે છે. તે બુદ્ધિમાન હોય છે તેથી લોકો તેને નેતા બનાવી દેતા હોય છે, પણ તેની બુદ્ધિનો ઉપયોગ તે કલહ વધારવામાં કરતો રહેતો હોય છે. તેને સંપ અને એકતા ગમતાં નથી, તેથી તે લડાવતો જ રહે છે. આવી એક કથા જેતવનમાં વિહાર કરતી વખતે બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહી.

ત્યારે પ્રજાના છ વર્ગો હતા. પ્રજા મોટા ભાગે વર્ગોમાં વહેંચાયેલી રહેતી હોય છે. આવા વર્ગો—જાતિ-આધારિત હોય છે, તો કેટલીક વાર અર્થ-આધારિત હોય છે. વર્ગોની પ્રથમ ખાસિયત એ હોય છે કે પ્રત્યેક વર્ગ પોતાને શ્રેષ્ઠ માનતો રહે છે. પોતાને કોઈ શ્રેષ્ઠ માને ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ આવા લોકો બીજાને હીન અથવા નીચા માને. શ્રેષ્ઠતા હંમેશાં હીનતા-આધારિત હોય છે. કોઈ હીન હોય જ નહીં તો કોઈ શ્રેષ્ઠ પણ ન હોય. પણ તથાકથિત શ્રેષ્ઠ લોકોને પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવા કરતાં બીજાની હીનતા સાબિત કરવામાં વધુ રસ આવતો હોય છે. હીન વર્ગવાળાને કોઈ ચઢાવનારો મળી જાય તો વર્ગવિગ્રહ થયા કરે અને લોકો અકારણ અંદરોઅંદર લડ્યા કરે.

આ છ વર્ગો હંમેશાં લડતા રહેતા. તેમનો ન્યાય થઈ ગયો હોય તોપણ તે વારંવાર અપીલ ઉપર અપીલ કરીને કેસ ચાલુ જ રાખતા. કોઈ સમાધાન સ્વીકારતા જ નહીં. આ બધું માત્ર ને માત્ર એક જ ખટપટિયા માણસના દ્વારા થયા કરતું. તે કોઈ પણ સમાધાન સ્વીકારવા ન દેતો. સારા સમાધાનની વિરુદ્ધ પણ તે હારેલા લોકોને ઉશ્કેરતો રહેતો, તેથી ઝઘડા ચાલુ જ રહેતા. આવું કરનારા બે ભાઈઓ હતા. તેમનાં નામ હતાં-પંડુક અને લોહિતક.

જેતવનમાં વિચરતી વખતે બુદ્ધે આ બંને ભાઈઓને બોલાવીને પૂછ્યું: “શું તમે શાંતિ થવા દેતા નથી? ઝઘડા કરાવતા જ રહો છો?” બંને ભાઈઓએ સ્વીકાર કર્યો: “હા, મહારાજ! અમે ખરેખર એવું જ કરીએ છીએ! તેવું કર્યા વિના અમને ઊંઘ આવતી નથી અને ખાધેલું પચતું જ નથી. આ અમારી પ્રકૃતિ થઈ ગઈ છે.”

બુદ્ધે બંનેને કહ્યું: “તમારી પ્રવૃત્તિ સતપત્ત વિદ્યાર્થી જેવી છે. તમે અશાંતિમાં રહો છો અને અશાંતિ ફેલાવો છો. તમારી અહીં અને પરલોક બંનેમાં દુર્ગતિ જ થશે.” એમ કહીને સતપત્તની લાંબી કથા સંભળાવી.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! કદી અંદરોઅંદર ઝઘડા વધારવા નહીં. એકબીજાની ચાડી-ચુગલી કરવી નહીં. કોઈ પણ રીતે અમે ઊંચા છીએ તેવું અભિમાન કરવું નહીં. અને આ બધા અમારાથી નીચા છે તેવી ધારણા તો કદી ધારવી નહીં. પરસ્પર મૈત્રીભાવથી રહેવું. સમાનતાનો ભાવ રાખવો. મોટો તે છે જે બીજાને મોટો માને. સૌને અધમ માનનારા પોતે જ અધમ થઈ જતા હોય છે.”

દીક્ષા લેવાથી કદાચ વ્યક્તિના પ્રશ્ન તો ઊકલી જાય પણ પરિવારના પ્રશ્નો બાકી રહી જાય છે. જેના આધારે પૂરો પરિવાર ચાલતો હોય, તે મૂળ વ્યક્તિ જ જો દીક્ષા લઈ લે તો બાકીનો પરિવાર થડ વિનાના વૃક્ષ જેવો થઈને ઢળી પડે. ઋષિમાર્ગમાં આવી દીક્ષાનો પ્રતિબંધ છે. પહેલાં બધાં કર્તવ્યો પૂરાં થયા પછી જ દીક્ષા ગ્રહણ થાય. પણ શ્રમણમાર્ગમાં આવો ચુસ્ત પ્રતિબંધ નથી હોતો. તેથી બાલ્યવયમાં કે યુવાવયમાં પણ લોકો દીક્ષા ગ્રહણ કરતા હોય છે.

દીક્ષાર્થીના ગૃહત્યાગ પછી પરિવારમાં ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે: 1. આર્થિક—આજીવિકાનો, 2. હૂંફનો—રક્ષણનો અને 3. કોમળ લાગણીઓનો.

બુદ્ધે ગૃહત્યાગ કર્યા પછી પરિવારને આર્થિક પ્રશ્ન તો ન નડ્યો, કારણ કે સમૃદ્ધ રાજ્ય હતું. પૈસેટકે કોઈ દુઃખ ન હતું. પૈસો પુષ્કળ હતો. પણ બીજાં બે દુઃખો હતાં. પતિના જવાથી યશોધરા હૂંફ વિનાની થઈ ગઈ હતી, એકલી પડી ગઈ હતી. એકલી સ્ત્રી જીવી નથી શકતી. તેને હૂંફ જોઈએ. હૂંફ વિનાની અનાથ કહેવાય, એટલે જ કદાચ પતિને ‘નાથ’ કહીને બોલાવતી હશે. નાથ ન રહેવાથી તે અનાથ થઈ ગઈ હતી. અનાથ સ્ત્રીને લોકો બે રીતે દુઃખ દેતા હોય છે: એક તો તેની સંપત્તિ પડાવી લેવા માટે ષડ્યંત્રો કરતા હોય છે અને બીજું તેના યૌવનને લૂંટી લેવા પાછળ પડી જતા હોય છે. અનાથ સ્ત્રી ક્યાં સુધી સંઘર્ષ કરે! સ્ત્રી પ્રબળા છે, પણ પુરુષનો સાથ હોય તો. પુરુષના સાથ વિના તે અબળા છે. અબળા સમૃદ્ધ હોય તો સૌ લલચાય. તેની ધનસમૃદ્ધિ અને તનસમૃદ્ધિ બંને વાડ વિનાના ખેતરની માફક જતા-આવતા બધા પ્રવાસીઓને લલચાવનારી થઈ જાય. પતિ વિનાની અનાથ થયેલી સ્ત્રીના વિકટ પ્રશ્નોને લોકો જાણી શકે નહીં. તેમાં પણ ઉચ્ચ ખાનદાનીની છત્રી ઓઢી હોય તો-તો આવી જ બને. ઘરમાં ને ઘરમાં ઘૂંટાઈઘૂંટાઈને મરવાનું!

બુદ્ધના ગૃહત્યાગ પછી યશોધરાની આવી જ દશા થઈ ગઈ હતી. પણ જીવવા માટે તેની પાસે એક આધાર હતો, તે હતો પુત્ર રાહુલ. રાહુલને જોઈ-જોઈને તે જીવ્યા કરતી. “આ મારો પુત્ર હમણાં મોટો થઈ જશે, બાપ કરતાં સવાયો થશે અને બધું સારું થઈ જશે.”—આવી આશાએ અને આશાએ તે રાહુલના આધારે જીવન જીવતી હતી.

તેવામાં એક દિવસ બુદ્ધ ઘરે પાછા ફર્યા. યશોધરાએ રાહુલને પગે લાગવા મોકલ્યો અને પુછાવ્યું કે “મને તમે વારસામાં શું આપો છો?” બુદ્ધે તેને પણ દીક્ષા આપી દીધી અને સાથે લઈ ગયા.

હવે યશોધરાનું જીવવું વધુ કઠિન થઈ ગયું. પતિ ગયા, પુત્ર ગયો—હવે કોના આધારે જીવન જીવવું? તેને ખાધેપીધે કશું દુઃખ ન હતું, પણ લાગણીનું દુઃખ હતું. તે લાગણી વિનાનું જીવન જીવવા લાગી. લાગણી વિનાનું જીવન ડિપ્રેશન-રોગ પેદા કરે.

યશોધરાને એક રસ્તો સૂઝ્યો: “ચાલો, હું પણ દીક્ષા લઈ લઉં. પતિ અને પુત્રની સાથે તો રહેવા મળશે. તેમને દૂરથી તો જોવાનું મળશે. તોપણ આનંદ થશે.”

દીક્ષા લેવાની પણ જુદીજુદી ગણતરીઓ હોય છે. યશોધરાએ દીક્ષા લઈ લીધી. તે પણ રાજપાટ છોડીને બુદ્ધ અને રાહુલની સાથે ભિક્ષુણીઓ સાથે વિહાર કરવા લાગી. પણ ગૃહત્યાગ સરળ કામ નથી. આખી જીવનચર્યા જ બદલાઈ જાય. જે લોકો બહુ સુખી ઘરમાંથી ત્યાગી બને તેમના આહાર-વિહાર—બધું જ બદલાઈ જાય. ઉઘાડા પગે ચાલચાલ કરવાનું અને જે કાચું-પાકું, લૂખું-સૂકું મળે તે જમવાનું. જે લોકોને ગરમ-ગરમ ઘણાં સ્વાદિષ્ટ વ્યંજનો જમવાની ટેવ હોય તે રાતોરાત ઠંડું અને જુદાજુદા સ્વાદ-બેસ્વાદવાળું ભોજન જમતા થઈ જાય. આ બધું પચાવતાં અને કોઠે પડતાં ઘણો સમય લાગે.

એવું બન્યું કે રાહુલ—માતા યશોધરા-બીમ્બાદેવી-ને આહાર અનુકૂળ ન આવવાથી પેટની તકલીફ થવા લાગી. પણ કોને કહેવું? પોતાની અંતરવેદના કહેવાની જેમની પાસે જગ્યા ન હોય તે બમણાં દુઃખી થાય. એક દિવસ બીમ્બાદેવીને પેટમાં શૂળ ઊપડ્યું. કોઈ ઉપાય ન રહેતાં તેણે રાહુલને બોલાવ્યો. દીક્ષા લેવા છતાં પણ રાહુલ તો દીકરો જ હતો. ત્યાગ મોહ-માયાનો હોય, માતાનો ત્યાગ ન હોય. જે મૂર્ખાઓ ત્યાગનો જડ અર્થ કરીને માતાનો પણ ત્યાગ કરી બેસે છે તેને દીક્ષારાક્ષસ કહેવાય. કેટલાક મહામૂર્ખાઓ કામવિકારના ભયથી સગી માતાનું પણ મોહું જોવાથી દૂર ભાગે છે. તે અનાડીના સરદાર જ કહેવાય. માતાનું મુખ જોવાથી કામવિકાર શમી જાય. સ્ત્રીમાત્રને

(માતાને પણ) વિકારની પૂતળી માનનારાના વિકારો અનેકગણા વધી જતી હાય છે, જે ગંગાસ્નાનથી પણ નિર્મળ ન થાય તે જીવનભર ખાબોચિયામાં ડૂબકાં મારતા રહે છે. માતા તો ગંગા છે—અરે, હજાર ગંગાઓથી પણ મહાગંગા છે, જેનાં ચરણોમાં બધા વિકારોનું શમન થતું હોય છે. તેને પણ વિકારની સીમામાં લાવનારા મહાઅનાડી જ કહેવાય.

રાહુલે આવીને પૂછ્યું, “માડી, તને શું થાય છે?”

“મને પેટમાં દુખે છે. રહેવાતું નથી. પહેલાં પણ કોઈકોઈ વાર આવું થતું હતું.”

“ત્યારે કયા ઔષધથી આ પીડા મટતી?”

“બેટા, કેરીનો રસ અને સાકર ભેગાં કરીને પીવાથી મટી જતું.”

પણ હવે કેરીનો રસ-સાકર લાવવાં ક્યાંથી? શ્રદ્ધા અને પ્રેમ કદી હતાશ થતાં નથી. રાહુલ સારિપુત્ર પાસે ગયો અને પ્રાર્થના કરી કે

“મારી મા સ્થવિરીને ઉદરપીડા થઈ છે. તે આમ્રરસ અને સાકરથી મટી શકે છે. તે ક્યાંથી મળશે?”

સારિપુત્રે કહ્યું: “ચિંતા ન કર. હું રાજદરબારમાં જાઉં છું. ત્યાં મળશે.”

સારિપુત્ર રાજદરબારમાં ગયા. યોગાનુયોગ તે જ સમયે બગીચામાંથી તાજાં-પાકાં આમ્રફળો આવ્યાં હતાં. રાજાએ પોતાના હાથે કેરીઓ ઘોળીને, રસ કાઢીને સારિપુત્રને આપ્યો. સારિપુત્રે રસ પીધો નહીં પણ લઈને આશ્રમે પહોંચ્યા. રાહુલને બોલાવીને સાકર નાખીને રસ આપ્યો. અને કહ્યું: “સ્થવિરી બીમ્બાદેવીને પિવડાવો.”

રાહુલે તેમ જ કર્યું. સ્થવિરીને શાંતિ થઈ. રાજાને શંકા થઈ કે સારિપુત્રે રસ પીધો નહીં અને ઘરે લઈ ગયા તે કોના માટે લઈ ગયા હશે? તેણે પાછળ ગુપ્તચરો મોકલ્યા. સ્વચ્છ વ્યક્તિના જીવન ઉપર પણ શંકાશીલ માણસોને બહુ જલદી શંકા થઈ જતી હોય છે. જો સમય રહેતાં તેનું નિવારણ ન થાય તો શંકાનો કીડો સંબંધોને કોતરી ખાતો હોય છે.

ગુપ્તચરોએ આવીને કહ્યું: “સ્થવિરી બીમ્બાદેવીના ઉદરરોગની દવા તરીકે રસનો ઉપયોગ કરાયો છે.” રાજાને શાંતિ થઈ. તેણે વિચાર્યું કે “રાજપાટ છોડીને દીક્ષા લેનાર બીમ્બાદેવીની બધી આવશ્યકતાઓનું પૂરેપૂરું ધ્યાન આપણે રાખવું જોઈએ. આ આપણું કર્તવ્ય જ કહેવાય.”

પછી તો રોજ કેરીનો રસ મોકલાવો શરૂ થઈ ગયો.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! ઔષધરૂપમાં યોગ્ય આહારપરિવર્તન જરૂરી છે. ભિક્ષુ થયા પછી પણ માતાના સેવા-કાર્યથી ભાગવું ન જોઈએ.”

એક કહેવત છે કે “રાજાની આગળ અને ગધેડાની પાછળ રહેવું નહીં અને રહેવું તો સાવધાનીથી રહેવું.” રાજા કોઈને ઊંચો ચઢાવતાંય વાર ન કરે અને નીચે પછાડતાં પણ વાર ન કરે. ગધેડું પણ ક્યારે લાત મારે તે કહેવાય નહીં.

કોશલનરેશના બધા અમાત્યોમાં એક અમાત્ય બહુ કુશળ અને રાજભક્ત હતો. તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને રાજાએ તેને ઊંચા પદ ઉપર ગોઠવી દીધો. તેની એકાએક આવી ઉન્નતિ થવાથી સાથેના મંત્રીઓ ચિઢાઈ ગયા. તેમને ઈર્ષ્યા થઈ. તેમણે પાલ મંત્રીની વિરુદ્ધ ષડ્યંત્રો રચવા માંડ્યાં. સત્તા કદી ષડ્યંત્રો વિનાની નથી હોતી. તે બધા વારાફરતી રાજાની કાન-ભંભેરણી કરવા લાગ્યા. રાજા કાનના કાચા હોય, તેથી અંતે સફળતા મળી. રાજાએ પેલા મંત્રીને હાથકડી લગાવીને જેલમાં પૂરી દીધો. હવે બધા વિરોધીઓને આનંદ થયો. લોકોને કોઈને ચઢાવવા કરતાં પછાડવામાં વધુ આનંદ આવતો હોય છે.

બહુ ઊંચાઈથી બહુ નીચે પછાડાયેલો મંત્રી ચલિત ન થયો. તે ડગ્યો નહીં. તેણે આવી સ્થિતિમાં પણ પ્રભુભજન ચાલુ રાખ્યું. ખરો ભક્ત દુઃખ-આપત્તિ અને વિપત્તિમાં પણ ઈશ્વરશ્રદ્ધાથી વિચલિત થતો નથી. તેને થયું કે “સરકારી કામમાં ગળાડૂબ રહેવાથી ભજન કરવાનો સમય મળતો ન હતો. તેથી ભગવાને પૂરો સમય આપ્યો અને એકાંત આપ્યું. તેનો આભાર.” તેના અંતઃકરણપૂર્વકના ભજનથી રાજાને ખરી વાતની ખબર પડી ગઈ. સાચું ભજન કદી નકામું જતું નથી. તેને વિરોધી મંત્રીઓના ષડ્યંત્રની ખબર પડી ગઈ.

રાજાએ તરત જ જેલમાં જઈને વફાદાર મંત્રીની બેડીઓ કાપી નાખી, તેને મુક્ત કર્યો અને ફરીથી તેને ઊંચા પદ ઉપર નિયુક્ત કરી દીધો!

સૂર્ય અને ચંદ્રને પણ કોઈકોઈ વાર ગ્રહણ લાગતું હોય છે, તેમ સાચા માણસને પણ કોઈકોઈ વાર ખોટાં કલંક લાગી જતાં હોય છે. જેમ આકાશમાં રાહુ અને કેતુ ઘૂમ્યા કરતા હોય છે તેમ સમાજમાં પણ કેટલાક રાહુ-કેતુઓ ભૂમ્યા કરતા હોય છે. તે સૂર્યચંદ્ર જેવા ચમકતા પુરુષોને ગ્રહણ લગાડવાના જ કામમાં રસ લેતા હોય છે. તેથી સાચા માણસો પણ થોડા સમય માટે કલંકિત થઈ જતા હોય છે. પણ સમય વીતતાં જ રાહુ-કેતુની પકડમાંથી મુક્ત થઈને પાછા હતા તેના કરતાં વધુ ચમકતા હોય છે.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! કોઈ નિર્દોષને કલંક ન લગાડવું. અરે, કોઈ દોષી હોય તોપણ તેને કલંક ન લગાડવું. કલંક મહા દુઃખદાયી હોય છે. સંતો કલંકને ધોવાનું કામ કરે છે, લગાડવાનું નહીં. શ્રીરામ પતિત અહલ્યાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે. અને કદાચ કોઈ વાર રાહુ-કેતુ દ્વારા ગ્રહણ લાગે તો શાંતિથી સહન કરવું, વિચલિત ન થવું. સાધના કરવી. અંતે સત્યનો જય થશે જ.”

એક વ્યક્તિ એકાંગી હોય અને એક વ્યક્તિ સર્વાંગી હોય. એકાંગી એટલે જીવનમાં એક જ અંગની વિદ્યા આવડે તે એકાંગી કહેવાય, પણ જેને બધાં ક્ષેત્રોની વિદ્યા આવડતી હોય તે સર્વાંગી કહેવાય. સર્વાંગી વ્યક્તિત્વ દુર્લભ કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણ સર્વાંગી વ્યક્તિત્વવાળા છે. તેમને બધું જ આવડે છે. આવું જ સાધુઓમાં પણ હોય છે. કોઈ સાધુને કશું જ નથી આવડતું હોતું, અર્થાત્ એકે ક્ષેત્રનું પણ જ્ઞાન નથી હોતું, તો કોઈને એકાદ ક્ષેત્રનું જ્ઞાન હોય છે. પણ કોઈ કોઈ વિરલ સાધુ-ભિક્ષુઓ એવા હોય છે કે જેમને જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોનું જ્ઞાન હોય છે. આવાં સર્વગુણસંપન્ન વ્યક્તિત્વ બહુ દુર્લભ હોય છે.

જેતવનમાં વિહાર કરતાં-કરતાં બુદ્ધે એક સ્થવિર ધનુગ્ગહ તિસ્સના વિષયમાં આવી જ કથા કહી. મહાકોશલના રાજા પ્રસેનજિત હતા. તેમણે પોતાની રાજકુમારી બિમ્બિસાર રાજાને પરણાવી હતી અને દહેજમાં કાશી-પરગણું પણ આપ્યું હતું. બાપની સંપત્તિમાં કન્યાનો ભાગ ન હોવાથી, પિતા તેને રાજાજીવીથી શક્તિપ્રમાણે દહેજ આપતા, જે કન્યાધન કહેવાતું. કાશી-પરગણાની આવક ત્યારે વાર્ષિક એક લાખ રૂપિયા હતી. પણ બન્યું એવું કે બિમ્બિસારના પુત્ર અજાતશત્રુએ રાજ્યના લોભથી પિતાની હત્યા કરી નાખી. પોતે રાજગાદી ઉપર બેસી ગયો. પતિહત્યા થઈ જવાથી કોશલકુમારીને આઘાત લાગ્યો અને તે પણ મરી ગઈ. પછી કોશલ-મહારાજે વિચાર કર્યો કે પોતાના જમાઈ અને પુત્રી મરી જવાથી હવે કાશી-પરગણું હત્યારા અજાતશત્રુને અપાય નહીં, તેથી તે પાછું લેવા વારંવાર યુદ્ધ થતાં રહ્યાં; પણ વૃદ્ધ કોશલનરેશ વારંવાર હારી જતો હતો, તેથી હતાશ થઈને તે વિચારવા લાગ્યો કે “આવું કેમ થતું હશે?” વારંવારની નિષ્ફળતાથી સમર્થ વ્યક્તિ પણ હતાશ થઈ જાય અને હતાશમાં કોઈ સાચું કારણ હાથમાં ન આવે તો વહેમી પણ થઈ જાય.

સાધુઓ-ભિક્ષુઓ વગેરે પાસે આવનારા ત્રણ પ્રકારના માણસો હોય છે: 1. જિજ્ઞાસુ 2. લાલચુ અને 3. વહેમી. શ્રદ્ધાળુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે આવતા હોય છે. લાલચુ લોકો સાંસારિક અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા માટે આવતા હોય છે જેમકે ધનપ્રાપ્તિ કે સંતાનપ્રાપ્તિ વગેરે અપેક્ષાઓ મહારાજના આશીર્વાદથી પૂરી થઈ જશે. સાધુઓ પણ લાલચુ લોકોની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાનાં નાટક કરતા રહે છે. પ્રચારના જોરે તે પ્રચાર કરતા રહે છે, તેથી તેમની પાસે મોટાં ટોળાં ભેગાં થતાં રહે છે. વહેમી લોકો તે છે, જેમને કાંઈ ને કાંઈ નડતર નડ્યા કરતું હોય છે. ખાસ કરીને ભૂત-પ્રેત, પિશાચ, પૂર્વજ, ગ્રહદશા વગેરે અનેક પ્રકારનાં નડતરથી આવા લોકો દુઃખી રહ્યા કરતા હોય છે. કોઈ કાર્યમાં કશી સફળતા મળતી નથી. વારંવારની નિષ્ફળતાનું કારણ કોઈ નડતરને જ માની લેતા હોય છે અને તેવા નડતરથી મુક્તિ મેળવવા કોઈ દોરા-ધાગા, તાવીજ, હોમ-હવન, અનુષ્ઠાન વગેરે કરનારા પાસે જતા હોય છે. આવા લોકોને ત્યાં પણ મોટાં ટોળાં આવતાં હોવાથી મોટી આવક થતી રહેતી હોય છે. સૌથી ઓછા લોકો શ્રદ્ધાળુઓના હોય છે. જ્ઞાનભૂખ સૌને હોતી નથી. ધનભૂખ, સત્તાભૂખ, સંતાનભૂખ તો ઘણાંને હોય છે. જે ભીડ શાકમાર્કેટમાં હોય તે ચોકસીબજારમાં ન હોય.

વારંવાર પરાજિત થવાનું કારણ સમજાતું ન હોવાથી કોશલનરેશે વિચાર્યું કે આ બાબતમાં વૃદ્ધ સ્થવિર ધનુગ્ગહ તિસ્સની સલાહ લેવી જોઈએ. આ વૃદ્ધ સ્થવિર બહુ જ્ઞાની અને ઘણા અનુભવી હતા. તે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોનું ધ્યાન ધરાવતા હતા, તેથી જિજ્ઞાસુ લોકો તેમની પાસે નવુંનવું જ્ઞાન જાણવા માટે આવતા રહેતા અને પ્રશ્નચર્યા થયા કરતી. રાજાએ બે દૂતો સ્થવિર પાસે મોકલ્યા અને વારંવાર નિષ્ફળતા મળવાનું કારણ પૂછ્યું.

સ્થવિરે વિચાર કરીને જણાવ્યું કે “યુદ્ધમાં પરાક્રમ નથી જીતતું પણ વ્યૂહ જીતે છે. યોદ્ધાઓ યુદ્ધ લડે છે, પણ સેનાપતિ વ્યૂહ બનાવે છે. યોદ્ધાઓની સફળતા વ્યૂહને આધીન હોય છે. વ્યૂહ ત્રણ પ્રકારના હોય છે: 1. પન્નવ્યૂહ, 2. ચંદ્રવ્યૂહ અને 3. શકટવ્યૂહ. અજાતશત્રુ સાથેના યુદ્ધમાં શકટવ્યૂહ જ સફળ રહી શકે. જો રાજા શકટવ્યૂહ રચે તો જરૂર વિજય મળે. શકટવ્યૂહ માટે યુદ્ધ કરવા આવનારી સેનાને બે પર્વતોની વચ્ચે ઘેરી લેવાની. પોતાની સેનાના બે ભાગને બે પર્વતોમાં છુપાવી દેવાના. એક ભાગને આગળ યુદ્ધ કરવા રાખવાનો. આ ભાગ હારવાનો દેખાવ કરી, પાછો હઠતો જાય. શત્રુસેના ઉત્સાહમાં આવીને તેના ઉપર

ધસારો કરે. નિર્ધારિત જગ્યા સુધી તેને આવવા દઈને પછી સંતાયેલી સેના બંને પર્વતોમાંથી ઝડપથી બહાર નીકળી પાછળથી જોરદાર હુમલો કરે. શત્રુસેનાનું ધ્યાન ઓચિંતા પાછળથી થયેલા હુમલા તરફ જાય એટલે પાછી પડતી-પડતી સેના સામો ધસારો કરે. આમ ત્રણે તરફથી એકસાથે ધસારો થવાથી અજાતશત્રુની સેના હારી જશે.”

કોશલનરેશે તેમ જ કયું. અજાતશત્રુની સેનાને પર્વતમાં ઘેરીને પાણી વિનાની જગ્યા સુધી લઈ આવી પછી હુમલો કર્યો. અજાતશત્રુ હારી ગયો અને પકડાઈ ગયો. આ રીતે વૃદ્ધ સ્થવિરની સલાહથી વારંવાર હારનાર કોશલનરેશને વિજય મળ્યો.

બુદ્ધે કહ્યું, “ભિક્ષુઓ! એકાંગી ન બનો, સર્વાંગી બનો. જીવનનાં બધાં મહત્ત્વનાં અંગોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો.”

10-3-12

ચઢતીનું એવું કોઈ ક્ષેત્ર નથી કે જ્યાં ઈર્ષ્યા ન થતી હોય—એમ કહો કે ચઢતી ઈર્ષ્યા વિનાની હોતી જ નથી. જે ઈર્ષ્યાથી મુક્ત હોય તે જ સંત હોય. આથી વધુ સારું અને સારું સંતનું બીજું કોઈ લક્ષણ નથી. શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો ઈર્ષ્યાથી ભરેલાં છે. ધનની ઈર્ષ્યા, સત્તાની ઈર્ષ્યા, ગુણોની ઈર્ષ્યા, પ્રતિભાની ઈર્ષ્યા, રૂપની ઈર્ષ્યા—આવાં બધાં અનેક ક્ષેત્રો ઈર્ષ્યાનાં છે જ. પણ સૌથી મોટું ઈર્ષ્યાનું ક્ષેત્ર માનસન્માન છે. વ્યક્તિને કાંચનકામિનીનો ત્યાગ હોય, તેને કશું ન જોઈતું હોય એવો વિરક્ત હોય, પણ જો તેના સહગામીને વધુ માન મળતું હોય તો તેનાથી સહન ન થાય. રાગીઓને તો ઈર્ષ્યા હોય જ છે, પણ ત્યાગીઓ પણ ઈર્ષ્યાથી મુક્ત નથી હોતા તેવી કથા અહીં કહેવાઈ છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા અને તેમણે એક સુંદરીની ત્યાગીઓ દ્વારા હત્યા થઈ ગઈ હતી તેની કથા સંભળાવી. અનેક વાર કહ્યું તેમ ત્યારે બિહારમાં અનેક સંપ્રદાયો પ્રચલિત હતા અને આ બધા પરસ્પર લડતા-ઝઘડતા રહેતા તે પણ સ્વાભાવિક જ છે. સાંપ્રદાયિક કલહનાં મુખ્યતઃ ત્રણ કારણો હોય છે: 1. સૈદ્ધાન્તિક મતભેદોથી, 2. આચારિક મતભેદોથી અને 3. માનપ્રતિષ્ઠાના કારણે.

1. સૈદ્ધાન્તિક મતભેદો

આ મતભેદ તો રહેવાના જ. પૃથ્વી ઉપરનાં બધાં માણસો એક જ સિદ્ધાંતને માનતાં થઈ જાય તે શક્ય જ નથી. જે તત્ત્વો ઇન્દ્રિયાતીત છે, જેમકે ઈશ્વર, આત્મા, પરલોક વગેરે તે બાબતમાં કોઈ એક સર્વસંમત ધારણા બનાવવી શક્ય નથી. તેથી અસ્તિ-નાસ્તિ-રૂપથી જુદીજુદી ધારણાઓ રહેવાની જ. ઉપાધિ ત્યારે થાય છે જ્યારે કોઈ પક્ષકાર એવો દાવો કરે કે “હું જ સાચો છું અને બાકીના બધા ખોટા છે, એટલું જ નહીં, જે ખોટા છે તેમનો અને તેમનાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કરી નાખવો જોઈએ.” આ ભયંકર વિરોધ કહેવાય. બાકી દ્વૈત-અદ્વૈત, સાકાર-નિરાકાર વગેરે મતભેદો તો રહેવાના.

2. આચારભેદો

ઘણી વાર એક જ સંપ્રદાય કે ધર્મને માનનારા હોવા છતાં આચારો વિશે જુદીજુદી માન્યતા ધરાવતા હોય, જેમકે આઠમ-ચૌદશ, ઈદ આજે છે કે કાલે, મુહપત્તી બાંધવી જોઈએ કે નહીં, કંદ-મૂળ ખવાય કે નહીં, કયું માંસ ખવાય અને કયું ન ખવાય, કોને આચાર્ય મનાય અને કોને ન મનાય, વગેરે આચાર બાબતે મતભેદ હોય, તેથી વિરોધ-વિવાદ થાય તે સ્વાભાવિક છે.

3. માનપ્રતિષ્ઠા માટે

આ વિરોધ નીચી કક્ષાનો છે, કોઈને વધુ માન-સન્માન મળતું જોઈને ઈર્ષ્યા થાય અને જોયું ન જાય. આવી ઈર્ષ્યા રાગીઓમાં તો હોય જ છે, ત્યાગીઓમાં પણ હોય છે.

સંપ્રદાયોમાં પણ ચઢતી-પડતીનો કાળ આવતો હોય છે. કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિના હાથમાં સંપ્રદાયનું સુકાન આવે ત્યારે તેની ચઢતી થતી હોય છે, પણ જ્યારે કોઈ અયોગ્ય, અક્ષમ અને દુરાચારી વ્યક્તિના હાથમાં સંપ્રદાયનું સુકાન આવે ત્યારે તેની પડતી થતી હોય છે. પડતીનું એક બીજું કારણ પરસ્પર વિખવાદ પણ હોય છે. પદ માટે, ધન માટે જ્યારે પરસ્પર વિખવાદ થવા લાગે ત્યારે સંપ્રદાયની પડતી થવા લાગે.

ત્યારે તથાગતના સંપ્રદાયની ચઢતી હતી. લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમના તરફ દોડતાં રહેતાં હતાં અને ફળ-ફળાદિ, મીઠાઈઓ, વસ્ત્રો વગેરેનો ઢગલો થયા કરતો હતો.

નજીકમાં જ બીજા ત્યાગીઓનો આશ્રમ હતો. તે જૂના હતા. તેમનો પ્રભાવ ઘટી ગયો હતો, તેથી તેમને ત્યાં બહુ ઓછા ભક્તો આવતા હતા. પેલાં ટોળાં જોઈને આ ત્યાગીઓને ઈર્ષ્યા થવા લાગી. બધું સહન થાય પણ કોઈ માનનો ભાગ પડાવે તે સહન ન થાય. “માનનો ખરો અધિકારી હું જ છું અને તે મને જ મળવું જોઈએ.”—એવી ધારણા ત્યાગીઓમાં પણ જડ કરી ગઈ હોય છે. હૃદયથી જે માનત્યાગી હોય તે જ ખરો ત્યાગી કહેવાય. તેને બીજાના માનની ઈર્ષ્યા ન થાય.

આ બીજા ત્યાગીઓની ઈર્ષ્યાવૃત્તિ એટલી બધી વધી ગઈ કે ગમે તેમ કરીને પણ બુદ્ધનું માન ઘટાડવું જોઈએ, એટલે તેના ઉપાયો શોધવા લાગ્યા. પોતાનું માન વધે તેવી ઈચ્છા સદા કહેવાય, પણ બીજાનું માન ઘટે તેવી ઈચ્છા અસદા કહેવાય, એ અનર્થકારી કહેવાય. જે લોકો શ્રદ્ધાજીવી હોય છે તેમની સૌથી મોટી દુર્બળતા ચારિત્ર હોય છે. સાચું કે ખોટું તેમના ચારિત્ર ઉપર કલંક લગાડી દો તો તેમના શ્રદ્ધાળુઓ વિચલિત થઈને વિમુખ થવા લાગશે. આવી વાતો બહુ ઝડપથી ફેલાતી હોય છે. કોઈ પૂરી તપાસ કરતું નથી અને વાતોને જ માની લેતું હોય છે.

તીવ્ર ઈચ્છાગ્નિમાં બળતા તૈથિક ત્યાગીઓએ છેવટનો ઉપાય હાથ ધર્યો. તેમણે એક સુંદરીને હાથ ઉપર લીધી અને કહ્યું, “તને જે જોઈએ તે આપીશું પણ તું બુદ્ધને બદનામ કર.” બધા લોકો ધનજીવી હોય છે, કારણ કે ધનની આવશ્યકતા સૌને પડતી હોય છે. પણ કેટલાક માત્ર ધનજીવી જ નથી હોતા, તે તો ધનપિશાચ પણ હોય છે, અર્થાત્ ધન મળતું હોય તો પિશાચ થવાની પણ તેમની તૈયારી હોય છે. ધન મળતું હોય તો સગી માતાની પણ દલાલી કરવા તે તૈયાર થઈ જતા હોય છે. રાષ્ટ્ર-ગદારો, માનવતાના ગદારો અને ન્યાય-ગદારો પિશાચ જ કહેવાય.

પેલી સુંદરી ધન માટે જે કહો તે બધું કરવા તૈયાર હતી. તૈથિક ત્યાગીઓએ કહ્યું કે “તારે સમીસાંજે બુદ્ધના આશ્રમમાં જવું અને કોઈ પૂછે તો કહેવું કે ‘બુદ્ધની સેવા કરવા જાઉં છું.’ અને વહેલી સવારે પાછા ફરવું. કોઈ પૂછે તો કહેવું કે ‘રાત્રે બુદ્ધના આશ્રમમાં જ રહી હતી. હવે ઘરે પાછી જાઉં છું.’ કપડાં લઘરવઘર રાખવાં.” વગેરે. નાટક બરાબર ગોઠવાઈ ગયું. સુંદરી આ પ્રમાણે આવ-જા કરવા લાગી. આશ્રમમાં જતા-આવતા લોકોને શંકા-કુશંકા થાય તે સ્વાભાવિક છે. પહેલાં ગણગણાટ શરૂ થયો અને પછી વાતોનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા કાચા તાંતણે બંધાયેલાં હોય છે, તૂટતાં વાર ન લાગે. પ્રેમ વહેમથી તૂટે છે અને શ્રદ્ધા અપેક્ષા પૂરી ન થવાથી તૂટે છે. લોકોની શ્રદ્ધા ઓછી થવા લાગી, પણ તૈથિકોનો ઈર્ષ્યાગ્નિ હજી વધુ ધગધગતો હતો. તે બુદ્ધને જડમૂળથી ખેદાનમેદાન કરી નાખવા માગતા હતા. તેમને કુબુદ્ધિ સૂઝી. પેલી સુંદરીની હત્યા કરીને તેનું મડદું બુદ્ધની કુટિયાની બાજુમાં નાખી દીધું અને પોતે જ બધા ચારે તરફ વાતો ઉડાડવા લાગ્યા: “જુઓ! જુઓ! આ પાખંડીએ શું કર્યું?” વાત રાજા સુધી પહોંચી. પણ રાજા ડાહ્યો હતો. તેણે વિચાર કર્યો: “જો ભિક્ષુઓએ સુંદરીની હત્યા કરી હોત તો તે તેનું મડદું દૂર ક્યાંક નાખી આવત. પોતાના આશ્રમની નજીક નાખે નહીં.” તેણે ગુપ્તચર બેસાડ્યા. ગુપ્તચરોએ થોડા જ દિવસમાં સત્ય શોધી કાઢ્યું, “ખરા હત્યારા તૈથિકો જ છે.”

રાજાએ સુંદરીના મડદાને તૈથિકો પાસે ઉપડાવીને આખા નગરમાં ફેરવ્યા અને તેમની પાસે કહેવડાવ્યું કે “હત્યા અમે જ કરી છે. બુદ્ધ નિર્દોષ છે.”

તૈથિકોની વાત સાંભળીને લોકોને શાંતિ થઈ. બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! જુઓ, ઈર્ષ્યા કેટલી ભયંકર છે! તૈથિકો બુદ્ધને કલંકિત કરવા માગતા હતા, પણ પોતે જ કલંકિત થઈ ગયા! કોઈની ઈર્ષ્યા ન કરવી.”

વ્યક્તિના જીવનમાં સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ તેની દાનત ભજવતી હોય છે. દાનત એટલે પરિપક્વ થયેલી જીવનદૃષ્ટિ. તમે વ્યવહારમાં કેવી દાનત ધરાવો છો તે બહુ જ મહત્ત્વનું છે. દાનત ત્રણ પ્રકારની હોય છે: 1. શુદ્ધ દાનત, 2. અશુદ્ધ દાનત અને 3. શુદ્ધાશુદ્ધ દાનત. શુદ્ધ દાનતવાળો માણસ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સત્ય અને પ્રામાણિકતાભર્યો વ્યવહાર કરતો હોય છે. તે ગરીબ હોય તોપણ ચોરી નહીં કરે. તે ચતુર તો હોય પણ લુચ્ચો ન હોય. તે ખાનદાન હોય પણ બદમાશ ન હોય. તે કદી પણ પરસ્ત્રી સામે આંખ નહીં ઉપાડે. તે દુઃખી થશે, મરી જશે, પણ પાપનો માર્ગ નહીં ગ્રહણ કરે. આ ગુણો જન્મજાત અને માતા-પિતાના આપેલા હોય છે. આને શુદ્ધ દાનતવાળો અથવા ચોખ્ખી દાનતવાળો માણસ કહેવાય.

બીજો અશુદ્ધ દાનતવાળો માણસ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અસત્ય, અપ્રામાણિકતા, લુચ્ચાઈ, છેતરપિંડી, વિશ્વાસઘાત અને વ્યભિચાર આદિ કરતો રહે છે. તેને મોકો મળે તો બધી જગ્યાએ તે દાનત બગાડી બેસતો હોય છે. તે વિશ્વાસઘાતી અને બહેન-દીકરીઓ ઉપર નજર બગાડનારો હોય છે. તેના આ દુર્ગુણો જન્મજાત હોય છે તથા માતા-પિતા, પરિવાર અને સમાજ દ્વારા સંક્રમિત થયેલા પણ હોય છે. આવા માણસને નોકર-ચાકર તરીકે રાખી શકાય નહીં. તેને ધંધામાં ભાગીદાર બનાવી શકાય નહીં. તે જ્યાં જશે ત્યાં લુચ્ચાઈ કરતો રહેશે.

ત્રીજો શુદ્ધ-અશુદ્ધ દાનતવાળો માણસ હોય છે. આવો માણસ એક જગ્યાએ શુદ્ધ અને બીજી જગ્યાએ અશુદ્ધ દાનતવાળો થઈ જતો હોય છે. તેનામાં બંને ગુણ-દોષો રહેતા હોય છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિચરણ કરતા હતા અને તેમણે ભિક્ષુઓને એક અશુદ્ધ દાનતવાળા લુચ્ચા વેપારીની કથા સંભળાવી. ત્યારે બોધિસત્ત્વ વારાણસીમાં એક વેપારીના ત્યાં જન્મીને વ્યાપાર કરતા હતા. તેમનો નાનો ભાઈ પણ તેમની માફક વ્યાપાર કરતો હતો. બંને સગા ભાઈ હોવા છતાં બંનેનો સ્વભાવ અત્યંત ભિન્ન હતો. એક શુદ્ધ દાનતવાળો હતો તો પેલો નાનો અશુદ્ધ દાનતવાળો હતો. કેટલીક વાર એક જ ઘરમાં જન્મેલા સગા ભાઈઓનાં શીલ અને સ્વભાવ જુદાંજુદાં હોય છે. તેનું કારણ માત્ર માતાપિતા જ નહીં પણ સાત પેઢી સુધીનાં કૂદકો મારીને આવતાં જીન અને સ્વભાવ હોય છે. સ્વભાવ જીન અને કર્મોથી બંધાતો હોય છે.

બંને ભાઈઓ વ્યાપાર કરવા નીકળ્યા. એક નદી ઉપર પહોંચ્યા. નદીમાં નાવ દ્વારા પેલા કાંઠે જવાનું હતું, પણ નાવને હજી વાર હતી, તેથી બંનેએ પોતપોતાનું અલગ-અલગ ભાતું નદીકિનારે બેસીને ખાધું. મોટા ભાઈ બોધિસત્ત્વનો સ્વભાવ કે હતો ખવડાવીને ખાવું, તેથી તેણે પોતાના ભાથામાંથી થોડો ભાત નદીની માછલીઓને ખવડાવીને પછી ભાથું ખાધું. ખવડાવવાની બે રીતો છે: એક તો ખાઈ લીધા પછી વધેલું એટું કોઈને ખવડાવવું, તે યોગ્ય ન કહેવાય. બીજી રીત એ છે કે ખાતાં પહેલાં શુદ્ધ અન્ન કાઢીને કોઈને ખવડાવવું, પછી પોતે ખાવું. આ ઉત્તમ કાર્ય કહેવાય. એક ત્રીજો પણ પ્રકાર છે. ન તો પહેલાં કોઈને ખવડાવવું, ન પાછળથી વધેલું કોઈને—કૂતરાં વગેરેને ખવડાવવું, પણ વધેલા ખોરાકનો નાશ કરી નાખવો. જમીનમાં દાટી દેવું. આ અસહ્ય પાપ-કર્મ કહેવાય.

મોટા ભાઈની ટેવ ખવડાવીને ખાવાની હતી તેથી તેમણે માછલી વગેરે જળચર પ્રાણીઓને ભાત ખવડાવીને પછી ખાધો. નાનો ભાઈ વિરુદ્ધ ટેવવાળો હતો. તે આગળ કે પાછળ કોઈને ખવડાવવામાં સમજતો જ ન હતો. કદાચ વધે તો ગંધાઈ જાય ત્યાં સુધી રાખી મૂકે અને પછી ફેંકી દે. આવી બંનેની ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકૃતિ હતી.

ભાથું ખાઈ લીધા પછી બંને નાવમાં બેસીને આવેલા મોટા ગામમાં વ્યાપાર કરવા ગયા. આખો દિવસ વ્યાપાર કરીને બંને 500-500 રૂપિયા કમાયા. મોટા ભાઈએ પોતાના રૂપિયાની થેલી પણ નાના ભાઈને આપી દીધી અને કહ્યું: “લે, સાચવજે.”

નાના ભાઈની દાનત બગડી: ગમે તેમ કરીને આ પૈસા પોતાના થઈ જાય તેવું કરવું જોઈએ. લક્ષ્મી દાનત બગાડનારી વસ્તુ છે. ભલભલાની દાનત બગડી જાય. એટલે કહેવત છે કે—

“ગરથ ગાંઠે અને વિદ્યા પાઠે.”

અર્થાત્ ગરથ એટલે લક્ષ્મી હંમેશાં પોતાના હાથમાં જ રાખવી. બીજાના હાથમાં આપેલી લક્ષ્મી દાનત બગાડી શકે છે. સ્ત્રીવર્ગને પણ

પોતાના કબજામાં જ રાખવો, બીજાને સોંપાય નહીં. કામ લુચ્ચો છે. ક્યારે કોની કોના પ્રત્યે દાનત બગડે તે કહેવાય નહીં. નાના ભાઈએ લુચ્ચાઈ કરી. બંનેના રૂપિયા એક થેલીમાં ભેગા કરી દીધા અને તેવી જ એક બીજી થેલી કાંકરા ભરેલી બનાવી જે સંતાડી રાખી હતી. નદી વચ્ચે નાવ પહોંચી ત્યારે કાંકરા-ભરેલી થેલી નદીમાં અસાવધાનીથી પડી ગઈ, તેમ બતાવ્યું. ખરેખર તો ભૂલ થઈ ગઈ હતી. કાંકરા ભરેલી થેલી રહી ગઈ હતી. તેણે હોબાળો મચાવવા માંડ્યો. “થેલી પડી ગઈ, થેલી પડી ગઈ!” મોટા ભાઈને કહ્યું: “આપણા બંનેના રૂપિયા-ભરેલી થેલી મારી અસાવધાનીથી નદીમાં પડી ગઈ. હવે શું કરીશું?” તે રડવા લાગ્યો. મોટા ભાઈ બોધિસત્ત્વે તેને આશ્વાસન આપ્યું, “ચાલ, હશે, જે થવાનું હતું તે થયું, હવે રડીશ નહીં.” બંને ઘરે પહોંચ્યા. નાના ભાઈએ ઘરે જઈને પેલી સંતાડેલી થેલી ખોલી તો અંદરથી કાંકરા નીકળ્યા. તેણે માથું કૂટ્યું. હવે તેને ખ્યાલ આવ્યો કે રૂપિયાવાળી થેલી જ નદીમાં ફેંકાઈ ગઈ છે. બન્યું એવું કે પેલી રૂપિયાવાળી થેલી એક મોટી માછલી ગળી ગઈ હતી અને તે માછલી માછીમારની જાળમાં પકડાઈ. તેને માછણ બજારમાં વેચવા નીકળી હતી. તેને કોઈએ ન લીધી. અંતે તે બોધિસત્ત્વને ત્યાં વેચાવા આવી. બોધિસત્ત્વે માછલી ખરીદી લીધી અને પત્નીને તે ભોજન માટે આપી. પત્નીએ તેને ચીરતાં તેમાંથી રૂપિયાની થેલી નીકળી! બોધિસત્ત્વ થેલી અને રૂપિયા ઓળખી ગયા. ખરી હક્કની કમાણી ઢોલ વગાડતી પાછી આવતી હોય છે. તેમણે નાના ભાઈને બોલાવીને તેમાંથી અડધા રૂપિયા તેને આપી દીધા. બુદ્ધ કહે છે કે “હે ભિક્ષુઓ! કદી દાનત ન બગાડવી. દાનત બગડે તેનું જીવન બગડે, તેથી હંમેશાં દાનતને શુદ્ધ રાખવી. શુદ્ધ દાનતવાળો માણસ દાનતદાર કહેવાય છે. તે મહાન હોય છે અને પ્રતિષ્ઠિત હોય છે.”

11-3-12

*

આપણું શરીર જડ હોવા છતાં ચેતન છે. તેનું પોતાનું ઘડિયાળ હોય છે. આદત પ્રમાણે સમયસર ભૂખ લાગવી, સમયસર ઊંઘ આવવી, સમયસર શૌચાદિ જવું—બધું જ રોજના સમય પ્રમાણે થયા કરે છે. તમારી ઈચ્છા ન હોય તોપણ સમય થતાં જ ઊંઘ આવવા લાગે છે. સમય થતાં જ ભૂખ લાગવા માંડે છે. જે લોકો આહાર-વિહારાદિમાં નિયમિત જીવન જીવતા હોય છે, તેમનું શરીર પોતે જ સમય થતાં જ માગણી કરે છે. આ શરીરનું ઘડિયાળ કહેવાય.

આવું જ એક બીજું ઘડિયાળ પણ છે; તે છે રુચિનું ઘડિયાળ. તમને બચપણથી જ જે આહારાદિની રુચિ જામી ગઈ હોય તે જ આહાર પ્રત્યે તમારું મન દોડ્યા કરે. તે ન મળે અને બીજો આહાર મળે તો સ્વાદ તો ન આવે, પણ આરોગ્ય પણ સારું ન રહે. સ્વરુચિ ભોજનની ધન્યતા જેને મળે તેનો દિવસ સુખમય વીતે. પછી તે દાળ-બાટી હોય, દાળ-રોટી હોય કે દાળ-ભાત હોય. સૌ-સૌની વર્ષોથી કેળવાયેલી રુચિ જ સ્વાદ આપે છે અને તે જ આરોગ્ય પણ આપે છે.

દીક્ષા લીધા પછી રોજરોજ નવાનવા ઘરની ભિક્ષા કરવાની હોય તો સ્વાદ અને રુચિ જળવાતાં નથી. જે લોકો સ્વાદનો પણ ત્યાગ કરતા હોય છે તે ત્યાગી તો હોય છે પણ આરોગ્યવાન નથી હોતા. તેમનું દૂબળું-પાતળું હાડકાંના માળા જેવું શરીર દુર્બળ તો હોય જ છે, સાથેસાથે રોગિષ્ઠ પણ હોય છે. તેમને ખબર નથી હોતી કે સ્વાદિષ્ટ ભોજન શરીરમાં હોર્મોન પેદા કરે છે. આ હોર્મોન મોઢામાં પાણી આવે ત્યારથી જ શરૂ થઈ જતા હોય છે. આ હોર્મોન ભોજન પચાવવામાં તથા તેના રસને પૂરા શરીરમાં ફેલાવવામાં ભારે મદદરૂપ થતા હોય છે. જે લોકો બેસ્વાદ ભોજન જાણીકરીને ત્યાગી દેખાવા માટે કરે છે તેમને અનુકૂળ હોર્મોન પેદા થતા નથી. પણ પ્રતિકૂળ હોર્મોન થાય છે. તેવું ભોજન જલદી પચતું નથી, તેના રસકસ ઝાડા વાટે નીકળી જતા હોય છે. તેમાં રોગપ્રતિકારક શક્તિઉત્પન્ન થતી નથી, તેથી તેવા ત્યાગી મોટા ભાગે માંદા અને નિસ્તેજ રહ્યા કરતા હોય છે. તેવા લોકો પોતાના શરીરને બગાડી મૂકતા હોય છે. સ્વાદલોલુપતા મોટો દોષ છે, પણ સ્વાદઘૃણા તેથી પણ મોટો દોષ છે. જીવન યથાયોગ્ય મધ્યમમાર્ગમાં જ રહેવું છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. તેમણે રાહુલમાતા (યશોધરા) બીમ્બાદેવીના આહારની વાત કરી. તે આ પ્રમાણે છે.

બુદ્ધે ગૃહત્યાગ કરી પરિવારત્યાગ કર્યો અને દીક્ષા લીધી. પાછળથી રાહુલને પણ દીક્ષા આપી. પછી એકલી પડેલી યશોધરાએ બુદ્ધ અને રાહુલની સમીપમાં રહેવાનું મળશે તેવી આશાએ તેણે પણ દીક્ષા લઈ લીધી—એમ કહો ને કે આખું ઘર દીક્ષિત થઈ ગયું!

હવે રાજરાણી રહી ચૂકેલી બીમ્બાદેવીને આહાર વિશે ભારે અગવડ થવા લાગી. મન ત્યાગમાં મક્કમ હોવા છતાં શરીર તેની ટેવો છોડતું ન હતું. વર્ષો સુધી જે આહાર-વિહારની ટેવો શરીરને પડી હોય તે રાતોરાત છૂટી ન જાય. હા, રાતોરાત વૈરાગ્યના ઉજાસમાં ગૃહત્યાગ તો થઈ શકે, પણ શરીર તો રોજની ટેવો પ્રમાણે આહાર-વિહાર માગતું રહે. બીમ્બાદેવીને રોજ માછલીનો સૂપ પીવાની ટેવ અને બાસમતી ચોખા ખાવાની પણ ટેવ. મનની મક્કમતાથી તેને રોકવા છતાં પણ શરીર માને નહીં. અરુચિકર ભોજન કરવાથી ઉદરપીડા થયા કરે. હવે શું કરવું? સ્થવિરી બીમ્બાદેવીએ પોતાના પુત્ર રાહુલને કહ્યું, “મને માછલીનો સૂપ અને બાસમતી ચોખા લાવી આપ, મારે ખાવાં છે. એ જ મારું ઔષધ છે.” રાહુલે મહાસ્થવિર સારિપુત્રને વાત કરી. સારિપુત્ર રાજદરબારમાં જઈને જે જોઈતું હતું તે લઈ આવ્યા. તે ખાતાં જ બીમ્બાદેવીની ઉદરપીડા મટી ગઈ: “હાશ! હવે શાંતિ થઈ.” ભોજનતૃપ્તિ અને ઊંઘતૃપ્તિ બધી તૃપ્તિઓમાં સર્વાધિક શાંતિ આપનારાં તત્ત્વો છે. અને આ બેની અતૃપ્તિ બધી અશાંતિ આપનારાંઓમાં સર્વાધિક અશાંતિ આપનારાં હોય છે.

રાજાને ખબર પડી કે બીમ્બાદેવીને રોજ માછલીનો સૂપ અને ઘી ભેળવેલા ઉત્તમ ભાત જોઈએ છે. તેમણે તરત જ કાયમી વ્યવસ્થા કરી દીધી. પછી તેમનું આરોગ્ય સારું રહેવા માંડ્યું.

બહુ સુખ ભોગવી ચૂકેલા લોકો ઊભરામાં ને ઊભરામાં ગૃહત્યાગ તો કરી દેતા હોય છે, પણ પછી આહાર-વિહારની પ્રતિકૂળતાથી દુઃખી થતા હોય છે. જો તેમનું મનોબળ મજબૂત હોય તો હઠપૂર્વક પ્રતિકૂળતાને સ્વીકારી લેતા હોય છે, પણ આવી હઠ અંતે તેમના શરીરને રોગી બનાવી દેતી હોય છે.

એટલે જીવનમાં ‘યથાયોગ્ય’ તત્ત્વને સ્વીકારીને જ જીવનચર્યા ગોઠવવી. એક માટે જે યથાયોગ્ય હોય તે બધા માટે ન પણ હોય. પ્રત્યેકની

પૃષ્ઠભૂમિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. જે પોતાનાં તન અને મન માટે યથાયોગ્ય ન હોય તેવાં નિયમો અને વ્રતો લેવાય નહીં. દેખાદેખી ન કરાય. સૌનો પોતપોતાનો અલગ-અલગ વિવેક હોય છે. બુદ્ધે કહ્યું, “ભિક્ષુઓ! સૌથી મોટો યોગ ‘યથાયોગ્ય’ છે.”

11-3-12

*

ગૃહત્યાગ કરીને દીક્ષા લીધા પછી પાયાના બે પ્રશ્નો ત્યાગીઓને પણ સત્તાવતા રહે છે: 1. આવાસ અને 2. આહાર. આ બે પ્રશ્નો જ્યાં સુધી પૂરેપૂરા ઉકેલાય નહીં ત્યાં સુધી શાંતિ ન રહે. આહાર માટે ભિક્ષાચર્યાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોય છે, પણ તેમાં પણ જ્યાં સારું ગામ હોય અને ભિક્ષા આપનારાં સારાં ઘરો હોય તો જ વધુ અનુકૂળતા રહે. જો પ્રતિકૂળ ગામ હોય અને ભિક્ષા ન આપનારાં માણસો રહેતાં હોય અથવા હલકી ભિક્ષા આપનારાં માણસો રહેતાં હોય તો જોઈએ તેવો સંતોષ ન રહે. તેથી લગભગ પ્રત્યેક ભિક્ષુ સારું ગામ શોધતો રહે છે. આવું જ આવાસનું પણ હોય છે. લોકો દ્વારા નિર્મિત સામૂહિક સંઘારામોમાં પણ કેટલીક પ્રતિકૂળતા રહેતી હોય છે, તેથી કેટલાક એકાંતપ્રેમી ભિક્ષુઓ પોતાના એકલા માટે એક પર્ણકુટિ ગામ બહાર બનાવીને સ્વતંત્ર રહેતા હોય છે, જેથી ભજનધ્યાન વ્યવસ્થિત થઈ શકે.

બુદ્ધ જતવનમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમણે ભિક્ષુઓને એક કથા કહી.

એક પ્રૌઢ ઉંમરના સ્થવિર પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં એકાંતમાં રહેવા એક ગામની ભાગોળે એક તળાવની ટેકરી ઉપર સરસ પર્ણકુટિ બનાવી રહેવા લાગ્યા. જગ્યા બહુ જ સુંદર અને રમણીય હતી. ચારે તરફ વનરાજિ હોવાથી અને પક્ષીઓનો કલરવ થતો રહેતો હોવાથી નેત્રસુખ અને કર્ણસુખ દેનારી જગ્યા હતી. આ બંને સુખો એકસાથે મળે તો ધન્ય થઈ જવાય. ગામના લોકો સૌજન્યશીલ, ઉદાર અને ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. તેથી ખૂબ ભિક્ષા પ્રાપ્ત થતી. સાધુને રહેવા માટે ત્રણ ‘જ’કાર મળવા જોઈએ:

1. જંગલ (એકાંત), 2. જળ અને 3. જિજ્ઞાસુ. આ ત્રણે ‘જ’કારની અહીં પ્રાપ્તિ હોવાથી આવાસ અને આહાર બંનેની સારી સગવડ હતી, તેથી ભિક્ષુ પ્રસન્ન હતા.

એવામાં એક દિવસ એક બીજો ભિક્ષુ અતિથિ તરીકે આવ્યો. ઉદાર સ્થવિરે તેને પણ કુટિયામાં રહેવાની જગ્યા આપી. હવે બંને સાથે ભિક્ષા કરવા નગરમાં જતા અને ખૂબ ભિક્ષા લાવીને ખૂબ સારી રીતે રહેતા હતા. એવામાં નવા આવનાર ભિક્ષુના મનમાં એક વિચારકીડો સળવળવા લાગ્યો: “આ કુટિયા મને મળી જાય તો? કેટલી સરસ છે!” ભજન-સાધન વિનાનો ભિક્ષુક બહુ જલદી દુર્બુદ્ધિનો શિકાર થઈ જાય. સદ્બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને સ્થિરતા ભજન-સાધનથી થતી હોય છે. તેણે યોજના બનાવી.

એક દિવસે વૃદ્ધ સ્થવિરને કહ્યું: “તમે આટલાં વરસોથી અહીં રહો છો, પણ બુદ્ધનાં દર્શન કરવા કેમ ગયા નથી?”

સ્થવિરે કહ્યું: “મારે તો જવું છે, પણ આ કુટિયા સંભાળનાર કોઈ ન હોવાથી જઈ શકાતું નથી.” ગૃહસ્થાશ્રમી માટે પત્ની બેડીનું કામ કરે છે તેથી તે બહાર જઈ શકતો નથી. અને ઘરવાળી માટે ભેંસ બેડી થઈ જાય છે, જેથી તે ક્યાંય જઈ શકતી નથી. ભેંસ હથવાર હોવાથી બીજા કોઈને દોહવા ન દે એટલે જવાય નહીં. આવી જ રીતે ત્યાગી સાધુ માટે કુટિયા પણ બેડી બની જતી હોય છે. તે પણ ક્યાંય જઈ શકતો નથી. કુટિયા કોણ સાચવે?

આગત્તુક ભિક્ષુએ પ્રશ્ન ઉકેલી નાખ્યો: “કુટિયા હું સાચવીશ.” સ્થવિર તો બુદ્ધદર્શન કરવા માટે ગયા. પોતાનું શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર હોય ત્યાં વ્યક્તિએ અવારનવાર દર્શન કરવા જરૂર જવું જોઈએ. તેથી બેટરી-ચાર્જની માફક નવી તાજગી અને નવી પ્રેરણા મળતી રહે છે.

સ્થવિરના ગયા પછી નવા ભિક્ષુએ ગામના લોકોની કાનભંભેરણી કરવા માંડી, સ્થવિરના દોષો બતાવવા માંડ્યા. લોકોના મનમાં જે વર્ષોનો સદ્ભાવ હતો તે દુર્ભાવમાં બદલાવા માંડ્યો. નિંદક અને યુગલીખોર ભલભલાની કેરિયરને ખતમ કરી નાખતા હોય છે. મોટા ભાગની કુકથાઓ નિંદક અને યુગલખોરોએ ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે.

ઘણા સમય પછી સ્થવિર પાછા આવ્યા, પણ પેલા ભિક્ષુએ કહી દીધું કે, “આ કુટિયા તો મારી છે. હવે ખાલી નહીં કરું. થાય તે કરી લો.” સ્થવિરે ગામલોકોનો સાથ મેળવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ ગામલોકોની શ્રદ્ધા ફરી ગઈ હતી. બધાનો વ્યવહાર બદલાઈ ગયો હતો. શ્રદ્ધાસંબંધો બહુ વિશ્વસનીય નથી હોતા. ક્યારે ગેરસમજ થાય અને ક્યારે વ્યવહાર બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં.

હવે તો સ્થવિરનું રહેઠાણ પણ ગયું અને ભક્તો પણ ગયા, કારણ કે પહેલાંના ભક્તો જે ઉમળકાથી ભિક્ષા આપતા તે હવે મોઢું બગાડીને ભિક્ષા આપવા લાગ્યા. સ્થવિરને પસ્તાવો થવા લાગ્યો કે “આ ભિક્ષુને મેં પુત્ર જેવો સમજીને આશ્રય આપ્યો હતો પણ તેણે જ

મારી વૃદ્ધાવસ્થાનો આવાસ અને આજીવિકા બંને છીનવી લીધાં.” કોઈના ઉપર ઉપકાર કરતી વખતે પણ સ્વરક્ષણની કાળજી રાખવી જોઈએ.

બુદ્ધ કહે છે કે “ભિક્ષુઓ! કદી આવું ન કરાય. કોઈનો આવાસ પડાવી ન લેવાય અને કોઈના શ્રદ્ધાના અથવા પ્રેમના કેન્દ્રને નિંદા કે યુગલી કરીને ઉજ્જડ ન કરાય. આશ્રયદાતાનો વિશ્વાસઘાત ન કરાય.” એમ કહીને તેમણે ઉદુમ્બર-વૃક્ષની જૂની કથા કહી.

12-3-12

પ્રજાની ત્રણ કક્ષાઓ હોય છે: 1. શસ્ત્રપ્રેમી, 2. શાસ્ત્રપ્રેમી અને 3. શ્રમપ્રેમી.

1. શસ્ત્રપ્રેમી

જે પ્રજા વીર, બહાદુર અને પરાક્રમી હોય છે તે શસ્ત્રપ્રેમી હોય છે. નવાંનવાં શસ્ત્રો વસાવવાં, ધારણ કરવાં અને સમય પડે ત્યારે વીરતા બતાવવી તે તેની પ્રકૃતિ હોય છે.

2. શાસ્ત્રપ્રેમી

આવી પ્રજા અધ્યયનશીલ, વિચારક, ચર્ચા કરનારી, બુદ્ધિમાન હોય છે. વાંચવાથી વિચારક થવાય. જે વાંચતા જ નથી તે વિચારક નથી હોતા.

3. શ્રમપ્રેમી

આવી પ્રજા મહેનતકશ હોય છે. તે પરસેવાનો રોટલો ખાતી હોય છે. પણ જો તેનામાં શસ્ત્રપ્રેમ અને શાસ્ત્રપ્રેમ ન હોય તો તે ગુલામ કે અર્ધગુલામ જેવું જીવન જીવતી હોય છે.

સૌથી મહાન પ્રજા તે હોય છે જેનામાં આ ત્રણે પ્રેમ હોય છે, અર્થાત્ તે શસ્ત્રપ્રેમી, શાસ્ત્રપ્રેમી અને શ્રમપ્રેમી પણ હોય છે. આ મહાન પ્રજા કહેવાય.

આપણે શાસ્ત્રપ્રેમીની ચર્ચા કરવાની છે. વૈશાલીનો રાજા શાસ્ત્રાર્થપ્રેમી હતો. જે રાજા જે તત્ત્વનો પ્રેમી હોય તે રાજ્યમાં તે તત્ત્વની વૃદ્ધિ કરાવે. જો રાજા શિકારપ્રેમી હોય તો શિકારીઓ વધી જાય. જો રાજા જુગારપ્રેમી હોય તો જુગારીઓ વધી જાય. જો રાજા સંગીતપ્રેમી હોય તો સંગીતની વૃદ્ધિ થાય. જો રાજા શાસ્ત્રપ્રેમી હોય તો શાસ્ત્રીઓ વધી જાય. રાજાની રુચિ જે તરફ વળે તે તરફ પ્રજા પણ વળે. વૈશાલીનો રાજા શાસ્ત્રપ્રેમી હતો તેથી પંડિતોને બહુ આશ્રય આપતો. પાંડિત્ય બે પ્રકારનું હોય છે: 1. આત્મસમાધાન માટેનું અને 2. પર-પરાજય માટેનું. જેનામાં આત્મસમાધાન માટેનું પાંડિત્ય હોય તે પાંડિત્યની સાથે સંત બને. સંતને શાંતિ હોય. જેને શાંતિ હોય તે જ શાંતિ આપે. પણ જે પર-પરાજય માટે જ પંડિત બન્યા હોય તેને ખૂજલીનો રોગ લાગુ પડ્યો હોય. ખૂજલી એટલે બીજા પંડિત સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની વૃત્તિ. તે વગર કારણે જેની ને તેની સાથે જીભાજોડી કરતો ફરે. તેને વાણીની ખૂજલી કહેવાય. તેને શાંતિ ન હોય.

એક વાર એવું બન્યું કે વૈશાલીમાં એક નિર્ગ્રન્થ મહાપંડિત આવ્યો, જેણે આજ સુધીમાં ઘણા પંડિતોને હરાવી દીધા હતા. રાજાને શાસ્ત્રાર્થ સાંભળવામાં અને કરાવવામાં બહુ રસ પડતો, તેથી તેણે તે નિર્ગ્રન્થ પંડિતનો શાસ્ત્રાર્થ એક નિર્ગ્રન્થ વિદુષી સાથે કરાવ્યો. બંને વચ્ચે ઘણો સમય શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો પણ કોઈની હાર કે જીત થઈ નહીં. બંને બરાબર રહ્યાં. બંનેની વિદ્વત્તા ઉપર રાજા અને દરબાર મુગ્ધ થઈ ગયા. રાજાએ વિચાર કર્યો કે “આ બંને અતિશય બુદ્ધિમાન છે. જો આ બંનેનાં લગ્ન થઈ જાય તો મહાન બુદ્ધિશાળી સંતાન પેદા થઈ શકે.” ઉત્તમ પ્રજા ઉત્તમ માતા-પિતાથી જ થઈ શકે. જો ઉત્તમ નર-નારીઓ સાધુ-સાધ્વીઓ થઈ જાય તો અને નિકૃષ્ટ લોકો ગૃહસ્થાશ્રમી થયા કરે અને નિકૃષ્ટ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય. નિકૃષ્ટ પ્રજા રાજ્યને પણ નિકૃષ્ટ બનાવી મૂકે, તેથી ઉત્તમ પ્રજા વધારવી જોઈએ. ઉત્તમતાને અફળદ્રુપ ન રખાય. આવું વિચારીને રાજાએ બંનેને સમજાવીને તેમનું લગ્ન કરાવી દીધું. તેમના દામ્પત્યજીવનથી તેમને પાંચ બાળકો થયાં. વ્યક્તિ બીજું કાંઈ ન કરે પણ રાષ્ટ્રને સારાં બાળકો આપે તોપણ તેનું જીવન સફળ કહેવાય. માનો કે એક માતાએ રાષ્ટ્રને પાંચ યોદ્ધા આપ્યા તોપણ તે ધન્ય થઈ ગઈ!

નિર્ગ્રન્થને પાંચ બાળકો થયાં તેમાં ચાર કન્યાઓ થઈ અને એક પુત્ર થયો. કન્યાઓનાં નામ આ પ્રમાણે રાખ્યાં: 1. સચ્ચા, લોલા, અવવાદકા અને પટારારા અને પુત્રનું નામ સચ્ચક રાખવામાં આવ્યું. આ પાંચે મહામેધાવી થયાં. તેમણે માતા પાસેથી 500 વાદ અને પિતાની પાસેથી પણ 500 વાદ શીખી લીધા. વાદ એટલે શાસ્ત્રાર્થ કરવાના પેંતરા. પછી માતા-પિતાએ કન્યાઓને ઉપદેશ આપ્યો કે “જો કોઈ તમને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત કરે તો તમે તેની સાથે લગ્ન કરી લેજો. પણ જો પરાજિત કરનાર ત્યાગી સાધુ હોય તો તમે તેની પાસેથી દીક્ષા

લઈને સાધ્વી થઈ જશે.” આટલી શિખામણ આપીને માતા-પિતા ગુજરી ગયાં.

પુત્ર સચ્ચક તો વૈશાલીમાં જ રહીને આચાર્ય થઈને બધાને વિદ્યા શીખવવા લાગ્યો, પણ ચારે કન્યાઓ ભ્રમણ માટે નીકળી પડી. તે જમ્બુદ્વીપમાં નગરોમાં ફરી-ફરીને પંડિતોને શાસ્ત્રાર્થ માટે લલકારતી રહી. તેમના પ્રચંડ પાંડિત્યથી પંડિતો ગભરાતા અને ભાગી જતા. એક વાર તે એક મોટા નગરમાં ગઈ અને પોતાના ઉતારા ઉપર શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું બોર્ડ લગાવી દીધું—“જેની હિંમત હોય તે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવે.”

યોગાનુયોગ તે જ નગરમાં મહાસ્થવિર સારિપુત્ર પણ આવ્યા હતા. તે ભિક્ષાર્થે ફરતા-ફરતા ત્યાં આવ્યા અને ચેલેન્જ આપનારું બોર્ડ વાંચ્યું. તેમણે ચેલેન્જ સ્વીકારી લીધી અને કન્યાઓને જેતવનમાં આવીને શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

કન્યાઓ પોતાના સમર્થકોનું મોટું ટોળું લઈને સારિપુત્ર પાસે પહોંચી. શાસ્ત્રાર્થમાં એવું થતું હોય છે કે જેની પાસે વધુ સમર્થકો હોય તે વધુ ઘોંઘાટ મચાવીને શાસ્ત્રાર્થને પ્રભાવિત કરતા રહેતા હોય છે. ખાસ કરીને જ્યારે જે પક્ષ હારતો હોય ત્યારે તેને હારથી બચાવવા આવું થતું હોય છે.

સારિપુત્રે બધાંનું સ્વાગત કર્યું. પછી શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. કન્યાઓએ સારિપુત્રને એક હજાર પ્રશ્નો પૂછ્યા. સારિપુત્રે બધાના સચોટ જવાબ આપ્યા. પછી સારિપુત્રનો વારો આવ્યો. તેમણે જે-જે પ્રશ્નો પૂછ્યા તેનો ઉત્તર કન્યાઓ આપી શકી નહીં, તેથી હારી ગઈ. ઉન્માદપૂર્વકનો વિજય અંતે તો હારમાં જ બદલાઈ જતો હોય છે. કન્યાઓ હારી ગઈ. પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે સારિપુત્ર સાથે લગ્ન કરવાનાં હતાં, પણ સારિપુત્ર સ્થવિર ભિક્ષુ હતા તેથી લગ્નની જગ્યાએ પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા લેવાની જ થઈ. તેથી ચારે કન્યાઓએ ઉત્પલવર્ણા સ્થવિરી પાસે ભિક્ષુણીદીક્ષા લઈ લીધી. આ રીતે પ્રખર મેધાવી કન્યાઓ આગળ મેધાવી પ્રવાહ વધારતી અટકી ગઈ અને નિર્વાણપ્રાપ્તિમાં લાગી ગઈ. બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! વિદ્યા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે હોય છે, શાસ્ત્રાર્થ માટે નહીં. જેમાં માત્ર તર્કના જોરે પ્રતિપક્ષીને હરાવવાની જ દાનત હોય તેવા શાસ્ત્રાર્થ ન કરવા જોઈએ. પણ જો શાસ્ત્રાર્થ કરવા જ હોય તો સત્યને શોધવા માટે જ કરવા જોઈએ. જો પોતાના પક્ષે અસત્ય હોય અને સામે પક્ષે સત્ય હોય તો સામા પક્ષના સત્યને સ્વીકારવાની હિંમત હોવી જોઈએ.”

જીવનનું ઘડતર ક્યાંથી શરૂ કરવું જોઈએ? કેટલાક લોકો એવું માને છે કે બાળકને રોજ દેવમંદિરે મોકલવું જોઈએ, તેને પૂજાપાઠ કરતાં તથા તિલક વગેરે કરતાં શિખવાડવું જોઈએ, વગેરે. આ યોગ્ય નથી. ઘણા આવા ચુસ્ત દેખાવ કરનારા પણ લુચ્ચા હોય છે. આપણે ત્યાં અમુક સંપ્રદાયોની છાપ જ લુચ્ચા તરીકે પડી ગઈ છે. તે સાવ ખોટી પણ નથી. પણ જો બાળકનું સાચું ઘડતર કરવું જ હોય તો તેની શરૂઆત ઉપકારીના અહેસાનભાવથી કરવી જોઈએ. પશ્ચિમમાં વાતવાતમાં લોકો ‘થેંકયૂ’ બોલે છે અર્થાત્ આભાર માને છે. આપણે આવું બોલતા નથી, એવી પ્રથા જ નથી. પણ જે ખાનદાન માણસો હોય છે તે પોતાના ઉપકારકોને ભૂલતા નથી, સમય-સમય ઉપર તેમને યાદ કરે છે અને જરૂર પડે ત્યારે બદલો ચૂકવવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. આવી જ કથા બુદ્ધે કહી હતી જે આ પ્રમાણે છે:

ત્યારે બોધિસત્ત્વ વારાણસીમાં રાજા થઈને રાજ્ય કરતા હતા. એક વાર રાજ્યમાં વિદ્રોહ થયો. જન-અસંતોષ વધી જાય ત્યારે વિદ્રોહ થાય, તેથી તેને દબાવવા રાજા જાતે સેના લઈને વિદ્રોહી ભૂમિમાં ગયો. રાજાશાહીમાં બધાં સમાધાનો સત્તા દ્વારા જ નીકળતાં હોય છે, જ્યારે લોકશાહીમાં વાર્તાલાપથી પણ સમાધાન થતાં હોય છે.

વિદ્રોહને દબાવવામાં યુદ્ધ કરવું પડ્યું. વિદ્રોહીઓ પ્રબળ હોવાથી રાજાને સેના સહિત ભાગવું પડ્યું. અફરાતફરીમાં રાજા સેનાથી જુદો પડી ગયો. અફરાતફરી વ્યવસ્થા તૂટી પડવાથી થતી હોય છે. જેનું વ્યવસ્થાતંત્ર મજબૂત હોય તે જલદી તૂટતું નથી. મજબૂત વ્યવસ્થાતંત્ર મજબૂત અધિકારીઓથી જ થતું હોય છે. જો અધિકારીઓ કાચાપોચા હોય તો તંત્ર કદી મજબૂત ન થઈ શકે. રાજા એકલો પડી ગયો અને આખી રાત ભાગીને સવારે એક ગામમાં આવ્યો. લોકો હજી હમણાં જ જાગ્યા હતા. ઘોડા ઉપર આવેલા રાજ્યઅધિકારીને જોઈને લોકો ગભરાઈ ગયા. સૌ પોતપોતાના ઘરમાં ઘૂસી ગયા. રાજાશાહી ધાકથી ચાલતી હોય છે અને ધાક ભય વિના જામતી નથી. ભય અત્યાચારોથી થતો હોય છે. આખા ગામમાં માત્ર એક જ માણસ ઘરની બહાર રહ્યો. તેણે પેલા રાજાને અધિકારી સમજીને આવકાર આપ્યો, પોતાના ઘરમાં યોગ્ય આસન આપીને બેસાડ્યો અને સેવાચક્રી કરી ચા-નાસ્તો કરાવ્યાં. થાકેલા ઘોડાનું જીન વગેરે છોડીને ઘાસચારો, ચંદી વગેરે ખવડાવ્યું. કુશળ અને સંસ્કારી ગૃહસ્થ અતિથિની આવશ્યકતાઓ કહ્યા વિના જ પૂરી કરતો રહેતો હોય છે. મૂરખ અને અસંસ્કારી ગૃહસ્થને વારંવાર કહેવા છતાં પણ તે આવશ્યકતાઓ પૂરી નથી કરતો.

ગૃહસ્થની પત્નીએ પેલા અધિકારીના પગ ધોયા અને બપોરે શક્તિપ્રમાણે સારું ભોજન કરાવી પલંગ ઉપર આરામ કરાવ્યો. આ રીતે ત્રણચાર દિવસ રાજા પેલાને ત્યાં રોકાયો. પેલાએ ખૂબ ભાવથી સેવા કરી, પછી રાજાએ વિદાય લીધી. જતી વખતે પેલા ગૃહસ્થને કોઈ વાર વારાણસી આવે તો પોતાને ઘેર જરૂર આવજે તેવું કહીને ઘરનું ઠેકાણું તથા ચોકીદારનું નામ આપ્યું અને કહ્યું: “મારું નામ મહાઅશ્વરોહ છે. જરૂર આવજે.” રાજા વિદાય થયો.

નગરના દરવાજે સેના ભેગી થઈ ગઈ. બધા વાજતેગાજતે નગરમાં ગયા.

વાતને એક વર્ષ વીતી ગયું. રાજા રોજ પેલા ગૃહસ્થની રાહ જુએ પણ તે ન આવ્યો. બીજા વર્ષે દુષ્કાળ પડ્યો, બધી પ્રજા દુઃખી થઈ, પણ પેલો ન આવ્યો. ઘણા લોકો ઉપકારને વટાવવાનો મોકો જોતા હોય છે, મોકો મળતાં જ બદલો માગતા હોય છે. મોકો ન હોય તો વગર મોકાની જ માગણી કરતા રહેતા હોય છે અને પોતે ઉપકાર કર્યો હતો તેવું વારંવાર યાદ કરાવતા રહે છે, પણ પેલો ગૃહસ્થ તો કશું યાદ જ ન કરે.

ત્રીજા વર્ષે દુષ્કાળ પડ્યો. બધી પ્રજા દુઃખીદુઃખી થઈ ગઈ. ગામના લોકોએ પેલાને કહ્યું: “જા ને તારા ઓળખીતા અધિકારી પાસે. આપણું મહેસૂલ તો માફ કરાવ: મહેસૂલ ભરી શકાતું નથી.” તેણે જવાબ આપ્યો: “સારું, હું જાઉં તો છું, પણ ખાલી હાથે નહીં જાઉં. કાંઈક લઈને જ જઈશ.” ઉદાર માણસો કદી કોઈને મળવા ખાલી હાથે જતા નથી. તેણે અધિકારીની પત્ની માટે સાડી લીધી, બે બાળકો માટે વસ્ત્રો લીધાં અને અધિકારી માટે પણ સારાં વસ્ત્રો લીધાં. પછી પત્ની પાસે માલપૂડા બનાવીને તે પણ લીધા. જે અતિથિ ભર્યા હાથે આવે છે અને ઉત્તમ ભેટો લઈ આવે છે, તે સૌને વહાલો લાગે છે. જે હંમેશાં ખાલી હાથે આવતા હોય છે અને ખાલી હાથે પાછા જતા હોય છે તે લૂખા અતિથિઓને જોતાં જ ઘૃણા થવા લાગે છે.

રાજાના દરવાજે જઈને તેણે મળવાની વાત કરી. દ્વારપાળે તરત જ સમાચાર આપ્યા અને રાજા પાસે લઈ ગયો. રાજા ખુશખુશ થઈ ગયો. સામે ચાલીને તેનું સ્વાગત કર્યું. ઊંચા આસન ઉપર બેસાડ્યો. મહારાણીને પગ ધોવા કહ્યું અને ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. તેના લાવેલા પૂડા રાજા-રાણી સૌએ ખાધા, એટલું જ નહીં, પોતાના જરિયાન જામા કાઢીને તેનાં લાવેલાં સાદાં વસ્ત્રો રાજા-રાણી-બાળકો સૌએ પહેર્યા! દરબારીઓને નવાઈ લાગી. અંદરોઅંદર ગુસપુસ વાતો થવા લાગી: “આ કોણ છે?” પછી તો રાજાએ પોતાનું અડધું રાજ્ય તેને લખી આપ્યું. મંત્રીઓથી રહેવાયું નહીં. તેમણે યુવરાજને ઉશ્કેર્યો, “રાજા બધું આપી દેશે. તેમને રોકો.” જ્યારે વાત બહુ આગળ વધી ત્યારે રાજાએ બધી વાત કરી. આ માણસે મુસીબતના સમયમાં તેણે પોતાને કેવી રીતે બચાવ્યો હતો અને પોતાની કેટલી બધી સેવા કરી હતી તે બધું કહ્યું, ત્યારે બધા શાંત થયા. ઉદાર માણસને ઘણી વાર ઘરનાં જ માણસો સાથે વિરોધ થતો હોય છે, કારણ કે ઘરનાં માણસો તેની ઉદારતાને સમજી શકતાં નથી કે પચાવી શકતાં પણ નથી હોતાં.

પછી તો પોતાના જેવા જ જરિયાન જામા પહેરાવીને તેની પત્ની, બાળકો—સૌના માટે વસ્ત્રો વગેરે આપીને ઘણીઘણી ભેટો આપી અને તે પ્રદેશનું મહેસૂલ માફ કરી દીધું.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! કોઈના પર ઉપકાર કરવાનો મોકો આવે તો ચૂકવું નહીં. જરૂર ઉપકાર કરવો, પણ કદી ઉપકારને વટાવવો નહીં. ભૂલી જવું. પણ આપણા ઉપર ઉપકાર કરનારને આપત્તિ-વિપત્તિમાં ભરપૂર મદદ કરવી, ખસી ન જવું.”

12-3-12

પશુઓની તો ખબર નથી પણ માણસમાત્રનું મન સદા વિચારો કર્યા કરતું હોય છે. માત્ર ગાઢ નિદ્રા—સુષુપ્તિ-માં જ તે વિચારહીન થઈ જતું હોય છે. આ વિચારો બે રીતે આવતા હોય છે: 1. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના અને 2. પોતાની ઇચ્છા બહારના. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના વિચારોથી વ્યક્તિ રાજી થતી હોય છે, પણ પોતાની ઇચ્છા ન હોય તેવા વિચારો પણ આવવા લાગે ત્યારે તે દુઃખી—વ્યથિત થઈ જતો હોય છે—ખાસ કરીને આવા વિચારો કામવાસના સંબંધી જ્યારે હોય છે. જે લોકો સંયમી, બ્રહ્મચર્યવ્રતવાળું જીવન જીવતા હોય છે તેમને આવા કામવાસનાના વિચારો જરાય ગમતા નથી હોતા, તોપણ તે આવતા જ હોય છે. કેટલીક વાર આવા વિચારો ક્રિયાનું રૂપ પણ ધારણ કરી લે તો નવાઈ નહીં. જેમજેમ તપસ્વીકાળ અથવા સંયમકાળ વધતો જાય તેમતેમ આવા વિચારો બહુ જ પજવતા રહે છે. સારું એ છે કે આવા વિચારોને કોઈ જાણી જતું નથી. જો આવા વિચારોને જાણવાની શક્તિસૌમાં હોય તો દુનિયા ઘૂણાસ્પદ બની ગઈ હોત. આપણને ખબર નથી હોતી કે જેને આપણે પૂજ્ય અને પવિત્ર માનીએ છીએ તેણે આજે કામવાસનાના કેવાકેવા વિચારો કર્યા છે. પણ વિચાર કરનારનો પણ શો દોષ? તેને આવા વિચારો નથી કરવા હોતા. તે જાગૃત-અવસ્થામાં તો સંયમ રાખી શકે છે, પણ પથારીમાં પડ્યા પછી સંયમ રહેતો નથી. મન મુક્ત થઈને તે જ વિચારો કરવા માંડે છે. તેમાં પણ જો તેને કોઈની સાથે આંખ મળી ગઈ હોય, પછી તે નર હોય કે નારી હોય—તે પણ જો આવા વિચારોના ચક્રડોળે ચઢી જાય તો તેની ટેલીપથી થાય અને આ બીજી તરફ પણ તેવા વિચારો આવવા લાગે. પશુ-પક્ષીઓને વિચારોને છુપાવવાની જરૂર પડતી નથી, કારણ કે તેમને સંસ્કૃતિ નથી હોતી. સંસ્કૃતિ ન હોય ત્યાં શરમ ન હોય, શરમ ન હોય ત્યાં કશું છુપાવવાની જરૂર ન રહે. પણ માણસ પાસે તો ભવ્યાતિભવ્ય સંસ્કૃતિઓ છે. બધી સંસ્કૃતિઓ લજજાના આધારે ટકતી હોય છે, તેથી માણસ નિર્લજ્જ થઈ શકતો નથી. કદાચ થાય તો કોડીનો થઈ જતો હોય છે. તેમાં પણ જે ઉચ્ચ જીવનનો દાવો કરનારા ત્યાગી-સંયમી, બ્રહ્મચારીઓ કે બ્રહ્મચારિણીઓ હોય છે તેમને સવિશેષ ઘણુંબધું છુપાવવાનું હોય છે અને તેમને જ કામવિકારના વધુ વિચારો આવતા હોય છે. કામની અતૃપ્તિ વ્યક્તિને જીવનભર જંપીને બેસવા દેતી નથી. જે કામતૃપ્ત હોય છે તેમને નિરાંતે ઊંઘ આવે છે, પણ અતૃપ્તને વિચારો ઘણા આવે છે.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. એક રાત્રે બાર વાગ્યે તે ઓચિંતા જાગી ગયા અને યોગવિદ્યાથી જોયું કે પોતાની સાથેના 500 ભિક્ષુઓ સૂતાં-સૂતાં કામવાસનાના વિચારો કરી રહ્યા છે. તેમને બહુ આઘાત લાગ્યો: “આ બધા કેટલા મહાન અને કેટલા પવિત્ર છે, તોપણ અત્યારે સૂતાં-સૂતાં કામવિચારોમાં મશગૂલ થઈ ગયા છે!” તેમણે આનંદ સ્થવિરને જગાડ્યો અને કહ્યું: “બધા 500 ભિક્ષુઓને જગાડીને મારી પાસે લઈ આવો.” આનંદે સૌને જગાડ્યા. સૌને નવાઈ લાગી કે અત્યારે શું કામ હશે! બુદ્ધે જ્યારે પૂછ્યું કે “ભિક્ષુઓ! તમે અત્યારે બધા સૂતાં-સૂતાં કેવા વિચારો કરતા હતા?” તો સૌની આંખ નીચી થઈ ગઈ. કોઈ કશું બોલી શક્યું નહીં. આ એક ઘણી ઉત્તમ અને નિખાલસ વાત કહેવાય કે બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુસમૂહને મન ખોલીને વાત કરી શકે છે. મોટા ભાગે આવી નિખાલસ વાતો કરી શકાતી નથી, તેથી “તેરી બી ચૂપ અને મેરી બી ચૂપ” જેવી ચીલાચાલુ ગાડી ચાલતી રહે છે.

બુદ્ધ સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું: “તમારા વિચારોને કોઈ જોઈ શકતું નથી, પણ કોઈક તો જુએ જ છે. તમે બાહ્ય ક્રિયાઓને ગુપ્ત રાખી શકતા નથી, પણ અંતરવિચારોને તો ગુપ્ત રાખી જ શકો છો. પણ યાદ રાખો કે હું અંતરવિચારોને પણ જાણી જાઉં છું.”

એમ કહીને તેમણે એક ગાથા કહી. ત્યારે બોધિસત્ત્વ વારાણસીમાં એક આચાર્યને ત્યાં 500 વિદ્યાર્થીઓને સાથે વિદ્યા ભણાવતા હતા. આચાર્યને એક કન્યા હતી, જે બહુ રૂપગુણસંપન્ન થઈને યુવાન બની ગઈ હતી. હવે તેનાં લગ્ન કરવાં હતાં. ક્યાં કરવાં—તેની ચિંતા હતી. તેમણે બધા વિદ્યાર્થીઓની કસોટી કરવા કહ્યું: “જાઓ, જે મારી કન્યા માટે સારામાં સારાં વસ્ત્રો અને દાગીના લઈ આવશે તેને હું કન્યા પરણાવીશ. પણ યાદ રહે કે આ બધું કોઈની નજરે પડવું ન જોઈએ.”

બધા વિદ્યાર્થીઓને આચાર્યની કન્યા ગમતી હતી. તે બધા પરણવા માગતા હતા તેથી પોતપોતાના ઘરે જઈને ચોરી-છૂપીથી સારાંસારાં વસ્ત્રો લઈ આવ્યા, દાગીના પણ લઈ આવ્યા. આચાર્યે બધાની વસ્તુઓને નામવાર અલગઅલગ રાખી. પણ આ વિદ્યાર્થીઓમાં બોધિસત્ત્વ હતા તે કશું જ લેવા ન ગયા, ન કાંઈ લાવ્યા.

આચાર્યે તેમને પૂછ્યું: “કેમ તું કાંઈ લાવતો નથી?” બોધિસત્ત્વે કહ્યું: “મારાથી ચોરી કરીને કશું લવાય નહીં. અને કોઈની નજર ન પડી હોય તેવું તો કશું હોય જ નહીં, તેથી મેં કશું લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી..”

આચાર્ય તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયા અને પોતાની રૂપ-ગુણ શીલવાળી કન્યા તેને પરણાવી દીધી!

બુદ્ધ ભિક્ષુઓને કહે છે કે “તનના સંયમ કરતાં મનનો સંયમ ઘણો ઊંચો છે. તમારા મનના પ્રત્યેક વિચારને હું જોઈ રહ્યો છું. તમે મારાથી કશું છુપાવી ન શકો.”

સદીઓ પછી માનસશાસ્ત્રીઓ થયા, જેમણે લોકોને સમજાવ્યું કે આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે કે સ્ત્રીને પુરુષના અને પુરુષને સ્ત્રીના વિચારો આવ્યા કરે. તે સહજ સ્વાભાવિક છે. તેને રોકી શકાય નહીં અથવા લાંબો સમય રોકી ન શકાય. સ્ત્રી-પુરુષો જ્યારે એકબીજાથી દૂર ભાગવાનું જીવન જીવે અથવા જીવવું પડે છે ત્યારે આવા વિચારો વીફરવા લાગે છે. તેમનું દમન કરવાથી તે ચહેરાની કાંતિ હણી લે છે. કુદરતના ખોળે જીવન જીવનાર મનોવિકારથી વધુ સારી રીતે બચી શકે છે.

12-3-12

*

અતિશય લાગણીપ્રધાન પ્રેમને ખોટું બહુ લાગી જાય. લાગણીઓ અપેક્ષા વિનાની ભાગ્યે જ હોય. અપેક્ષાઓ પૂરી ન થાય ત્યારે ખોટું લાગે. ખોટું લાગે તો રીસ ચઢે. રીસ ચઢે તો અબોલા થાય અને અબોલા હોય તે કલહ કહેવાય. આને જ કદાચ પ્રેમકલહ કહેવાતો હશે. રીસ ઊતરે તો કલહ શમી જાય, પણ જો રીસ ન ઊતરે અને સ્થાયી થઈ જાય તો અનર્થકારી થઈ શકે છે. ખાસ કરીને બહુ અભિમાની માણસોની રીસ જલદી ઊતરતી નથી. તેમનું અહં પોષાય તો જ રીસ ઊતરે. જો સામે પણ તેવો જ અભિમાની માણસ હોય તો રીસ ડંખમાં બદલાઈને પ્રેમવિચ્છેદમાં પણ પરિણમી શકે છે. આવા સમયે એક એવા માણસની જરૂર હોય છે, જે બંને પક્ષોનું સમાધાન કરાવી શકે. મધ્યસ્થીની ભૂમિકા બહુ મહત્ત્વની હોય છે.

બુદ્ધ ત્યારે જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. ત્યારે શ્રાવસ્તીનગરીનાં રાજા અને રાણી મલ્લિકાદેવી વચ્ચે રિસામણાં ચાલતાં હતાં. દેવી રિસાઈને અબોલે બેઠી હતી. બંને મહેલમાં રહે પણ એકબીજાની સાથે વાત ન કરે—અરે, આંખ પણ ન મેળવે. દેવી બહુ અભિમાની અને રાજાને બહુ પ્રેમ. પ્રેમ હોય ત્યાં જ રીસ હોય. પ્રેમ ન હોય ત્યાં રીસ ન હોય, ઝઘડા હોય. રીસને ઝઘડો ન કહેવાય, કારણ કે ઉપર રીસ હોય પણ અંદર તો પ્રેમ હોય. પ્રેમ હોય એટલે સામેના પાત્રનું ભૂંડું ન ઇચ્છે કે ન કરે અને ન જોઈ શકે. રીસ ચઢી હોય એટલે વ્યક્તિ જમવાનું છોડી દે. સામેનું માણસ ભૂખ્યું રહે તે પેલાથી સહન ન થાય. જો સહન થાય તો પ્રેમ નહીં. “તું ભૂખી રહે, હું તો પેટ ભરીને જમવાનો.”—આવો વ્યવહાર કરે તે પ્રેમ ન કહેવાય. “તું નહીં જમે તો હું પણ નહીં જમું.”—તેવી સાચી વૃત્તિ પ્રેમનું પ્રતીક કહેવાય. જો બંને બહુ અભિમાની ન હોય અને એક પાત્ર નમતું જોખવા તૈયાર થઈ જાય તો રીસ ઊતરી જાય અને પ્રેમ જાગી ઊઠે. પણ જો બંને પાત્રો અભિમાની હોય તો વાત લાંબી ચાલે. અને કોઈ સુપાત્ર મધ્યસ્થી વચ્ચે સારી ભૂમિકા ભજવે તો સમાધાન થઈ જાય. રિસાયેલાં બે પતિ-પત્નીનો મેળ કરાવી આપવો તે પણ પુણ્યનું કામ કહેવાય. રિસાયેલાંને વધુ રીસ ચઢે અને એકબીજાથી વધારે દૂર થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા તે મહાપાપ કહેવાય. મધ્યસ્થ વ્યક્તિ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. તે ભડકાને શાંત પણ કરી શકે છે અને ભડકાને વધારી પણ શકે છે.

બુદ્ધને ખબર પડી કે શ્રાવસ્તીનાં રાજા અને રાણી મલ્લિકાને અબોલા થયા છે. ઘણા દિવસથી બંને બોલતાં નથી. ઘરમાં આવું વાતાવરણ માનસિક અશાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ગૃહશાંતિને બધી શાંતિઓનો મૂલાધાર કહી છે. જેને ઘરમાં જ શાંતિ ન હોય તે ગૃહ ત્યાગીને હિમાલયમાં જાય. મોટા ભાગના ત્યાગીઓ કોઈ ને કોઈ રીતે ગૃહની ઘોર અશાંતિથી જ ઘરમાંથી ભાગ્યા હોય છે.

બુદ્ધને થયું: રાજા-રાણી વચ્ચે મેળ કરાવવો જોઈએ. જે મેળ કરાવે તેને મહાત્મા કહેવાય. જે મેળ બગાડે તેને દુરાત્મા કહેવાય. બુદ્ધ પોતાના 500 શિષ્યોને લઈને સામે ચાલીને રાજાને ત્યાં ગયા. રાજાએ ખૂબ આદર-સત્કાર કર્યો. બધાને જમવા બેસાડ્યા. પણ રાણી તો દેખાતી જ નથી. ઘરમાં આવા મોટા સંત પધાર્યા હોય અને ઘરનું મુખ્ય માણસ જ હાજર ન હોય તો બધો પ્રસંગ ચર્ચાસ્પદ થઈ જાય. બુદ્ધે પૂછ્યું, “મહારાજ, મહારાણી ક્યાં છે?”

“કોઈ કામમાં રોકાયેલી હશે.” રાજાએ ટૂંકો જવાબ આપ્યો. શુષ્ક જવાબ ઘણુંઘણું કહેતો હતો.

“મહારાણીને બોલાવો ને! તેમના વિના અમારાથી ભોજનદાન ગ્રહણ ન કરાય. દાન સજોડે દેવાય.” બુદ્ધે કહ્યું. હવે શું કરવું? મહારાજ ગૂંચવાયા. ત્યાં તો દાસીઓએ જઈને મહારાણી મલ્લિકાને સમાચાર આપ્યા કે બુદ્ધ આવ્યા છે અને તમારા વિના જમતા નથી. તે શ્રદ્ધાળુ બાઈ હતી. તે ક્યારનીયે આવવા તૈયાર હતી, પણ રાજા બોલાવે તો ને?

ખાનદાન સ્ત્રીને પોતાના ઘરની આબરૂ વહાલી હોય. તે ઘરના પ્રસંગને પોતાનો પ્રસંગ સમજે. જેને ઘર વહાલું હોય તેને ઘરની આબરૂ પણ વહાલી હોય. મહારાણી મલ્લિકા દોડતી આવી બુદ્ધનાં ચરણોમાં ઢળી પડી. રાજાએ પણ રાણીને આવકાર આપ્યો. બંનેએ મળીને બુદ્ધને ભિક્ષુસંઘ-સહિત ખૂબ પ્રેમથી જમાડ્યા.

બુદ્ધ વિદાય થયા પણ બંનેની રીસ ઉતારતા ગયા. ઘણા દિવસના અબોલા તૂટી ગયા અને બંને બમણા પ્રેમથી જીવન જીવવા લાગ્યાં. બુદ્ધે કહ્યું, “ભિક્ષુઓ, રિસાવું નહીં. કદાચ કોઈ રિસાય તો તેને મનાવી લેવો. રિસાનાર કરતાં મનાવનાર મહાન હોય છે. બાળક રિસાય

પણ મા ન રિસાય. મા મનાવ્યા જ કરે. તેથી મા મહાન હોય છે. પતિ-પત્નીમાં જે પહેલાં નમતું જોખે તે મહાન હોય. માટે અક્કડ ન બનો. નમતું જોખતાં શીખો.”

13-3-12

*

ધર્મોપદેશની એક મર્યાદા હોય છે. આચાર્ય ઊંચા આસન ઉપર બેસે અને શિષ્યો-ભક્તો નીચા આસન ઉપર બેસે. જ્યારે આ મર્યાદા તૂટે તો સમજવું કે ધર્મલોપ થઈ રહ્યો છે. જેને વિશાળ સમૂહનું સંચાલન કરવું હોય તેણે પરસ્પરના આચાર-વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ. જો ન કરાય અને ન પાલન થાય તો સમૂહ સંગઠિત ન રહી શકે, અવ્યવસ્થિત થઈ જાય. જેમ સેનામાં એક અનુશાસન હોય છે તેમ સમૂહમાં પણ નાના-મોટાનું માન-મર્યાદાભર્યું અનુશાસન હોવું જોઈએ. ખરેખર તો જ્યાં સુધી અનુશાસન રહેતું હોય છે ત્યાં સુધી જ સંઘ સચવાતો હોય છે. અનુશાસન તૂટતાં જ સંઘ તૂટી જતો હોય છે.

જેતવનમાં વિચરણ કરતાં-કરતાં બુદ્ધે ભિક્ષુઓને પૂછ્યું: “ભિક્ષુઓ! તમે તમારા આચાર્યને નીચે બેસાડીને અને પોતે ઊંચા આસને બેસી ઉપદેશ શ્રવણ કરો છો?”

ભિક્ષુઓએ હા પાડી: “હા, મહારાજ. કોઈકોઈ વાર અમે અમારા આચાર્ય કરતાં ઊંચા આસને બેસીને ઉપદેશ સાંભળીએ છીએ.” બુદ્ધે કહ્યું: “આ અનર્થ કહેવાય, મર્યાદાભંગ કહેવાય. ધર્મનું પ્રથમ કાર્ય આચાર્યવ્યવસ્થાનું છે. આચાર્યવ્યવસ્થા પરસ્પરના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પ્રકારની કક્ષા પ્રમાણે મર્યાદાથી બંધાયેલી હોય છે. જો આ મર્યાદા તૂટી જાય તો આચારભ્રષ્ટ થઈ જવાય.” આમ કહીને તેમણે એક ગાથા કહી સંભળાવી.

પૂર્વકાળમાં બોધિસત્ત્વ ચાંડાલયોનિમાં જન્મ્યા હતા. ચાંડાલ એટલે માત્ર અછૂત જ નહીં, પણ અછૂતનો પણ અછૂત. વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ઉત્તમ શૂદ્ર, મહાશૂદ્ર, અંત્યજ અને ચાંડાલ—એમ પ્રજા વિભાજિત હતી. બૌદ્ધકાળમાં પણ આ વ્યવસ્થા ચાલતી હતી. જોકે બુદ્ધ ચુસ્ત વર્ણવાદી ન હતા, તોપણ પ્રચલિત વ્યવસ્થાથી સર્વથા મુક્ત પણ ન હતા. બોધિસત્ત્વ તરીકે તે ઘણી વાર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યા હતા, તો કોઈ વાર ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રાદિ વર્ણમાં પણ જન્મ્યા હતા. આ વખતે તેઓ ચાંડાલવંશમાં જન્મ્યા હતા. જેણે કદી ચાંડાલપણાનો અનુભવ જ ન કર્યો હોય તે ચાંડાલની સ્થિતિને શું જાણે! આ બધું અને આવું બધું આપણે ત્યાં જ થતું હતું. લોકોનાં મળ-મૂત્ર ઊંચકવાનું કાર્ય કરનારની આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક દશા કેવી ભયંકર હશે તેની કલ્પના કરવાથી પણ ધ્રુજારી આવે છે. આ દશા પૂર્વનાં કર્મોથી નહીં પણ દૂષિત ધર્મવ્યવસ્થાથી, દૂષિત સમાજવ્યવસ્થાથી તથા દૂષિત રાજ્યવ્યવસ્થાથી થઈ હતી. હવે તે ધોવાઈ ગઈ છે. હવે કોઈ ચાંડાલ નથી, માણસ છે—માત્ર માણસ.

બોધિસત્ત્વ ચાંડાલયોનિમાં ચાંડાલનું કાર્ય કરતા રહેતા. તેમની પત્ની સગર્ભા હતી. ગરીબોની સગર્ભાવસ્થા એટલે ઘોર ચિંતાની અવસ્થા. ખાવા-પીવાનું ઠેકાણું ન હોય. ન વસ્ત્રો હોય, ન ઓઢવાપાથરવાનું હોય. જીવનની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓનો ઘોર અભાવ. પણ તેથી વધુ લોકોનો તિરસ્કાર. જીવન કેમ જિવાય? પણ શું થાય? “જીવન હૈ અગર જહર તો પીના હી પડેગા.” ઘણાંનાં સામૂહિક જીવન ઝેર જેવાં હોય છે તોપણ જીવવું જ પડતું હોય છે એમ કહો કે પછી કોઠે પડી જાય છે. ગુલામોને ગુલામી કોઠે પડી જાય. જે વસ્તુ કોઠે પડી જાય તે પછી કંઠે નહીં. જે કંઠે નહીં તેનો વિરોધ ન હોય. કંઠે તો જ કાન્તિ થાય.

ચાંડાલ બોધિસત્ત્વની પત્નીને મીઠી કેરી ખાવાની ઇચ્છા થઈ. સગર્ભાવસ્થામાં જે ઇચ્છા થાય તેને ‘દોહદ’ કહેવાય. બને ત્યાં સુધી દોહદ પૂરો કરવો જોઈએ. “મારે કેરી ખાવી છે, કેરી ખાવી છે.” તેવી રટ પત્નીએ લગાવી. ચાંડાલ છે તો શું થયું? પ્રેમ ચાંડાલ નથી હોતો—એમ કહો કે કોઈકોઈ વાર ચાંડાલના બોળિયામાં પણ પ્રેમ પ્રગટતો હોય છે. પ્રેમ એ જ પરમાત્મા છે. દરિદ્ર અને કંગાલ સ્ત્રી પણ જો પતિનો ભરપૂર પ્રેમ પ્રાપ્ત કરતી હોય તો તે પ્રેમવંચિત ધનવાન શેઠાણી કે રાજાની રાણી કરતાં પણ વધુ ભાગ્યશાળી કહેવાય. ત્રાજવાંના એક પલ્લામાં સંસારની બધી દોલત મૂકો અને બીજા પલ્લામાં પ્રેમ મૂકો, તો પ્રેમ જ વજનદાર થાય. જેને પ્રેમ મળ્યો તેને જીવન મળ્યું. જેણે પ્રેમ ખોયો તેણે જીવન ખોયું. સંસારત્યાગીઓ ભલે બધો ત્યાગ કરે, પણ જો તે પ્રેમનો પણ ત્યાગ કરે તો તે પ્રેમદ્રોહી થઈને જીવનદ્રોહી થઈ જાય. પ્રેમને કામવાસના માની લેવાની કોઈ ભૂલ ન કરે.

બોધિસત્ત્વને પત્ની ઉપર અપાર પ્રેમ હતો. દરિદ્રો, વંચિતો, તિરસ્કૃતો અને હડધૂતો, સામગ્રીઆધારિત જીવન નથી જીવી શકતાં, કારણ કે તેમની પાસે સામગ્રી હોતી જ નથી. તે તો માત્ર પ્રેમ(લાગણી)આધારિત જીવન જ જીવતાં હોય છે.

પત્નીના દોહદને પૂરો કરવા બોધિસત્ત્વ અસમર્થ હતા. કેરી લાવવી ક્યાંથી? ફેંકી દીધેલાં છોતરાં—ગોટલા ખાનારાને વળી કેરી કેવી? દાનેશ્વરીઓ પણ ઢગલા ઉપર ઢગલો કરતા હોય છે. ખાડામાં તો કચરો જ નખાય. પણ પ્રેમ કદી હતાશ નથી હોતો. સાંજ પડતાં-પડતાં બોધિસત્ત્વને એક વિચાર સૂઝ્યો: “રાજાના બગીચામાં બારમાસી આંબા વાવેલા છે. તેમાં અત્યારે કેરીઓ હશે. ત્યાંથી લઈ આવું. માગવાથી તો કોઈ આપવાનું નથી. ચોરી કરીને જ લાવવી પડશે. પત્નીની ઇચ્છા પૂરી કરવા ચોરી કરવી પડે તો ચોરી કરીશ.” ચાંડાલે નક્કી કરી લીધું.

પછી રાતના ગાઢ અંધકારમાં તે વાડ કૂદીને બગીચામાં પડ્યો અને આંબા ઉપર ચઢી ગયો. રાતના અંધકારમાં તેને કેરી ન મળી. સવાર થઈ ગયું. હવે જો નીચે ઊતરે તો પકડાઈ જવાય તેથી ઘટાટોપ આંબા ઉપર જ બેસી રહેવું સારું—તેવું વિચારીને તે બેસી રહ્યો. એવામાં રાજા અને આચાર્ય ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રાજા રોજ આચાર્ય પાસેથી વેદપાઠ ભણતો હતો. રાજા ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેઠો અને આચાર્ય નીચે બેસીને વેદ ભણાવવા લાગ્યા. ઉપર બેઠેલા ચાંડાલે આ જોયું. તેને થયું કે આ અનર્થ થઈ રહ્યો છે, મર્યાદાભંગ છે. તે રોકવો જોઈએ. આવું વિચારીને તે આંબા ઉપરથી કૂદીને નીચે પડ્યો. રાજા અને આચાર્યને નવાઈ લાગી: “અરે! આ કોણ?” પેલાએ કહ્યું: “હું ચાંડાલ છું, પણ તમારા અનાચારને જોઈને દંડની પરવા કર્યા વિના હું અહીં કૂદી પડ્યો છું.” એમ કહીને તેણે બધી વાત કહી—અને પછી કહ્યું કે,

“આચાર્યનું સ્થાન ઊંચું હોવું જોઈએ, તે નીચું છે અને રાજાનું વિદ્યાર્થી તરીકે નીચું સ્થાન હોવું જોઈએ તે ઊંચું છે. આ મહાઅનાચાર કહેવાય તેથી હું ચોર હોવા છતાં દંડની પરવા કર્યા વિના મર્યાદા બતાવવા અહીં આવ્યો છું.” આચાર્યે કહ્યું: “ભાઈ ચાંડાલ, હું જાણું છું, તેમ છતાં રાજાના તરફથી મને રોજ બાસમતી ચોખા અને ઉત્તમ માંસનું ભોજન મળે છે તેથી હું આ અનર્થને સ્વીકારું છું.”

સાલીનં ભોજનં ભુંજે સુવિ મંયુપસેવનમ્

તસ્મા એતં ન સેવામિ ધમ્મં ઇસહિ સેવિતમ્

જે લોભી, લાલચી અને ભયભીત હોય તે ધર્માચાર્ય ન થઈ શકે. તેનામાં આચાર્યત્વની ખુમારી રહેતી નથી. સ્વમાનના ભોગે પણ ધન મેળવવા તે મર્યાદાહીન જીવન જીવતા થઈ જતા હોય છે.

રાજાએ પ્રસન્ન થઈને બોધિસત્ત્વને પૂછ્યું: “તારી જાતિ શું છે?”

“મહારાજ, હું ચાંડાલ છું.”

“અરે! ચાંડાલ થઈને આટલી ઊંચી વાત કરે છે! જો તું ચાંડાલ ન હોત તો મારું બધું રાજ્ય તને આપી દેત, પણ હવે તને અડધું રાજ આપું છું. તેં મારી આંખ ઉઘાડી નાખી.”

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, મર્યાદા જાળવો. આચાર્યોને, વડીલોને ઊંચા આસને બેસાડો. પોતે નીચા આસને બેસો.”

સાચો અને સ્થિર વૈરાગ્ય જ સંસારનાં આકર્ષક સુખોની ઉપેક્ષા કરી શકે છે. પાણી જેમ ઢાળ તરફ દોડે છે, તેને દોડાવવું નથી પડતું, તેવી જ રીતે પ્રાણીમાત્ર સાંસારિક સુખો તરફ દોડતાં રહે છે. આને ઢાળદોડ કહેવાય: જે સહજ છે. શિખર ઉપર ચઢવું સહજ નથી હોતું. તે માટે સાધના કરવી પડે છે. ભિક્ષુજીવન ઢાળ તરફ દોડનારું નહીં, પણ શિખર ઉપર ચઢનારું જીવન છે. ઢાળમાં થાક ન લાગે, ચઢાણમાં થાક લાગે. બધા ચઢવૈયા શિખર સુધી પહોંચી શકતા નથી. ઘણા અડધેથી પાછા વળી જતા હોય છે. શિખર ઉપર તો કોઈક વિરલો જ પહોંચતો હોય છે. ઉપર ચઢનારાને ત્રણ ધક્કા જોઈએ: 1. વૈરાગ્યનો, 2. ઉપાસનાનો અને 3. વિવેકનો.

વૈરાગ્ય સહજ નથી, રાગ સહજ છે. તે ખીણ તરફ લઈ જાય છે. તેના આકર્ષણને ખાળવાનું કામ વૈરાગ્ય કરે. ચઢાણમાં ઊભી કરેલી કાર બ્રેક વિનાની હોય તો આપોઆપ પાછી પડે. વૈરાગ્ય પાછા પડતા રોકવાનું કામ કરે છે, પણ વૈરાગ્ય સ્થાયી નથી હોતો, ચઢ-ઉતર થયા કરે, તેથી સાધના-ઉપાસના જોઈએ. તે કવચનું કામ કરે છે. કવચ વિનાનો યોદ્ધો વહેલો મરી જાય. જેટલી ઉપાસના પ્રબળ હશે તેટલી જ રક્ષણશક્તિપ્રબળ થશે. ઉપાસના વિના વૈરાગ્ય ટકે નહીં. અને છેવટમાં વિવેક તો જોઈએ જ. વિવેક એટલે સાચી સમજણ. આ બધું હોય તો જ શિખર સર કરાય.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા અને એક ભિક્ષુને કામવિહ્વળ જોયો. કામાતુર ચહેરો તેજ વિનાનો થઈ જતો હોય છે. પ્રેમાતુર ચહેરો ખીલી ઊઠતો હોય છે. કામ અને પ્રેમનો ભેદ સમજવો જોઈએ. બુદ્ધ પરખી ગયા કારણ કે તે મોટા ચહેરાપારખુ માનસશાસ્ત્રી હતા. પેલા ભિક્ષુને બોલાવીને પૂછ્યું, “ભિક્ષુ, તું કેમ ઉદ્વિગ્ન દેખાય છે?”

ભિક્ષુએ કહ્યું: “ભિક્ષા લેવા ગયો હતો ત્યાં એક સજેલીધજેલી સ્ત્રીએ મને જોઈને આંખનું મટકું મારી દીધું ત્યારથી મારું ચિત્ત વિહ્વળ થઈ ગયું છે.” ભિક્ષુએ નિખાલસતાથી સાચી વાત કબૂલી લીધી.

બુદ્ધે કહ્યું: “નીચ કક્ષાની સ્ત્રીઓ સામાન્ય લોકોનાં મન વિચલિત કરતી રહે છે, પણ તે ભિક્ષુઓને પણ નથી છોડતી. તે ભિક્ષુઓને પણ વિચલિત કરતી રહે છે.” એમ કહીને તેમણે એક ગાથા કહી.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રહ્મદત્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એક કુમાર જન્મ્યો. તે જ દિવસે તેમના પુરોહિતના ઘરે પણ બોધિસત્ત્વ બ્રાહ્મણરૂપમાં જન્મ્યા. રાજકુમાર અને બોધિસત્ત્વ બંને એક જ દિવસે જન્મ્યા હોવાથી રાજાને વિશેષ પ્રેમ થયો. બંનેનું સાથે જ પાલન-પોષણ થવા લાગ્યું. બંનેમાં ગાઢ મૈત્રી થઈ ગઈ. પછી રાજાના મૃત્યુ પછી રાજકુમાર રાજા થઈ ગયો અને બોધિસત્ત્વે તો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરીને હિમાલય જઈને દીક્ષા લઈ લીધી. બંને પોતપોતાની જગ્યાએ સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા.

ઘણાં વર્ષો પછી રાજાને બાલમિત્ર બોધિસત્ત્વ યાદ આવ્યા. સુખના દિવસોમાં જૂના મિત્રો બહુ ઓછા યાદ આવે. દુઃખના દિવસોમાં બધા યાદ આવે. રાજાએ તપાસ કરાવી તો ખબર પડી કે તે હિમાલયમાં દીક્ષિત થઈને ત્યાગી જીવન જીવે છે. રાજાએ સયહ નામના મંત્રીને મોકલી કહેવડાવ્યું કે “મિત્ર, તું પાછો આવ. હું તને પુરોહિતપદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરીશ.” મંત્રી બોધિસત્ત્વને શોધતો-શોધતો હિમાલયમાં તેમની કુટિયાએ પહોંચ્યો અને વારાણસીમાં ઘરે પાછા ફરવા બહુ આગ્રહ કર્યો, પણ બોધિસત્ત્વ માન્યા નહીં. ત્યાગી જીવનમાં બે વૈતરણીઓ આવતી હોય છે. એક તો પૂર્વાશ્રમના મોહથી થનારા આકર્ષણની વૈતરણી જેમાં ભલભલા ત્યાગીઓ આગળ જતાં પૂર્વાશ્રમના પરિવારના મોહમાં ગાઢ સંબંધ બાંધીને ડૂબી જતા હોય છે. કોક વિરલા જ આ નદી પાર કરી શકતા હોય છે. અને બીજી વૈતરણી સ્વપ્રસિદ્ધિના મોહની. ખેતીની માફક ત્યાગી જીવન પણ સમય વીત્યા પછી રિદ્ધિ-સિદ્ધિનો પાક આપવાનું શરૂ કરતું હોય છે. ત્યારે આવો પાક લોકહિતમાં વાપરવાની જગ્યાએ પોતાની વધુ ને વધુ પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે વાપરવામાં આવે તો તે વૈતરણીમાં ત્યાગી ડૂબી જાય. જો આ બે વૈતરણીઓ પાર કરી શકાય તો જ બેડો પાર થઈ શકે.

વારાણસી પાછા લઈ જવા આવનાર મંત્રીને બહુ શાંતિથી બોધિસત્ત્વે કહ્યું: “લોકો ઊલટી કરેલું પાછા ખાતા નથી તેમ સાચા ત્યાગીઓ પણ ત્યાગી દીધેલું પાછું મેળવતા નથી. હું અહીં પરમ સુખી છું. મને કશી કમી નથી. હું તો રાજાનો પણ રાજા છું. આ પદ છોડીને મારે કોઈ રાજાની નોકરી કરવા નથી આવવું.”

મંત્રીએ ઘણું સમજાવ્યું પણ બોધિસત્ત્વ પોતાના નિર્ણયમાં મક્કમ રહ્યા. પોતાના સાત્ત્વિક નિર્ણયમાં મક્કમતા રહે તે જ રાજસિક આકર્ષણોથી બચી શકે. બોધિસત્ત્વ પાછા ન ગયા તે ન જ ગયા. મંત્રીએ તેમની મક્કમતાને પ્રણામ કર્યા અને રાજાની પાસે પાછા જઈને બધી વાત કહી: “હવે તે લોભ-લાલચ-મોહથી પર થઈ ગયા છે. તેમને જ્યાં છે ત્યાં જ રહેવા દેવા યોગ્ય છે.” રાજાએ મનોમન બોધિસત્ત્વને વંદન કર્યા. બુદ્ધે કામાતુર થયેલા ભિક્ષુને કહ્યું: “ત્યાગી જૂની વાતોને ત્યાગી દેતો હોય છે, ભૂલી જતો હોય છે. થૂંકેલાને ફરી ચટાય નહીં.” બુદ્ધના ઉપદેશથી ભિક્ષુ સ્વસ્થ થયો અને ધ્યાન-સાધનામાં લાગી ગયો.

14-3-12

*

દુઃખની ત્રણ ધારાઓ હોય છે: આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ. આધિદુઃખ આધિભૌતિક કારણોથી આવતાં હોય છે. જેમકે ધરતીકંપ થવો, વાવાઝોડું, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, અતિગરમી, અતિઠંડી, વગેરે. આ બધાં દુઃખો જીવાત્માઓના કર્મનાં ફળરૂપે નહીં પણ કુદરતની સહજ પ્રક્રિયાથી આવતાં હોય છે, જેનાં સામૂહિક ફળ ભોગવવાં પડતાં હોય છે. આ બધાં દુઃખોના યોગ્ય વૈજ્ઞાનિક ઉપાયો કરવાથી તેમનાથી બચી શકાય છે. જેમકે મજબૂત મકાનો કરીને ધરતીકંપનાં દુષ્પરિણામોથી બચી શકાય. A.C. વગેરે કરીને અતિ ગરમીથી બચી શકાય. હીટર વગેરે કરીને અતિઠંડીથી બચી શકાય. આવી જ રીતે ડેમ—ચેકડમ વગેરે કરીને અનાવૃષ્ટિથી બચી શકાય. આવા ઘણા ઉપાયો છે, જે આધિભૌતિક દુઃખોથી લોકોને બચાવી શકે છે. આવા ઉપાયો કરનારી પ્રજા વિકાસશીલ પ્રજા હોય છે. આવાં બધાં દુઃખો પૂર્વનાં કર્મોથી કે કોઈ દેવતાના પ્રકોપથી આવતાં હોય છે તેવું માનીને કષ્ટા ઉપાયો ન કરનારી કે પછી હોમહવન જેવા વ્યર્થ પ્રયત્નો કરનારી પ્રજા દુઃખમુક્ત થઈ શકતી નથી, ઊલટાની પછાત થઈ જાય છે.

વ્યાધિ

શરીરની સાથે જ રોગો જડાયેલા હોય છે. પ્રત્યેક રોગ પૂર્વનાં કર્મો કે કોઈ દેવતાના પ્રકોપથી આવ્યો નથી હોતો. તેનાં અલગ-અલગ કારણો હોય છે. સંક્રમક રોગો સંક્રમણથી આવતા હોય છે. ઘણા રોગો પોતાની ભૂલો કે ખોટા આહારથી આવતા હોય છે. જો આહાર-વિહાર અને જીવનચર્યાને યોગ્ય રીતે સંતુલિત કરી શકાય તો ઘણા રોગોથી બચીને નીરોગી જીવન જીવી શકાય છે. છતાં પણ રોગો થાય તો યોગ્ય ઉપચાર કરીને રોગો મટાડી શકાય છે. જે અસાધ્ય રોગો હોય તેમને હિંમતપૂર્વક ભોગવીને પાર પાડી શકાય છે. પ્રત્યેક રોગ પૂર્વનાં કર્મોથી આવેલો છે તેવું માનીને ઉપચાર કર્યા વિના બેસી રહેવું તે અજ્ઞાન છે. જો સામર્થ્ય હોય તો વધુમાં વધુ ઔષધાલયોનું નિર્માણ કરાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવી તે મહાપુણ્યનું કર્મ કહેવાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિને થોડીઘણી વ્યાધિઓ તો રહેવાની જ—તેવું માનીને જીવન જીવનારામાં સહનશક્તિ આવતી હોય છે.

ઉપાધિ

ઉપાધિનાં દુઃખો બહુ ત્રાસદાયી હોય છે, જેમાં એકનાં કરેલાં બીજો ભોગવતો હોય છે. પોતે નિર્દોષ હોવા છતાં પણ દોષી બને, નિષ્કલંક હોવા છતાં પણ કલંકિત થાય, નિષ્પાપી હોવા છતાં પણ પાપી કહેવાય. આવાં ઘણાં દુઃખો પોતે કરેલાં ન હોવા છતાં પણ વ્યક્તિને ભોગવવાં પડતાં હોય છે. તે ઉપાધિ કહેવાય. એટલે પોતે કરેલું જ વ્યક્તિ ભોગવે છે તેવો કર્મનો સિદ્ધાંત યોગ્ય નથી. બીજાનું કરેલું પણ વ્યક્તિને ભોગવવું પડે છે. જેલમાં જઈને જોજો, ઘણા નિર્દોષ માણસો જેલમાં સબડી રહ્યા હોય છે અને કેટલાય માફિયા અને ગુંડાઓ બહાર શાહુકાર થઈને લીલાલહેર કરતા હોય છે. બધું જ પોતપોતાનાં પૂર્વનાં કર્મોથી થાય છે તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી. દારૂડિયા બાપનાં પરિણામ સંતાનોને ભોગવવાં પડતાં હોય છે, ડ્રાઇવરની ભૂલનું પરિણામ પ્રવાસીઓને ભોગવવું પડતું હોય છે. રાજાની ભૂલનું પરિણામ રાષ્ટ્રને ભોગવવું પડતું હોય છે. ડોક્ટરની ભૂલનું પરિણામ દરદીને ભોગવવું પડતું હોય છે. બધાં જ દુઃખો પૂર્વનાં કર્મોથી આવતાં હોય છે તે ધારણા યોગ્ય નથી તેમ જ બધાં જ પરિણામો આપણાં કરેલાં કર્મોથી મળતાં હોય છે તે પણ યોગ્ય નથી. આપણે કશું ન કર્યું હોય, બીજાએ કર્યું હોય તેવાં કર્મોનાં પરિણામો પણ આપણે ભોગવવાં પડતાં હોય છે. તેને ઉપાધિ કહેવાય. જેમના જીવનમાં ઘણી ઉપાધિઓ આવતી હોય તે ઘણાં દુઃખી હોય.

ત્યારે બુદ્ધ વેળુવનમાં વિહાર કરતા હતા અને તેમણે મહામૌદ્ગલ્યાયન સ્થવિર વિશે એક કથા કહી.

સ્થવિર રાજગૃહની બહાર એક કુટિયા બનાવીને રહેતા હતા. સાધુ-સંતોએ—જેમને ભજન-સાધના કરવાં હોય તેમણે ગામથી થોડે દૂર રહેવું જોઈએ, જેથી વિક્ષેપ ઓછા થાય. ગામ વચ્ચે રહેનારને બે વિક્ષેપો નડતા હોય છે: એક તો લોકોનો કોલાહલ અને બીજું ગામનું વાતાવરણ. વાતાવરણ એટલે રાગ-દ્વેષ, કજિયા-કંકાસ-ખટપટો વગેરેનું વાતાવરણ. આવા વાતાવરણથી બચવું બહુ કઠિન કામ હોય છે. જો વાતાવરણમાં ત્યાગી રંગાઈ જાય તો લાંબો સમય શાંતિથી રહી શકે નહીં. એટલે થોડે દૂર રહેવું સારું. પણ તે એટલું બધું દૂર ન રહે કે જેથી સુરક્ષા અને જિજ્ઞાસુઓનો સંપર્ક ન રહે. સ્થવિર શાંતિથી રહેતા હતા.

એવામાં એક દિવસ રાત્રે ચોરી કરીને એક ચોર આવ્યો. તેણે જોયું કે આ સુરક્ષિત જગ્યા છે, અહીં પોલીસ વગેરે કોઈ આવશે નહીં, તેથી ચોરીનો માલ સંતાડીને તે સૂઈ ગયો. જ્યાં આશરો મળે તેને આશ્રમ કહેવાય. શાહુકારની સાથે ચોરને પણ આશરો મળે. અને કોણ ઓળખી શકે છે કે આ ચોર છે કે આ શાહુકાર છે?

સ્થવિર વહેલા ઊઠ્યા. સંયમી વ્યક્તિએ વહેલા ઊઠી જવું જોઈએ. કામવાસનાનું આક્રમણ પરોઢિયા પછી જ શરૂ થતું હોય છે. જે નથી ઊઠતા તેમના ઉપર વાસના પ્રહાર કરે છે. જે ઊઠી જાય છે તે તેવા પ્રહારથી બચી જાય છે. આમાં કામધંધાથી મોડે આવીને બહુ મોડે સૂનારને અપવાદ સમજવો જોઈએ.

સ્થવિરે જોયું તો કોઈ ચોર જેવો માણસ પૂછ્યાગાછ્યા વિના જ સૂતો છે. તેમણે તેને જગાડીને વિદાય કરી દીધો. આશ્રમમાં પણ સાવધાની તો રાખવી જ જોઈએ. નિરાધારને આશરો મળે તે બરાબર, પણ કોઈ ચોર-બદમાશ તેનો દુરુપયોગ કરે તે પણ યોગ્ય ન કહેવાય.

પેલો ચોર જતી વખતે પોતાની બધી છાપો-પગલાં વગેરે ભૂંસી ચાલ્યો ગયો. પાછળથી પગલેપગલે પોલીસ આવી. આશ્રમે આવીને પગલાં અટકી ગયાં. નક્કી ચોર અહીં જ છુપાયો છે. ચોરીનો માલ પણ અહીં જ હશે એમ સમજીને સ્થવિરને કડક પૂછતાછ કરવા માંડી. સ્થવિરે કહ્યું: “ચોર આવ્યો હતો પણ મેં તેને ભગાડી મૂક્યો છે.” પોલીસને સાચી વાત મનાવતાં સ્થવિરને ઘણી મહેનત કરવી પડી. સ્થવિર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ હતા તેથી બીજા ત્રાસથી બચી ગયા, નહીં તો પોલીસ તો તેમને જ ચોર માની લેત. આવા સમયે જે દુઃખ થાય તેને ઉપાધિ કહેવાય. તમે તદ્દન નિર્દોષ હોવા છતાં પણ તમારા ઉપર એવી ઉપાધિ આવી પડે કે તમારે ઘણાં દુઃખો ભોગવવાં પડે. બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! જીવનમાં બને તેટલી સાવધાની રાખવી. સાવધાની રાખ્યા પછી પણ કોઈ વાર આવી ઉપાધિ આવી પડે તો યથાશક્તિતેનો પ્રતિકાર કરવો અને સહન કરવું.”

પ્રત્યેક ધર્મનો એક મુખ્ય ધર્મ હોય છે અને બાકીના બીજા ગૌણ હોય છે. માનો કે કોઈનો મુખ્ય ધર્મ ‘અહિંસા’ છે. તેનું પૂરું જોર અહિંસા ઉપર આવી જશે. માનો કે કોઈનો મુખ્ય ધર્મ ‘તપ’ છે તો બધો ભાર તપ ઉપર આવશે. માનો કે કોઈનો મુખ્ય ભાર ભક્તિ ઉપર છે તો બધો ભાર ‘ભક્તિ’ ઉપર આવી જશે. માનો કે કોઈનો મુખ્ય ધર્મ ‘કર્મ’ છે તો કર્મ ઉપર બધો ભાર આવી જશે. માનો કે કોઈનો ‘યોગ’ મુખ્ય ધર્મ છે તો બધો ભાર યોગ ઉપર આવી જશે. આવી જ રીતે કોઈનો મુખ્ય ધર્મ ‘ક્ષમા’ છે તો બધો ભાર ક્ષમા ઉપર આવી જશે. આમ જુદાજુદા જે ઉત્તમ ગુણો છે, તે જ્યારે ધર્મના મુખ્ય કેન્દ્રમાં આવી જાય ત્યારે તે ગુણપ્રધાન ધર્મ બની જાય—તે એટલી હદે કે તેનો અતિરેક પણ થઈ જાય. જ્યારે કોઈ ઉત્તમ ગુણનો પણ અતિરેક થાય ત્યારે તે હિતકારી ન રહેતાં હાનિકારક થઈ જાય. પણ આવું થતું રહ્યું છે. ખરો ધર્મ તો તે છે જે બધા ઉત્તમ ગુણોને સંતુલનપૂર્વક યથાયોગ્ય સ્વીકારે અને સૌની મર્યાદામાં તેનો ઉપયોગ કરે. અહિંસા ઉત્તમ ગુણ છે, પણ તે વીરતાનો વિરોધી ન હોવો જોઈએ, કારણ કે વીરતા પણ ઉત્તમ ગુણ છે. બે ઉત્તમ ગુણોનો પરસ્પર વિરોધ ન હોવો જોઈએ. બંને એકબીજાના પૂરક હોવા જોઈએ. બધા ગુણોનો યથાયોગ્ય સ્વીકાર કરવો તે ઋષિમાર્ગ કહેવાય અને તેને જ આપણે સનાતન ધર્મ કહીએ છીએ. સંયમ ઉત્તમ ગુણ છે પણ તેને નિગ્રહ સુધી લંબાવીને અતિ કરવામાં આવે તો તે અવ્યાવહારિક અને હાનિકારક થઈ શકે છે. ભોગો હોય તો જ સંયમ હોય. ભોગો જ ન હોય અને ભોગમાત્રનો કઠોર નિષેધ હોય તો સંયમ પણ ન હોય. ઉત્તમ ગુણોનો પણ અતિરેક ન હોવો જોઈએ.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા, તેમના સંઘમાં એક કોધી ભિક્ષુ હતો. તે વાતવાતમાં સૌની ઉપર કોધ કરતો રહેતો. કોધી માણસ કોઈને ન ગમે, પણ ભિક્ષુઓ તેને સહન કરી લેતા. એક વાર બુદ્ધે તેને બોલાવીને કહ્યું: “ભિક્ષુ, તું વારંવાર કોધ કરે છે?” “હા, મહારાજ, મને બહુ કોધ આવે છે, મારે નથી કરવો હોતો તોપણ જબરજસ્તી પ્રચંડ વેગમાં આંધીની માફક આવી જાય છે.” ભિક્ષુએ કહ્યું.

બુદ્ધે કહ્યું: “જે સંઘમાં કે સંસ્થામાં ઘણા લોકો કોધી અને વેરઝેર રાખીને બદલો લેનારા હોય તેનો વિસ્તાર ન થઈ શકે. સમૂહના દુર્ગુણો જ તેનો કાળ બની જતા હોય છે. મારા સંઘમાં કોધને સ્થાન નથી. બદલો લેવાની વેરવૃત્તિને સ્થાન નથી, આપણે તો ક્ષમા અને સહનશક્તિથી વિસ્તાર કરવાનો છે.” આમ કહીને તેમણે એક ક્ષમાશીલ ભિક્ષુની કથા સંભળાવી.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ કાશી રાજ્યમાં એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યા હતા. 80 કરોડની ભારે સંપત્તિ છોડીને તેમણે હિમાલયમાં જઈને દીક્ષા લઈ લીધી.

એક વાર ફરતા-ફરતા તે વારાણસી આવ્યા અને સેનાપતિના આગ્રહથી રાજાના બગીચામાં જઈને રહેવા લાગ્યા. બન્યું એવું કે વારાણસીનો રાજા મહાવિલાસી હતો. તે ઘણી નર્તકીઓને લઈને તે જ બગીચામાં નાચગાન કરાવવા આવ્યો. ચાલુ નાચગાનમાં જ દારૂના નશાના કારણે તે ઊંઘી ગયો, તેથી નર્તકીઓએ વિચાર કર્યો કે “ઊંઘતા માણસ આગળ નૃત્યકલા રજૂ કરવાનો કશો અર્થ નહીં. કલા તો કલારસિકની પાસે જ રજૂ કરાય.” નૃત્ય-સંગીત-નાટ્ય વગેરે દૃશ્ય કલાઓ કલાકારો તો અડધી જ રજૂ કરતા હોય છે, બાકીની અડધી કલા તો દર્શકો જ રજૂ કરાવતા હોય છે. દર્શકોની કદરદાનીથી કલાકારો કલા પીરસી શકતા હોય છે. કદરહીન, ઝોકે ચઢેલા દર્શકો આગળ કલા પીરસી શકાય નહીં. તેમની આગળ કલા પીરસવી તેના કરતાં ફાંસીએ ચઢવું સારું.

નૃત્ય-સંગીત બંધ કરીને બધી નર્તકીઓ બગીચામાં ફરવા લાગી. તેમની દૃષ્ટિ વૃક્ષ નીચે ધ્યાનમગ્ન થયેલા બોધિસત્ત્વ ઉપર પડી. બોધિસત્ત્વ દર્શનીય હતા. દર્શનીયોનાં દર્શન કરીને જીવાત્મા ધન્ય થતો હોય છે. દર્શનીયતા બે પ્રકારની હોય છે: 1. રૂપદર્શનીયતા અને 2. પ્રશાન્ત દર્શનીયતા. જેનામાં બંને તત્ત્વો ભેગાં થયાં હોય તે તો મહાદર્શનીય કહેવાય. બોધિસત્ત્વમાં બંને તત્ત્વો હતાં.

નર્તકીઓ બોધિસત્ત્વની ચારે તરફ ગોઠવાઈ ગઈ અને પરમશાંતિનો અનુભવ કરવા લાગી. તેમને થયું: આવી શાંતિ તો કદી અનુભવી જ નથી. જેના દર્શનમાત્રથી શાંતિ અનુભવાય તેને સંત કહેવાય.

એવામાં રાજાની ઊંઘ ઊડી, પણ નશો તો ચઢેલો હતો જ. નૃત્યગાન બંધ થયેલાં જોઈને તથા નર્તકીઓને હાજર ન જોઈને તેનો કોધ

ભભૂકી ઊઠ્યો: “ક્યાં ગઈ ચાંડાલિનીઓ?” કોઈએ જવાબ આપ્યો કે “દૂર પેલા વૃક્ષ નીચે એક યોગી બેઠા છે ત્યાં ગઈ છે.”

રાજા તો હાથમાં ખુલ્લી તલવાર લઈને બોધિસત્ત્વ પાસે ધસી ગયો. ખુલ્લી તલવારે રાજાને આવતો જોઈને બધી નર્તકીઓ ગભરાઈ ગઈ: હવે આવી બન્યું! તેવામાં જે બહુ પ્રિય નર્તકી હતી તે આગળ ગઈ ને હાવભાવ-નખરાં કરીને જેમતેમ કરીને તલવાર લઈ લીધી. નશામાં ઉન્મત્ત થયેલા શસ્ત્રધારીનો ભરોસો ન થાય. જે રીતે શક્ય હોય તે રીતે પ્રથમ તેને શસ્ત્રહીન કરવો જોઈએ, પછી બધી વાત.

રાજા સમજ્યો કે ગીત-સંગીતમાં ભંગ પડાવનાર આ યોગી જ છે. ક્રોધમાં તેણે યોગીને પૂછ્યું, “તમારો ધર્મ શું છે?”

યોગીએ જવાબ આપ્યો, “ક્ષમા.”

રાજાએ ઘણી ગાળો આપી પણ બોધિસત્ત્વ સ્થિર રહ્યા, જરાય પ્રતિવાદ ન કર્યો. ફરી પૂછ્યું, “તારો ધર્મ શું છે?”

એક જ જવાબ, “ક્ષમા.”

ફરીથી રાજાએ બોધિસત્ત્વ ઉપર હાથ ઉપાડ્યો, ઘણા પ્રહાર કર્યા, પછી પૂછ્યું, “બોલ, હવે તારો ધર્મ શું છે?”

“ક્ષમા!”—એક જ ઉત્તર.

રાજાએ જલ્લાદને બોલાવ્યો અને કહ્યું: “મીઠાના પાણીમાં બોળીને 200 ચાબુક આ યોગીને ફટકાર!” તેણે તેમ કર્યું. ફરી પૂછ્યું: “બોલ, તારો ધર્મ શું છે?”

“ક્ષમા!” દર્દથી કણસતાં-કણસતાં બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો.

પછી તો રાજા હઠે ભરાયો. યોગીની ચામડી ઉતરાવી લીધી, હાથપગ કપાવી નાખ્યા અને વારંવાર પૂછ્યું, “તારો ધર્મ શું છે?”

બસ એક જ જવાબ: “ક્ષમા!”

રાજા તડપતા યોગીને છોડીને ચાલી નીકળ્યો. રાજાના ગયા પછી સેનાપતિ આવ્યો. તેણે બોધિસત્ત્વના ઘાવ લૂછ્યા, રાજા વતી ક્ષમા માગી, પણ યોગીએ રાજા માટે એક પણ અપશબ્દ ન કહ્યો, ક્ષમાક્ષમા ને ક્ષમા જ બોલતા રહ્યા.

કહે છે કે બોધિસત્ત્વ ઉપરના અત્યાચારોથી પૃથ્વી ધ્રુજી ઊઠી અને રાજાનું રાજપાટ, ઐશ્વર્ય—બધું ખેદાનમેદાન થઈ ગયું. બોધિસત્ત્વે પણ દેહ ત્યાગી દીધો.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ, એ મહાક્રોધી રાજા દેવદત્ત હતો. સેનાપતિ સારિપુત્ર હતો અને બોધિસત્ત્વ તો હું જ હતો.”

બધાં જાતકો સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક ન પણ હોય, પણ આ જાતકો દ્વારા આપણે તે સમયનાં આહારવિહાર, જીવનવ્યવસ્થા તથા ભિક્ષુઓના આંતરિક જીવનની ઝાંખી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તેથી “આવું હોય જ નહીં” તેવું કહેવા કરતાં ત્યારે આવું પણ થતું હશે તેમ કહેવું વધુ ઠીક કહેવાય.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા. એવું બને છે કે રોજરોજ જુદાંજુદાં, નવાંનવાં ઘરોની સમય-બે-સમય ભિક્ષા ખાનારાઓનાં પેટ બગડી જતાં હોય છે. વ્યક્તિ ત્યાગી હોય પણ કાંઈ પેટ ત્યાગી નથી થઈ જતું. જો તેને નિયમિત રીતે અનુકૂળ ભોજન મળે તો જ તે નીરોગી રહી શકે, નહીં તો પેટ રોગિષ્ઠ થઈ જાય. પેટનો રોગ આખા શરીરને રોગી બનાવી દે, કારણ કે બધા રોગોનું મૂળ પેટ હોય છે. આ દષ્ટિએ સૌથી વધુ સુખી સ્વયંપાકી હોય છે. પોતે જ પોતાનું ભોજન બનાવનારા અને જમનારા મોટા ભાગે નીરોગી હોય છે, પણ ઘરઘરના ટુકડા ખાનારા મોટા ભાગે ઉદરરોગી થઈ જતા હોય છે. કેટલીક વાર ત્યાગની તીવ્રતાનો જીલમ પેટ ઉપર અવિવેકી ત્યાગી ઉતારતો હોય છે, જેનો દંડ જીવનભરનો રોગ વહોરી લેતો હોય છે—ખાસ કરીને સંગ્રહણી કે અજીર્ણ કે આમરોગ લાગુ પડી જતો હોય છે. વિવેકહીન ત્યાગ અને વિવેક વિનાના કુનિયમોથી સાધક યોગીની જગ્યાએ રોગી થઈ જતો હોય છે!

બન્યું એવું કે એક ગામમાં ચાતુર્માસ કરતી વખતે સતત ભારે ભોજન ખા-ખા કરવાથી બધા ભિક્ષુઓનાં પેટ બગડી ગયાં. વૈદ્યરાજના કહેવાથી સૌએ જુલાબ લીધો. આયુર્વેદવાળા સૌથી પહેલાં પેટ સાફ કરાવે છે. પણ જુલાબ લેવા કરતાં તેને વાળવો સરળ નથી હોતો. જો જુલાબક્રમ પૂરો થયા પછી ધીરેધીરે હલકો અને મૃદુ આહાર લેવામાં આવે તો જ જુલાબનો ફાયદો થાય, નહીં તો નુકસાન પણ થઈ શકે છે. ભિક્ષુઓએ કહ્યું: “જાઓ, અમારા માટે હલકો આહાર લઈ આવો.” જુનિયર ભિક્ષુઓ ભિક્ષા લેવા ગયા, પણ ક્યાંયથી હલકો—સુપાચ્ય, રસભર્યો આહાર મળ્યો નહીં. તે નિરાશ થઈને પાછા ફરી રહ્યા હતા ત્યાં સ્થવિર સારિપુત્ર સામે મળ્યા. ખાલી પાત્રે આવતા જોઈને તેમણે ભિક્ષુઓને પૂછ્યું કે “કેમ ખાલી પાત્રે પાછા ફરી રહ્યા છો?”

ભિક્ષુઓએ કહ્યું: “અમારે જરૂર હતી તેવો આહાર ન મળ્યો.” સારિપુત્રે કહ્યું: “પરાન્નભોજીને રુચિ ન હોય. જે મળે તેને પકવાન માને તે જ ભિક્ષાજીવી થઈ શકે. રોજરોજ નવાંનવાં વ્યંજનોની ઇચ્છા રાખનારા ભિક્ષાજીવી ન થઈ શકે. પરાધીન સુખ સપનેહુ નાહી.”—એમ કહીને બધાને પાછા વાળ્યા અને પોતાની સાથે રસોઈયાઓની ગલીમાં લઈ ગયા. ત્યાંથી કોમળ-કોમળ માંસની ભિક્ષા બધાને અપાવી. બધા ખૂબ રાજી થયા.

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! જે કોમળ માંસની ભિક્ષા સારિપુત્ર સ્થવિરને મળી તે તમને કેમ ન મળી? કારણ કે સારિપુત્રે સૌ ગૃહસ્થોનાં—ખાસ કરીને ગૃહિણીઓનાં મન મીઠી વાણીથી જીતી લીધાં હતાં. ત્યાગી થયા તો શું થઈ ગયું? વાણી તો મીઠી રાખવી જ જોઈએ. મૃદુ સ્નેહભર્યો નિઃસ્વાર્થ વ્યવહાર ચાહકતા પેદા કરે છે. આ ચાહકતા જ ભિક્ષુઓની મૂડી કહેવાય. તે સારિપુત્ર મોટા પ્રમાણમાં મેળવી શક્યા છે, તમે મેળવી નથી શક્યા. હવે મેળવો.”

જેમ ભગવાનનાં અનેક નામો છે, તેમ કામનાં પણ અનેક નામો છે. અને પ્રત્યેક નામ સાર્થક છે. નામ પોતે જ નામીની વ્યાખ્યા કરે છે. જો વ્યાખ્યા કરતાં આવડે તો કામનાં અનેક નામોમાં બે નામો બહુ મહત્ત્વનાં અને સાર્થક લાગે છે: 1. સ્મર, અને 2. મન્મથ.

સ્મર

સ્મર એટલે જે સ્મૃતિમાત્રથી હાજર થઈ જાય. બીજા દોષોને નિમિત્ત જોઈએ. જેમ કે કોઈ ત્યારે થાય જ્યારે કોઈ પ્રતિકૂળ વ્યવહાર કરે, લોભ ત્યારે થાય જ્યારે કોઈ ધનાદિ દેખાય, મોહ ત્યારે થાય જ્યારે કોઈ આકર્ષક તત્ત્વ દેખાય. આમ ષડ્રૂપમાં બાકીના પાંચ કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત હોય તો જ ઉત્પન્ન થાય, પણ કામને તો કશું નિમિત્ત જ ન જોઈએ. તેને તો માત્ર યાદ કરો એટલે હાજર થઈ જાય. જેમજેમ તેને વધુ યાદ કરો તેમતેમ તે પોતાની પ્રચંડતા બતાવવા લાગે.

મન્મથ

જે મનને મથી નાખે તેને મન્મથ કહેવાય. કામ માત્ર હાજર જ ન થાય, હાજર થતાં જ મનને વલોવવા લાગે. પછી મનમાં શાંતિ ન રહે. એવું વલોણું ફરવા લાગે કે અંદર બ્રહ્માંડો ઊંધાંચત્તાં થવા લાગે!

કામનાં અનેક સાર્થક નામોમાં માત્ર આ બે જ નામો તેના વિશે ઘણુંઘણું કહી જાય છે.

એક ભિક્ષુને પોતાની પૂર્વભાર્યાની યાદ આવી અને કામ જાગી ઊઠ્યો. મન્મથનું વલોણું ચાલુ થઈ ગયું. તમે જેને ભૂલવા માગો છો તે વધુ યાદ આવે છે; કારણ કે ભૂલવા માટે પણ તેને યાદ કરવું પડે છે. અને જેને યાદ કરવા માગો છો તેને મહેનત કરીને પણ યાદ રાખી શકતા નથી.

દીક્ષા લીધા પછી આ ભિક્ષુ પોતાની પૂર્વભાર્યાને ભૂલી જવા માગતો હતો, પણ પીછો છોડે તો ને? પેલો સ્મર અવારનવાર હાજરી પુરાવી જ જાય. પણ આજે તો હદ કરી નાખી. કામ કદી હદમાં રહેતો નથી. હદમાં રહે તો કામ પોતે જ રામ થઈ જાય—પણ હદમાં રહે તો ને!

મન્મથ વલોણું ફેરવવા લાગ્યો. તેની છાયા ચહેરા ઉપર પડી. પડે જ. ચહેરો અંદરના ભલા-ભૂંડા ભાવોને તરત જ વ્યક્ત કરી દેતો હોય છે. બુદ્ધને ચહેરો વાંચતાં આવડે છે.

ત્યારે તે જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા અને માલધારી જેમ પ્રત્યેક ઘેટા-બકરા ઉપર નજર રાખે તેમ તે પોતાના બધા ભિક્ષુઓ ઉપર ઝીણી નજર રાખતા હતા. સમૂહનો વડો સમૂહ ઉપર ઝીણી નજર રાખે તો જ સમૂહ સચવાય. સમૂહ પ્રત્યે આંખ મીંચી દેનારા સમૂહ બોઈ બેસતા હોય છે.

બુદ્ધે ભિક્ષુને બોલાવ્યો: “તારો ચહેરો મ્હાન કેમ થયો છે? શું થયું છે?”

ભિક્ષુએ જવાબ આપ્યો, “મહારાજ મને મારી પત્ની યાદ આવી છે તેથી હું કામવિહ્વળ થઈ ગયો છું.” જો ભિક્ષુને પણ કોઈ વાર પત્ની યાદ આવવાથી આવી વિહ્વળતા થઈ જતી હોય તો પેલી પત્નીને પતિની રોજ યાદ આવતી હોય તો તેને કેટલી વિહ્વળતા થતી હશે? પણ ત્યાગી જીવનમાં તો પોતાના આત્મકલ્યાણને જ મહત્ત્વ આપવાનું, આખી દુનિયાની ચિંતા કરવાની નહીં. જેનું જે થવું હોય તે થાય, આપણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો.

બુદ્ધે કહ્યું, “ભિક્ષુ, આ તારી પત્નીએ ગયા જન્મમાં તલવારથી તારું માથું કપાવી નાખ્યું હતું. તેની તને ખબર નથી.”—એમ કહીને તેમણે તેના પૂર્વજન્મની કથા કહી.

ત્યારે બોધિસત્ત્વ કાશીમાં એક ગૃહસ્થને ત્યાં ચોર-નક્ષત્રમાં જન્મ્યા અને મોટા થઈને ચોરીનો ધંધો કરવા લાગ્યા. બુદ્ધત્વની કથા પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં બોધિસત્ત્વે કેવાકેવા કેટલા કેટલા જન્મો ધારણ કર્યા હતા તે બધી કથાઓ ખૂબ નિખાલસતાથી બુદ્ધે અવારનવાર કહી છે.

ચોર બોધિસત્ત્વ બહુ બળવાન મજબૂત શરીરના અને દેખાવડા હતા. સારું શરીર મળવું એ પણ સદ્ભાગ જ કહેવાય. શરીરસૌષ્ઠવ અને સૌંદર્યનો મેળ થાય તો વ્યક્તિત્વ ખીલી ઊઠે. તેમાં જો સદ્ગુણો પણ ભરાય તો-તો સોનામાં સુગંધ થઈ જાય. પણ કદાચ સદ્ગુણોની

જગ્યાએ દુર્ગુણો ભરાય તોપણ કામીજન તો આકર્ષાય જ.

એક વાર ચોર બોધિસત્ત્વે નગરશેઠને ત્યાં મોટી ચોરી કરી. હાહાકાર થઈ ગયો. રાજાએ કોટવાલને આજ્ઞા કરી કે ગમે તેમ કરો, પણ ચોરને પકડો. કોટવાલે થોડા જ દિવસોમાં ચોરને પકડી પાડ્યો. રાજાએ હુકમ કર્યો કે “તેનું માથું કાપી નાખો.” ત્યારે રાજાશાહીમાં તરત જ ન્યાય આપી દેવાતો. વકીલ કે અપીલ હતાં જ નહીં. કોટવાલ ચોરને બાંધીને નગર વચ્ચેથી લઈ જતો હતો તેવામાં ઝડપામાં ઊભેલી નગરવધૂ(વેશ્યા)ની નજર ચોર ઉપર પડી. તે તો જોતી જ રહી ગઈ! “આવા સુંદર અને મજબૂત પુરુષને મારી ન નખાય! આ તો મારા કામનો છે. ગમે તેમ કરીને પણ તેને છોડાવવો જોઈએ.”—આવું વિચારવા લાગી. સ્ત્રી મુગ્ધા હોય છે. (પુરુષ મુગ્ધ નથી હોતો અથવા ઓછો હોય છે.) તે જેના ઉપર મોહિત થઈ જાય તેને મેળવવા બધું કરવા તૈયાર થઈ જાય. મુગ્ધા-ઊભરાને રોકવા બે કવચ છે: 1. સંસ્કૃતિ અને 2. સંસ્કારો. જો આ ન હોય તો સ્ત્રી નિર્લજ્જ થઈને મનમાન્યું કરતી થઈ જાય, જેમાં અંતે સ્વ-પરનો વિનાશ કરી મૂકે.

નગરવધૂનું નામ શ્યામા હતું. બોધિસત્ત્વ ચોરને ચાબુક ફટકારતો જે કોટવાલ લઈ જતો હતો તે શ્યામાનો ગ્રાહક હતો. તેણે તરત જ પોતાની એક દાસીને હજાર સોનામહોરો લઈને મોકલી અને ખાનગીમાં મળીને ચૂપચાપ કોટવાલને આપીને ચોરને છોડી મૂકવાનું કહ્યું. દાસી ગઈ અને પાછી આવી. કોટવાલે કહેવડાવ્યું કે “આ ચોર તો રાજચોર છે. રાજાની તેના ઉપર નજર છે. મારાથી છોડી શકાય નહીં. જો તેના બદલે કોઈ બીજો માણસ હાથમાં આવે તો બદલો કરી શકાય.”

હવે બન્યું એવું કે શ્યામાને ત્યાં નગરશેઠનો પુત્ર પણ આવતો હતો. તે જ દિવસે હજાર મુદ્રાઓ લઈને તે આવ્યો હતો. શ્યામાએ વિચાર કર્યો કે “આ બકરાને પેલાની જગ્યાએ ગોઠવી દેવાય.” દુષ્ટતા દુષ્ટ વિચારોથી આવતી હોય છે અને પતન નીચ સંસર્ગોથી થતું હોય છે. શેઠપુત્રને દેવકન્યા જેવી પત્ની હતી, પતિવ્રતા હતી, પણ કૂતરાને ચાંદીની થાળીમાં જમવાનું ન ભાવે. તેને તો ચાટમાં જ જમવું ગમે. જે ચાટમાં અનેક કૂતરાં મોઢું ભરી ગયાં હોય, તે ચાટમાં ખાય તો જ તેને સંતોષ વળે. શેઠપુત્ર પત્નીને છોડીને રોજ હજાર મુદ્રાઓ લઈને શ્યામાની હવેલીએ જતો. તેણે હજાર મુદ્રાવાળી થેલી શ્યામાને આપી. શ્યામા તો ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા માંડી. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રી વધુ રડતી હોય છે. તે વાતવાતમાં રડી પડતી હોય છે—પણ તે બહુ ઓછું સાચું રડતી હોય છે, તેના રડવામાં પણ કોઈ ને કોઈ યોજના હોય છે.

શેઠપુત્રે રડવાનું કારણ પૂછ્યું તો કહ્યું: “કોટવાલ મારા ભાઈને જેલમાં લઈ ગયો છે. તેને છોડાવવો છે. કોટવાલ પાસે જાય તેવો કોઈ માણસ મળતો નથી.”

શેઠપુત્રે કહ્યું: “તું શું કામ ચિંતા કરે છે? હું છું ને?”

શ્યામાએ હજાર મુદ્રાઓની થેલી શેઠપુત્રને આપવા માંડી તો શેઠપુત્રે કહ્યું: “તું રહેવા દે. હું જ આપી દઈશ.” એમ કહીને શેઠપુત્ર કોટવાલને ઘરે પહોંચ્યો. શ્યામાએ ગુપ્ત રીતે સંદેશો મોકલી દીધો હતો કે “બદલામાં માણસ આવે છે. કામ પતાવી દેજો.”

કોટવાલે શેઠપુત્રને બહાનું બનાવીને રોકી રાખ્યો અને અંધારું થવા દીધું જેથી રાજા કે પ્રજા ઓળખી ન જાય. પછી અંધારું થયા પછી બોધિસત્ત્વ ચોરની જગ્યાએ શેઠપુત્રને ગોઠવી દીધો અને ચોરને ભગાડી મૂક્યો. પછી શેઠપુત્રનું માથું તલવારથી કાપી નાખ્યું. વાત પૂરી થઈ ગઈ. સરકારી અધિકારીઓ ધારે તો રાજાની આંખમાં પણ ધૂળ નાખી શકે છે. વાત પૂરી થઈ? ના-ના. હવે શરૂ થઈ.

પૂર્વસૂચના પ્રમાણે કોટવાલે ચોરને શ્યામાના ત્યાં મોકલી દીધો. શ્યામાને જે જોઈતું હતું તે મળી ગયું અને ચોરને આશરો જોઈતો હતો તે આશરો મળી ગયો. બંને એકબીજાનાં પૂરક થઈ ગયાં.

વેશ્યાવૃત્તિ ત્રણ કારણોથી થતી હોય છે: 1. ધનની લાલચથી, 2. વાસનાની અતૃપ્તિને દૂર કરવા માટે અને 3. કોઈએ જબરજસ્તી ઇચ્છા વિરુદ્ધ આ ધંધામાં જોતરી દીધી હોવાથી. શ્યામા માટે ત્રીજું કારણ હતું. તે સારા ઘરની છોકરી હતી, પણ પ્રેમમાં આંધળી થઈને પ્રેમી સાથે ભાગી હતી. પ્રેમીએ દગો દઈને તેને અહીં વેચી દીધી હતી. હવે તે પાછી ઘરે તો જઈ શકે તેમ હતી નહીં. તે અનિચ્છાએ પણ આ ધંધો કરતી હતી. આ તેની મજબૂરી જ હતી. સ્ત્રી એટલે સાક્ષાત્ મજબૂરીનું બીજું નામ. તેના ગ્રાહકોથી તેના તનની તો તૃપ્તિ થતી હતી, પણ તેનું પ્રેમાળ મન પ્રેમ વિના અતૃપ્ત રહેતું હતું. તે કોઈ પ્રેમીની શોધ કર્યા કરતી હતી. તેને દેહભૂખ્યા વરુ જેવા તો કેટલાય માણસો મળતા રહેતાં, પણ તેને તો મનનો માણીગર જોઈતો હતો, જે આ ચોરના રૂપમાં મળી ગયો. તેણે ધંધો છોડી દીધો. હવે તે બંને આદર્શ નાગરિક જેવું જીવન જીવવા માંડ્યાં.

સમય વીતતો ગયો. વ્યક્તિનો ભૂતકાળ પડછાયાની માફક તેનો પીછો કરતો રહેતો હોય છે. શ્યામાનો ભૂતકાળ સારો ન હતો. તેણે શેઠના દીકરાને મરાવી નાખ્યો હતો. આ બધી વાતો તેણે બોધિસત્ત્વને કહી હતી. મોટી ઉંમરે થયેલાં લગ્નો જો ભૂતકાળ ઉપર પડદો ન નાખે તો અને ભૂતકાળને વારંવાર ખોતરતા રહે તો લગ્નજીવન સુખી ન થાય. બહુ મોટી ઉંમર સુધી કૂંઝાખંડ ન રહે. તેણે કેટલાંય લફરાં કર્યાં હોય. આ સ્વાભાવિક છે. મોટી ઉંમર સુધીનું અવિવાહિત જીવન લફરાંકાળ કહેવાય છે. સારું તો એ કહેવાય કે લફરાંકાળ શરૂ થાય તેના પહેલાં જ વ્યક્તિ લગ્નગ્રંથિથી બંધાઈ જાય. કદાચ લગ્ન ન કરી શકાય તો સગાઈ તો કરી જ નાખવી. સગાઈ થઈ જવાથી વર-કન્યા બંનેનું એક લક્ષ્ય નિશ્ચિત થઈ જાય છે. તેથી ખોટાં લફરાં થતાં અટકી જાય છે.

બોધિસત્ત્વને શ્યામાના ચહેરામાં વારંવાર તેનો ભૂતકાળ દેખાવા લાગ્યો. કેસરિયા દૂધમાં પણ માખી પડી હોય તો તે પીવાની રુચિ ન થાય. માખી નીકળી ગઈ હોય તોપણ રુચિ ન થાય. બોધિસત્ત્વ વિચાર કરે છે કે “આ સ્ત્રીએ મને પ્રાપ્ત કરવા માટે બિચારા નિર્દોષ શેઠપુત્રને મરાવી નાખ્યો. કાલે મારા કરતાં કોઈ બીજો સારો પુરુષ દેખાશે તો મારી પણ આવી જ ગતિ કરશે. આનો ભરોસો ન કરી શકાય. હવે અહીંથી ભાગવું જોઈએ.”—આવા વિચારો તેના મગજમાં આવતા રહ્યા. એક દિવસ તેણે ભાગી છૂટવાનો નિર્ણય કરી જ લીધો, પણ તેના ચોરસંસ્કાર જાગી ઊઠ્યા. જતાંજતાં તેણે જેટલું લઈ જવાય તેટલું લઈ લીધું.

પાછળથી શ્યામાએ તેની તપાસ કરી પણ તે ન મળ્યો. શ્યામાની પાછલી જિંદગી બહુ દુઃખમાં વીતી.

બુદ્ધ કહે છે કે “હે ભિક્ષુ! તે વખતે શેઠપુત્ર તો તું જ હતો, શ્યામા તારી વર્તમાન ભાર્યા હતી અને ચોર તો હું જ હતો. જે પત્નીએ તલવારથી તારું ગળું કપાવી નાખ્યું હતું તેને યાદ કરી-કરીને તું વિચલિત થયા કરે છે?”

ભિક્ષુ સ્વસ્થ થયો અને ધ્યાન-ભજનમાં લાગી ગયો.

ધંધાની અસર સ્વભાવ અને વ્યવહાર બંને ઉપર પડતી હોય છે. ખાસ કરીને જે લોકો કાળા વ્યાજનો ધંધો કરતા હોય છે તે મોટા ભાગે સ્વભાવથી કૃપણ હોય છે. તેમનામાં ઉદારતા નથી હોતી. જે ઘણું કમાય પણ વાપરે નહીં, માત્ર ભેગું જ કર્યો કરે તેની કમાણીનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. ખરેખર તો જેટલું ભોગવો કે વાપરો તેટલું જ તમારું કહેવાય, બાકીનું તો બીજાનું જ થવાનું છે. એટલે કમાણીનાં ત્રણ રૂપ બતાવ્યાં છે: 1. ભાગ્યલક્ષ્મી, 2. પુણ્યલક્ષ્મી અને 3. પાપલક્ષ્મી.

ભાગ્યલક્ષ્મી તે છે જે પુરુષાર્થથી નહીં પણ ભાગ્યથી મળી હોય છે. પુણ્યલક્ષ્મી તે છે જે પુણ્યમાં વપરાતી હોય છે. અને પાપલક્ષ્મી તે છે જે પાપથી કમાઈ હોય અને પાપમાં વપરાતી હોય. અનીતિ અને વગરહક્કની પડાવી લીધેલી લક્ષ્મી પાપલક્ષ્મી કહેવાય. આવી લક્ષ્મી ઐશ્વર્ય તો આપે પણ સુખ-શાંતિ ન આપે. સુખશાંતિ ન હોય અને બાકીનું બધું હોય તો તે મડદાને શણગાર જેવું થઈ જાય.

બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે તેમણે ભિક્ષુઓને આ કથા કહી.

એક ગૃહસ્થ કાળા વ્યાજનો ધંધો કરતો હતો. વ્યાજનો ધંધો ઉઘરાણી વિનાનો ન હોય. ખરેખર તો જેનામાં કઠોરતાથી ઉઘરાણી કરવાની ત્રેવડ હોય તે જ વ્યાજનો ધંધો કરી શકે. જ્યારે ક્યાંયથી કશું મળતું ન હોય અને બહુ જ ગરજ હોય ત્યારે લોકો વ્યાજના રૂપિયા લેવા જાય. લેતાં તો લે, પણ પછી આપવાની શક્તિ ન હોય તેથી ખોટા વાયદા કરતા રહે. વ્યાજ ચઢતું રહે, રકમ મોટી થતી રહે અને અંતે વ્યક્તિ વ્યાજમાં ડૂબી જાય. જળમાં ડૂબીને મરનારા કરતાં દેવામાં ડૂબીને મરનારા ઘણા હોય છે. તો આવો વ્યાજવટાવનો ધંધો કરનારો એક શેઠ પોતાની શેઠાણી સાથે ગામેગામે ઉઘરાણી કરવા નીકળ્યો. જેના ઘરે ઉઘરાણી કરવા જાય તેને ત્યાં જ ચા-પાણી-જમવાનું વગેરે બધું થાય. એટલે ઘરમાં કાંઈ ખર્ચ ન થાય તેવી ગણતરીથી શેઠાણીને સાથે લઈને જ તે નીકળતો. તે પાઈએપાઈનો હિસાબ રાખતો અને એક પણ પૈસો વાપરતો નહીં. તે બહુ કૃપણ હતો, તેથી શેઠાણીનાં કોઈ અરમાન પૂરાં ન કરતો.

જે લોકો પત્નીઓનાં સાચાં અરમાન પણ પૂરાં નથી કરતા તે તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પત્નીની પ્રસન્નતા વિના પત્નીનું સાચું સુખ મળી શકે નહીં. આવા લોકો ભલે સાથે રહે પણ તેમનું દામ્પત્ય જામે નહીં. કેટલીક વાર તો આવા કૃપણ પતિઓની પત્નીઓ ઘરમાં ચોરી કરતી પણ થઈ જતી હોય છે. પત્નીની વફાદારી મેળવવા માટે પણ તેને રાજી રાખતાં આવડવું જોઈએ.

શેઠ-શેઠાણી બંને રસ્તામાં ચાલતાં-ચાલતાં એક પર્વતની તળેટીમાં પહોંચ્યાં. પર્વતને જોઈને પત્ની બોલી કે “માનો કે આ આખો પર્વત સોનાનો થઈ જાય અને તમને મળે તો મને કેવાકેવા દાગીના કરાવી આપશો?”

સ્ત્રીઓનું મન વસ્ત્રો અને દાગીનામાં વધુ રમતું હોય છે. બધાં શોપિંગ સેન્ટરો સ્ત્રીઓથી થતી ખરીદીથી ચાલતાં હોય છે.

કૃપણ શેઠે જવાબ આપ્યો, “આ આખો પર્વત સોનાનો થાય અને જો મને મળે તોપણ હું તને વાલની વીંટી પણ ન લઈ આપું!”

પતિના આવા લૂખા જવાબથી પત્ની નારાજ થઈ ગઈ: “કેવો લૂખો માણસ છે?! બોલવામાં પણ ઉદારતા બતાવતો નથી.” પર્વત કદી સોનાનો થવાનો નથી અને કોઈને કશું આપવાનું નથી, પણ બોલવામાં તો ઉદારતા બતાવવી જોઈએ.

‘વચનેષુ કિમ્ દરિદ્રતા’

શેઠાણીના મનમાં શેઠ પ્રત્યે ઘૃણા તો હતી જ એટલે આવા જવાબથી તે ઘૃણા બમણી વધી ગઈ. જેને નજીકનાં જ માણસો ઘૃણા કરતાં હોય તે કદી પ્રેમસુખ ન પામી શકે. કોઈનો પ્રેમ જીતવો તે કિલ્લા જીતવા કરતાં પણ મોટી જીત કહેવાય.

બંને આગળ ચાલ્યાં, જેતવનમાં જ્યાં બુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં પહોંચ્યાં—દર્શન-સત્સંગ કરવા નહીં પણ તરસ લાગી હતી તેથી પાણી પીવા. કેટલાક લૂખા લોકો મંદિરો કે આશ્રમોમાં દર્શન કરવા નહીં પણ ભોજનના સમયે ભોજન કરવા પહોંચી જતા હોય છે અને પછી જમીને વિદાય થઈ જતા હોય છે. મનમાં ફુલાતા હોય છે કે કેવા છેતરી લીધા?! ચતુર થવું જોઈએ. ચતુરાઈ મોટો ગુણ કહેવાય. પણ ચતુરાઈ લુચ્યાઈમાં બદલાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. કોઈ ઠગથી ન છેતરાવું તેનું નામ ચતુરાઈ કહેવાય. પણ કોઈ સજ્જનને છેતરવો તેને લુચ્યાઈ કહેવાય.

યોગાનુયોગ બુદ્ધ આશ્રમના ઓટલે જ બેઠા હતા. જે દેવ ઘણા પડદામાં રહે અને જે સંતો બંધ ઓરડામાં રહે તો સમજવું કે તેનામાં

દેવત્વ અને સંતત્વ ઓછું હશે. સાચું દેવત્વ અને સાચું સંતત્વ છુપાવવાનું ન હોય. દેવનાં બારણાં બંધ હોય, મહાદેવનાં બારણાં હંમેશાં ઉઘાડાં હોય!

બુદ્ધે બંનેને આવકાર આપ્યો: “આવો, બેસો.” આવકાર સૌને ગમે છે. ઉપેક્ષા કે ચઢેલું મોઢું કોઈને નથી ગમતું. ત્યાગી થવાનો અર્થ અભિમાની થવું એવો નથી. ત્યાગી પણ જો અભિમાની હોય તો આવકાર પણ ન આપે. આંગણે આવનારને આવકાર પણ ન આપવો તે તોછડાઈ જ કહેવાય.

પાણી પીને બંને બેઠાં, પછી બુદ્ધે જ વાત શરૂ કરી. બુદ્ધે શેઠાણીને પૂછ્યું:

“શું તારો પતિ તને પ્રેમ કરે છે? તારાં અરમાન પૂરાં કરે છે?”

પત્નીની સાચી મૂડી પતિપ્રેમ છે. પતિપ્રેમ છે તો સર્વસ્વ છે. જો પતિપ્રેમ ન હોય તો સોનાનો મહેલ હોય તોપણ ધૂળ બરાબર છે. ઝૂંપડામાં રહેનારી ચીંથરેહાલ પત્નીને પતિનો સાચો પ્રેમ અને હૂંફ મળતાં હોય તો તે મહેલમાં રહેનારી પતિપ્રેમથી વંચિત શેઠાણી કરતાં અનેકગણી સુખી કહેવાય.

“ના, મહારાજ, હું તો બહુ પ્રેમ કરું છું, પણ શેઠ તો મારી ઉપેક્ષા જ કરે છે. મારાં અરમાન વસ્તુઓથી તો નહીં પણ વાણીથી પણ પૂરતા નથી. આજે સોનાનો પર્વત મળવાની વાત નીકળી હતી તો મને કહે કે તને વાલની વીંટી પણ ન આપું! તે બહુ કૃપણ અને કઠોર છે.”

બુદ્ધે કહ્યું: “શેઠાણી, આ તારો શેઠ ગયા જન્મે પણ આવો જ કૃપણ હતો.” એમ કહીને કથા સંભળાવી.

“ત્યારે બોધિસત્ત્વ વારાણસીના રાજાના મંત્રી હતા. રાજાએ પોતાના રાજકુમારને જ દેશવટો આપી દીધો, કારણ કે તેને ભય હતો કે આ રાજકુમાર ગાદી મેળવવા માટે કદાચ મારી હત્યા કરાવી નાખશે. રાજકુમાર પત્નીસહિત વનમાં ચાલ્યો ગયો. વનવાસ દરમિયાન તેની પત્નીએ ઘણાં દુઃખો ભોગવ્યાં પણ સાથ ન છોડ્યો. અંતે પિતાની ગાદી ખાલી પડતાં રાજકુમાર વારાણસીનો રાજા થયો, પણ તેણે પત્નીની કદર કરી નહીં. બીજી સ્ત્રીઓ સાથે તે રમણ કરતો અને પોતાની પત્નીની ઉપેક્ષા કરતો. અંતે બોધિસત્ત્વના સમજાવવાથી રાજા પત્નીને સ્વીકારતો થયો. આ કથા કહી. તેમાં તું જ વારાણસીનો રાજા હતો અને આ શેઠાણી રાણી હતી. બોધિસત્ત્વ મંત્રી પણ હું જ હતો. આ શેઠ ગયા જન્મે પણ તને દુઃખ આપતો હતો.” વાત પૂરી થઈ.

16-3-12

*

જે ગુરુને ઘણા શિષ્યો હોય કે જે પિતાને ઘણા પુત્રો હોય, તે બધા એકસરખા ન હોય. વૃદ્ધાવસ્થામાં માનપાન અને સેવાની અપેક્ષા ગુરુને હોય. જો શિષ્યો માનપાન-આદર આપે તો-તો જીવન ધન્ય થઈ જાય. જે માન-આદર આપે તે જ સેવા કરે. શરીર વૃદ્ધ થવાથી શારીરિક સેવાની અપેક્ષા રહે જ. સેવા કરનારો સૌને ગમે. જે સેવાવિમુખ હોય તેના પ્રત્યે અસંતોષ રહે. માતાપિતા, વડીલો અને ગુરુજનોને સંતોષનારા વિશ્વને સંતોષનારા થઈ જતા મનાયા છે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ શિષ્યોમાં પણ બધા એકસરખા નથી હોતા. કેટલાક સાચા ભાવથી સેવા કરનારા હોય છે, કેટલાક માત્ર દેખાવ કરનારા જ હોય છે, તો કેટલાક સેવાયોર પણ હોય છે! સેવાયોર એટલે બીજા માણસે કરેલી સેવાને પોતાના નામે ચઢાવી દેનારા. માત્ર ધનચોર જ ચોર નથી હોતા, યશચોર, સેવાચોર, દાનચોર એમ બીજા પ્રકારના પણ ચોર હોય છે. કોઈએ સારું યશનું કાર્ય કર્યું હોય તેને પોતાના નામે ચઢાવી દેવું તે યશચોરી કહેવાય. કોઈ દાતાએ આપેલા દાનને પોતાનું બતાવવું તે દાનચોરી કહેવાય અને બીજાએ કરેલી સેવાને પોતે કરી છે તેમ કહી બતાવે તેને સેવાચોર કહેવાય.

ત્યારે બુદ્ધ જેતવનમાં વિહાર કરતા હતા ત્યાં તેમણે એક સ્થવિર અને બે શિષ્યોની કથા કહી. કથા રાજગૃહમાં ઘટી હતી. સ્થવિરને બે શિષ્યો હતા અને બંનેની પ્રકૃતિ જુદીજુદી. એક સીધોસાદો, ભલો-ભોળો હતો. તે મન લગાવીને સ્થવિરની સેવામાં રચ્યોપચ્યો રહેતો, બીજો ચાલાકી કરતો. પેલો શિષ્ય કુટિયાનો કચરો વાળી નાખે, પછી ગુરુજીના આવવાનો સમય થાય ત્યારે બીજો ચાલાક શિષ્ય હાથમાં ઝાડુ લઈને તેમને દેખાય તેમ કચરો વાળવા લાગે, જેથી ગુરુજી એમ સમજે કે બધો કચરો આ શિષ્યે જ વાળ્યો છે. આમ પેલો ભોળો શિષ્ય જે-જે સેવાનું કામ કરે તે પછી પેલો લુચ્ચો હાજર થઈ જાય અને એવો દેખાવ કરે કે જાણે પોતે જ બધી સેવા કરી છે. આવું ઘણો સમય ચાલતું રહ્યું, પણ અંતે લાંબા ગાળે સાચી વાત પકડાઈ ગઈ. ગુરુજીને ખબર પડી ગઈ કે આ સેવાચોર શિષ્ય લુચ્ચાઈ કરે છે.

સ્થવિરે તેને બેસાડીને શાંતિથી ઉપદેશ આપ્યો કે “આમ સેવાચોરી ન કરાય. કાં તો પોતે જાતે જ સેવા કરવી અને ન કરવી હોય તો ન કરવી, પણ બીજાએ કરેલી સેવા પોતે કરી છે તેવો દેખાવ ન કરવો.”

પેલા લુચ્ચા શિષ્યને ખોટું લાગ્યું. તેને ગુરુ ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો. હવે તેણે સ્થવિરની સાથે ભિક્ષા માગવા જવાનું બંધ કર્યું. તે જુદો એકલો જ ભિક્ષા માગવા જવા લાગ્યો અને ભક્તોની પાસે સ્થવિરના નામે જુદીજુદી સારીસારી વાનગીઓ અને વસ્તુઓ લઈને પોતે જ ખાવા તથા ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. આ પ્રતિષ્ઠાચોરી કહેવાય. કોઈની પ્રતિષ્ઠા વટાવી ખાવી તે પ્રતિષ્ઠાચોરી કહેવાય. ફરી સ્થવિરને ખબર પડી. તેમણે ફરીથી તેને બેસાડીને શાંતિથી સમજાવ્યો, પણ તેને ન ગમ્યું તેથી તે વેરી થઈ ગયો. દ્વેષ નિષ્ક્રિય રહી શકે, પણ દ્વેષ જ્યારે વેરમાં પરિણમે ત્યારે તે સક્રિય થઈ ઊઠે.

સ્થવિર જ્યારે ભિક્ષા લેવા ગામમાં ગયા ત્યારે પેલા લુચ્ચા શિષ્યે ધોકો લઈને ભિક્ષા માટેનાં તેમનાં બધાં વાસણો તોડી નાખ્યાં તથા પર્ણકુટિમાં આગ લગાડીને ભાગી ગયો.

બુદ્ધને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું: “ભિક્ષુઓ! સારો શિષ્ય ન મળે તો એકલા રહેવું, સેવક વિના ચલાવી લેવું, પણ કદી પણ દુર્જનને—દુષ્ટ માણસને શિષ્ય બનાવવો નહીં અને સાથે પણ રાખવો નહીં.” અપુત્ર મરી જવું સારું પણ કુપુત્ર બહુ ખોટો.

રડવું પણ કલ્યાણકારી હોઈ શકે છે. મહાપુરુષો પણ રડતા હોય છે. પતિવિરહમાં વ્યાકુળ પત્ની રડતી હોય છે. જો પતિવિયોગમાં રોજ નવાંનવાં મિષ્ટાન્ન બનાવીને જમે અને જમાડે તો તે પત્ની તો હોય પણ પતિવ્રતા ન હોય. બે મિત્રો એકબીજાનો વિયોગ થવાથી રડતા હોય છે. રાષ્ટ્રનો પરાજય થવાથી કે દેશ ગુલામ થવાથી રાષ્ટ્રભક્ત રડતા હોય છે. આવી સ્થિતિમાં પણ જેની આંખમાં આંસુ ન આવે તે વીતરાગ હોય તોપણ દેશભક્ત તો ન જ હોય. ગુરુના મહાપ્રયાણથી શિષ્યો રડતા હોય છે.

આજે આખી રાત આનંદ રડતો રહ્યો—ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડતો રહ્યો. કેમે કર્યો છાનો રહેતો ન હતો, કારણ કે બુદ્ધ મૃત્યુશય્યા ઉપર પોઢ્યા હતા. તેમણે કહી દીધું હતું કે “સૂર્યોદય પહેલાં હું દેહત્યાગ કરીને વિદાય થઈ જઈશ.” ચારે તરફ શોકનું વાતાવરણ હતું. બધાં ગમગીન હતાં. બુદ્ધે કહ્યું હતું કે “મારે રોગી નહોતું થવું પણ રોગી થવું પડ્યું. મારે વૃદ્ધ નહોતું થવું પણ વૃદ્ધ થવું પડ્યું. મારે મરવું નહોતું પણ મરવું પડે છે.” જે ત્રણ અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા તેમણે મહાપ્રસ્થાન કર્યું હતું તે ક્યાં પૂરી થઈ?

હા, મૃત્યુશય્યા ઉપર પણ બુદ્ધ મનથી સ્વસ્થ હતા. તે જરાય વિચલિત ન હતા. જેમજેમ મૃત્યુનો સમય નજીક આવતો હતો તેમતેમ તે વધુ સ્વસ્થ થતા ગયા. તેમણે ચારે તરફ શોકનું વાતાવરણ જોયું. તેમણે સૌને આશ્વાસન આપ્યું. જગત નશ્વર છે, ક્ષણિક છે, કશું સ્થિર નથી તેવા ઉપદેશ આપ્યા, પણ આનંદ ક્યાં?

તેમણે આનંદને બોલાવ્યો. આનંદ પણ વૃદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો. તે પોકે ને પોકે રડી પડ્યો: “તમારા વિના અમે અનાથ થઈ જઈશું! હવે અમારું શું થશે?” વગેરે તૂટક-તૂટક બોલતો રહ્યો. બુદ્ધે તેને સાંત્વન આપી છાનો રાખ્યો: “શોક ન કર. જો તમારી સાચી શ્રદ્ધા હશે તો હું સદૈવ જીવતો જ હોઈશ. યમરાજ કોઈનું મૃત્યુ કરે છે પણ તેની પાછળ રહેલા લોકોની શ્રદ્ધા મૃત વ્યક્તિને જીવતી—ચિરંજીવ રાખે છે. જે શ્રદ્ધાજીવી હોય છે તે કદી મરતા નથી, અમર હોય છે. દેહ તો મરે છે પણ શ્રદ્ધા વ્યક્તિને અમર બનાવે છે. એટલે તમે બધા મારા બતાવેલા મારગે ચાલજો. તમે અનુભવશો કે હું હંમેશાં તમારી આગળ ને આગળ ચાલતો હોઈશ. મારાં પગલાં તમને દેખાશે. સંતોનાં પગલાં પૂજાય છે તેનો અર્થ તેમના પગલે-પગલે ચાલવાનું છે. પત્ની પતિના પગલે-પગલે ચાલે છે અને ધન્ય થઈ જાય છે. પણ જે પત્ની વિરુદ્ધ દિશામાં ચાલે છે તે નરકમાં જાય છે. પતિને અમર કરનારી પત્ની પોતે પણ અમર થઈ જાય છે, જ્યારે પતિને નરકમાં ધકેલનારી પત્ની પોતે પણ નરકમાં જ ધકેલાય છે. જે શિષ્યો ગુરુના પગલે-પગલે ચાલતા હોય છે તે અમર થતા હોય છે. જો તમે મને અમર કરશો તો તમે બધા અમર થશો.”

બુદ્ધે અંતિમ શ્વાસ લીધો અને તેમનો જીવનદીપ હોલવાઈ ગયો, પણ શ્રદ્ધાદીપ વધુ સતેજ થયો. શ્રદ્ધાદીપનું તેલ અખૂટ હોય છે તેથી તે શાશ્વતકાળ સુધી પ્રકાશે છે. અખૂટ શ્રદ્ધા હોવાથી બુદ્ધના શ્રદ્ધાદીપનો પ્રકાશ નવ ખંડમાં વિસ્તર્યો. ચારે તરફ અજવાળું જ અજવાળું! આ અજવાળું હતું તો બુદ્ધનું જ, પણ તેને ફેલાવનારા આનંદ જેવા હજારો શિષ્યો હતા. જેને આવા આનંદ મળે તે જ બુદ્ધ થઈને જગતમાં સર્વત્ર વિસ્તરે.

પછી નવ ખંડમાં ‘બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ’નો ઘોષ થવા લાગ્યો. લોકો બુદ્ધના શરણે જવા લાગ્યા. પણ એક પ્રશ્ન બાકી રહી ગયો કે બુદ્ધ પોતે કોના શરણે ગયા હતા? શું કોઈના શરણે વિના જ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે? જવાબ શોધો. મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિએ તો: સ તુ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્.